НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ НАУКИ, ОСВІТИ ТА ТЕХНІКИ

Історико-бібліографічна серія
«Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»
Книга 113

О. В. КОРЗУН

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

МОНОГРАФІЯ

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2019

УДК 94(477)»1939/1945»:631.117.4
К 86

Рекомендовано до друку вченою радою
Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН
(протокол № 15 від 27 грудня 1918 р.)

Наукові рецензенти:

В. І. Кучер, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства ННСГБ НААН;

А. П. Коцур, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

М. А. Журба, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Науковий редактор:
доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник сільського господарства України, академік НААН, директор ННСГБ НААН
В. А. Вергунов

Корзун О.В.
К 86 Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939-1945) : монографія / О. В. Корзун; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «ТВОРИ» 2019. 440 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 113.)

ISBN 978-966-949-292-0

У монографії висвітлено особливості наукового забезпечення розвитку сільського господарства на теренах України в роки Другої світової війни. Розкрито особливості організаційної та наукової складової вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи напередодні вступу Радянського Союзу у Другу світову війну, діяльність науково-дослідних установ для потреб сільського господарства УРСР в умовах евакуації, стан та форми науково-організаційного супроводу ведення сільського господарства в умовах окупаційної влади; висвітлено специфіку відбудовчих процесів галузевого експериментаторства.

Видання розраховано на широке коло науковців, фахівців з історії аграрної науки, та усіх, хто цікавиться історією періоду Другої світової війни.

УДК 94(477)»1939/1945»:631.117.4

ISBN 978-966-949-292-0

© О. В. Корзун, 2019
© ТОВ «ТВОРИ», 2019

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ 1. **Еволюція наукової думки в історіографічному просторі, джерелознавче та методологічне підґрунтя дослідження** 10

1.1. Стан наукової розробки проблеми 10

1.2. Характеристика джерельної бази 27

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження 40

Розділ 2. **Розвиток аграрного дослідництва в УРСР напередодні вступу Радянського Союзу у Другу світову війну** 54

2.1. Стан науково-організаційного забезпечення розвитку сільського господарства УРСР 55

2.2. Наукові здобутки вітчизняного аграрного експериментаторства наприкінці 1930-поч.–40-х рр. XX ст. 74

Розділ 3. **Сільськогосподарська дослідна справа УРСР в умовах радянського тилу** 98

3.1. Проблематика переміщення, збереження, відновлення та налагодження наукових досліджень 99

3.2. Досягнення вітчизняних науково-дослідних установ в питаннях науково-методичного забезпечення сільського господарства в умовах евакуації 119

3.2.1. Здобутки і втрати вітчизняних науково-дослідних установ аграрного спрямування 119

3.2.2. Наукова діяльність інституцій АН УРСР для потреб сільського господарства 142

Розділ 4. **Наукове забезпечення сільського господарства в умовах окупаційної влади** 158

4.1. Політика Німеччини часів Третього Райху у дослідженні сільськогосподарського потенціалу українських земель 158

4.2. Пошук форм і способів організації вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи 178

4.3. Місце і роль координуючих центрів сільськогосподарської дослідної справи щодо організації наукових процесів для потреб галузі на українських землях..... 200

4.4. Особливості аграрного дослідництва в умовах окупації в межах діяльності галузевих науково-дослідних інституцій..... 215

Розділ 5. **Внесок сільськогосподарських науково-дослідних установ у відбудовний та виробничий процес в УРСР упродовж 1943–1945 рр.**..... 257

5.1. Особливості державного регулювання галузевих наукових досліджень 258

5.2. Наукове забезпечення галузей землеробства і рослинництва 269

5.3. Розвиток наукових досліджень у напрямі селекції та насінництва сільськогосподарських культур 279

5.4. Відновлення науково-організаційного процесу в агромеліорації та механізації сільського господарства..... 288

5.5. Розвиток галузей плодівництва, виноградарства і виноробства.... 297

5.6. Наукове підґрунтя відбудовних процесів у тваринництві 305

Висновки 322

Список використаних джерел і літератури 335

Додатки..... 402

Перелік умовних скорочень..... 424

ВСТУП

Сучасний період національно-державного відродження України супроводжується зростанням зацікавленості широких громадських кіл до історичного минулого свого народу. До найпопулярніших в історичному дискурсі належать теми, пов'язані з різними аспектами життя українського суспільства часів Другої світової війни. Сучасні історики, відкидаючи ідеологічні штампи і розвінчуючи міфи попередньої радянської епохи, доклали чимало зусиль для відтворення максимально правдивої картини минулої війни, опрацьовуючи на нових методологічних принципах раніше недоступні документальні матеріали вітчизняних та зарубіжних архівних установ. Однак, незважаючи на восьмидесятирічний строк, що минув з початку Другої світової війни, та тернистий шлях, який пройшло українське суспільство, долаючи наслідки цієї катастрофи планетарного масштабу, глибоким рубцем лишившись в долях цілих поколінь, до сьогодні ще залишаються малодослідженими окремі сторінки української історії воєнного періоду. У зв'язку з цим нині гостро відчувається потреба в об'єктивному аналізі багатьох проблем Другої світової війни та участі в ній України. Такий аналіз необхідний для утвердження на основі гуманізму світоглядних засад нашого суспільства, формування його моральних орієнтирів, творення національної історії.

В умовах постійних перманентних криз, реформування аграрної галузі та наукової сфери, в яких перебуває українське суспільство, російсько-українського військового протистояння, яке загострило питання консолідації української нації, збереження її матеріальних та духовних ресурсів, цінним є досвід, який накопичили творці вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи – одного з важливих елементів національної культури. Глобальними трансформаційними процесами в історії вітчизняного аграрного дослідництва відзначається період Другої світової війни, коли в екстремальних умовах військового протистояння, зміни влади, ідеології та політичного устрою, спустошення, значних переміщень матеріальних ресурсів та населення, непоправних людських втрат постали проблеми збереження та відновлення наукового забезпечення сільського господарства як одного з чинників, що формує продовольчу безпеку держави. Наукове життя, з його тяжінням до «лабораторної тиші» в період війни мало не тільки показати механізм, по часті, самовиживання, але й в екстремальних умовах продемонструвати відкриття, які б прискорили перемогу: феномен боротьби на фронті за письмовим столом чи то в лабораторії чи полі, як

у аграріїв. Історичний досвід минулого та його переосмислення допоможе зрозуміти сьогодення, уникнути помилок на сучасному етапі творення держави.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загального напряму наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукових тем: «Історія започаткування, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні» (номер державної реєстрації 0102U001526), «Розробити науково-організаційні та концептуальні основи становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, біографічні та джерелознавчі аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0114U001207), «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-наукознавчі, архівні, біобібліографічні аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0116U002102), «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Метою дисертаційної роботи є проведення цілісного історико-наукового аналізу розвитку сільськогосподарської дослідної справи на теренах України часів Другої світової війни на основі вивчення діяльності галузевих науково-дослідних установ зазначеного періоду, внеску окремих особистостей у наукове забезпечення сільського господарства.

Науковою проблемою яка планується до розв’язання є доведення, що Друга світова війна внесла суттєві зміни у розвиток наукового забезпечення аграрного сектору на українських землях. Цей період був неоднозначним і суперечливим в розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, яка однак продовжувала розвиватись незалежно від воєнно-політичної ситуації та зміни влади в Україні. Дана галузь науки, її науковий кадровий потенціал мав стратегічно важливе значення для різних політичних сил щодо ефективного освоєння природних багатств українських земель, з метою вирішення продовольчого забезпечення особового складу воюючих армій та населення.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких основних завдань: проаналізувати стан наукової розробки поставленої проблеми та визначити напрями її подальшої наукової розробки;

охарактеризувати джерельну базу з історії аграрної науки, визначити методологічні засади дисертаційного дослідження; відобразити основні етапи розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в умовах Другої світової війни, внутрішні та зовнішні чинники розвитку, методи розв'язання проблем; виявити особливості інституційного оформлення, специфіку та надбання вітчизняної дослідної справи напередодні вступу Радянського Союзу в Другу світову війну; дослідити проблеми переміщення, збереження, відновлення та налагодження роботи галузевих дослідних установ в умовах евакуації; розкрити особливості експериментаторства у науково-дослідних інституціях, підпорядкованих різним відомствам в умовах евакуації; визначити внесок інституцій системи АН УРСР у наукове забезпечення галузі в умовах евакуації; охарактеризувати політику Німеччини часів Третього Рейху щодо вивчення сільськогосподарського потенціалу українських земель; розкрити стан та форми науково-організаційного супроводу ведення сільського господарства в умовах окупації, розкрити аспекти пошуку й втілення нових способів його структурної побудови; означити місце і роль німецьких науково-методичних координуючих центрів у дослідництві для потреб аграрної галузі; вивчити особливості галузевого дослідництва у науково-дослідних інституціях аграрного профілю під час окупації; з'ясувати стан і форми організаційно-наукового супроводу ведення сільського господарства у відбудовчий період історії України; визначити наукову проблематику та ресурсне забезпечення сільськогосподарської дослідної справи у відбудовчий період.

Об'єктом дослідження є стан розвитку сільськогосподарської дослідної справи на теренах України впродовж 1939-1945 рр. на тлі соціально-економічних та політичних змін періоду Другої світової війни. Предметом дослідження є концептуальні науково-організаційні чинники розвитку сільськогосподарської дослідної справи в процесі її структурування, формування специфічного соціокультурного середовища для реалізації стратегій сільськогосподарського виробництва.

Хронологічні межі дослідження – 1939-1945 рр. Нижня межа пов'язана з початком Другої світової війни та вступом радянських військ на територію Західної України. Верхня межа визначається завершенням Другої світової війни і поверненням УРСР до мирного життя. Хоча під час висвітлення еволюції галузевої наукової думки неминучим буде звернення до попередніх та наступних років.

Територіальні межі дослідження окреслюються адміністративними кордонами УРСР відповідно до тогочасного адміністративно-

територіального поділу. Використання у дисертаційній роботі назви «Україна» стосується території УРСР у складі СРСР. Також окремі аспекти будуть торкатися інших територій СРСР (Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії і Казахстану), куди були евакуйовані вітчизняні науково-дослідні галузеві установи в роки війни та територія Німеччини, де формувались концепції розвитку вітчизняного аграрного дослідництва.

Методи дослідження ґрунтуються на використанні універсальних принципів наукового пізнання – об'єктивізм, історизм, системність, репрезентативності, світоглядної толерантності; комплексі взаємодоповнюючих методів – історичного пізнання, історичних методів (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний (компаративістський), історико-біографічний, бібліографічний просопографічний метод, періодизації), соціокультурний, культурно-антропологічний, міждисциплінарний; загальнонаукові методи (індукція та дедукція, системний, логічний), джерелознавчий аналіз; інформаційний, контекстовий, кризовий підходи.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що: вперше розкрито змістовні характеристики процесу формування наукового дискурсу з проблематики розвитку аграрної науки періоду Другої світової війни; виявлено, проаналізовано та введено до наукового обігу значний фактографічний матеріал із фондів архівних установ і бібліотек України та Німеччини через призму функціонування мережі сільськогосподарських науково-дослідних установ розкрито історію формування та застосування наукових досягнень в різних галузях аграрної науки на теренах України в роки Другої світової війни. Доведено реґенеруючий вплив наукових здобутків науково-дослідних установ аграрного спрямування, учених-аграріїв на компоненти еволюції аграрної науки України та вирішення засадничих питань наукового супроводу основних напрямків галузевого дослідництва – землеробства, рослинництва, селекції та насінництва, тваринництва, агромеліорації та механізації сільськогосподарського виробництва, плодівництва, виноградарства і виноробства в умовах евакуації, часів окупації, відбудовчому процесів розвитку країни. Сформовано авторське бачення функціональності механізмів взаємодії сільськогосподарської дослідної справи, держави та суспільного простору. Розроблено і запропоновано періодизацію еволюційного етапу організаційної складової вітчизняної сільськогосподарської

дослідної справи та періодизацію розвитку наукового аспекту аграрного дослідництва років Другої світової війни, що відрізняються урахуванням різнобічних особливостей історичного періоду країни; простежено специфіку шляхів консолідації вітчизняного наукового співтовариства щодо налагодження сільського господарства в екстремальних умовах Другої світової війни; доведено тезу про неперервність розвитку аграрної наукової думки в роки Другої світової війни.

Поглиблено та суттєво доповнено: існуючі відомості стосовно відтворення теоретичної та практичної складової розвитку сільськогосподарської науки України; методичні засади узгодженості і взаємодії державного сектора та наукових інтересів в аспектах організаційного забезпечення ведення сільськогосподарської дослідної справи.

Набули подальшого розвитку: напрям наукової роботи з відтворення історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи України як складової вітчизняної культури; відтворення діяльності вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ, а також творчої спадщини видатних вчених-аграріїв України.

Практичне значення одержаних результатів визначається сформульованими положеннями про особливості та закономірності розвитку науково-організаційних основ сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни. Теоретичні узагальнення та висновки дослідження можуть бути використані для біографічних словників, довідників та енциклопедій; опрацюванні окремих пріоритетних напрямів подальшого розвитку агропромислового комплексу держави. Матеріали дослідження сприятимуть подальшим пошукам під час підготовки узагальнюючих праць і історії України, історії сільськогосподарської науки, дослідництва, окремих галузей аграрної науки. Можливе використання результатів дослідження в навчальному процесі при викладанні курсів історії України, історії науки і техніки, історії аграрної науки; вони сприятимуть подальшим науковим пошукам у дослідженні життєвого та творчого шляху вітчизняних вчених-аграріїв; стануть у нагоді під час вирішення сучасних складних питань в умовах військових конфліктів щодо аграрного сектору держави, створенні прогнозних проектів подальшого розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та практики.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОЇ ДУМКИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОСТОРІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження подій Другої світової війни, однієї з найбільших трагедій людства планетарного масштабу, почалось вже в перші роки війни і триває до сьогодні, нараховуючи десятки тисяч наукових праць, які висвітлюють різні прояви цього явища. Військові, політичні, економічні, соціальні, етнічні, конфесійні, культурні, морально-психологічні аспекти катастрофи продовжують цікавити вчених всього світу. Одну з провідних позицій у науково-дослідницькій практиці істориків займає проблематика історії сільського господарства в роки війни. Однак дослідженню наукового забезпечення цієї сфери дослідниками приділялося недостатньо уваги. Доводиться визнати, що до сьогодні відсутнє в історіографічному просторі комплексне дослідження, присвячене висвітленню сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки війни як галузі знань та організації.

Характеризуючи наявні історіографічні студії з проблеми дослідження, умовно виділено основні їх групи за предметно-тематичним спрямуванням: історія розвитку сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та як її організації; еволюція галузевих напрямків сільськогосподарської науки у зазначений період. Утім, визначальним є традиційний, хронологічний підхід до аналізу історіографічного надбання, враховуючи вплив політичних режимів на трактування минулого. Одночасно слід виділити радянський, сучасний та зарубіжний сегменти.

Відзначимо, що історичні оцінки окремих аспектів, до яких слід віднести період діяльності вчених та інституцій під окупацією, співпрацю вітчизняних науковців з німецькими фахівцями та окупаційною владою, мають опосередкований зв’язок із сьогоднішніми політичними процесами в Україні і тому, навіть у сучасних умовах незалежної держави, одержують неоднозначне трактування.

Зауважимо, що упродовж радянського періоду дослідження історії розвитку аграрної науки на українських землях у роки Другої світової війни мали фрагментарний характер. Перший огляд діяльності науковців для потреб сільського господарства в роки війни зробив академік,

президент АН УРСР (1946–1962) О. В. Палладін на сторінках праці «Академія Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919–1944» (1944) з нагоди 25-річчя Академії [475]. У період визволення території України від окупантів і початкового етапу відбудови в суспільстві значно зростає інтерес до питань наукового потенціалу українських земель. У цьому контексті вперше, але в загальних рисах було висвітлено діяльність вчених академії в евакуації та їх внесок у розвиток сільського господарства Башкирії. Акцентувалось на збереженні матеріально-технічної бази інститутів, лабораторій, кадрів, які могли б долучитися до відбудовчого процесу в Україні [716]. Згідно з тогочасною партійною політикою, жодних негативних аспектів у цих матеріалах згадано не було. Подібні тенденції простежуються впродовж всього радянського періоду на сторінках розвідок, присвячених історії АН УРСР [412]. Попри це, було закладено фундамент наукового вивчення проблеми.

У повоєнні роки висвітлення стану сільськогосподарської дослідної справи під час військового конфлікту якщо і згадували у дослідженнях, то тільки для ілюстрації втрат Радянського Союзу у кількісному відношенні, матеріальному забезпеченні дослідних установ у ході війни. Через призму аналізу організаційної функції Комуністичної партії висвітлено трудовий подвиг працівників сільського господарства, зокрема і вчених-аграріїв, у перемогу над нацистами у дослідженні М. З. Данилюка [131] та О. Т. Гора [122]. У цей же період починає активно досліджуватися тема відбудови зруйнованого в роки війни та окупації сільського господарства республіки, розглядаючи відновлення діяльності науково-дослідних установ аграрного спрямування, особливо через специфічну організаціну форму галузевої науки – хати-лабораторії як необхідної умови для відродження колгоспно-радгоспної сиситеми (О. П. Канєвський) [231].

Таким чином, у воєнні та перші повоєнні роки дослідниками були зроблені лише окремі акценти щодо конкретно-історичного осмислення внеску вітчизняних науковців аграрної сфери у перемогу Радянського Союзу в боротьбі з нацизмом. Однак історія сільськогосподарської дослідної справи в роки війни не стала предметом спеціального дослідження. Узагальнення, які робили вчені, вписувались у загальну тональність тогочасних історичних праць, присвячених Великій Вітчизняній війні, та установки «вождя», які грунтувались на класовій боротьбі, переможній ролі Комуністичної партії тощо.

Значний поштовх у вивченні досліджуваної проблеми відбувся у середині 50-х років XX ст., що було обумовлено політико-ідеологічними

чинниками. З'являється велика кількість публікацій, присвячена різним аспектам сільськогосподарської науки, внеску вчених у боротьбу з окупантами, відбудову народного господарства країни. Вони висвітлювали як історію республіки, так і областей на основі опублікованих документів, що стосувались, серед іншого, труднощів евакуаційного процесу матеріально-технічної бази сільськогосподарської науки, діяльності на сході країни вчених-аграрників. Особливо цінними були відомості про господарювання та завдані збитки окупаційною владою і німецько-румунськими військами експериментальним базам сільськогосподарських науково-дослідних та освітніх установ, дані про масштаби пограбування, шляхом знищення та вивезення наукової документації. Але, слід враховувати, що акценти робились таким чином, аби не «осквернити» роль партійних органів, одночасно закцентувати увагу на звірствах загарбників. Це, безумовно, позначилось на об'єктивності висвітлення історії аграрної науки. Однак в умовах тоталітарного суспільства іншого варіанту взаємодії з суспільством у висвітленні його минулого не було. За таким принципом діяли науковці, які досліджували аграрну та наукову складову періоду історії Другої світової війни. Замовчуючи окремі аспекти висвітлюваних подій, вони слідували ідейно-партійним установкам, що проявлялось у звеличенні партії, прославлянні колгоспно-радгоспного ладу. В зв'язку з цим спотвореними стали питання, пов'язані з окупаційним періодом війни, залишивши поза увагою питання вимушеної співпраці населення з нацистами.

На таких позиціях висвітлюється матеріал, присвячений розвитку науки, аграрної зокрема, на сторінках фундаментальної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.)» [712]. Присвячені періоду радянсько-німецької війни спеціальні томи виданнях «Історії Української РСР» [226], «Розвиток науки в Українській РСР за 40 років» [611], де окреслювались завдання, які ставила партія перед вченими у боротьбі з ворогом.

Визначальними в цей період є ціла низка праць, присвячених перебазуванню матеріальних ресурсів на схід країни, відбудові в сільському господарстві, участі колгоспників у цих процесах. Узагальнююча праця С. П. Лаути «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни» [319], в якій на основі багатого статистичного, документального матеріалу вчений проаналізував участь колгоспників у кількаетапній евакуації майна, племінного та насінницького фонду науково-дослідних установ,

розграбуванні залишених матеріальних ресурсів науково-дослідних установ на окупованих територіях тощо.

Значно розширила знання про діяльність АН УРСР під час війни праця І. І. Ладивіра, присвячена внеску вчених академії у Перемогу [315]. З цією метою дослідник залучивши значні архівні матеріали матеріали періодики, де містились виступи вчених, статті про наукові здобутки та усні свідчення близько 200 вчених. Більш розширено, ніж у попередніх розвідках щодо діяльності академічних установ, звучала сільськогосподарська тематика. Виокремлювались досягнення щодо впровадження нових районів Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії та Казахстану сільськогосподарських культур та підвищенню їх урожайності [323]. Ця робота є важливою для реконструкції вітчизняної дослідної справи, адже розкриває взаємодію союзної та республіканської академій у питаннях координації окремих комплексних програм, пов'язаних з розвитком сільського господарства. Вчений розширив коло досліджуваних проблем в іншій своїй праці «Радянська наука в роки Великої Вітчизняної війни» [324], де висвітлювались не лише діяльність академічних установ, але й відомчі інституції країни. Співробітництву українських вчених з науковими кадрами інших республік Радянського Союзу, науковцями інших країн під час радянсько-німецької війни присвячені статті М. В. Коваля [247; 248].

Історія науки та наукових установ Західної України отримала своє вісвітлення у низці монографій [479; 610]. Крім характеристики довоєнного періоду, надавалась розгорнута інформація про період відбудови, налагодження мирного наукового життя. Однак окупаційний період традиційно упускався.

Окрему групу складають праці, присвячені загальній історичній характеристиці сільськогосподарської дослідної справи, де робились спроби розкрити її теоретичні основи, методологію та сутність. Історію сільськогосподарської науки в контексті історичних процесів зародження, становлення й розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях викладає П. А. Власюк [90]. У такому ж ключі, але досить заполітизованою видається колективна монографія «Сільське господарство Української РСР» [344]. П. К. Константинов [259], розкриваючи історію дослідництва. Історичну ретроспективу окремих галузей агроної науки висвітлюють В. І. Сазанов [626], І. І. Синягін [635], А. О. Вербін [52], які комплексно досліджували значення здобутків спеціалізованих експериментальних установ у становленні науки агрономії в країні. Історію грунтознавчих

досліджень аналізує Г.С.Гринь [127]. Монографія М. Є. Лобашова [345] розкриває етапи історії зоотехнії, законодавчі рішення щодо ствердження селекції та розведення великої рогатої худоби та тонко- і грубововняних овець. Деталізований розгляд становлення і розвитку вітчизняної генетики аналізує академік М. П. Дубінін [172]. Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрового буряку подає у своїй праці М. І. Орловський [440]. Серед іншого він виділяє окремі аспекти сільськогосподарської роботи, що проводилась евакуйованими спеціалізованими дослідними установами мережі Всесоюзного інституту цукрової промисловості, а також після визволення українських земель від загарбників. Успіхи в селекції зернових продемонструвала група вчених на чолі з І. М. Поляковим [525], підкреслюючи внесок науковців В. Я. Юр'єва, А. О. Сапєгіна, Л. І. Ковалевського, В. Є. Желковича, І. М. Єремєєва. Історію розвитку наукової думки щодо механізації та електрифікації сільського господарства досліджено групою вчених на чолі з П. М. Василенко [48]. Д. Д. Лавриненко [314] звернувся до розгляду особливостей розвитку лісової типології. Загальним для цих праць є формулювання думки, що науковий процес від час військового протистояння Радянського Союзу з Німеччиною не припинявся.

Окрему групу досліджень становлять історичні розвідки провідних науково-дослідних установ, які працювали для потреб сільського господарства, підготовлені до окремих річниць їх діяльності [208; 2; 596]. Однак воєнному періоду в таких публікаціях приділяється вкрай мало уваги.

Лише наприкінці 80-х – початку 90-х рр., з ослабленням партійного монополізму, в радянській історіографії почали формуватися нові концептуальні підходи до висвітлення проблем окупаційної доби, адже дослідники отримали можливість вивчати історію поза ідеологічними рамками, знайомитись з документами, що зберігалися в спецсховищах державних і відомчих (насамперед, силових структур) архівів, використати оригінальні та опубліковані зарубіжні архівні джерела та історіографічний доробок зарубіжних авторів. Концептуальною у цьому ключі є праця В. І. Онопрієнка [439], присвячена втратам наукового співтовариства, завданим репресивно каральною машиною радянської влади.

Підсумовуючи стан вивчення у радянську добу історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні 1941–1945 рр., констатуємо, що історіографія цього важливого сегменту історії України та історії вітчизняної науки періоду радянсько-німецької війни за час від

свого зародження до 1991 р. має чималий науковий доробок. Історіографічні напрацювання характеризуються різноплановістю тематичного наповнення та методологічних підходів. На основі введення в науковий обіг значного масиву нових джерел дослідники узагальнили та оприлюднили величезний фактографічний матеріал щодо функціонування у роки війни науково-дослідних установ аграрного спрямування, результатів їх діяльності. Одночасно правлячий політичний режим та його установки впливали на висновки та узагальнення вчених, добір фактів, тематику досліджень тощо. Зовсім недослідженим лишився період окупації, коли робився висновок про повну відсутність сільськогосподарських досліджень на українських землях у цей період. Замовчувалось як ганебне явище для вченого та інституції їх діяльність під орудою німецьких фахівців, загалом упускалась інформація про багаторічні міжнародні довоєнні контакти вчених. Розуміння цих тенденцій дає можливість критично переосмислити історіографічне надбання радянського періоду. Таким чином, незважаючи на значну активність науковців щодо розкриття різних аспектів розвитку аграрної науки досліджуваного періоду, постійне доповнення фактологічними даними узагальнюючих спеціальних досліджень, присвячених цьому питанню, не проводилось.

За роки незалежності виникла потреба досконалого та неупередженого висвітлення вітчизняної історії та культури, складовою якої є аграрна наука. Із середини 90-х рр. XX ст. у науковий обіг входять напрацювання вітчизняних дослідників з новими методологічними підходами, де ключовим елементом постає з'ясування «українського» чинника, подолання партійно-класового підходу, впровадження гуманістичного та антропоцентричного вимірів. Однією з перших стала праця В. І. Онопрієнка «Історія української науки XIX-XX століть» [438] Агробіологічний цикл спорідних до сільськогосподарської дослідної справи досліджень розкрито у доробках, присвячених ювілейним датам НАН України [408; 409], де автори зробили спробу вперше незаангажовано розкрити науково-організаційні етапи академізації аграрної науки.

Історіографія різних аспектів історії Другої світової війни «вибухнула» значною кількістю публікацій як за темами, раніше не досліджуваними, так і здійснюється переоцінка раніше висвітлених аспектів наукового життя в умовах війни. Вперше дослідники звертаються до висвітлення наукового життя в умовах окупації. В цьому ключі варто згадати роботи І. В. Верби [51], І. М. Спудки та Л. В. Турчина [674], В. Удовик [707]. З'являється інформація про

становище інтелігенції, кількість вчених, що залишились на окупованих землях, робиться спроба проаналізувати мотиви їх співпраці з німцями. Серед таких праць варто згадати публікації М. В. Шевера, присвячене висвітленню долі вчених-ботаніків (О. Г. Радде-Фоміна [733], Н. О. Десятова-Шовстенко [734]), які працювали за часів окупації в Інституті сільськогосподарської ботаніки. Загалом, заглиблюючись у тему колаборації, вчених зокрема, історики М. В. Коваль [249, С. 247–255], В. В. Стецкевич [678], В. І. Кучер [311, С. 176–209], О. В. Потильчак [542], Т. В. Вронська [97], В. О. Шайкан [730] починають диференціювати різновиди і форми співпраці місцевого населення з окупаційною владою, тим самим закладаючи фундаментальні основи для розуміння цього непростого явища. Вчені роблять узагальнення, що для більшості населення співробітництво з окупантами було вимушеним і трималося на економічних мотивах. Певне підведення підсумків у справі осмислення подій 1939-1945 рр. з україноцентричних позицій здійснено у двотомному виданні «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття», підготовлене Інститутом історії України НАН [709; 710].

Нові підходи окреслились щодо вивчення ситуації на селі в усіх його вимірах. Окремий розділ досліджуваному періоду приділено у двотомному фундаментальному виданні «Історія українського селянства» [225] та «Аграрна історія України» [480], де проаналізували організацію, хід, здобутки і втрати евакуації ресурсів сільського господарства у східні райони СРСР, вплив окупаційної політики на галузь, збитки і шкоди, спричинені війною, мимохідь згадуючи про становище сільськогосподарської науки. Комплексне дослідження економічного та соціального становища українського села на нових методологічних позиціях здійснив О. Г. Перехрест [483]. У контексті відтворення історії дослідної справи для потреб сільського господарства важливим є доробок вченого щодо висвітлення труднощів евакуаційної кампанії племінного поголів'я, сільськогосподарської техніки, науково-дослідних установ, масштаби епізоотій у ході війни, внесок вчених-аграрників у відбудову села.

Значне зацікавлення в незалежній Україні викликають питання, пов'язані з висвітленням аграрної політики німецьких та румунських властей та їх особливостей у регіональному вимірі, що дає можливість зрозуміти місце сільськогосподарських досліджень, ініційованих фашистами на території українських земель, у загальному контексті загарбницьких планів Німеччини та Румунії, спрямованих на нищівну експлуатацію галузі, її природного та людського потенціалу. Плідних

результатів досягли С. І. Власенко [84], В. А. Нестеренко [413], Н. М. Глушенюк [118], А. В. Боляновський [29], О. О. Захарченко [180], які досліджували діяльність німецьких, румунських та українських допоміжних господарських органів влади в регіонах для забезпечення безперебійного функціонування аграрного сектору економіки регіону для потреб рейху, вивчались питання німецької політики щодо вчених на окупованих територіях [30]. На основі багатого документального матеріалу вітчизняних та зарубіжних архівних установ Н. Г. Кашеварова [232; 233] здійснила комплексне вивчення архіву Оперативного штабу Альфреда Розенберґа, наймасштабнішої організацієї, яка здійснювала конфіскацію культурних і в тому числі наукових цінностей з окупованих земель, особливо з питань сільського та лісового господарства, ветеринарії. Вперше в історії українського історіописання Г. К. Гайнц сробив спробу охарактеризувати науково-дослідну роботу Інституту німецької діяльності на Сході, діяльність якого охоплювала території дистрикту «Галиччина». Вчений зупинивя за аналізу діяльності філії, яка працювала у м. Львові, зокрема дослідженні українських вчених-географів, які аналізували особливості аграрного районування регоіну [113].

В контексті реконструкції розвитку сільськогосподарського дослідництва часів Другої світової війни є серія історіографічних напрацювань біографічного характеру – «Українські вчені-аграрії ХХ століття», що відтворює внесок видатних вчених у розвиток галузевої науки України [100-109].

Новий концептуальний підхід щодо вивчення історії вітчизняної дослідної справи започатковано та системно проводиться на базі створеного у 2001 р. Інституті історії аграрної науки, освіти та техніки при Національній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН України, очолюваної академіком НААН В. А. Вергуновим. Результати досліджень інституту друкуються у 13 серіях, серед яких «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», «Біобібліографія вчених-аграріїв України». На сторінках праць, що вийшли друком, було повернуто цілу плеяду видатних постатей, подій, фактів, висвітлювались регіональні проблеми розвитку аграрної науки. Серед численних публікацій, підготовлених цією установою окреме синтезуюче місце належить працям академіка В. А. Вергунова [59]. У своїх роботах дослідник виступає як методолог об’єктивного вивчення всього комплексу історичних досліджень науково-освітнього забезпечення аграрного сектору України. Саме йому належить розробка періодизації становлення та розвитку сільського господарства, організаційної

структури вітчизняної аграрної науки та її управління, основних етапів розвитку сільськогосподарської освіти. Окремо розглянуто еволюцію наукової думки для потреб тваринництва, ґрунтознавства, меліорації. У своїх узагальнюючих працях вчений вперше звернув увагу на висвітлення організаційної структури галузевого дослідництва в роки Другої світової війни [64]. Певним підсумком розробки стало видання «Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект» [61] та тритомне видання «Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні» [56-58]. Доби війни торкаються окремі праці вченого, присвячені історії найстаріших науково-дослідних інституцій аграрного спрямування [60]. Науковій громадськості було повернуто із забуття ім'я відомих у світі вчених Г. Г. Махова [110], Д. О. Джованні [133], які через активну співпрацю з німецькою окупаційної владою на науковій ниві були «назавжди» викреслені з анналів історії наукової думки. Важливим для розуміння процесів, які відбувались в організаційному та науковому забезпеченні сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни, стала робота Н. Б. Щебетюк [741], яка розкривала особливості формування системи наукового забезпечення розвитку сільського господарства в Україні у попередній період, наприкінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст. на тлі політичних, соціально-економічних і теоретико-методологічних чинників.

У своїх дослідженнях до висвітлення історії сільськогосподарської справи в роки війни на регіональному рівні звернулись Г. І. Комликова [258] (Сумщина), Л. Б. Борисенко [33] (Вінниччина), П. П. Євич [63], Ю. О. Довгорук [136] (Київщина), В. В. Кунець [308], І. Л. Сергеєва [633] (Харківщина) тощо. Окрему групу формують біографічні покажчики наукових праць вчених з різних напрямків розвитку сільськогосподарської науки в Україні [6; 7; 297; 594; 595; 640].

За останні десятиріччя «український контекст» розкривається щодо історії окремих напрямків аграрної науки, відтворюючи розвиток їх наукового забезпечення, зокрема напрацювання вчених у роки Другої світової війни. Вивчення історії морфолого-генетичного ґрунтознавства як основоположної галузі знань сільськогосподарської дослідної справи проводили В. А. Вергунов [55], В. Е. Вальчик [47], О. М. Пильтяй [485], висвітлення наукового доробку грунтознавців – Д. І. Ковалишин [246], Н. М. Новосад [420]. Фундаментальна праця академіка НААН Б. С. Носка [422] присвячена розкриттю внеску науково-освітніх шкіл, окремих центрів і вчених у розвиток вітчизняних агрохімічних досліджень.

Еволюція селекційних досліджень культури пшениці в Україні висвітлюється у працях В.В.Шелєпова [735], Х.М.Піпан [503]. Значну увагу вчені приділяють аналізу становлення та результатам запровадження методів гібридизації, вчення Т. Д. Лисенка про стадійний розвиток рослин, методу яровізації тощо, які активно використовувались у період війни вітчизняними вченими як на території України, так і в інших республіках Радянського Союзу під час евакуації. Нові методичні і методологічні підходи щодо об'єктивної оцінки еволюції галузевої наукової думки про культуру цукрового буряку в Україні використали автори колективної монографії за редакцією академіка М.В. Роїка [40]. Комплексно висвітлено становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування сівозмін у системах вітчизняного землеробства в монографії Н. П. Коваленко [245]. Авторка на основі аналізу архівних документів довела важливість знань про сівозміни під час відбудовчих процесів. Садівнича наука розглядається у праці І. К. Омельченка та І. В. Гринника [436], де приділяється значна увага історії науковому обгрунтуванню відродження галузі після визволення українських земель від нацистських купантів. Поступ знань у виноградарстві та виноробстві розкрили у монографічному виданні колектив авторів ННЦ «Інституту виноградарства і виноробства ім. В.Є. Таїрова» НААН [85]. Дослідження розвитку теоретико-методологічних засад у тваринництві здійснила І. С. Бородай [34], комплексно відтворивши еволюційний поступ основних напрямів зоотехнічного вчення, головні здобутки провідних наукових шкіл цієї галузі тощо. Становлення селекційної науки у тваринництві України через призму особистості провів В. П. Шульга, проаналізувавши творчу спадщину професора М. А. Кравченка [740]. Еволюцію наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР дослідив Р. В. Бей [19] на основі узагальнень у контексті соціально-економічних і загальнонаукових чинників, зазначаючи важливу роль цих знань у відбудові вітчизняної галузі. Фундаментальне дослідження щодо розвитку знань з проблем фізіології травлення у свиней у контексті розвитку вітчизняної зоотехнічної науки радянського періоду провела К. Є. Юдіна [743]. Авторами на основі аналізу наукових здобутків вітчизняних вчених формується загальний контекст розвитку наукової складової сільськогосподарської дослідної справи. Незважаючи на фрагментарність у висвітленні військового періоду, ці напрацювання дають змогу зрозуміти неперервність вітчизняної наукової думки, незважаючи на кризову ситуацію досліджуваного періоду.

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що в останні десятиліття вітчизняна історіографія, що у тій чи іншій мірі розглядає проблеми історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи років Другої світової війни як інституціонального, так і наукового наповнення, збагатилась значною кількістю наукових досліджень на нових методологічних принципах. Відходячи від заполітизованості та заідеологізованості, притаманних попередньому радянському періоду, історики аграрної науки системно та виважено аналізують інформацію щодо функціонування галузевих інституцій на українських землях та вибудовують цілісну ретроспективу галузевого дослідництва як на макрорівні, так і звертаються до мікропроцесів, розглядаючи внески окремих персоналій, інститутів у розвиток аграрної науки, вивчаючи розвиток наукової думки в розрізі еволюції знань щодо окремих сільськогосподарських культур та тварин, явищ, хвороб, шкідників тощо, доводячи існування аграрного дослідництва як галузі знань . Разом з тим, історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні часів Другої світової війни як організаційної, так і наукової складової системно не розглядалась ні одним з дослідників.

Історія сільськогосподарської наукової думки та організації науково-дослідної роботи аграрного спрямування на українських землях часів Другої світової війни одержала певне висвітлення і в зарубіжній історіографії. Даною проблематикою цікавляться російські історики природничої науки, однак у своїх роботах вони розглядають загальносоюзний контекст, не виокремлюючи особливості республіканські [414]. Знаковою, на наш погляд, для осмислення історії аграрної науки в Україні в роки Другої світової війни є фундаментальна колективна праця вчених Інституту історії природознавства та техніки ім. С. І. Вавилова (Санкт-Петербузький філіал) при залученні іноземних фахівців, під загальною редакцією професора Е. І. Колчинського «Наука і кризи: історико-порівняльні нариси» [401]. На сторінках цього видання вчені представили історико-порівняльний аналіз кризових ситуацій, в яких опинялась наука в різних країнах, починаючи з часів Англійської буржуазної революції і аж до «культурної революції» в КНР. Значна частина дослідження присвячена Другій світовій війні як одній з найбільших гуманістичних криз світу, де окремими розділами представлені питання становища науки при націонал-соціалізмі (Марк Уолкер), консолідації радянської системи у передвоєнні роки (Е. І. Колчинський) та характеристика радянської науки під час війни (М. Л. Кременцов). Вчені доводять, що війна як криза всього суспільства штовхала до перегляду взаємовідносин вдади та науки, вимагаючи

максимальної мобілізації усіх можливих ресурсів, коли наукові результати намагались отримати при мінімумі затрачених засобів ціною індивідуального напруження вчених. Професор Е. І. Колчинський продовжує дослідження взаємовідносин влади та науки, але звужує її щодо висвітлення ситуації, що склалась у біології, порівнюючи СРСР та Німеччину [257].

Серед російських вчених, які зробили значний науковий внесок у історичну реконструкцію сільськогосподарської дослідної справи, варто відзначити професорку О. Ю. Єліну [174], яка вперше комплексно аналізує дані, подані Надзвичайною державною комісією, що займалась оцінкою втрат радянського господарства в роки війни. Вчену в цьому ключі цікавлять питання, пов'язані з сільськогосподарськими дослідними установами, особливо їх гербарні фонди та насіннєві колекції, наукова документація та література. Серед українських інституцій вчена згадує Харківську селекційну станцію та Всесоюзний селекційно-генетичний інститут щодо селекційного матеріалу. Цінною для дослідження історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в роки війни є стаття авторки, присвячена долі подружжя вчених-генетиків Савицьких [173], спеціалістів з культури цукрового буряку, які продовжили свою дослідницьку роботу під час нацистської окупації 1941-1943 рр. у Києві та виїхали з України разом з відступаючими німецькими військами. В роботі проаналізовані мотиви та причини для еміграції, обставини дослідницького процесу, піднімаються нюанси наукової етики, наукова сторона прикладного генетико-селекційного проекту – виведення гібридного однонасіннєвого цукрового буряку.

До аналізу наукових доробок аграрної галузі часів війни звертався Г. А. Широков [737]. Зокрема вчений аналізує внесок НДІ зернового господарства Південного Сходу СРСР (м. Саратов), де протягом 1941-1944 рр. працювали евакуйовані вчені УНДІ зернового господарства, аналізується співпраця між фахівцями, запозичення досвіду українських вчених тощо. Діяльності вчених на ниві агрономії та тваринництва, що працювали в системі Академії наук УРСР за часів евакуації у Башкирії, присвячена робота члена-кореспондента РАН М. А. Ільгамова та М. А. Саїтової [196], яка вирізняється незаполітизованим підходом. Однак недоліком даного дослідження, на нашу думку, є лише констатація досягнень вчених, без аналізу змін організаційної складової науково-дослідної діяльності, що відбулись у ході евакуації, проблемних питань, які стояли перед вченими, тощо.

Цілу низку публікацій, присвячених соціально-економічним проблемам евакуйованого населення в східні райони Радянського

Союзу, формують праці російських вчених, написані на основі документальних матеріалів російських архівних установ. Серед узагальнюючих робіт варто відзначити роботу С. О. Козурмана, що торкається проблем Саратовської області, щодо налагодження життя евакуйованих осіб, підприємств та установ [253]. Сюди було спрямовано більшість науково-дослідних інституцій аграрного спрямування України. Подібні питання, але стосовно Башкирії, досліджує Ч. Р. Арсланова [16]. Розглядаючи діяльність вітчизняних вчених АН УРСР щодо розвитку наукової думки для потреб сільського господарства, важливо зрозуміти, з якими труднощами вони зіткнулись, перебуваючи в м. Уфі, центрі БАРСР.

Серед зарубіжної історіографії, яка торкається різних аспектів вітчизняної аграрної науки, унікальне місце належить японському вченому Хірофумі Сайто [627], на основі переписки академіка Т. Д. Лисенка часів війни з різними державними установами, в тому числі українськими сільськогосподарськими науково-дослідними інституціями, розглядає механізм прийняття рішень, планування наукової діяльності в сільськогосподарській науці Радянського Союзу.

Здійснюючи огляд західної історіографії, слід зазначити, що вона пройшла власний шлях в інтерпретації історії аграрної науки часів Другої світової війни. Один з аспектів вивчення цього питання стосувався взаємовідносин німецької науки з націонал-соціалістичним режимом та участі німецьких вчених у розробках і втілення їх загарбницьких планів щодо так званого «східного простору» (“Ostraum”), в тому числі українських земель. Радянський контекст тут розглядався у ключі висвітлення націонал-соціалістичної окупаційної політики на окупованих радянських територіях. Довгий час у західній історіографії панувала думка, що нацисти перешкоджали розвитку науки, обмежуючи її свободу [748]. В цілому нацистський режим сприймався як ворожий науці, а його політика – як антиінтелектуальна. З цієї точки зору авторами робились висновки, що більшість німецьких вчених страждали від нацистської політики, не граючи жодної активної ролі. Тому вони, працюючи «під свастикою», не були скомпрометовані (окрім евтаназії та медичних дослідів у концентраційних таборах). Вважалось, що переважна частина німецьких вчених була аполітична і далека від практики злочинів. Але, починаючи з 80-х років, погляд змістився. У недавніх публікаціях підкреслювалося, що нацистське правління підкріплювалося роботою багатьох вчених, які проводили дослідження у різних галузях з метою підготовки німецької територіальної експансії і зміцнення нацистського правління на

окупованих територіях, а також в Райху [761; 766]. Серед робіт, що досліджували біологічні науки, особливе місце займає праця Уте Дайхмана [760], де розглядаються різні інституціональні, соціально-політичні, економічні аспекти розвитку цієї галузі знань при нацистах, особливо її практичне застосування щодо аграрної сфери, представлено всеохоплюючий аналіз їх ролі в Третьому рейху, наведені короткі біографічні відомості про всіх найважливіших вчених. У контексті розгляду історії вітчизняної дослідної справи в період Другої світової війни значного важливого значення набуває розуміння стратегічних планів нацистів по освоєнню сільськогосподарського потенціалу українських земель, що подається у роботі Міхаеля Берлі [756].

В фундаментальній колективній монографії під редакцією Р. Фирхауса та Б. фон Брокке [748] було розпочато різнобічне вивчення розвитку науки в межах Товариства Кайзера Вільгельма (нім. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, далі ТКВ), напівприватної «парасолькової» організації, яка заснувала і підтримувала інститути фундаментальних наукових досліджень в Німеччині і була одним з найбільших замовників сільськогосподарських досліджень, зокрема й українських земель. Продовжує цю тему американська професорка Крісті Макракіс [791], яка дає повномасштабний аналіз розвитку Товариства в контексті політики націонал-соціалістичної держави з урахуванням його попередньої діяльності. Увага до наукової спадщини, проблем інституалізованого наповнення організаційного процесу розвитку в межах Товариства Кайзера Вільгельма продовжився створенням спеціальної комісії при Товаристві ім. Макса Планка (так ТКВ почало називатись після війни) для вивчення історії цієї провідної наукової установи Німеччини, в результаті чого вийшла багатотомна серія «Історія Товариства Кайзера Вільгельма при націонал-соціалізмі». На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговують роботи, присвячені як загальній ретропективі досліджень [781], так і окремим галузям [802]. Проєкт стимулював проведення окремих досліджень, присвячених вивченню проблем сільського господарства, серед яких значна увага приділялась аналізу внеску вчених у становлення та розгортання політики самозабезпеченості, т. зв. автаркії [780]. Сюзанн Хайм робить висновки, що Друга світова війна створила безпрецедентні можливості для німецьких вчених для контролю над стратегічно важливими ресурсами в галузі науки (наприклад, генетичними) та дефіцитної сировини, необхідної для ведення військових дій (наприклад, кок-сагиз), що давало можливість Німеччині бути незалежною від імпорту продовольства та сировини. Це досягалось шляхом системної координації аграрних

досліджень та використанням наукових і матеріальних ресурсів, узурпованих німцями під час війни, вербування іноземних вчених, українських зокрема [777].

В результаті накопичуваного досвіду щодо дослідження історії аграрних вчень в умовах Третього Райху у 2000 р. було проведено науковий семінар, присвячений розвитку галузевих досліджень у рамках ТКВ у контексті політики націонал-соціалістичної експансії, за результатами чого випущено в світ збірку статей «Автаркія та східна експансія. Селекція рослин та сільськогосподарські дослідження в умовах націонал-соціалізму» під загальною редакцією Сюзан Хайм [750]. Визначальним цієї збірки публікацій, як на наш погляд, є різноманітність поданого матеріалу, який не формує єдиної картини ролі та внеску вчених у функціонування націонал-соціалістичного режиму, а пропонує поліголосність у розумінні таких категорій як привласнення, професійне співробітництво та спільна відповідальність за злочини націонал-соціалізму. Своєрідним підведенням підсумків у дослідженнях соціальної історії сільськогосподарських досліджень у контексті військових, економічних, суспільно-політичних реалій Другої Світової війни стала узагальнююча праця С. Хайм «Калорії, каучук, кар'єра. Селекція та сільськогосподарські дослідження в інститутах Товариства Кайзера Вільгельма в 1933-1945 рр.», що вийшла в німецькомовній [779] та англомовній версіях [776]. На основі аналізу всеосяжної нацистської програми досліджень у галузі харчування та сільського господарства авторка чітко визначає місце і роль німецьких науковців-аграріїв у грабіжницькій політиці Третього Райху щодо окупованих території.

Такі масштабні напрацювання дозволили значно розширити розуміння ролі інституцій Товариства Кайзера Вільгельма в утвердженні націонал-соціалістичної ідеології, влади нацистів у Німеччині, їх експансії «східного простору». Узагальненням багаторічної праці вчених стало видання, підготовлене Сюзан Хайм (ФРН), Калолою Саше (Австрія) та Марком Волкером (США), фундаментального за своїм наповненням, представленим фактичним матеріалом та філігранними висновками, щодо характеристики наукового співтовариства зазначених інституцій – «Товариство Кайзера Вільгельма під націонал-соціалізмом» [806]. Вперше сільськогосподарські дослідження, які здійснювались вченими під час епохи нацистів, розглядаються у взаємодії з расовими та військовими науковими студіями.

Аналогічні дослідження щодо взаємовідносин влади і науки, фінансування сільськогосподарських досліджень, участі вчених-аграріїв в освоєнні захоплених під час Другої світової війни земель проводилось

у рамках дослідження історії Німецького науково-дослідного фонду (нім. Deutsche Forschungsgemeinschaft – DFG) [763], головної самоврядної громадської організації по сприянню науковим дослідженням у Німеччині, яка на конкурсній основі обирала проєкти для фінансування серед вчених з університетів та наукових інститутів. У цьому ключі варто згадати роботу Віллі Оберкрома, який концентрує увагу виключно на сільськогосподарських дослідженнях, фінансування фондів яких перевищувало медицину, хімію та технічні дисципліни разом взяті [796]. Важливими для розуміння подій воєнного часу є дані щодо довоєнних наукових проєктів по захопленню українських земель та експлуатації їх людських, природних та матеріальних ресурсів [792].

Дослідження Сьорен Флоковскі [767] присвячене діяльності Дослідницької ради Райху (нім. Reichsforschungsrat – RFR), спеціального державного органу, що «підтримував» сільськогосподарські науки, які мали слугувати агресивно-мілітаристській політиці. Вчений звернув увагу на значне зрощення аграрної науки з владними установами. Ці узагальнення дають змогу зрозуміти масштаби організації нацистської науки для вивчення аграрного потенціалу українських земель під час війни, місце та роль українських сільськогосподарських науково-дослідних інституцій, приоритетність напрямків аграрної науки в цьому процесі.

Таким чином, огляд основних досліджень засвідчує наявність чималої кількості наукових праць, які тією чи іншою мірою подають матеріали, що стосуються історії наукового забезпечення сільського господарства України часів Другої світової війни. Однак безсумнівним є той факт, що найбільше уваги науковцями приділялось питанням розвитку організаційної складової науки за радянської доби, вивченню аналогічних процесів у Німеччині доби націонал-соціалізму, виокреслюючи сільськогосподарський компонент. Значний доробок студій присвячений еволюції наукової думки в окремих галузях аграрної науки, де ключовою позицією є виділення національної складової. Разом з тим, окреслення українського контексту в історії галузевого дослідництва доби Другої світової війни залишився малодосліджуваним полем для істориків аграрної науки. Започаткована одразу із закінченням воєнних дій на території українських земель історіографія радянського періоду зазначеного питання з її іманентною рисою, якій характерна була героїчна версія війни, діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ, вчених, що їх представляли, результати науково-дослідної роботи розглядались лише з огляду на внесок у перемогу над ворогом, розбудовуючи галузь у східних районах Радянського Союзу,

або як важливий елемент відбудови шляхом відновлення колгоспно-радгоспної системи. Недоліком історіографічного доробку радянських істориків слід вважати схематизм, заідеологізованість. Всі сюжети проблеми подавались в історико-партійному руслі, в який не вписувались сама ідея існування науки під окупацією, проблеми втрати наукового майна, селекційних та племінних колекцій під час та в евакуації тощо. Такі підходи призвели до перекосів у висвітленні історії аграрної науки, де науки під владою нацистів не існувало, а отже, і результатів дослідної роботи також. Змушені сповідувати таку концепцію у післявоєнних звітах науково-дослідних інституцій, фахівці, які їх готували, незмінно використовували «кліше» про тотальне руйнування всієї сільськогосподарської дослідної роботи з приходом німецько-румунських загарбників. Однак вже у наступних рядках, аналізуючи результати дослідів по окремих питаннях, могли посилатись на цифрові дані результатів 1941-1943 рр. Сучасні вчені, на основі нових методологічних підходів, переосмисливши відомі фактологічні матеріали, залучивши документи розсекречених фодів вітчизняних архівних установ, намагаються відтворити галузеве дослідництво України як галузі знань та організації у контексті політичних та соціально-економічних процесів, лише фрагментарно торкаючись часів Другої світової війни. Загальним недоліком зарубіжної історіографії є уникання «української» складової у відтворенні історії організаційних перетворень галузевого дослідництва, сільськогосподарських досліджень військової доби.

За результатами здійснюваного дослідження обраної проблеми опубліковано 48 наукових праць, серед яких окремі розділи в колективній монографії [621] збірник документів і матеріалів [636], 7 статей у виданнях, визнаних МОН України фаховими [274; 284-289], стаття у зарубіжному журналі [263], 20 публікацій у збірках матеріалів наукових конференцій, науково-практичних семінарів, круглих столах [262; 265-273; 275-283].

Таким чином, незважаючи на звернення до різних аспектів вчених у вивченні даної тематики, до цього часу повної оцінки вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи зазначеного періоду не було надано. Залишились незаслужено забутими вчені, які працювали в умовах окупації, та їх внесок у сільськогосподарську дослідну справу, повністю не зроблено аналіз діяльності наукових установ галузі як в окупаційний період, так і в умовах евакуації, не розглядаються проблеми реевакуації дослідних установ аграрного спрямування. З усього викладеного постає актуальне наукове завдання: здійснити

реконструкцію організаційної складової сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни та розвитку вітчизняної наукової думки для потреб галузі.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

Основою для аналізу особливостей сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни слугує комплексне залучення історичних джерел, різних за походженням, інформативністю, змістом та характером, рівнем персоніфікації. Їх впорядковано в окремі групи за видовим принципом: 1) неопубліковані документи та матеріали ряду центральних, обласних, відомчих архівів України та Німеччини; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) наукові праці вчених з галузевого дослідництва; 4) біо-, бібліографічні й інші покажчики; 5) енциклопедичні та довідкові видання; 6) мемуарна література; 7) періодика воєнного періоду; 8) джерельні інтернет-ресурси.

Наукове забезпечення сільського господарства України в роки Другої світової війни вимагає грунтовного дослідження, що спирається на виявлення, опрацювання та введення до наукового обігу значного масиву нових архівних документів і матеріалів, значна частина яких була довгий час була недоступною громадськості. Основний масив інформації, залученої до написання праці, становили архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, Центрального державного архіву громадських об’єднань (ЦДАГО) України, Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО), Державного архіву Хмельницької області (ДАХмО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Федерального архіву в Берліні (BArch Berlin).

Головне підгрунтя джерельної бази формують матеріали фондів ЦДАВО України. Суттєвим інформативним джерелом у дослідженні стали матеріали з фонду 2 «Кабінет Міністрів України (1918–1999 рр.)», щодо забезпечення розвитку різних галузей сільського господарства УРСР у вигляді постанов та протоколів засідань РНК УРСР, різноманітних матеріалів щодо діяльності науково-дослідних установ аграрного профілю. Значний масив документів представлений з фонду 27 «Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ (1919–1991 рр.)», матеріали якого дозволили реконструювати організаційні аспекти діяльності галузевих інститутів і станцій під управлінням Сектору

науково-дослідних установ НКЗС УРСР, загальні відомості про кількість спеціалістів сільського господарства в системі Наркоматів УРСР, стан мережі насіннєвих станцій після окупації, план насінництва по УРСР у різні роки, інструкції по організації насінництва різних сільськогосподарських культур, комплектування фахівцями західних областей після визволення від німецьких загарбників, типові положення науково-дослідних станцій, інститутів тощо.

Значним інформаційним джерелом слугували фонди науково-дослідних інституцій: № 25 «Національний науковий центр "Інститут механізації і електрифікації сільського господарства, Київська обл., Васильківський р-н, смт. Глеваха» (1931–2001); № 4334 «Український науково-дослідний інститут лісничого господарства та агролісомеліорації Академії сільськогосподарських наук УРСР, м. Харків» (1927–1965); № 4759 «Український науково-дослідний інститут агрохімії і грунтознавства Наркомату землеробства УРСР, м. Київ» (1931–1975); № 4790 «Український науково-дослідний інститут плодівництва Міністерства сільського господарства УРСР, м. Київ». (1932–1967); № 5122 «Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків Науково-виробничого об'єднання по цукровому буряку (НВО "Цукорбуряк"), м. Київ» (1922–1990). Аналіз наказів, розпоряджень, звітів установ дозволив відтворити їх діяльність, оцінити здобутки в розвитку галузевого досідництва.

З метою з’ясування принципів організаційного забезпечення сільськогосподарської дослідної справи в роки окупації, підходів нацистського керівництва до побудови структури галузевого дослідництва, завдань, які ставились перед вітчизняними галузевими інституціями в цей період, та результатів наукових проєктів щодо сільського господарства було опрацьовано документи, що зберігаються у фондах № 3206 «Рейхскомісаріат України, Рівне» (1941–1945) та КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту», що діяли на тимчасово окупованих східних територіях». Сукупно опрацьовані матеріали цих фондів відтворюють діяльність органів окупаційної влади щодо наукового забезпечення галузі, реакцію громадськості на реформування науки, першочергові завдання, які ставились перед сільськогосподарським дослідництвом задля забезпечення продовольчих та сировинних потреб Третього Райху. Унікальною знахідкою для історії вітчизняного грунтознавства була віднайдена карта ґрунтів України у мірилі 1:2000000 з пояснюючим текстом німецькою мовою, датованою 1942 р., автором якої був професор

Г. Г. Махов, яка підтверджує дані про грунтознавчі дослідження вченого під час окупації.

Документи фонду № 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберґа для окупованих східних областей м. Берлін, Київ» (1940–1945), крім згаданого, дозволяють з'ясувати загальну картину матеріальних та кадрових наукових ресурсів, залишених радянською владою на окупованій території. Цей фонд найбільше репрезентує діяльність Оперативного штабу Розенберґа (ОШР), що здійснював конфіскацію та переміщення зібрань бібліотек, музеїв, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів під приводом ідеологічної боротьби. Документи німецької установи, поза сумнівом, є одним з найцінніших джерельних масивів, переважну частину становлять їхні оригінали німецькою мовою. Матеірали фонду дозволяють відтворити перелік споживачів даних, зібраних штабом. Крім того, ОШР, зокрема його групи та команди, робили комплексне обстеження наукових установ після радянської евакуації, аналізували науковий потенціал галузі та розробляли програму реорганізації вітчизняної науки шляхом ліквідації системи АН, злиття та організації нових установ, проведення наукових досліджень при них на більш прикладних засадах. Звіти наукових відряджень працівників ОШР, де об'єктом вивчення були інституції, які становили для німців особливе зацікавлення (Всесоюзний селекційно-генетичний інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, заповідник «Асканія-Нова», Нікітський ботанічний сад, біологічна станція у Карадазі) надають унікальну інформацію для відтворення наукового життя цих установ в роки окупації. Одним із результатів ОШР було створення узагальнюючих праць, підготовлених німецькими та вітчизняними вченими та присвячених окремим галузям знань, серед яких чільне місце займає сільськогосподарська тематика. Вивчення архівного фонду Штабу дає змогу поповнити біо-бібліографічні дані науковців, які залишились на окупованій території та співпрацювали з німецькою владою, простежити їхні наукові контакти з німецькими вченими [264].

Значну роль у реалізації завдань дослідження відіграли документи, що перебувають на зберіганні у фондах ЦДАГО України. Насамперед, це фонд № 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України», в якому опрацьовано документи, що стосуються евакуаційної кампанії, роботу інституцій, комісій та бригад науковців при АН УРСР та НДІ в евакуації, реевакуації НД установ аграрного спрямування, відбудова

матеріальної бази галузевого дослідництва, розробки комплексних програм по відбудові сільського господарства тощо.

Чималу інформаційну цінність для відтворення історії наукового забезпечення галузі становлять документи фонду № 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», що діяла у 1942-1950 рр. Основними її завданнями були збір, систематизація, упорядкування, облік та зберігання документальних матеріалів про події німецько-радянської війни. Серед численних стенографічних записів спогадів учасників і сучасників війни (понад 600 одиниць зберігання) особливу увагу привертають дані, подані науковцями (В. М. Артоболевський, М. К. Грунський), які безпосередньо були учасниками тих подій: щодо реорганізації вітчизняної науки часів німецької окупації, діяльності окремих науково-дослідних установ для потреб сільського господарства, збереження цінного наукового майна українськими вченими та пограбування його німецькими загарбниками; евакуацію науковців та наукових установ тощо.

Значну частину документів виявлено в обласних архівах України. Здебільшого це фонди фонди сільськогосподарських науково-дослідних місцевого значення, документи періоду окупації щодо організації сільськогосподарських досліджень. Переважна більшість інформації, що міститься у документах цих фондів, не систематизована, спорадична та розпорошена. Але ознайомлення з нею дало можливість реконструювати організаційну структуру НДІ аграрного спрямування, що діяли під час окупації, відтворити їх кадровий склад, напрямки та результати науково-дослідної роботи, взаємодію з німецькими інституціями, що координували наукові дослідження на українських землях, умови праці вчених у цей період.

Найбільший масив документів з колекцій вітчизняних архівних установ, що репрезентує досліджуване питання, зберігається у фондовій колекції ДАКО. Документи фондів Р-2462 «Українська академія наук, м. Київ. (1941-1943)» та Р-2583 «Інститут Зоології Української академії наук, м. Київ. (1941-1943)» дають змогу відтворити діяльність окремих інституцій АН до реорганізації академії у 1942 р., списки вчених, що з різних причини не евакуювались углиб країни, автобіографії окремих співробітників НДІ часів окупації. Документи фондів Р-2387 «Український науково-дослідний інститут землеробства Української Академії наук, м. Київ. (1941-1943)», Р-2734 «Київський експериментальний інститут землеробства Української Академії Наук, м. Київ (1942-1943)», Р-2461 «Український науково-дослідний інститут тваринництва Української академії наук, м. Київ (1942-1943)», Р-2463

«Український науково-дослідний інститут гідробіології та рибальства Української академії наук, м. Київ. (1941-1943)», Р-2384 «Київський гідромеліоративний інститут генералкомісаріату, м. Київ (1941-1942)», більшість з яких німецькомовні, відтворюють різні аспекти організаційного та наукового життя науково-дослідних інституцій аграрного спрямування, що діяли в умовах окупації на теренах Київської області. Робота по виявленню фактологічного матеріалу дала підстави констатувати, що звітна документація цих установ була планомірно вивезена і/або знищена відступаючими німецькими військами.

Значною допомогою у вирішенні інформаційного забезпечення дослідницького процесу вказаної проблематики були дані, які зберігаються у фонді Р-2412 «Музей-архів перехідного періоду Київської міської управи, м. Київ. (1941-1943)», однієї з інституцій окупаційної влади, яка збирала та аналізувала інформацію, що стосувалась усіх сфер життя на теренах м. Києва та округи. За 10 місяців свого існування (від березня по жовтень 1942 р.) працівникам вдалось зібрати 6376 експонатів (документи, фотографії, фотонегативи, малюнки, плакати, листівки, періодичні видання, книги), що дозволило підготувати та провести низку тематичних виставок, наукових видань, публічних лекцій. Вході підготовки до виставкового проекту «Освіта м. Києва у переходову добу», ця установа зібрала значну колекцію артефактів про діяльність науково-дослідних установ. З огляду на значну втрату документів окупаційного періоду окремих установ, а інколи й зовсім їх відсутність, документи, зібрані МАПД, становлять велику наукову цінність [269]. Зокрема, тільки у згаданому масиві знайдено первинні матеріали діяльності науково-дослідного інституту цукрової промисловості в окупованому Києві, Підбірка документів щодо даної установи дозволяє відстежити зміни в організаційній складові, кадровому потенціалі, напрямках наукової роботи, адже поряд з історичними довідками про кожну установу мережі інституту підготовлено оцінку стану інституції після приходу нацистської влади, втрати матеріального фонду. Подібна структура матеріалів зібрана про діяльність НДІ плодівництва, де подано навіть біо-бібліографічні дані працівників. Окремі аналітичні довідки підготовлені щодо освітніх закладів аграрного профілю. Подано дані обстежень приміщень Сільськогосподарського, Лісогосподарського та Ветеринарного інститутів, кількість студентів і професорсько-викладацьких кадрів. Особлива увага приділялась зібранню матеріалів щодо діяльності бібліотек.

Інформативно насиченими в контексті розгляду зазначеної теми виступають фонди ДАХО. В м. Херсон окупаційною владою було створено НД центр Півдня України, який мав координувати науково-дослідну роботу в межах Миколаївської, Херсонської, Запорізької, частини Дніпропетровської областей і в Криму. Організаційна діяльність цієї установи представлена документами фонду Р-1912 «Науково-дослідний інститут сільськогосподарського науково-дослідного центру Півдня України (1942-1944)». Поточну адміністративну та наукову роботу, узагальнюючі плани та звіти науково-дослідної діяльності представлено у фондах Р-1816 «Херсонська зональна бавовняна станція Миколаївського генерал-комісаріату (1941-1943), Р-1080 «Український науково-дослідний інститут зрошуваного землеробства Міністерства сільського господарства УРСР, м. Херсон Херсонської області (1918-1923, 1925-1941, 1944-1961).

Уривчаста, але надзвичайно важлива інформація про діяльність Українського (крайового) інституту захисту рослин та боротьби зі шкідниками, утвореного на базі Інституту зоології АН УРСР в 1941 р., знайдено у документах фонду Р-421 «Сільськогосподарська Українська допоміжна управа Поділля» ДАХмО. Крім того, на прикладі документів регіональної сільськогосподарської управи реконструйовано наукові контакти між інститутом та фахівцями карантинної служби в регіонах, з'ясовується характер методичного супроводу інституту у проблемах захисту рослин, відстежуються результати цієї роботи у виробничих процесах.

На прикладі документів фондів Р-1311 «Вінницька обласна управа (періоду німецько-фашистської окупації), (1941 – 1944), Р-1395 «Вінницький окружний комісар (гебітскомісар) (періоду німецько-фашистської окупації), (1941–1944)» ДАВіО, втілювались у практику наукові розробки вітчизняних та німецьких вчених у часи окупації. Архівні дані фондів Р-100 «Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція, с. Уладівка Калинівського району Вінницької області (1921 – 1970)» та Р-101 «Вінницька державна сільськогосподарська дослідна станція, м. Вінниця, (1890 – 1999) дозволяють простежити на прикладі регіональних сільськогосподарських науково-дослідних станцій основні віхи організаційних та наукових перипетій вітчизняної галузевої дослідної справи.

Архівні фонди ДАОО суттєво доповнили дане дослідження щодо вивчення підпорядкування та функціонування сільськогосподарських науково-дослідних установ, що знаходились в зоні адміністративно-територіальної одиниці румунського цивільного управління –

Губернаторства «Трансністрія». Матеріали фонду Р-2244 «Дирекція агрикультури Губернаторства Трансністрія (1941-1944)» дали можливість дослідити механізм управління румунської окупаційної влади за науковим забезпеченням аграрної галузі українських земель, що знаходились під окупаціїю Румунії. Основні віхи діяльності НДІ гідтехніки та меліорації, НДІ селекції та генетики репрезентують відповідні фонди – Р-3955 «Одеський інститут селекції та генетики Дирекції культури Губернаторства Трансністрії (1941-1944)» та Р-3950 «Інститут гідротехніки та меліорації Дирекції агрикультури Губернаторства Трансністрії (1941-1944)».

Для дослідників різних аспектів Другої світової війни ключовим є використання та аналіз документів німецьких архівів. У розрізі вивчення сільськогосподарської дослідної справи в Україні в часи Другої світової війни значним за кількісними та якісними характеристиками є інформаційний масив Федерального архіву в Берліні, де зберігаються документи часів Третього Райху. Плани по освоєнню української території та їх впровадження, різноманітні сторони окупаційної політики нацистів на території Рейхскомісаріату «Україна» висвітлюють документи фондів R-6 «Райхсміністерство окупованих східних територій» (нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), 1941–1945 рр. та R-94 «Райхскомісар України» (нім. Reichskommissar Ukraine) 1941–1944 рр. Документи цих фондів дозволили розкрити етапи створення та функціонування Центру сільськогосподарських досліджень, який координував сільськогосподарську дослідну справу в Рейхскомісаріаті «Україна» протягом 1941-1943 рр., результати та наслідки його діяльності для української науки.

З фонду R 4901 «Імперське міністерство науки, освіти та просвіти громадськості» (нім. Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung), (1816-1952) використано документи, що торкались організації сільськогосподарських досліджень на окупованих територіях: формування бригад вчених, які відправлялись на захоплені землі; завдання, які перед ними ставились; практичне планування дослідної роботи; розробка комплексних програм по розгортанню аграрних досліджень на українських землях.

У дослідженні використано дані, подіні в опублікованих збірках документів та матеріалів. У першу чергу, це постанови, накази та розпорядження вищих державних і партійних органів з питань розвитку сільського господарства, організації мобілізаційних процесів у Радянському Союзі в ході війни, організації відбудови народного господарства республіки [45]. Загальний контекст досліджуваного

питання подано у зібраннях документів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945» [645] та «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», де надзвичайно важливим для відтворення історії сільськогосподарської справи є інформація про повсякденне життя тих, хто залишився на окупованій ворогом території [419]. Але, слід враховувати, що документи друкувались уривками, аби не «осквернити» роль партійних органів, одночасно закцентувати увагу на звірствах загарбників. При розгляді досліджуваного питання важливо було врахувати регіональний аспект, який подано у низці збірників, присвячених історії Великої Вітчизняної війни в обласному вимірі [238; 681; 514; 433; 722; 524].

Суттєвого інформаційного доповнення дана тема отримала після виходу у світ ґрунтовних видань документів та матеріалів, підготовлених Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, присвячених історії Національної академії наук України у 1938-1941 рр. [222] та у 1941-1945 рр. [223; 224], де вперше системно знайшов своє висвітлення період до вступу УРСР у радянсько-німецьку війну, воєнний період діяльності вітчизняних академічних установ, як в евакуації, так і під час окупації. Подані в цих збірках документи дають змогу відтворити структурну організацію Академії, керівну роль Президії АН, стан лабораторно-експериментальної бази інститутів, фінансування, пріоритетні наукові напрямки фундаментальних і прикладних досліджень, серед яких провідне місце займала аграрна тематика, як наукові відкриття в аграрній галузі сприяли зміцненню обороноздатності країни.

Значний прорив в оприлюдненні першоджерел історії аграрної науки відбувся після виходу збірок документів та матеріалів, підготовлених Інститутом історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки (далі ННСГБ) НААН відповідно до тематики науково-дослідної роботи спільно з Центральним державним архівом вищих органів влади і управління України, Центральним державним архівом громадських об’єднань України, Президії НАН України та Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського. Збірка «Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у роки Другої світової війни (1940-1946)» [636] містить цінні документальні матеріали щодо організаційних аспектів і подальшого розгортання діяльності галузевих інститутів та станцій під управлінням Сектору науково-дослідних установ НКЗС УРСР. На її сторінках вперше оприлюднено звіти вітчизняних науково-дослідних установ про результати їх діяльності в евакуації, проблеми реевакуації

та відбудовчих процесів, пов'язаних із відновленням діяльності дослідних інституцій аграрного спрямування. На сторінках збірки «Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках» [132] подано документи, що реконстуюють довоєний стан організаційної структури галузевого дослідництва, репресії вчених-аграрників, що пригальмувало поступ аграрної академічної науки. Видання «Відділ сільськогосподарських наук Національної академії наук України (1945-1956)» [77] репрезентує післявоєнний поступ організаційної складової аграрної науки. Укладачі збірки документів та матеріалів «Агроґрунтознавство в Україні (1930-1941 рр.)» [5] зосередили увагу на поступі окремої галузі аграрної науки в умовах планової економіки, де завданнями уряду та партії визначалась приорітетність напрямків досліджень. Отже, ці видання надають суттєву інформацію про розвиток довоєнний, воєнний та післявоєнний періоди історії галузевої науки в Україні з позиції незаангажованості задля відтворення еволюції галузевої наукової думки з її проривами та стагнаціями, що дозволяє комплексно підійти до висвітлення досліджуваної проблематики.

Значно полегшує опрацювання документів Оперативного штабу Розенберга документальне видання «Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945)» [233], де представлено низку документів архівних колекцій України та Німеччини у вигляді факсиміле, супроводжених перекладом українською мовою Н. Г.Кашеварової.

Важливим джерелом у реконструкції історії сільськогосподарської справи в Україні часів Другої світової війни є праці вчених-аграріїв періоду дослідження. Аналіз наукових пошуків науковців сприяє виявленню характерних ознак у розвитку наукового забезперчення галузі, її теоретико-методологічних основ. Приділено увагу працям О. Н. Соколовського, П.А.Власюка, П.М.Василенка, І.Ф.Бузанова, В.Я.Юр'єва, Г.Г.Махова та ін.

Використання довідкового апарату видань «Українська сільськогосподарська енциклопедія в 3-х томах» [713], «Колгоспна виробнича енциклопедія в 2 т.» [254], «Електронна енциклопедія сільського господарства» забезпечило комплексне розуміння окремих аспектів галузевого дослідництва на українських землях. Тема Другої світової війни знайшла своє висвітлення в числених статтях «Енциклопедії історії України», яка вийшла друком впродовж 2003-2013 рр. та стала узагальнюючим ваданням багаторічної праці істориків України, що створило належне підґрунтя для докорінного

переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби. Суттєве доповнення, особливо щодо персоніфікації окремих аспектів історії СГДС досліджуваного періоду, одержано при використанні статей електронної видання «Енциклопедія сучасної України». Усвідомленню семантики окремих галузевих понять сприяло використання словників: «Практичний словник сільськогосподарської термінології» [625], «Аграрний тлумачний словник. Землеробство. Рослинництво. Сортознавство» [4].

До основних складових джерельної бази належать галузеві періодичні та продовжувані видання, адже вони оперативно висвітлюють різні аспекти життя аграрної науки. Досліджуваний період представлений радянськими загальними науковими часописами АН УРСР – Вісті АН УРСР, Доповіді АН УРСР, журнали інституцій АН УРСР: «Журнал Інституту ботаніки АН УРСР», «Ботанічний журнал», «Мікробіологічний журнал», «Біохімічний журнал». НДУ сільськогосподарського спрямування випускали масові науково-виробничі часописи: «Зернове господарство» (його правонаступник «Соціалістичне сільське господарство»); «Соціалістичне тваринництво», «Ветеринарна справа», «Сад і город», «Наукові записки по цукровій промисловості», «Технічні культури» тощо. Крім того, друкованими органами НД інституцій всесоюзного значення, які розташовувались на українських землях, хоча видавались у Москві: журнал «Яровизация» (ВНДІ селекції та генетики), «Селекция и семеноводство», «Сахар» (ВНДІ цукрової промисловості). Унікальним джерелом для вивчення та відтворення напрямів розвитку української аграрної науки, прикладів героїчної відданості учених науці є наукові публікації сільськогосподарських науково-дослідних інституцій, що випускались під назвами «Труди/Труды», «Наукові праці/роботи», «Праці», «Науковий звіт», «Збірник науково-дослідних робіт/Сборник научно-исследовательских работ», «Бюлетень», «Итоги», «Сборник статей» та виходили періодично, інколи присвячувались окремим напрямкам дослідження. У досліджуваний період наповнення звітів отримує своє подальше вдосконалення, стає лаконічніше, вдосконалюється структура, склад та оформлення, як правило «за темами». Ці джерела привертають нашу увагу повнотою та достовірністю висвітлення наукових фактів, чіткою персоніфікацією щодо виконавців досліджень та актуальністю у контексті тогочасних проблем галузі. Географія досліджень визначається місцем дислокації науково-дослідної установи та авторів – за часів евакуації це східні райони країни, після реевакуації – за місцем основного розташування. В

зв'язку з ти, що видавнича діяльність більшості НДУ в евакуації була припинена, дослідження, проведені в 1941–1945 роках, подавались та узагальнювались у звітах установ пізнішого часу, що підтверджує тезу про тяглість наукової думки.

Основним джерелом інформації про наукові здобутки вчених, які перебували в умовах окупації була періодична преса, яка являла собою один з найголовніших засобів пропаганди. Найбільший тираж у 50 тис. мала київська газета «Нове українське слово», адже в інформаційному відношенні вона обслуговувала населення всього Рейхскомісаріату «Україна». Найвпливовішим виданням на території Генерального губернаторства, куди входив дистрикт «Галичина», впродовж 1940-1944 рр. були «Краківські вісті», наклад яких в окремі роки доходив до 22,5 тис. Майже у кожному номері преси окупаційного періоду була представлена інформація щодо сільськогосподарської тематики, яку умовно можна поділити на: матеріали інформативного, нормативного, просвітницького характеру. До інформативного відносимо дані про відкриття та діяльність різних освітніх, науково-дослідних сільськогосподарських установ, проведення науково-практичних конференцій, та експедицій, результати нарад працівників сільськогосподарських відділів при обласних округах, завезення німецької техніки та сортового насіння, оповіщення про смерть відомих діячів сільськогосподарської науки. До нормативного відносимо друк постанов місцевої влади до населення, що стосувались сільського господарства. Найбільш широко була представлена інформація просвітницького характеру. Деякі газети мали окремі рубрики чи навіть сторінки, присвячені сільському господарству, де науковці-аграрії, роз'яснюючи різні питання агрономії, тваринництва наводили дані останніх досліджень тощо.

Крім того, існувала на теренах українських земель ще й німецькомовна преса, якою опікувалось "Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю" (нім. «Deutsche Verlags-und Druckereigeigesellschaft Ukraine m.b.H.»), м. Луцьк. У його складі було сільськогосподарське видавництво України (нім. Landwirtschaftlicher Verlag Ukraine G.m.b.H), в якому виходили українськомовний і німецькомовний журнали для селян, ілюстрований селянський календар. На відміну від більшості європейських завоювань, проведених у 1939-1941 роках, де німецькомовні щоденні видання орієнтувалися як на аудиторію вермахту, так і на населення окупованих країн, що добре володіло німецькою, видавнича політика на Сході полягала в орієнтації виключно на військових і цивільну німецьку

адміністрацію та незначний прошарок фольксдойчів. Отже, пропагандисти були ще більш відвертими у формулюванні мети і поточних завдань окупантів, що підвищує джерельну вартість німецькомовних видань в Україні, так мало використовуваних українськими вченими. Саме це видання випустило окремим відтиском «Карту грунтів України з поясненнями» професора Г. Махова (Erläuterungen zur Bodenkarte der Ukraine 1942).

Цінним джерелом інформації, що репрезентує діяльність Інституту німецьких досліджень на Сході, один з філіалів якого розміщувався в м. Львові та здійснював наукове забезпечення сільське гасподарства західноукраїнських земель під час німецької окупації, є журнал «Die BURG, щоквартальник Інституту німецької діяльності на Сході, Краків» (нім. «Die Burg, Vierteljahresschrift des Instituts für Deutsche Ostarbeit, Krakau»), 1940-1944.

Таким чином, періодична преса окупаційного періоду є цінним джерелом для вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи років Другої світової війни. В багатьох випадках публікації періодики є єдиними свідченнями, котрі дозволяють розглянути ряд маловідомих та невідомих аспектів окупаційного періоду в історії України та історії сільськогосподарської дослідної справи зокрема.

Сьогодні, коли все більше простежується тенденція персоніфікації історичного процесу, на особливу увагу заслуговує мемуаристика. Період Другої світової війни забезпечений значною кількістю таких документів. Адже цей міжнародний конфлікт епічного масштабу залишився рубцем (часто до цих пір не загоєним) у долях як цілих народів та країн, так й рубіжним етапом у житті того, хто її пережив. Для кожного з учасників цих подій була своя точка відліку та оптика, через яку сприймались ті чи інші події, адже в протистоянні для переможеного та переможця однаковий факт прочитується по-різному. Репрезентативними щодо вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні досліджуваного періоду вважаємо мемуари професора ботаніки Генріха Вальтера [46] та українських вчених: чл.-кор. Академії сільськогосподарських наук УРСР, д. с.-г. н., професора Данила Федоровича Лихваря [595], агрохіміка Тетяни Михайлівни Васильєвої [49], ботаніка Ольги Густавівни Радде-Фоміної [732]. Цінним джерелом є листування учасників тих подій, які написані чи підготовлені одразу після описаних подій. До них відносимо листи професорів В. В. Ковальського, О. Н. Соколовського до академіка В. І. Вернадського, де висвітлюються окремі аспекти діяльності АН

УРСР [486; 93, С. 243-245; 94, С. 224-237] та німецького фахівця з плодівництва Йогана Бьоше [1].

Мемуари всесвітньовідомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера (1898-1989) під назвою "Сповідь еколога" (Bekenntnisse eines Ökologen), надають інформацію про організацію сільськогосподарської дослідної справина теренах українських земель в умовах окупації, дають можливість зрозуміти мотиви співпраці вітчизняних вчених з німецькими тощо. Уривки спогадів вдови академіка О. В. Фоміна, О. Г. Радде-Фоміної, які подаються у статті М. В. Шевери, дають змогу реконструювати діяльність Крайового інституту сільськогосподарської ботаніки, де науковиця працювала вченим секретарем. Свій погляд на організацію аграрної науки подає у листах з України Йоган Бьоше, який у 1942-1943 рр. був референтом керівника з сільськогосподарських справ в Іванківському гебітскомісаріаті. Його колекція листів та фотографій відображають сприйняття тогочасної дійсності очима чиновника, який безпосередньо реалізовував аграрну політику окупаційної влади, співпрацював з усіма її гілками.

Репрезентативними є спогади Васильєвої Тетяни, яка напередодні війни працювала на Уладово-Люлинецькій селекційній станції, що входила до мережі Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості, агрохіміком разом зі своїм чоловіком, директором установи, М. П. Малієнком дають можливість відтворити труднощі евакуаційного життя, відбудовчого періоду очима вченого-аграрія. Надзвичайно цікавими є мемуари Данила Федоровича Лихваря, який на початок війни очолював Починківське дослідне поле, яке знаходилось у Горьковській області та входило до мережі Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель. Він подає інформацію про процес евакуації науково-дослідних установ та їх співробітників очима "приймаючої сторони", згадуючи про непрості завдання по розміщенню та влаштуванню новоприбулих співробітників, організації наукової роботи тощо. Особливо цінними є факти, подані Д. Ф. Лихварем, про віднайдення та повернення вивезених німцями матеріальних цінностей. Листи професора В. В.Ковальського ілюструють труднощі евакуаційного життя вчених АН УРСР в м. Уфі.

Певну інформацію про перепетії життя вчених під час війни подають у своїх спогадах діти науковців, які розділили долю своїх батьків під час життя в еваккуації – спогади дочки М. А. Кравченка [296] та сина Л. Й. Рубенчика [717]. З цих джерел ми дізнаємось про громадську позицію та науково-виробничу діяльність науковців у воєнні

роки, якими зусиллями вирішувались наукові завдання в умовах військового часу.

Отже, для відтворення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни спогади мають значну історичну цінність, адже, незважаючи на їх суб'єктивність, дозволяють наповнити минуле вітчизняної аграрної науки реальними життєвими подіями, допомагають осягнути значимість окремих фактів у формуванні світоглядів вчених, що творили вітчизняний науковий процес.

Таким чином, широка джерельна база дозволяє всебічно вивчити історію сільськогосподарської дослідної справи на українських землях у роки Другої світової війни.

1.3. Теоретико-методологічні принципи дослідження.

Вивчення історичних процесів вимагає певної послідовності логічних теоретичних кроків, організації пошуку та наукового трактування відповідної емпіричної бази, що дозволяє сформувати нові історичні знання. Інтерпретація історичних фактів вимагає освоєння певних методологічних підходів та дослідницького інструментарію. Труднощі наукового пошуку у висвітленні питань, пов’язаних з історією Другої світової війни проявляються у ситуації, коли джерельна база, існуючі знання, напрацьовані у попередні часи, понятійний апарат є недостатнім для задоволення нових запитів суспільства. Особливим тягарем для формування історичних досліджень цього періоду вважаються стійкі стереотипи та пережитки радянського минулого, особливості сучасних політичних та соціально-економічних механізмів, які опосередковано чи прямо впливають на дослідження проблематики часів війни. Адже Друга світова війна залишається однією з найзаполітизованіших тем у вітчизняному та зарубіжному науковому просторі. За радянських часів історія війни була значною мірою мемуаризована, зретушована, а то й відверто сфальсифікована. Сформована жорстка схема історії Великої вітчизняної війни мала гуртувати радянське суспільство навколо Комінустичної партії та її внеску у Перемогу над наци-фашизмом [326, С. 4–5]. Визначались пріоритетні напрямки вивчення, де були заздалегідь визначені акценти. І якщо увага зосереджувалась на позитивному висвітленні зусиль радянського тилу, масового героїзму і трудової звитяги, в усіх «кольорах» подавались злочини окупантів тощо, то помилки та невдачі

радянської верхівки, недоліки в організації евакуаційної кампанії, проблеми колаборації замовчувались. Сьогодні, маючи доступ до раніше засекречених документів, є можливість різнобічно підійти до поставлений питань. На передній план дослідження виступають соціальні ідентичності особистого й групового досвіду і практик. Вивчаючи соціальну історію аграрної науки через макроісторичні підходи пояснення глибинних механізмів та тенденцій, які діяли в українському суспільстві, було звернено увагу на мікропроцеси, спрямовані на реконструкцію ролі особи, на індивідуальному досвіді та практиці. Зокрема, макроаналітична стратегія соціальної історії аграрної науки орієнтує її на з'ясування зв'язків науки з певними соціальними інституціями – в першу чергу з державою, на механізм функціонування науки в рамках певних соціальних матриць – державно організованих інституцій. Мікроаналітичий підхід проявляться у розкритті конкретно-історичних взаємовпливів малих груп (групи вчених-аграріїв), де особливий інтерес проявляється до механізмів нефомальних форм взаємодії цих груп та вплив на їх наукову діяльність.

Методологія науково-організаційних чинників розвитку сільськогосподарської дослідної справи на теренах України в роки Другої світової війни визначалася загальною специфікою об'єкта і предмета, метою та комплексом поставлених завдань, дозволила розглянути історію сільськогосподарської дослідної справи як історично та об'єктивно обумовлений процес, який взаємозалежний із загальним соціально-економічним та політичним розвитком українських земель, їх культурними традиціями, науковими, політичними та національними запитами.

Теоретико-методологічну базу дослідження склали наукові праці В. І. Вернадського [66], який закликав до вивчення будь-якої наукової проблеми в контексті її історичного поступу. Основою його переконань була позиція про тісний взаємозв'язок науки та техніки, їх прогресу з історико-науковими дослідженнями. Вони відіграють ключову роль у формуванні і розвитку наукового світогляду особистості. Як стверджував Д. Б. С. Галдейн, що кожне нове покоління має писати наново свою історію, адже нові події набирають ваги і давні події треба розуміти по-новому, так і В. І. Вернадський закликав переглядати історію науки кожним поколінням, аби по новому розуміти проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення. Праці В. І. Онопрієнка [437], Л. М. Бєсова [22] дали фундамент до розуміння еволюції науки і техніки, визначення їх ролі і місця в цивілізаційній системі. Адже важливо не

лише визначити що, коли та де було винайдено вченими, але й дати відповідь на питання: чому, для чого та яким чином було зроблено те чи інше наукове відкриття [168, С. 105].

Формування світоглядних та дослідницьких позицій автора сформувались під впливом праць істориків аграрної науки, які вперше розробили загальні методологічні підходи до її вивчення. Автором були враховані окремі положення і факти щодо її еволюції, сформульовані в наукових працях радянських дослідників (А. А. Вербіна, В. І. Сазанова, М. Э. Лобашева, П. А. Власюка), які, незважаючи на деяку заполітизованість, комплексно та персоніфіковано дослідили значення здобутків української аграрної науки.

Генеруючий вплив на методологічний формат автора справили праці В. А. Вергунова, який першим розробив теоретико-методологічний базис вивчення еволюції сільськогосподарської дослідної справи в сучасній Україні, виділивши національну складову, визначив галузеве дослідництво основою для формування продовольчої безпеки, а отже державності. Доповненням, але уже без заідеологізованості стали висновки сучасних вітчизняних вчених сільськогосподарської дослідної справи, які застосовують еволюційний підхід до вивчення її окремих галузей та напрямів (І. С. Бородай, Н. П. Коваленко, Н. Б. Щебетюк).

Застосовуючи універсальні принципи наукового пізнання – об’єктивізм, наступність, історизм та системність, з домінуванням незаангажованості, вибіркового аналізу зібраної емпіричної бази дослідження, можливо неупереджено реконструювати історію організаційних етапів сільськогосподарського дослідництва, розвиток наукових пошуків для потреб галузі в Україні в роки Другої світової війни. Принцип об'єктивності вимагає у дослідника вивчення подій та явищ у всій їхній складності та суперечливості, враховуючи як позитивний, так і негативний їх зміст, незалежно від політичної кон’юнктури. Принцип об’єктивності орієнтує на всебічний аналіз та оцінку історичних фактів, націлюючи на неупередженість оцінок та узагальнень дослідника. Використання цього принципу дозволило уникнути в дисертації упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів при дослідженні поглядів щодо розвитку сільськогосподарського дослідництва в умовах планової економіки з домінуванням у ній колгоспно-радгоспної системи, внеску представників німецької наукової спільноти у розвиток організаційних та наукових засад в агрономії.

Принцип наступності зобов'язує врахувати зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку сільськогосподарської дослідної справи, коли нові науково-організаційні форми, змінюючи старі, зберігають в собі деякі його елементи. Розглядаючи суспільні процеси через призму принципу наступності, враховують передачу соціальних і культурних цінностей від покоління до покоління та засвоєння цих цінностей новими поколіннями і соціальними системами. Принцип наступності визначив вектор подання інформації, яка би містила факти, що вказували би на послідовність наукових пошуків вчених щодо ефективного ведення сільського господарства в кризових умовах Другої світової війни. Саме цей принцип орієнтує на важливість неперервності наукової аграрної думки, незважаючи на соціально-політичні зміни.

Проведення дослідницького пошуку здійснювалось з урахуванням конкретних історичних умов і взаємозв'язків, що окреслилися на відповідних етапах, застосовуючи властиві історизму характеристики – універсальність та загальнодоступність, необмеженість хронологічних і просторових векторів наукового пошуку, різноманітності арсеналу взаємодоповнюючих власне історичних методів, їх органічного зв'язку із загальнонауковими та іншими пошуковими методами. Як зазначає В. А. Вергунов, для вивчення сільськогосподарської дослідної справи необхідно, «застосовуючи, в першу чергу, метод історико-наукового аналізу в контексті еволюції галузевої наукової думки, а також логістику та хронологію у викладенні матеріалу, реконструювати перебіг всього еволюційного поступу зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні із широким об'єктивним розглядом конкретного доробку кожного особисто чи колективно щодо наповнення цього процесу» [57, С. 74].

Застосування принципу історизму в даному дослідженні спрямовувалось на з'ясування основних періодів розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні під час Другої світової війни. Це дало змогу провести аналіз впливу соціально-економічних, суспільно-політичних, теоретико-методологічних, загальнонаукових та інших чинників на її стан і характер. Досліджувані явища розглядались в контексті загальносвітового, загальнонаукового розвитку, загальних змін у СРСР та УРСР й Німеччині. Дотримання принципу історизму передбачає розгляд організаційних та наукових форм сільськогосподарської дослідної справи відповідно до суворої хронологічної послідовності, надання їм неупередженої оцінки, врахування специфічних особливостей аграрного експериментаторства в контексті трансформації українського соціуму.

Дотримання принципу науковості забезпечує достовірність фактів, знань, теоретичних положень, розкриття причинно-наслідкових зв’язків між явищами та процесами. Керівну роль у вирішенні завдань дослідження відіграло використання діалектичного розуміння історичного процесу, що вимагає підпорядкування загальним теоретичним положенням та взаємозалежності явищ, фактів та процесів. На основі цього відбувається синтез відповідних понять у наукову систему. Реконструйована реальність розвитку сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни на теренах українських земель виступає єдиним цілим, певною системою, де кожен сегмент предмета дослідження перебуває у взаємозалежності з іншими соціальними структурами, обумовлюючи існуючі форми сільськогосподарського дослідництва за різних політичних реалій.

Важливе місце в організації наукового пошуку посідав принцип системності, де в основі лежить розгляд об'єкта як цілісного елементу в сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. кожен структурний елемент аграрного дослідництва вивчався у взаємозв’язку з іншими галузями знань, виявлявся вплив окремих напрямків аграрної науки на їхню загально-наукову спрямованість, аналізувались наукові проблеми, що виникали з огляду на історично обумовлені процеси.

Принцип ціннісного підходу націлював на пошук і виявлення таких ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного і майбутнього розвитку. Використання принципу багатофакторності, який дозволяє врахувати особливості соціально-політичної ситуації досліджуваного періоду на наукову діяльність вітчизняних науково-дослідних інституцій аграрного спрямування досліджуваного періоду.

Робота над даною темою продемонструвала наявність різнопланових думок авторів, які у своїх дослідженнях торкались організаційних основ вітчизняної галузевої науки. Критично оглядаючи їх висновки, але одночасно, сповідуючи принцип світоглядної толерантності, в даному дослідженні з пошаною було оцінено досвід попередніх поколінь істориків. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимального використання архівних джерел, опублікованих документів і наукових праць та дозволило розрізнені думки про сільськогосподарську дослідницьку справу в Україні часів Другої світової війни звести до єдиної досліджуваної проблеми, визначити її складові частини. Одночасно використання принципу

репрезентативності дозволило виокремити у процесі накопичення емпіричного матеріалу найбільш змістовні, показові при вивченні предмета дослідження елементи, уникаючи використання повторювання чи другорядності.

У дослідженні використано *принцип усебічності пізнання,* який реалізується через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються наукової діяльності інституцій аграрного експериментаторства як наукових та культурно-просвітницьких осередків. Дотримання цього принцип сприяє посиленню об'єктивності та системності та передбачає врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань.

В рамках дослідження автор спиралась на основні методи історичного пізнання. Історико-генетичний метод, що дозволив на основі логіки хронологічної послідовності емпіричних фактів історичної дійсності та джерела виявити еволюцію історичних процесів. Метод дозволив акумулювати розпорошені архівні матеріали з проведених наукових розробок в галузі сільського господарства та показати загальні тенденції в розвитку дослідних установ досліджуваного періоду, охарактеризувати конкретні історичні події в їх індивідуальності та образності.

Використання проблемно-хронологічного принципу дозволило поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях у хронологічній послідовності, у динаміці та змінах, проводилися теоретичні узагальнення цілого й частини. На основі прийомів наукової критики досліджувався генезис і розвиток історичної науки у сфері дослідження воєнного минулого країни, історії аграрної науки аналізувалися та оцінювалися основні історіографічні тенденції, попередні концепції.

В роботі широко використовується порівняльно-історичний (компаративістський) підхід, за допомогою якого виділення і опис подій накладається на фон закономірних трансформацій в культурній, політичній, економічній сферах життя соціальних груп різних масштабів. Компаративістський метод не аналізує вихоплені з загального контексту моменти і стани окремих соціумів, а зіставляє певні фази паралельних асинхронних історичних рядів розвитку різних культурних спільнот, що реалізують варіативні сценарії еволюції людського існування. Порівняння наукових досягнень в певній галузі знань двох держав може показати, яка організаційна структура науки була у кожної з них, які цілі ставилися суспільством на той період, як

індивідуальність народу, його господарський уклад впливав на розвиток цієї галузі. На прикладі історії аграрної науки в Радянському Союзі та Німеччині часів Третього Рейху зіставляються взаємовідношення науки і політики. Для історика аграрної науки важливо визначити роль випадкового, особистісного, особливого, місцевого в кореляції з загальним і закономірним. Ще одна грань проблеми – наскільки детермінованою виявляється місцева специфіка тієї чи іншої спільноти. Чи є обмеження в еволюційній траєкторії окремого соціуму, що накладається особливостями його географічного положення та сировинних ресурсів. Порівняння довоєнного радянського часу в розвитку аграрної науки з періодом нацизму, де наука сприймалася як основна рушійна сила не тільки економічного, але і соціального і політичного прогресу, дає можливість простежити відмінності у вимогах до вченого співтовариства, умовами його існування і функціонування.

При дослідженні окресленого питання виникала проблема трактування «захоплення» наукової документації радянських сільськогосподарських установ німецькими вченими під захистом Вермахту в роки Другої світової війни, особливо їх ідейного наповнення. Застосовуючи компаративістський підхід до цього явища в історії науки з'явилось розуміння його як неоднозначного: від окреслення його як наукового та технологічного запозичення до – «наукового піратства», грабунку ідей.

Компаративістика дозволяє також дати відповідь яким чином проходження певних стадій і подій в минулому культурної історії соціуму впливає на подальші сценарії його розвитку. Як заідеологізованість радянської науки з її лженауковими підходами, впливала на бажання вітчизняних вчених активно співпрацювати з німецькими вченими. Шляхом історико-порівняльного методу послідовно розкривались причини, наслідки та закономірності розвитку сільськогосподарської дослідної справи на теренах українських земель в роки Другої світової війни, виявлялись основні тенденції організації аграрного експериментаторства, формувались висновки щодо домінування певних концепцій у розвитку наукового забезпечення сільського господарства.

При вивченні порівняно невеликого періоду важливо було застосування історико-хронологічного методу оскільки окремі складники та елементи сільськогосподарської дослідної справи досліджуваного періоду відрізнялись лише часовими або просторовими формами.

Метод історіографічного аналізу дав можливість дослідити витоки досліджень теми, виділити внесок у цей процес різних поколінь вчених, обставини появи наукових тверджень та «кліше».

Історико-біографічний метод дозволив відтворити історичну роль багатьох особистостей у розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війні, тим самим персоніфікувавши дане дослідження. Адже рушійною силою інтелектуального простору є вчені та наукові колективи, зусиллями яких створювались нові сорти рослин, породи та типи тварин, агротехнічні прийоми тощо, що відповідало запитам сільського господарства. Тут проглядається кілька аспектів: внесок вченого у розбудову науки та роль наукових процесів у формуванні наукового світогляду вченого, вплив історичних, соціально-політичних та економічних умов соціуму на кристалізацію ціннісних орієнтацій вченого як людини. Для осмислення ціннісної свідомості вченого, його вплив на наукову дійсність, на вибір предмету дослідження, підходів до нього та теорії важливо осягнути біографічні матеріали, встановити кореляцію між різною низкою подій – між власне науковою інновацією та філософією досліджуваного періоду. Доповнення дослідження біографічними даними вчених створює передумову для особистісного та індивідуального виміру в розгляді динаміки вітчизняної наукової спільноти, формуванні наукових шкіл, актуальності окремих напрямів наукових пошуків. Бібліографічний метод дозволяє на основі аналізу опублікованих та неопублікованих праць вчених, інституцій вийти на мікро- (біографія конкретного вченого, діяльність інституції) та макрорівні (окремі галузі науки) у реконструкції вітчизняного аграрного дослідництва. Тісно пов’язаний з історичною біографістикою просопографічний метод, коли індивідуальні риси порівнюються з кількісними та якісними характеристиками групи, вивчаються взаємостосунки індивідуума і групи. Гендерна, національна, вікова, освітня, партійна, професійна належність вчених-аграріїв обумовлювала їх участь у науковому процесі часів Другої світової війни. Так, мобілізація представників чоловічої статі збільшила відсоток кількості жінок, задіяних у науковому процесі. Під час евакуації науково-дослідних установ перевага надавалась керівництву закладів, партійним активістам, вченим зі званнями. Використання психологічних та соціольно-психологічних методів, коли з’ясовується мотиваційна структура особи вченого, вікова динаміка індивідуальної та колективної наукової творчості, розподіл ролей, лідерство в наукових колективах, система міжособових стосунків у процесі наукової діяльності, психологічний механізм наукового

відкриття та його оцінка науковим середовищем певною мірою знайшли своє відображення у даному дослідженні.

Використання історико-системного підходу обумовлено поглибленням історичних досліджень, адже дозволяє не тільки цілісно охопити досліджувану реальність , але й визначити внутрішні механізми функціонування суспільних систем. Застосовуючи єдність суспільно-історичного розвитку як основу цього методу, можливо комплексно розглянути та зв'язати воєдино окремі історичні події, історичні ситуації та процеси, з'ясувати різноманітність прямих та опосередкованих, формальних та неформальних зв'язків між ними, і в результаті дати повну картину минулого, сформована цілісна комплексна картина створення і функціонування сільськогосподарських науково-дослідних осередків.

Для пошуку та систематизації первинної інформації застосовано джерелознавчий, архівознавчий, бібліографічний аналізи та контент-аналіз. Для систематизації джерел, формування джерельної бази проводилась класифікація джерел, їх ідентифікації, інформаційний аналіз та синтез в їх комплексному застосуванні. Так, інформація про діяльність тієї чи іншої науково-дослідної інституції чи науковця знайдена на сторінках періодики, мемуаристики підлягала критичному аналізу та перевірці з документами офіційних органів управління і, навпаки, офіційні звіти подані державними чи громадськими інстанціями зіставлялися зі свідченнями виконавців. В результаті робились висновки й узагальнення про реальність процесів. Контент-аналіз як метод змістовного якісного аналізу джерела виявився ефективним як при систематизації публікацій з розвитку аграрного науки так і їх вивчення за змістом щодо наповнення, впливу на дослідницькі практики. Особливо вагомим стало використання цього методу при інтерпретації джерел особистого походження, на основі яких проводився аналіз характеристик та оцінок подій Другої світової війни, що реконструювались за матеріалами мемуарів та приватного листування.

Розгляд сільськогосподарської дослідної справи як соціального та культурного явища, розвиток якого покращував загальний культурний рівень населення, дозволив, застосовуючи соціокультурний метод в рамках даного дослідження, з'ясувати соціальну та культурну складові в розвитку галузевої науки воєнного часу. Для аграрного дослідництва та його наукової спільноти, період війни став етапом випробовування на міцність вже сформованих форм і відносин і одночасним стимулом для появи нових. До цього стимулювала зміна географії досліджень, у

випадку евакуації у східні регіони, які мали зовсім інші природньо-історичні характеристики, чи зміна влади та ідеології – у тих хто залишився на окупованих землях. Метод дозволив розглянути окремі здобутки сільськогосподарської науки як окремі культурні цінності, напрацьовані науковою спільнотою. Зокрема, так подається створення селекційних сортів сільськогосподарських культур, породи сільськогосподарських тварин, над створенням та покращенням яких працювали кілька поколінь науковців.

Культурно-антропологічний метод дозволив реконструювати повсякденний побут наукової спільноти в умовах евакуації-реевакуації, окупації та ціннісні відносини між людьми, пов'язаних із ними.

Дієвим способом аналізу та узагальнення наукового матеріалу під час проведення дослідження є метод періодизації, що дозволяє здійснити порівняння та розмежування етапів розвитку галузевої наукової думки, сприяє відображенню динамічних процесів. За основу поділу взято явища певного хронологічного, просторового виду.

Вирішального значення набув міждисциплінарний метод у вивченні процесів формування дослідних установ, який дозволив поєднати базові історичні методи із класичними когнітивними дослідженнями окремих дисциплін агрономічної науки (особливо в галузі селекції та агрохімії), із соціологічними методами дослідження науки (владні відносини, відносини центр-периферія, наукова політика тощо). Сучасна історична наука яка є антропологічно орієнтованою, з її людино-центризмом визначає необхідність «визнати саме людський зміст історичного процесу». Використання такого підходу дає можливість продемонструвати, що в межах сучасного антропологічного підходу проблема наукових центрів в історії науки (зокрема, колективів дослідників – науково-дослідних інституцій аграрного спрямування) висувається на перший план, що передбачає, власне, реконструкцію внутрішньонаукових комунікацій.

Використання методів аналогії, логічного та статистичного аналізу дозволили викласти матеріал у чіткій логічній послідовності та завершеності, виокремити основні етапи формування сільськогосподарської дослідної справи України у зазначений період, основні результати науково-дослідної роботи галузевих установ та внесок окремих особистостей у становлення наукових засад в агрономії. Залучено логічний метод для формування структури дослідження, визначення змісту дисертації, внутрішнього наповнення розділів і підрозділів, обґрунтованості висновків. Досягненню необхідної обґрунтованості дослідження сприяв розгляд проблеми на основі

фактичного матеріалу, аналізу фактів у їх сукупності, синтезу спільних рис і характеристик. Дослідження розвитку аграрного дослідництва, розмежування впливу науково-організаційних чинників на становлення галузевих досліджень неможливий без урахування статистичних даних. Для більш повного з'ясування ролі зазначених факторів використовувався статистико-аналітичний метод, за допомогою якого визначалась взаємодія, вирішальна роль наукових розробок аграрного експериментаторства у зростанні продуктивності галузі.

У дослідженні використовується комплекс методів формальної логіки – аналіз, синтез, індукція та дедукція на різних рівнях. Останній дає можливість зрозуміти одиничні процеси, розглядаючи загальні. Так, висновки щодо проблем евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ формувались на основі з'ясування загальних характеристик усієї багатогранності цього процесу (організаційна, економічна, політична, соціальна складова). На основі такого наукового методу пізнання як аналіз, об'єкт дослідження для вивчення його структури, ознак, властивостей, зв'язків та відносин поділявся на складові елементи, які аналізувались. Це дозволило перейти від цілісного сприйняття сільськогосподарської дослідної справи як частини природничих наук, що досліджують проблеми сільського господарства, до організаційної та наукової, компонент, вузькогалузевих вимірів, досліджень окремих наукових питань за різної географії, різними авторами тощо. Отже, застосування цих методів за результатами наукового пошуку дало змогу накопичений емпіричний матеріал обґрунтувати теоретичними положеннями, а загальні поняття проілюструвати конкретними фактами. Метод абстрагування використовувався для визначення головних і визначальних явищ, що сприяло формулюванню основних теоретичних положень роботи.

В умовах формування інформаційного суспільства актуальним є використання інформаційного підходу до історичного пізнання. Він розглядає всі об'єкти, процеси та явища через призму їх наповненості інформаційним змістом для потреб соціальної комунікації. З цієї позиції сільськогосподарська дослідна справа в Україні часів Другої світової війни, галузі знань, які її формували, наукове співтовариство, яке її творило, організаційна складова у вигляді інституції формується з інформаційних потоків, що створюють загальну картину соціокультурної взаємодії.

Для розгляду сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни як організації застосовано контекстовий підхід щодо державницького впливу через законодавчі рішення,

постанови та накази, які концептуально вплинули на її організаційну побудову та структурні зміни за весь період існування. Адже в умовах тоталітарних режимів, під владою яких опинились українські землі в досліджуваний період, наука, і аграрна, зокрема, були поставлені під контроль держави, яка була єдиним замовником наукових розробок, ставши важливим елементом політики та ідеології.

Вирішальним підходом до розуміння досліджуваної проблеми стало трактування періоду війни в історії науки як глобальної кризи в розвитку суспільства. Криза – це випробування на витривалість вже усталених форм та відносин життя соціуму та одночасно стимул для появи нового, яке виникає як випадкова знахідка чи закономірний перехід до наступного етапу розвитку та стає невід'ємною частиною існуючого [401, С. 6]. Війна стала особливим періодом у розвитку науки, що дозволяє побачити багато її важливих особливостей, які мало помітні у звичайних умовах. Адже тоді різко підвищується невизначеність становища науки в суспільстві та порушується соціальний статус вченого. В таких умовах наукові дослідження носять переважно прикладний та доволі вузький характер. В умовах війни потрібна максимальна мобілізації усіх зусиль для збереження держави, а наукові результати намагаються отримати при мінімально затрачених ресурсах, ціною індивідуальної інтелектуальної напруги вчених. В період війни, як в жодний інший, загострювалась проблема матеріального забезпечення науки та виживання самих вчених. Саме в цей період важливими стають самоорганізація науковців та колективна наукова діяльність, яскраво проявляється властивість науки вирішувати складні завдання та проблеми, тобто демонструється потенціал, яким володіє наука.

Особливо слід відмітити важливість наукового потенціалу, зокрема сільськогосподарської дослідної справи. Змістовне наповнення цього терміну розуміється як сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, інституції, регіону тощо), що дає змогу при певній організації ефективно виконувати господарські завдання. До складових наукового потенціалу зараховуються кадри, кошти, матеріально-технічна база, наукова інформація (у будь-якій формі), що розташовані на відповідній території. Крім кількісних показників визначаємо якісні – кваліфікаційний склад наукових працівників, їх відповідність вимогам тогочасного суспільного розвитку, резерв наукових кадрів, механізми впровадження наукових розробок у виробничі процеси тощо. Безперечно основою наукового потенціалу є наукові кадри. Досліджуваний період яскраво демонструє, що для науки

важлива наявність співтовариства вчених, постійно пов'язаний з більш глибинним рівнем пізнання. Саме цей потенціал необхідний в кризових ситуаціях, коли дійсність вимагала розв'язання в короткі строки проблем, як до того вважалися нерозв'язними. Досліджувані питання демонструють шляхи збереження та подальшого розвитку науки: турбота про збереження та нарощування кадрового потенціалу та матеріально-технічної бази досліджень; розширення тематики досліджень; концентрація зусиль на тих напрямках, де дозріли умови для наукових проривів.

З іншого боку, жодні зовнішні фактори не могли змінити внутрішню логіку розвитку науки, що підтверджує позиції відомих вчених – В. І. Вернадського, А. Ейнштейна тощо [11].

В контексті історії нацистської окупації відмічаємо, що для певної частини радянського суспільства були притаманні настрої, що спонукали до дистанціювання від «рідної радянської влади», і були зумовлені досвідом (прямим чи опосередкованим) певної кількості громадян УРСР, що постраждали від соціальних, економічних та політичних експериментів передвоєнного періоду існування Радянського Союзу [126, С. 441–442]. Вчені-аграрії як частина інтелігенції, що вирізняється від іншої когорти суспільства певною освіченістю, способом буття, творчим підходом до аналізу та сприйняття суспільних процесів та події, як зазначають дослідники, стала заручницею складних умов військового та окупаційного життя через свою почасти непристосованістю до побутових негараздів і соціальних конфліктів [177]. Реконструюючи взаємозв'язки між соціальними структурами і практикою суб'єкту, є можливість простежити «шляхи, ідучи яким, учасники історичного процесу ставали або могли ставати й об'єктами історії, і в той же час її суб'єктами» [349, С. 83]. Вчені змушені були приймати рішення, обираючи ту чи іншу життєву позицію в умовах окупації в залежності від попереднього соціального досвіду, системи цінностей, особистих якостей, ресурсів і можливостей, а практика реалізації їх обмежувалася режимними заходами окупаційної влади. Для вчених-аграріїв, які з різних причин опинились на окупованих ворогом територіях постали проблеми виживання в нових політичних та соціально-економічних умовах, напрацьовуючи власні стратегії, одночасно продовжуючи наукову діяльність, піклуючись про неперервність наукової думки та процесу. Досліджуючи історію сільськогосподарської дослідної справи, зокрема трактування окупаційного періоду розділяємо позицію дослідника в галузі соціальної та еволюційної психології Роя Баумайстера, яку наводить Карл Беркгоф,

аналізуючи життя на теренах українських земель під нацистською окупацією – «багато людей хотіли жити своїм життям, якнайдалі від втручань великих соціально-політичних зрушень. Отримати роботу, знайти житло, закохатися, виростити дітей та інші подібні клопоти і надалі домінують у повсякденні більшості людей навіть у часи війни та революції» [20]. Не слід забувати, що вчений має не тільки соціальну відповідальність, але й професійну, що частково пояснює конформістську модель поведінки у тих умовах, що складались [316, С. 46–52].

Отже, комплексне використання методологічної бази, методики наукового пошуку, критичний аналіз різнопланових джерел дозволяють врахувати і оптимально використати галузевий науковий доробок вітчизняних учених, ґрунтовно опрацювати архівні матеріали та в підсумку реконструювати історію сільськогосподарської дослідної справи на теренах України в часи Другої світової війни.

РОЗДІЛ ІІ
РОЗВИТОК АГРАРНОГО ДОСЛІДНИЦТВА В УРСР НАПЕРЕДОДНІ ВСТУПУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Індустріалізація країни та насильницька колективізація наглядно продемонстрували необхідність посилення наукового супроводу прискорених трансформаційних процесів, які відбувались в радянському суспільстві. Саме в СРСР наука вперше стала одним з головних державних пріоритетів, що надало їй безпрецедентного політичного значення, зокрема й для аграрних наук, що мали забезпечувати продовольчу стабільність. Число науковців і наукових установ зросло в багато разів і стало споживати значну частину національного прибутку і ресурсів. За своїм масштабом збільшення асигнувань на науку не мало аналогів в світі. У всіх документах ЦК ВКП (б) і РНК СРСР 30-х років зростання науки розглядалось як важлива умова економічного і культурного розвитку країни. Розвиток наукової спільноти цілком визначався взаємодією його керівництва, призначеного партійними органами, з партійно-державним апаратом у визначенні пріоритетних напрямків і забезпеченні безперервного фронту наукових досліджень в країні. Науці було відведено важливе, але певне місце – служити зміцненню та процвітанню держави та її вождя, підкріплювати в якості наукових експертів усі політичні рішення.

Разом з тим, партійні ідеологи прекрасно усвідомлювали, що трансформація науки в ході «культурної революції» 20-х рр. в цілому не вдалася, що багато вчених чисто зовні сприйняли нові форми взаємодії відносин з владою і обтяжуються своєю залежністю від неї, що їх не влаштовують нові ритуали і традиції. У зв'язку з цим радикальні реформатори, чиї плани докорінної реконструкції науки так і не були здійснені, продовжували не без підстави підозрювати провідних вчених в антирадянських настроях і в різного роду відхиленнях від діалектичного матеріалізму. Цим значною мірою пояснюється величезний відсоток вчених, які постраждали в масових репресіях в другій половині 1930-х рр. Однак, науково-природнича еліта була не тільки жертвами тоталітарного режиму, але часто твердими та активними поборниками прискореної індустріалізації [804]. Репресії стали складовою сталінського режиму в науці при переході до уявно раціональної планової економіки. Випробувані на «буржуазних спеціалістах» методи і заходи терору з середини 1930-х рр. застосовувались до нових комуністичних кадрів у науці. З цього

моменту наука була поставлена під суворий ідеологічний контроль. Вчені мали заявляти про бездоганність світоглядних основ своїх досліджень, які базуються тільки на історичному і діалектичному матеріалізмі. Явне інакомислення в науці не допускалося. Крайня політизація і ідеологізація науки негативно вплинула на результати досліджень. Тотальний контроль над ідеологізованою наукою привів до домінування в багатьох галузях знання лженаукових побудов.

2.1. Стан науково-організаційного забезпечення сільського господарства УРСР

Сільськогосподарська дослідна справа (далі – СГДС), за визначенням академіка НААН В. А. Вергунова, являє собою глибоке і всебічне вивчення у спеціалізованих дослідницьких інституціях агрономічних, зоотехнічних й інших сільськогосподарських явищ, що здійснюються у природних та спеціально створених умовах з використанням відповідних методик та інструментарію з метою відпрацювання найбільш доцільних шляхів і підходів підвищення культурного рівня сільського господарства, а також пошуку інших засобів і способів для надання науково-практичної допомоги аграрному виробництву для отримання як найбільшої кількості, так і кращої якості екологічно-збалансованої сільськогосподарської продукції [57, С. 9–10]. Визначають дві складові СГДС – як галузі знань (сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ») та як організації (сукупність установ і заходів, що кінцевою метою мають удосконалення техніки сільського господарства) [410, С. 13]. Ставши з 80-х рр. XIX ст. сеггментом природничих наук, вітчизняне аграрне дослідництво пройшло шлях пошуку оптимальних форм організації – від дослідного поля до дослідної станції, порайонної та обласної побудови, що завершилось появою крайових станцій та створенням у 1931 р. республіканської галузевої академії. Однак, з середини 30-ті роки XX ст. під впливом командно-адміністративної системи управління тоталітарного режиму СГДС опинилась у розбалансованому стані [741, С. 303]. У загальносоюзному масштабі методичним керування сільськогосподарської дослідної справи займалась Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (далі – ВАСГНІЛ). Згідно Постанови РНК СРСР від 16 липня 1934 р. «Про роботу Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна» започатковувалась реорганізація галузі, де філії Академії

(республіканські академії сільськогосподарських наук) мали бути ліквідовані та вся мережа українських науково-дослідних установ аграрного спрямування переформатовувалась [61, С. 261–282]. Втіленням реорганізацій на території УРСР стало прийняття Постанови РНК УРСР від 29 вересня 1935 р. «Про стан і завдання науково-дослідної роботи в сільському господарстві» [535], де затверджувались істотні науково-організаційні зміни принципів і підходів до ведення аграрного дослідництва. Як зазначалось в документі «за наявності окремих значних досягнень […] робота науково-дослідних інститутів і дослідних станцій в цілому ще відстає від вимог соціалістичного сільськогосподарського виробництва». В цьому ж документі остаточно ставилася крапка і щодо академізації сільськогосподарської дослідної справи на території УРСР. «Українська академія сільськогосподарських наук, створена для об'єднання і науково-дослідного керівництва роботою інститутів, не справилися з покладеним на неї завданням». Таким чином, Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (далі – ВУАСГН), організована у 1931 р. як центр галузевої науки при системі НКЗС УРСР та за програмної та методологічної єдності з ВАСГНІЛ, була остаточно ліквідована у 1935 р. Отже, процес академізації сільськогосподарської дослідної справи на українських землях був призупинений.

Вся теоретична аграрна наука концентрувалась в Академії наук УРСР при Відділі біологічних наук, до складу якого входили інститути: Ботаніки (з ботанічними саами та заповідниками), Зоології, Гідробіології, Мікробіології, біохімії, Карадазька біологічна станція, Інститут клінічної фізіології. З кінця червня 1936 р. при відділі була сформована група у складі 50 науковців з числа співробітників інститутів зоології, біохімії, ботаніки, мікробіології, органічної хімії і технології, хімії та фізико-технічного інституту, які займались сільськогосподарською тематикою. Загалом, аграрна тематика визначалась пріоритетною для цього відділу, який мав зосереджуватись не тільки на вивченні питань пов'язаних з охороною здоров'я працюючих, їх харчування; дослідженні природних ресурсів республіки, але й на розробці ефективного ведення сільського господарства: проблемам боротьби зі шкідниками сільськогосподарських рослин, лісу; підвищення урожайності зернових, олійних культур; ерозії ґрунтів, використання малих річок тощо [222, С. 23].

Найбільша кількість сільськогосподарських науково-дослідних інституцій згідно Постанови РНК УРСР від 29 вересня 1935 р. перебувала у віданні Наркомату земельних справ УСРР

підпорядковувалось 12 НДІ, 11 спеціалізованих та 7 обласних (загальних) дослідних станцій [61, С. 138, 145] *(Додаток А)*. Після ліквідації ВУАСГН керівництво цими установами було покладено на Сектор наукових установ (пізніше – Сектор науково-дослідних установ), що мав вирішувати матеріальні, фінансові, кадрові та організаційні питання сільськогосподарської дослідної справи силами 16 співробітників [741]. З червня 1936 р. до компетенції Сектору наукових установ входили 3 державних заповідника (середньо-дніпровський, чорноморський, азово-сиваський), Центральна сільськогосподарська бібліотека та Український сільськогосподарський музей [132, С. 13]. Було остаточно закріплено 3-ступеневу організацію дослідної справи: НДІ – дослідна станція – опорний пункт, а експериментальні бази НДІ прирівнювались до насіннєвих радгоспів.

З метою забезпечення науково-методичного керівництва роботою мережі науково-дослідних установ при Наркомземі УСРР створювалась Наукова рада НКЗС УРСР. Протягом 1935-1936 рр. тривав підбір складу Ради, згідно розроблених рекомендацій сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У. Ці вказівки визначали кількісний склад членів за критеріями: партійності (72% членів КП(б)У, ЛКСМУ), гендерності (10% жінок), національності (63% українців), територіальної та професійної належності, представництва від установ системи міністерства. Важливо відмітити, що лише 31% від загальної кількості членів Ради мали становити фахівці, всі інші – робітники галузі [138]. Згідно Постанови РНК від 21 квітня 1936 р. [58, С. 178–183] було остаточно затверджено склад Наукової Ради при Наркомземі УРСР в кількості 81 особи. Очолював її нарком НКЗС УРСР Л. Л. Паперний. До складу ради увійшли академіки Т. Д. Лисенко, О. Н. Соколовський, Б. М. Рожественський та лише 5 представників від НД установ, всі інші – функціонери Наркомату і на місцях – ланкові, комбайнери, голови колгоспів. Наукова рада фактично виступила дорадчим органом при Секторі науково-дослідних установ. Однак, перше засідання її відбулись лише наприкінці року. Як пояснювалось у доповідній записці заступника НКЗС УРСР М. Н. Рощенюка до секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора, П. П. Постишева, М. М. Попова та Голови РНК УРСР П. П. Любченка: «У напружений період сільськогосподарських робіт в колгоспах (весняний сів, збирання зернових і технічних культур) не можна було скликати раду, члени якої безпосередньо були зайняті управлінням найважливішими етапами сільськогосподарської кампанії» [337]. Виробнича тематика займала пріоритетне місце і у порядку денному засідань Ради. Показовим щодо такого твердження було перше засідання

Ради від 15-20 грудня 1936 р. Воно стосувалось підведенню підсумків сільськогосподарського 1936 р. та виробничих задач на наступний, де доповідали представники обласних земельних управлінь найбільш значимих у сільськогосподарському відношенні областей (Дніпропетровської, Одеської, Київської та Харківської) та представники 10 МТС. Друга частина засідання (16 звітів НДІ) була присвячена питанням запровадження у 1937 р. у сільськогосподарське виробництво нових прийомів в агротехніці, механізації та зоотехніці. Питанням рільництва присвячувалось 9 доповідей, 4 – механізації та по одній – щодо тваринництва, плодівництва та виноградарства.

Таким чином, сама організаційна складова діяльності Наукової Ради не сприяла методичному координуванню сільськогосподарської дослідної справи. Цю місію впроваджувала ВАСГНІЛ. Зокрема, академія здійснювала науковий супровід програми розвитку тваринництва, боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур, дослідження сільськогосподарського потенціалу західноукраїнських земель, затверджувала структуру НД інститутів тощо.

Діяльність Сектору науково-дослідних установ фактично зводилась до механічного розподілу грошей та до скликання щорічної конференції працівників науково-дослідних установ. Головна вказівка Сектору, якою мали керуватися НД установи – це опрацювання усіх тематичних планів «на широких нарадах при обласних земельних відділах та Наркомземі за участю агрономів облземвідділу, МТС, райземвідділу та стахановців виробництва» [3]. Не зважаючи на наявність в складі Сектору посад інспекторів-консультантів по окремим напрямкам наукової роботи (7 штатних одиниць), цей орган НКЗС УРСР в реальності не займався комплексним вивченням програмних завдань дослідних установ. Те саме стосувалось матеріально-технічного обслуговування мережі, коли контроль за фінансами, що виділялись на наукову роботу. Найгучніший лозунг під яким створювався Сектор: «Наука – у виробництво» лише декларувався, а на практиці мало втілювався у життя. Зокрема, яскравим прикладом відсутності управлінської взаємодії було впровадження у виробництво та масове використання розробленої та апробованої УНДІ механізації сільського господарства техніки, яка так і лишалась у вигляді креслень та експериментальних зразків [171]. Згідно відгукам фахівців на місцях, за всі роки існування Сектору жодного разу ніхто з його співробітників не вникав у сутність роботи: над чим насправді працюватиме установа, що є змістом її досліджень з окремих тем, дослідів, яким методом вирішуватиметься те чи інше питання

тощо [719]. В організації ж сільськогосподарського експерименту науково-дослідні станції здебільшого значно відставали від теорії. Ще гіршою була ситуація на дослідних полях та опорних пунктах. Там часто ігнорували елементарні правила методики польового досліду і зводили його нанівець. Облземвідділи, що надавали для цих опорних пунктів кошти, як і станції та інститути, яким були підпорядковані ці опорні пункти, протягом років не цікавилися їх роботою. Таким чином, навіть галузева наука, приписана до наркоматів, не була прямо зацікавлена у вирішенні виробничих завдань, в модернізації виробництва, в зростанні продуктивності праці і зниженні енергетичних і матеріальних витрат. Проте зовні домінувало відомче підпорядкування науки, коли велика мережа наукових установ підпорядковувалася органам, що керують виробництвом.

Безпосередньо до мережі ВАСГНІЛ згідно згаданої Постанови РНК СРСР від 16 липня 1934 р. увійшла низка дослідницьких інститутів, що функціонували на українських землях: Всесоюзний селекційно-генетичний інститут в Одесі; Сумська дослідна станція як складник Всесоюзного інституту добрив, агротехніки та агроґрунтознавства ім. Гедройца; Всесоюзний інститут акліматизації і гібридизації тварин (Асканія-Нова); Дніпропетровська філія Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства у Запоріжжі.

Головному сортовому управлінню Наркомзему СРСР з числа українських сільськогосподарських науково-дослідних установ підпорядковувалась низка державних селекційних дослідних станцій. Науковий та методичний супровід Миронівської, Немерчанської, Носівської та Харківської державних селекційно-дослідних станцій, зокрема відділів агротехніки, механізації, організації, етимології, фітопатології здійснювався Всесоюзним науково-дослідним інститутом цукробурякового рільництва Головного сортоуправління НКЗС СРСР [520]. Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі у Глухові безпосередньо підпорядковувався Головному льоно-конопляному управлінню НКЗС СРСР. Всесоюзний НДІ свинарства у Полтаві передавався до Наркомату радгоспів СРСР. Українська зональна дослідна станція (Лубни) входила до мережі Всесоюзного науково-дослідного інституту лікарських і ароматичних рослин.

Крім того, на українських землях розташовувалась значна кількість інституцій аграрного дослідництва, що входили до системи Наркомзему харчової промисловості СРСР, зокрема, до його управління цукрової промисловості – Головцукру: Всесоюзний інститут цукрової промисловості, 5 НД станцій та 2 опорних пункти [242].

Таким чином, на території українських земель союзного підпорядкування нараховуємо 5 НДІ, 8 – НД станцій та їх мережа опорних пунктів аграрного експериментаторства.

У другій половині 30-х років XX ст. було дозволено відновлення аграрної науки у межах діяльності вищих навчальних закладів. У 1936 р спеціальною постановою ЦК ВКП (б) і РНК СРСР ВНЗ приписувалось розгорнути науково-дослідну роботу на кафедрах, зобов'язати займатися нею кожного викладача, який мав слідувати затвердженим дирекцією індивідуальним планом науково-дослідної роботи [295, С. 351]. В цей період в мережі НКЗС УРСР функціонувало 25 сільськогосподарських вищих навчальних закладів з 45 факультетами. Рішенням РНК СРСР у листопаді 1937 р. заборонялось сумісництво викладачів в інших навчальних чи наукових установах. Тим самим, впроваджувався більший контроль за викладацькими кадрами. А введена система атестації науково-викладацьких кадрів передбачала періодичну звітність, що дозволяло керівництву легко позбавлятися від неугодних. Таким чином, аграрна наука опиняється під ще більшим управлінським контролем, відчуваючи на собі декларовані в той час владою принципи одержавлення та ідеологізації.

Таким чином, проблеми аграрної науки розглядалися в межах Академії наук УРСР у Відділі біологічних наук. Працювала низка сільськогосподарських учбових кафедр в університетах та освітніх інститутах. Значна кількість науково-дослідних установ аграрного спрямування були зосереджені в системі республіканського та союзного Народного комісаріату земельних справ. Народному комісаріату харчової промисловості СРСР підпорядковувалась низка сільськогосподарських науково-дослідних інституцій, частина з яких розміщувалась на території УРСР.

Організація сільськогосподарської науки другої половини 30-х років орієнтувалась на розробку першочергових проблем галузі, на т.зв. принцип «злиття науки з практикою», що загалом відповідало світовим тенденціям розвитку аграрної науки. Однак, радянська система розробила свій варіант такої співпраці. Постановами НКЗС УРСР від 16 та 29 квітня 1934 р було започатковано так звану колгоспну дослідну справу, шляхом створення хат-лабораторії [58, С. 142–144; 530]. Ці інституції мали посилити зв’язок роботи науково-дослідних установ з колгоспним та радгоспним виробництвом. Адже успішність роботи науково-дослідних установ вимірювалася тим, чи зможуть вони організувати широку перевірку своїх наукових висновків через ці структури, надати допомогу в організації та постановці дослідів і

спостережень в колгоспному виробництві. Таким чином, поява такої організаційної структури сільськогосподарського дослідництва була обумовлена переходом держави наприкінці 20-х рр. XX ст. на колективне ведення аграрного сектора і мала стати в якійсь мірі альтернативою галузевої академії наук. Для координації мережі хат-лабораторій у 1936 р. в системі НКЗС СРСР створювався Всесоюзний НДІ наукових методів посіву, очолюваний Д. Ю. Камищенко, затятим прихильником академіка Т. Д. Лисенка, який виступав активним прибічником функціонування хат-лабораторій. Таким чином, відбулась певна оптимізація з подальшою ліквідацією академічної структури та орієнтацією на провідну роль колгоспного дослідництва, коли практика явно, і на жаль, агресивно домінувала над теоретичними розробками.

Підпорядкування аграрної науки державній владі стало можливим лише із застосуванням репресій. 1935–1940 рр. були періодом численних перевірок діяльності науково-дослідних установ сільськогосподарського профілю, постійних замін їх керівного складу. Науковців звинувачували у «шкідництві» та «участі в антирадянських націоналістичних організаціях, що мали терористичні позиції». Науково-дослідні установи були під посиленим контролем партійних осередків, які втручались у кадрові та організаційні питання. Яскравим прикладом такого ставлення з боку партійних органів у цей період є ситуація, що склалась в УНДІ тваринництва. Постійні доноси співробітників один на одного адресовані в партапарат різного рівня – від району до республіки, звинувачення в антирадянській діяльності не сприяли успішному функціонуванню інституції [528]. Подібна ситуація складалась і в інших НДІ аграрного спрямування. Весною 1938 р. було відкрито кримінальну справу, де звинувачувалось 8 науковців Всесоюзного НДІ свинарства, якім інкремінувалась участь у контрреволюційній «шкідницькій» організації, керівником якої ніби був професор О. П. Бондаренко. За вироком суду 1 науковця засуджено до страти, 2 – на різні строки ув’язнення.

Особливо гостро постало питання про кадри в селекційних установах, адже запровадження нових методів селекції, розроблених Т. Д. Лисенком, вимагало беззаперечної підтримки на місцях. Знищувався прошарок старих кадрів-селекціонерів, натомість залучалися нові люди, які здебільшого прийшли в науку з виробництва і мали тільки по кілька років наукового стажу. Підтвердженням цьому є цифри, подані у звіті Сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, проведені у 1937 р. щодо розвитку селекційної справи в Україні. З 265 чол. молодих спеціалістів мережі науково-дослідних установ НКЗС

УРСР науковий стаж до 2-х років мали чверть працюючих, до 6-ти років – більше 60%. І лише 12% з науковим стажем більше 10 років [137]. Продовжувала нав'язуватись «громадська» думка, що сільськогосподарські науковці, які отримали освіту та сформулювались за часи імперії або нездатні виконувати програми «соціалістичної реконструкції сільського господарства», або є «контрреволюціонерами», «шкідниками», «одноосібниками». І як переконувала більшовицька пропаганда, вони були одними з головних чинників, що заважали у прориві галузі. Як зазначав завідувач Сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У З. О. Сидерський «незважаючи на виробничу чистку склад наукових працівників засмічений класово-ворожими людьми» [137]. Гучні справи кінця 20-х – 30-х років, особливо «Трудової селянської партії», які широко висвітлювали у пресі, створювали в науковому середовищі страх перед репресивною машиною, бажання зайнятись тим, що не викличе невдоволення влади.

Передвоєнний період був не тільки часом репресій наукового співтовариства, але й наукових ідей. Фактично довоєнний період стає кульмінацією ідеологізації аграрної науки, коли посилюються позиції Т. Д. Лисенка, якого у 1939 р. обирають академіком АН СРСР. Саме він активно пропагує тезу, що кращий суддя в наукових суперечках не фахівець-учений, а виробник, колгоспник, яка призводить до абсурдної догми про те, що розвиток науки має спрямовуватися запитами практики. На Четвертій сесії ВАСГНІЛ, яка проходила в грудні 1936 р. наукове співтовариство вперше змушено було захищатись від масових атак представників псевдонауки, яким симпатизував Сталін [665]. Всі основні положення Т. Д. Лисенко, якими він так вміло спекулював, пов'язувались з ідеологією. Це, перш за все, відноситься до проблеми успадкування набутих ознак. Його теорія, як і "мічурінська біологія", з'єднавшись з культивованою ідеологією, зуміла зробити проблему успадкування набутих ознак свого роду перевіркою на вірність ідеалам марксизму-ленінізму. Тому, всі, хто не впроваджував «революційні діалектичні методи» не справлялись з «покладеними державою та партією завданнями».

Формування наукового світогляду молодих учених теж було під пильною увагою партійних органів. У березні 1936 р. під егідою ЦК ЛКСМУ відбулася перша конференція молодих учених УСРР, де розглядалися основні проблеми, над якими працювали тоді вчені-аграрії: від теорії стадійного розвитку до ґрунтово-агрохімічної карти зони бурякосіяння УСРР [74]. Підготовка та хід конференції висвітлювалися в друкованому органі ЦК ЛКСМУ «Комсомолець України»,

підготовлено спеціальний випуск кінохроніки, присвячений проведенню конференції, пленарне засідання транслювалось по радіо [75].

Наукове співтовариство стає все більше номенклатурним станом суспільства, всі стадії входження в яке – від вступу до аспірантури до заняття вищих посад – йшли під контролем партійних органів. Згідно рекомендацій, поданих ВАСГНІЛ, «при виділенні кандидатів в аспірантуру необхідно звертати увагу на відбір прийнятних в соціальному і найбільш стійких в партійному відношенні товаришів, здатних до науково-дослідної роботи» [331]. Загалом по країні в період з 1934 по 1941 рр. кількість аспірантів збільшилась у 3,5 рази (від 268 до 926 чол.), а в затвердженій у 1936 р. докторантурі перебувало 236 докторантів. Зокрема, в системі НКЗС УРСР щорічно зараховувалось до аспірантури від 60 до 80 чол [394; 376]. Така тенденція відповідала завданням, які стояли для науки загалом – «омолодження кадрів». Однак, результати форсованої кадрової «модернізації» аграрної науки були слабкими. Згідно доповідної записки про роботу УНДІ лісового господарства та агролісомеліорації у 1937 р. з 60 аспірантів, які мав інститут протягом 30-х рр. захистили дисертацію лише 3 чол., що пояснювалось «шкідництвом» професорських кадрів [162]. Подібна ситуація простежується і в інших НДІ.

Таким чином, сільськогосподарська дослідна справа стала невід'ємним елементом держави, з усіма перевагами та недоліками. Отримавши пріоритетне фінансування, аграрне наукове співтовариство мало примиритись з жорстким ідеологічним та адміністративним диктатом. У той же час одержавлення науки в кінцевому рахунку таїло загрозу самій державі, несумісність ідеології якої з наукою і архаїчність тоталітарного управління ставали все більш очевидними.

Початок Другої світової війни для аграрної наукової громадськості пройшов під загальними лозунгами, які звучали ще з попередніх часів, про «зміцнення соціалістичної індустрії та озброєних сил Радянського Союзу» аби протистояти «західно-імперіалістичному світу» [166]. Стратегічна лінія СРСР в умовах політичної кризи кінця 30-х років була викладена у «Короткому курсі історії ВКП(б)» (1938) та в доповіді Сталіна на XVIII з'їзді партії 10 травня 1939 р., де робився наголос на «подальшому посиленні оборонного потенціалу країни». Знову в політичному середовищі активізувалась теза про всесвітню соціалістичну революцію, яка вибухне на уламках західної політичної «самопоглинаючої» системи. У журналі «Більшовик» у цей час зазначалось: «Людство іде до великих битв, які розв'яжуть світову революцію» [114].

Головним завданням, яке стояло перед галуззю, було інтенсифікувати зусилля по максимально-ефективній організації сільського господарства та його науково-організаційного забезпечення. Галузеве міністерство, яке визначалось, як один з найбільших республіканських наркоматів, важко справлялось з покладеними на нього завданнями. Наркомзем планувався як винятково директивний орган, до компетенції якого мали входити розробка планів розвитку сільського господарства, координація проведення сільськогосподарських кампаній, безпосереднє управління лише великими підприємствами. На практиці НКЗС керував радгоспами та МТС, здійснював керівництво та контроль за сівозмінами та землеустроєм. Крім того, тепер в його компетенції був методичний супровід НД установ. Така ситуація в управлінні галуззю вимагала реорганізації, а посилення зовнішньої загрози посилювало цю ситуацію. Реорганізація започатковувалась Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 5 грудня1939 р. На виконання цього документу, згідно постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 грудня 1939 р. «Про структуру Народного комісаріату землеробства УРСР» з метою більш ефективного управління сільським господарством (планування, фінансування, матеріальне оснащення), а також покращення роботи машинно-тракторних станцій та організаційно-господарського забезпечення колгоспів здійснено реорганізацію Наркомзему УРСР [539]. Подібна реформування, що мало на меті розукрупнення наркоматів, проходило і в інших галузях народного господарства. Зокрема, Наркомат харчової промисловості було розділено на три народних комісаріати: рибної, м'ясної і молочної та харчової промисловості.

Стержневою ідеєю в реформуванні Наркомзему було створення виробничо-територіальних управлінь, замкнутого типу, які могли забезпечити управління сільським господарством окремо взятого регіону в усьому його комплексі. Так, в системі управління Наркомзему створювалось 7 виробничо-територіальних управлінь: Центрального Лісостепу; Східного Лісостепу; Півдня; Південно-Східне; Полісся; Північно-західне; Західного Лісостепу. Замість галузевого (спеціалізованого) принципу побудови було застосовано виробничо-територіальний: створені територіальні главки, у складі яких виробничо-територіальні сектори, які мали управляти колгоспами та МТС. У кожному з них були створені виробничі і спеціальні управління: 1) тваринництва, 2) конярства, 3) ветеринарне, 4) сортове, 5) плодоовочеве, 6) меліорації, 7) землеустрою, 8) агротехніки і механізації сільського господарства, 9) вищих начальних закладів і технікумів, 10) підсобних

колгоспних підприємств і млинарства та 11) птахівництва. Одночасно, при наркоматі були ліквідовані структурні підрозділи у вигляді галузевих управлінь: зернове, бурякове, бавовняне, лляно-конопляне, тютюнове, лісове, машинно-технічне, планово-фінансове, по боротьбі зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин, обліку і звітності та спецвідділ. Територіальні управління, крім тих що репрезентували західноукраїнські області мали у своєму складі: головного агронома в особі керівника управління та групу агрономів-спеціалістів головного інженера по механізації з групою спеціалістів, окремий планово-фінансовий відділ та бухгалтерію. Така організація дозволяла в короткі терміни вирішувати будь-якої складності виробничі питання в конкретно взятому сільськогосподарському регіоні, не порушуючи роботи інших територій. В складі міністерства виокремлювався Військовий відділ, який мав розробляти плани роботи галузі в умовах війни.

Міністерству підпорядковувались: Державна комісія з сортовипробування овочевих, баштанних та кормових коренеплодів; Державна карантинна інспекція; Технічна рада. Крім того, функціонувало Видавництво колгоспної та радгоспної літератури УРСР «Держсільгоспвидав»; газети «Колгоспник України» та «Тваринництво України», масові науково-популярні журнали «Зернове господарство», «Колгоспне бджільництво», «На Всесоюзний огляд», «Соціалістичне тваринництво», «Технічні культури». Випускались спеціалізовані видання УНДІ плодівництва «Сад і город», УНДІ експериментальної ветеринарії «Ветеринарна справа». Для мобілізації зусиль з покращення якості друкованих органів наприкінці 1940 р. було проведено реорганізацію видань. Так, журнали «Зернове господарство» і «Технічні культури» об’єднали в один спеціалізований журнал – «Соціалістичне сільське господарство»; приєднали до «Соціалістичного тваринництва» журнал «Ветеринарна справа» та підпорядкували «Колгоспне бджільництво» [375]. Було започатковано при Наркомі низку господарсько-розрахункових організацій: Українські контори «Сільгосппостач», «Сільгоспхімпостач»; «Сільгоспбудпроект»; з технічного постачання та збуту продукції бджільництва; контору із заготівлі дров, торфу, вугілля і лісоматеріалів; Українські трести машинно-тракторних майстерень і ремонтних заводів, «Сільгоспелектро». Таким чином, галузеве міністерство було реформовано з метою вирішення непередбачуваних питань можливого військового протистояння.

Реорганізація для потреб військового протистояння активізувала питання реформування галузевого дослідництва. Постійні нарікання на відірваність аграрної науки від виробництва, критика в цьому відношенні роботи НКЗС УРСР, розпорошеність НД установ щодо підпорядкування викликали активне обговорення в пресі та серед наукового загалу шляхів реформування організаційної складової сільськогосподарської справи. Як неодноразово відзначали аналітики (як сучасники, так і пізніше, вітчизняні, так і зарубіжні) основним недоліком, який гальмував розвиток сільськогосподарського дослідництва УРСР у передвоєнні роки була недосконала організаційна побудова його ведення як в межах профільного наркомату, так й інших організацій. Науково-дослідні установи аграрного спрямування в науково-методичному відношенні були розрізнені і не мали належного єдиного науково-методичного центру, який би керував і спрямовував дослідну роботу за певним планом. Зауважувалось, що на кінець 30-х років як в цілому по Союзу, так і по республіці, не було єдиної організованої системи сільськогосподарських науково-дослідних установ. Дослідні інституції підпорядковувалась обласним земельним відділам, різним управлінням НКЗС, як союзного так і республіканського значення, лише невелика їх частка безпосередньо ВАСГНІЛ [719]. Методична замкненість в рамках кожної установи приводила до розробки схем наукових дослідів, які були не пов’язані між собою і не давали можливості більш чітко і в коротші терміни відповісти на поставлені питання галузі. Фахівці відмічали, що в умовах планової економіки єдиним гарантом розвитку сільськогосподарської дослідної справи мало бути повернення до універсального координуючого органу аграрної науки – республіканської галузевої академії наук, хоча б у вигляді філії всесоюзної.

Про наміри повернення до академічної організаційної побудови вітчизняної сільськогосподарської справи було окреслено у Постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 грудня 1939 р., про що згадувалось вище. Наступним кроком до академізації аграрної науки стало створення матеріально-технічної бази філії. Для цього було обрано Всесоюзний інститут наукових методів посіву. Постановою Економічної Ради при РНК СРСР від 5 травня 1940 р. його передавали у відання НКЗС УРСР [390]. У березні 1941 р. згідно Постанови РНК УРСР №156 від 12 лютого 1941 р. Інститут ліквідовувався, а на його базі мала постати Українська філія Академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна [532]. Для вирішення всіх технічних питань (продовження незакінчених НДІ наукових методів посіву дослідних

робіт та працевлаштування його співробітників, тощо) створювалась ліквідаційна комісія при НКЗС УРСР. Згідно Постанови РНК УРСР від 13 лютого 1941 р. формувалось Організаційне бюро Української філії ВАСГНІЛ в складі 10 чол. на чолі з М. О. Ольшанським, затятим прибічником академіка Т. Д. Лисенка, який виконував обов'язки директора з наукової роботи Всесоюзного НДІ селекції та генетики (Одеса) [533]. До складу Оргкомітету увійшли академіки – В. П. Постєлов та В. Я. Юр'єв, з числа науковців доцент Уманського СГІ, С. Х. Дука; кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Всесоюзного НДІ кормів ім. В. Р. Вільямса В. М. Рабінович та кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Всесоюзного НДІ селекції та генетики І. Д. Колєсник. З числа функціонерів Оргбюро представляли: В. Ф. Старченко, заступник голови РНК УРСР; Ф. Г. Луценко, заступник наркома земельних справ УРСР; П. В. Рудницький – начальних планового відділу НКЗС УРСР, М. І. Харитонов, який очолював сектор винахідництва НКЗС УРСР, який тепер було реорганізовано в експериментальну майстерню філії. Вченим секретарем Оргбюро призначено А. Г. Утєхіна. Оргбюро згідно Постанови РНК та ЦК КП(б)У №145 від 31 січня 1941 р. «Про організацію в УРСР філії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна» надавалось право наукового супроводу цілої низки питань – від підвищення урожайності сільськогосподарських культур, розвитку насінництва, боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур до розвитку окремих аграрних галузей [531]. По суті, Оргбюро мало перейняти функції Наукової Ради НКЗС УРСР з її громіздкою структурою (81 чол.), адже намічені завдання мали реалізовуватись силами науково-дослідної мережі НКЗС УРСР. Однак Українська філія ВАСГНІЛ так і не встигла розпочати свою діяльність до початку військових дій на території українських земель. А координаційна діяльність науково-дослідної роботи в сільському господарстві продовжувала здійснюватися відповідним структурним підрозділом Наркомзему УРСР практично до 1956 р., до створенням Української академії сільськогосподарських наук.

На початок 1940 р. у мережі науково-дослідних сільськогосподарських установ Наркомзему УРСР, перебувало вже 59 інституцій, що функціонували у 16 з 21 областей республіки. Найбільша кількість установ була сконцентрована в Київській (16) та Харківській (10) областях, однак жодної не існувало в Станіславській, Львівській, Дрогобицькій та Кам'янець-Подільській областях [76]. З квітня 1941 р.

кількість інституцій значно збільшилась через приєднання до мережі агрохімлабораторій МТС згідно наказу НКЗС УРСР від 11 квітня 1941 р. і тепер становила 97 (10 НДІ, 28 дослідних станцій, 16 дослідних полів, 42 опорні пункти, що розташовувались в колгоспах УРСР та Центральна сільськогосподарська бібліотека) [636, С. 41–42]. Загальний бюджет їх фінансування становив більше 17 млн. крб. *(Додаток Б)* На рільничий напрямок досліджень виділялось 39 % всього бюджету (6,6 млн. крб), плодоовочений – 20,4 % (3,5 млн. крб), тваринництва – 14 % (2,4 млн. крб.), механізації – 13% (2,2 млн. крб.), меліорації – 12,3 % (2,1 млн.крб.), окремою статей фінансувалась Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека – 1,2 % (0,2 млн. крб.). Мережа НД установи системи НКЗС УРСР володіла потужною матеріально-технічною базою, яка нараховувала лише земельних площ 43 тис. га., тракторного парку – 163 одиниці, комбайнів – 21 та іншої сільськогосподарської техніки (сівалок, культиваторів, зерноочисних установок, сортувальниць, плугів) – 1262 шт. *(Додаток В)* [292].

Для активізації роботи всіх науково-дослідних установ системи НКЗС УРСР почала застосовуватись практика створення бригад науковців, які мали взаємо перевіряти тематичні плани та розроблені заходи щодо їх виконання. Так, з травня 1940 р. почала діяти бригади для перевірки інституцій тваринницького напрямку [386]. Крім того, аби посилити контроль за науковою сферою галузі в системі НКЗС УРСР у січні 1940 р. було змінено керівний склад більшості (32) НД установ [381].

Початок Другої світової війни активізував діяльність Академії Наук УРСР. Зовнішня загроза вимагала консолідації зусиль вчених для більш ефективного об’єднання зусиль вчених різних галузей, зокрема й щодо сільського господарства. У грудні 1939 р. загальні збори АН затвердили зміни до статуту Академії, за яким значно розширювались функції Відділів як провідних ланок наукового керівництва інститутами, контролю за виконанням планових наукових завдань, використанням бюджету тощо [219]. Цей статус Відділів Академії закріплювався «Положенням про Відділи АН УРСР» [222, С. 53–55]. До складу Відділу біологічних наук входили інститути: Ботаніки (з ботанічними садами і заповідниками (директор академік М. М. Гришко), Зоології (директор академік І. І. Шмальгаузен), Гідробіології (директор – чл.-кор. Я. В. Ролл), Мікробіології (директор П. Е. Марусенко), Біохімії (директор – академік О. В. Палладін), Карадазька біологічна станція (директор К. О. Виноградов), Інститут клінічної фізіології (директор – академік О. О. Богомолець). Ще у 1938 р. Президією АН було

затверджено «Положення про науково-дослідний інститут», за яким роль цих структурних об'єднань значно зростала через тісний зв'язок з Держпланом УРСР, наркоматами, господарськими організаціями та підприємствами [222, С. 13]. Президія АН скеровувала наукові колективи на розв'язання комплексних проблем, тому постійно відбувався перегляд наукової проблематики установ АН, зокрема й Відділу біологічних наук, який нараховував 254 наукових співробітників [222, С. 110]. Основне завдання, яке ставилось перед академічними установами – скорочення багатотемності досліджень та повна переорієнтація на комплексне вивчення великих народногосподарських тем. У травні 1941 р. відбулась чергова реорганізація АН, коли розглядались питання структури інститутів та визначалась їх спеціалізація [222, С. 15]. Таким чином, продовжувала впроваджуватись тенденція, запроваджена ще в першій половині 30-х років – «щільніше поєднати теоретичну думку з практикою соціалістичного будівництва і цілком ліквідувати відставання теорії від соціалістичної практики» [736, С. 59] Так, Інститут біохімії зосередився крім вивчення біохімії нервової системи, м'язової діяльності на проблемі біохімії харчування , зокрема відгодівлі сільськогосподарських тварин. При Інститутах зоології та біології почав діяти новий відділ – паразитології, в якому були об'єднані раніше розпорошені по різних відділах роботи в цій галузі. Відділ екології майже повністю зосередився у своїй роботі на проблемах сільського господарства. При Інституті мікробіології працював відділ ґрунтової мікробіології, який займався вивченням застосування бактеріальних добрив для підвищення урожайності сільськогосподарських культур.

Згідно рішення Президії АН УРСР від 17 лютого 1940 р. формувались бригади науковців, які координували наукові дослідження з комплексних тем. Так, найактуальнішим питанням, яке вимагало комплексного теоретичного опрацювання було визначено проблему боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин та тварин. Головою бригади науковців з цієї теми було призначено академіка В. П. Поспєлов, голову Відділу біологічних наук, його заступником призначено чл.-кор. Є. В. Звєрозомб-Зубовського, заступника директора з наукової роботи Інституту зоології [222, С. 483]. Ефективна робота бригади стимулювала до виокремлення окремого відділу біометодів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, запровадження нових лабораторій – з вивчення таксисів у комах, біологічних та токсикологічних методів боротьби при Інституті зоології АН [222, С. 482]. Крім того, до бригади науковців АН УРСР в

середині 1940 р. приєднано фахівців науково-дослідної мережі НКЗС УРСР, НКЗС СРСР, Наркомзему харчової промисловості СРСР, які спільними зусиллями розробили комплекс ефективних заходів боротьби з буряковим довгоносиком, на що виділялось галузевим республіканським міністерством 764 тис. грн [392].

Ще однією структурою для координації зусиль по вивченні комплексних тем у 1939-1941 рр. в межах АН УРСР діяла Рада по вивченню продуктивних сил УРСР, головою якої був віце-президент АН УРСР О. Г. Шліхтера, а з грудня 1940 р. – Є. С. Бурксер. До компетенції цієї структури входила: координація планів науково-дослідної роботи академічних установ із Держпланом УРСР та науково-дослідною роботою відомчих інституцій, узгодження планів із загальнодержавним планом з вивченням у ньому основних наукових тем і проблем; організація експедицій республіканського масштабу та участь у загальносоюзних експедиціях [522]. Для потреб сільського господарства в межах Ради працювала бригада науковців, яка розробляла комплексну проблему «Ерозія ґрунту та боротьба з нею». Основними виконавцями та координаторами робіт у цьому питанні призначались Інститути гідрології та Геологічних наук, які мали узгодити дану тематику з вивченням ерозії ґрунту на Донбасі, до розробки якої була долучена група науковців під керівництвом академіка О. Н. Соколовського. За результатами робіт мала бути проведена конференція з проблем ерозії ґрунтів та боротьби з нею [222, С. 540–541]. Адже еродовані ґрунти сягали в окремих регіонах до чверті всієї площі земель. Голова Ради чл.-кор. Є. С. Бурксер ініціював проведення нарад щодо дослідження ресурсів Західної України, створення Ради в справі організації робіт в Академії наук з природничо-історичного районування. На засіданні Президії АН УРСР від 4 червня 1941 р. було затверджено склад цього об’єднання в особі 10 членів. Серед них були представники як установ АН УРСР так й інших науково-дослідних установ: Інституту гідрології (академік Б. С. Чернишов та професор А. В. Огієвський), Інституту гідробіології (чл.-кор. Я. В. Ролл), Інститут біології (професор Ю. Д. Клеопов), Інституту географії (професор П. К. Погребняк). Від УНДІ соціалістичного землеробства НКЗС УРСР призначений професор Г. Г. Махов. Головою призначався академік К. Г. Воблий [222, С. 547–550]. Рада координувала також комплексне народногосподарське дослідження р. Дністер, залучаючи для цього як інституції АН так відомчі науково-дослідні установи [222, С. 528, 551].

Приєднання західноукраїнських земель до території УРСР вплинуло на організаційну складову вітчизняної сільськогосподарської дослідної

справи. Адже, до початку військових дій на теренах Радянського Союзу тривав процес інтеграції західноукраїнського наукового простору у загальноукраїнський. До жовтня 1939 р. організаційна структура аграрного дослідництва на території Західної України була представлена інституціями, що підпорядковувались: а) Міністерству землеробства Польщі (Дослідний заклад торф'яних родовищ в Сарнах); б) навчальним закладам (Інститут сільськогосподарської хімії та ґрунтознавства Львівської Політехніки в Дублянах, куди входила дослідна, контрольно-насіннєва станції та дослідне поле (з 1901 р.); зоолабораторія Львівської ветеринарної академії (1881 р.); в) громадським галузевим об'єднанням (відділ дослідництва у Львові зі станцією ботанічного землеробства та мережею дослідних полів й хімічною лабораторією Малопольського сільськогосподарського товариства (з 1922 р.); станція захисту рослин Волинського товариства органічного землеробства у Луцьку); г) музейні установи (відділи ботаніки та зоології природознавчого музею наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та музею Дідушицьких (з 1870 р.).

На АН УРСР покладалось завдання щодо вивчення природних ресурсів регіону. З цією метою створювались бригади з наукових співробітників Інститутів Зоології, Ботаніки, Хімії, Геологічних наук та Енергетики [222, С. 184–186]. Крім того, для виявлення об'єктів, які б доцільно було перетворити у заповідники та природничі музеї АН УРСР було сформовано бюро Відділу біологічних наук [222, С. 186–187].

Зі свого боку НКЗС УРСР силами своєї науково-дослідної мережі долучився до процесу вивчення наукового та сільськогосподарського потенціалу регіону задля інтеграції цих територій у народногосподарський комплекс республіки. Згідно наказу НКЗС УРСР від 11 травня 1940 р. було розпочато комплексне дослідження ґрунтів Рівненської, Волинської, Тернопільської, Львівської, Дрогобицької та Станіславської областей. Основним виконавцем був УНДІ соціалістичного землеробства, який мав скласти карти ґрунтів шести західних областей УРСР [387]. На це виділялось менше року – від травня 1940 р. до квітня 1941 р. та визначався кошторис витрат в розмірі 163,1 тис крб. З метою розвитку тваринництва, його кормової бази в краї одночасно виходить наказ НКЗС УРСР щодо цього питання. Для цього створювалась бригада науковців, що об'єднувала наукові кадри УНДІ соціалістичного землеробства (Київської та Харківської частини) та Інституту ботаніки АН УРСР. Адже мова йшла про комплексне дослідження луків та пасовищ, розроблення заходів у справі піднесення їх продуктивності та раціонального використання [388].

В результаті дослідження регіону, використавши його науковий аграрний потенціал у 1940 р. почали діяти Сарненська болотна станція (Рівненська область), Лановеська та Шутроминська селекційні станції (Тернопільська область) та сільськогосподарська дослідна станція «Биваки» (Волинська область) [76]. Планувалось відкриття Львівської сільськогосподарської науково-дослідної станції та дослідних полів в Дрогобицькій та Станіславській областях, однак цей процес був перерваний початком німецької окупації українських земель.

Приєднанням Бессарабії та Північної Буковини у 1940 р. також позначилось на організаційній структурі науково-дослідної мережі НКЗС УРСР. Зокрема, на території Ізмаїльської області, створеної в грудні 1940 р., з метою вивчення агротехніки рисосіяння та запровадження культури рису у виробництво на Придунайських плавнях, було організовано опорний пункт рисосіяння, який підпорядковувався Українській НДС рисосіяння, що базувалась м. Вознесенськ Миколаївської області [379]. До травня 1941 р. була розроблена тематика пункту, закінчено спорудження зрошувальної системи на ділянках визначених для рисосіяння, обладнано рисові поля насосними станціями.

Надзвичайно велике значення для популяризації новітніх досягнень українських вчених-аграріїв напередодні вступу СРСР у радянсько-німецьку війну мала публікація їх результатів досліджень у фахових монографічних та періодичних виданнях. Проведений бібліометричний аналіз публікацій 1939 р., 1940 р. та фактично першого півріччя 1941 р. засвідчує, що лише у Державному видавництві колгоспної і радгоспної літератури УРСР було випущено друком 261 найменувань праць фахівців НДУ аграрного спрямування (у 1939 – 171, 1940 – 145, 1941 – 45). Серед них 84 праці популяризаторського характеру, що висвітлювали передовий досвід зразкових колгоспів та радгоспів, досягнення ланкових та стаханівців (у 1939 – 44; 1940 – 27, 1941 – 13) ; 98 інструкцій, методичних рекомендацій, вказівок щодо різних агро- та зоотехнічних заходів (1939 – 30, 1940 – 27, 1941 – 41), 15 підручників, посібників (1939 – 5, 1940 – 5, 1941 – 5). Основні результати своїх досліджень як в питаннях теорії ,так і практики сільського господарства вчені НДУ аграрного спрямування друкували переважно у звітах та збірках наукових праць українських НДУ, які мали назви: «Труди/Труды», «Наукові праці/роботи», «Праці», «Науковий звіт», «Збірник науково-дослідних робіт/Сборник научно-исследовательских работ», «Бюлетень», «Итоги», «Сборник статей» – 50 випусків (1939 р. – 21; 1940 – 21; 1941 – 8). Протягом зазначеного періоду виходили

науково-виробничі журнали масового характеру: «Зернове господарство» 1939-1940, «Соціалістичне сільське господарство», 1941, «Сад і город» 1939-1941, «Соціалістичне тваринництво» 1939-1941, «Ветеринарна справа», 1939-1940, «Технічні культури» 1939-1940. «Колгоспне бджільництво», 1939-1940, Крім того, друкованими органами НД інституцій всесоюзного значення, які розташовувались на українських землях були: журнал «Яровизация» (ВНДІ селекції та генетики), «Селекция и семеноводство», «Сахар» (ВНДІ цукрової промисловості). Результати аграрного дослідництва висвітлювались на сторінках періодичних видань АН УРСР: «Доповіді АН УРСР», «Журнал Інституту ботаніки АН УРСР», 1939; «Ботанічний журнал 1940-1941, «Мікробіологічний журнал», «Біохімічний журнал».

Початок Другої світової війни та приєднання західноукраїнських земель до Радянського Союзу внесли суттєві зміни у розвиток наукового забезпечення аграрного сектору регіону, були неоднозначними і суперечливими. З одного боку, «були винятковою добою щодо інтенсивності наукової праці», коли відбулось об'єднання наукових сил по глибинному та системному вивченню та систематизації ґрунтово-кліматичних умов, постійні наукові відрядження, обміни та конференції, що сприяло науковому пожвавленню, активне залучення науковців українського походження (тоді як раніше перевага надавалась полякам та євреям) [523, С. 124]. Так, з метою ефективного та прискореного насадження колгоспно-радгоспної системи науково-дослідні установи УРСР були включені у комплексне вивчення сільськогосподарського потенціалу шести західноукраїнських областей. Але з іншого боку, насадження тоталітарного режиму, що проявлявся і в організаційній складовій галузевого дослідництва, змусило емігрувати низку науковців світового рівня, яким не було виказано довіри з боку нової влади за класово-політичною ознакою, відбулась уніфікація науки за радянським зразком (відбулась структурна реорганізація галузі, переведення наукових установ виключно під державне відання, тощо).

Таким чином, в кінці 30-х років остаточно склалися три основні сектори науки: загально академічна республіканського рівня, галузева академічна всесоюзного масштабу, вузівська і галузева. Проблеми аграрної науки розглядалися в межах галузевої академічної установи загальносоюзного значення – Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, ВАСГНІЛ та Академії наук УРСР у Відділі біологічних наук. Працювала низка сільськогосподарських учбових кафедр в університетах й інститутах Наркомату освіти УРСР. Більшість дослідних інституцій аграрного

спрямування були зосереджені у віданні Наркомзему (як союзного так і республіканського). Кожен із секторів науки функціонував в значній мірі незалежно, навіть у межах окремих відомств. Характерними рисами довоєнного періоду історії організаційної складової сільськогосподарської дослідної справи стало посилення централізації, бюрократизації та політизації управління, наступу на наукову інтелігенцію, «радикальної перебудови наукових установ». Їх діяльність підпорядковувалася амбітним планам прискореного соціалістичного будівництва. На управління наукою і її організацію, діяльність наукових установ та взаємовідносини влади з науковою інтелігенцією в кінці 30-х рр. XX ст. вирішальний вплив надавали умови, цілі і методи сформованого тоталітарного режиму, установка на завершення будівництва основ соціалізму.

Початок Другої світової війни та мобілізація всіх ланок народного господарства стимулювали до реорганізації галузевого міністерства шляхом переформатування його за виробничо-територіальним принципом, що дозволяло в короткі терміни вирішувати будь-якої складності виробничі питання в конкретно взятому сільськогосподарському регіоні, не порушуючи роботи інших територій. Одночасно розпочався процес реорганізації управління сільськогосподарської дослідної справою у вигляді створення Української філії ВАСГНІЛ.

Початок Другої світової війни активізував діяльність Академії Наук УРСР, межах якої були сформовані бригади науковців, які координували наукові дослідження щодо вивчення проблеми боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин та тварин, ерозійності ґрунтів, вивчення природних ресурсів приєднаного західноукраїнського регіону. У1939-1941 рр. тривав процес інтеграції наукового аграрного потенціалу західноукраїнського регіону у загальноукраїнський контекст.

2.2. Наукові здобутки вітчизняного аграрного експериментаторства наприкінці 1930-х років XX ст.

Перед Другою світовою війною Україна мала розгалужену мережу науково-дослідних інститутів, селекційних, садово-городніх, тваринницьких і лісових дослідних станцій, полів, опорних пунктів. Мережа являла собою добре організовані науково-дослідні установи, які були обладнані лабораторіями, експериментальними базами, тваринницькими фермами, колекційними розсадниками, лісовими та

плодоягідними насадженнями тощо. Діяльність вітчизняних науково-дослідних установ можна було систематизувати за 5-ма основними напрямами: науково-інформаційного забезпечення усіх галузей сільського господарства (Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека), рослинництва, тваринництва, механізації сільського господарства, сільськогосподарської меліорації.

До групи *рослинництва* входили Українські науково-дослідні інститути соціалістичного землеробства (Київ, Харків), зернового господарства (Дніпропетровськ), які мали розгалужену мережу дослідних станій, полів та дослідних пунктів та входили до мережі НКЗС УРСР. Провідними інституціями щодо селекції та насінництва були Всесоюзні науково-дослідні інститути селекції та генетики (Одеса) та цукрової промисловості (Київ), Український філіал Всесоюзного інституту кормів ім. В. Р. Вільямса з мережею селекційних станцій.

Головні завдання, які стояли перед науково-дослідними установами рослинницького напрямку напередодні вступу Радянського Союзу у Другу світову війну торкались розробки системи агротехнічних заходів, що забезпечують прогресивне наростання елементів родючості ґрунту республіки і піднесення врожайності зернових і технічних культур, що в умовах військової загрози мало стратегічне значення. Другою, найбільшою проблемою рослинницької галузі була боротьба з посухою в степових районах УРСР. Крім того, планове виробництво вимагало комплексної розробки високоефективної системи обробітку ґрунту і удобрення сільськогосподарських культур у сівозмінах різних зон України (Полісся, Лісостеп, Степ). Серед нагальних проблем галузі поставало дослідження та агрономічна оцінка нових джерел добрив, а також раціональне використання різних форм органічних і мінеральних добрив. НД установи продовжували розробляти систему агротехнічних прийомів підвищення врожайності трав та опрацювання системи часткового і фундаментального поліпшення луків і пасовищ. Вони ж удосконалювали способи боротьби з різними шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин; проводили селекційні дослідження щодо виведення нових сортів сільськогосподарських рослин.

Провідною науковою інституцією аграрного спрямування на українських землях був Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства, утворений у 1935 р. шляхом об’єднання Українського інституту рослинництва, Українського інституту захисту рослин і Українського інституту добрив і ґрунтознавства з розміщенням його: в частині Інституту ґрунтознавства та добрив – в м. Києві, та рослинництва – в м. Харкові [61, С. 138–139]. У довоєнний період

інституція всебічно досліджувала ґрунтовий покрив країни, складались ґрунтові та агрохімічні карти. Інститут здійснив методичний супровід обстеження колгоспів та МТС республіки, в результаті якого вони отримали ґрунтово-агрохімічні карти в мірилі 1:25000 (для МТС) та 1:10000 (колгоспів). Це дозволило розробити комплексні плани щодо застосування добрив у колгоспах бурякової зони УСРР. В результаті було досліджено майже 3 млн. га, що було здійснено силами дослідної мережі Всесоюзного НДІ цукрової промисловості [53, С. 7]. Це стало основою розробки класифікації і номенклатури ґрунтів України.

За новою класифікацією була створена зведена ґрунтово-агрохімічна карта Київської Вінницької, Харківської та Чернігівської областей загальною площею 20 млн. га. Дослідження цілої плеяди науковців щодо характеру органічної речовини у типах та підтипах ґрунтів, механічного складу (М. М. Годлін) [119], фізичні властивості чорноземів (К. С. Божко) [27], та опідзолених та деградованих грунтів (А. А. Кравченко) дозволили завершити в цей період розробку класифікації ґрунтів за механічним складом [53].

Базуючись на даних розроблених карт науковцями І. Л. Калошею, І. С. Миронівським, С. М. Бугаєм розроблено норми і техніки внесення добрив під цукрові буряки, озиму пшеницю, льон і тютюн [53, С. 23]. Крім того, з метою культивування нових шарів ґрунту широко впроваджувалось застосування бактеріального добрива нітрагіну під бобові культури. Це дозволяло підвищити урожайність від 44 до 75%. Ефективні були результати досліджень щодо підживлення рицини, цукрового буряку, бавовнику та люпину бором (О. Т. Калачиков, А. С. Шевченко). Професор О. І. Душечкін досяг збільшення цукристості буряків за рахунок магнезіальних добрив [230, С. 24].

Одним з головних напрямків наукової діяльності інституту було вивчення ефективного використання і відновлення родючості ґрунтів України. Зокрема, О. І. Стоцький обґрунтував схему докорінного поліпшення опідзолених та підзолистих ґрунтів на прикладі зони Полісся [680]. Вчений продовжив дослідження проблеми вапнування ґрунтів в системі сівозмін, особливо щодо поліпшення агрофізичних і фізико-хімічних властивостей кислих ґрунтів Полісся і Лісостепу УРСР. Розроблені ним схеми удобрення давали приріст врожаю на 20-40% [679].

Н. Б. Вернардер узагальнила результати багаторічної праці науковців інституту у розробці системи ефективних агротехнічних заходів на різних ґрунтах сухого степу УРСР. Вчена також досліджувала систему хімічної меліорації солонців та солонцювальних ґрунтів,

підсумувала роботу щодо агротехнічних рекомендацій на цих ґрунтах [67, С. 9]. І. М. Ніколенко ще ширше поставив питання щодо використання солонців степу УРСР. Крім угноєння солонців, хімічної меліорації, науковець науково обґрунтовує використання сівозмін «в умовах природнього зволоження» [416, С. 10]. Загалом інститутом упродовж 1936-1941 рр. завдяки закладеним спеціальним дослідам в господарствах Чернігівської, Одеської, Херсонської областей було розроблено комплексні заходи щодо сільськогосподарського використання солонців та солончаків, які займали загальну площу близько 3 млн га в УРСР.

Значні досягнення проведено щодо боротьби з ерозією ґрунтів, адже за даними Г. Г. Махова обсяг еродованих земель в Україні становив1,5 млн га. Крім того, їх частка в окремих регіонах складала до 25%. Академік О. Н. Соколовський та професор Г. Г. Махов розробили кожен свою схему протиерозійних заходів, які у більшості позицій є дієвими і сьогодні. Так О. Н. Соколовський запропонував технологію диференційованого вирощування польових культур, яка залежить від кута нахилу схилу до 3˚ та 5˚, а також заходи по хімізації еродованих ґрунтів [648]. Професор Г. Г. Махов розробив оптимальні заходи для боротьби з еродованими ґрунтами, де вказувались агроприйоми від посіву сумішей злакових і бобових, внесення органічних добрив, насадження кущів та дерев по горизонталі, терасування, дренажу до вибору спеціального знаряддя для обробітку ґрунту тощо [357, С. 28–29]. Для вирішення цієї масштабної сільськогосподарської та екологічної проблеми були залучені фахівці УНДІ агромеліорації, та лісового господарства; гідротехніки та меліорації, лабораторії хімії Харківського СГІ. У 1941 р. це питання обговорювалось на засіданні Ради по вивченню продуктивних сил УРСР, що діяла при АН УРСР. Інститутам гідрології та геологічних наук АН УРСР доручалось координувати цю комплексну тему. Група науковців на чолі з О. Н. Соколовським, яка займалась дослідженням ерозії ґрунтів Донбасу, долучалась до цієї групи науковців [222, С. 540–541].

З приєднанням західноукраїнських земель до складу УРСР, УНДІ соціалістичного землеробства згідно наказу НКЗС УРСР від 11 травня 1940 р. [387, С. 105] отримав завдання щодо комплексної ґрунтознавчої оцінки цього регіону. Керівником проекту призначено професора Г. Г. Махова, який мав уже напрацювання та попередньо зробив висновки про подібність зерно-бурякової зони Західної України до тієї ж зони УРСР [356, С. 41–42]. Обстеження ґрунтів регіону стало частиною комплексного вивчення західноукраїнських земель, адже

держава планувала як найшвидше та ефективніше залучити цей край у загальнореспубліканський народногосподарський комплекс. Перед вченими стояло завдання правильно побудувати систему узгоджених агротехнічних заходів, які б забезпечували прогресивне зростання врожаїв усіх культур.

Результати комплексного вивчення ґрунтового покриву краю було викладено професором у його статті «Ґрунти західних областей УРСР і основні завдання раціональної агротехніки» [355], де вчений зазначав, що природні умови сільськогосподарського виробництва регіону дуже специфічні та строкаті, часто відмінні від умов центральних та східних областей УРСР, а тому вимагали особливо уважного ставлення. Поряд із вивчення ґрунтово-кліматичних умов для розробки раціональних сівозмін, добору культур та високоврожайних сортів для цієї зони, правильної системи удобрення та обробітку ґрунту вчений рекомендував утворення в межах регіону кілька міжобласних комплексних станцій для розв’язання чергових питань агротехніки.

Основна увага науково-дослідної роботи УНДІ зернового господарства (Дніпропетровськ) була зосереджена на конкретизації травопільної системи В. Р. Вільямса для зернового господарства. З цією метою проводилась порівняльна оцінка сівозмін у районному розрізі як за їх продуктивністю, так і за впливом на збільшення родючості ґрунту, але одночасно з розробленням системи добрив у сівозміні зернового господарства. Потреба зосереджувати увагу інституту на питаннях удобрення була обумовлена тим, що удобрення в Степу розглядались як складова частина комплексу заходів, спрямованих на боротьбу з посухою. Зокрема, досліджувались такі питання: економічна і організаційна оцінка сівозмін у виробничих умовах, кількість сівозмін в колгоспі і їх характер залежно від напрямку господарства, організація кормової бази в сівозмінах і продуктивність окремих типових сівозмін тощо.

Запровадження травопільних сівозмін вимагало широкого розроблення агротехніки багатолітніх трав, особливо їх сумішей. Тому перед інститутом стояло питання добору найпродуктивніших трав і їх сумішей для різних районів, вивчення способів посіву сумішей з тим, щоб забезпечити нормальне співвідношення компонентів у суміші і високу продуктивність трави, вивчення строків посіву, способів і норм висіву, догляду за багатолітніми травами і вишукування корисних трав серед дикої рослинності. Особлива увага приділялась підсіву суміші до озимини при осінньому підсіві житняку і весняному підсіві люцерни, що

за висновками вчених полегшувало запровадження сівозмін в степовій частині УРСР.

Одним з головних напрямків роботи інституту було вивчення системи обробітку ґрунту та догляду за сільськогосподарськими рослинами, де особлива увага зверталась на проблему глибини культивації пару, а також добір знарядь для догляду за паром. Для цього випробовувались ножові знаряддя для обробітку пару та давалась їх агрономічна оцінка, вивчалась передпосівна культивація зябу.

Сектор фізіології зосереджувався над одержанням морозостійкого, бавовника, озимої пшениці і посухостійкої ярої пшениці, аналізуючи біологічні способи поглиблення вузла кущення. В цей період інститутом продовжувались дослідні роботи по опроміненню насіння бавовника, рицини. Це давало скорочення вегетаційного періоду бавовника на 5−8 і до 10 днів, і прибавку врожаю від 1 до 2-х центнерів з гектара [339].

Надзвичайно актуальним в умовах наростання військової загрози стали розробки нехімічних методів боротьби зі шкідниками в умовах можливого дефіциту хімічних засобів. Лабораторія боротьби з бур'янами розробляла агротехнічні прийоми по боротьбі з гірчаком, берізкою, гулявником. Вперше в світі було розв'язане питання можливості біологічної боротьби з вовчком (Є. Є. Фомін), який паразитує на ряді культур, використовуючи грибок Fusarium orobanhe. Лабораторією фітопатології виведено чисту культуру цього грибка, а також розв'язано питання про виготовлення біопрепаратів [720]. Позитивні результати у виробничих умовах були одержані і щодо застосування яйцеїда трихограми в боротьбі з озимою совкою, знайдено організаційні форми розв'язання цієї справи у формі колгоспних трихограмних лабораторій. Розпочато роботу по вивченню можливості використання покценелід в боротьбі з попелицею. Основними нерозв'язаними питаннями лишались вивчення заходів боротьби з шкідниками люцерни і інших кормових трав; продовжувалось вишукування і апробація нових контактних отрут у боротьбі з гесенською мухою та виведення сортів, стійких проти неї; опрацьовання заходів боротьби з чорнотілками.

Значні досягнення мали вітчизняні селекційні науково-дослідні інституції. У 1934 р. було реорганізовано Науковий інститут селекції, створений у 1922 р. у Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості (ВНДІЦП) [98, Арк. 110]. До нього увійшли дослідно-селекційні станції, пункти, сортодільниці, які у своєму складі мали фахівців з вірусології, гербології, ентомології, мікології, фітопатології та інших напрямів наукових досліджень [98, Арк. 111]. Так, в мережу

інституту від України увійшли Білоцерківська, Верхняцька, Веселоподільська, Іванівська та Уладово-Люлинецька дослідно–селекційні станції. Крім того, на території РРФСР та БРСР – 5 і 1 відповідно. У 1935-1939 рр. до мережі було приєднано Ялтушківський та Уманський селекційні пункти. Це була масштабна науково-дослідна установа, яка виконувала значний обсяг наукових досліджень з проблем селекції та агротехніки вирощування цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур [145, Арк. 102]. Основними досягненнями інституту у довоєнний період щодо селекції цукрових буряків було: обґрунтування і організація, планування та розміщення мережі дослідних установ з цукробурякового виробництва; повне забезпечення попиту на чистосортне насіння цукрових буряків; обґрунтування і впровадження у практику правильного районування сортів цукрових буряків; поглиблене розроблення теоретичних основ селекційного процесу і широке дослідження біології цукрових буряків [117, Арк. 117].

Упродовж 1940–1941 рр. вчені інституту досягли значних успіхів щодо удосконалення агротехніки цукрових буряків, зернових культур і трав у зерно-просапних сівозмінах (С.І. Печора, І.Т. Корольов, І.І. Лобода); розробили ефективну систему заходів щодо удобрення цукрових буряків, озимої пшениці та багаторічних трав, бурякових висадок, удосконалення заходів культури маточних буряків та умов їх зберігання (С. І. Кузьмич). Розроблялись питання бактерій як біологічного удобрення у зерно-бурякових сівозмінах (І. І. Канівець). Під керівництвом чл.-кор. АН УРСР П. А. Власюка розроблено використання відходів марганцеворудної промисловості для удобрення культур у зерно-бурякових сівозмінах. Розроблено спеціальні фітопатологічні методи селекції цукрових буряків, зернових і бобових культур на стійкість до хвороб (В.П. Муравйов). Під керівництвом Ю.М. Шоломого та Є.А. Тонкаля проводилось комплексне вивчення агротехнічних заходів, що застосовувались в буряківничих господарствах, використання живої та механізованої тяглової сили з точки зору економічної ефективності [693, Арк. 30].

Перед селекціонерами при виведенні нових сортів цукрового буряку стояли завдання: неквітучість, стійкість до тривалого зберігання, швидко-, холодо- сухостійкість, малим вмістом азоту, відсутністю дуплистості та дерев’янистості. Під керівництвом І.Ф. Бузанова [694, Арк. 1] проводилось виведення нових сортів цукрових буряків, що забезпечували високу урожайність високоякісної сировини за збором цукру. Однак ще з 1932 р. вітчизняними вченими розпочинаються

досліди щодо виведення однонасінного цукрового буряку, що значно полегшило б процес формування насадження цукрових буряків на плантаціях та мав давати більш прогнозований вихідний результат. Досліджуючи це питання вчені звернули увагу на вивченні диких форм цукрового буряку та походження культурних форму цукрового буряку (В. П. Зосимович) [193]. Вже у 1939 р. проводячи подальше вивчення в цьому напрямку М. Г. Бордонос під керівництвом завідувача лабораторії генетики інституту професора В. Ф. Савицького довела, що ознака однонасінності є рецесивною, що в подальшому дозволило вченим побудувати відповідну схему селекції стосовно цієї ознаки. Було одержано третє покоління рослин однонасінних цукрових буряків, серед яких не було вже багатонасінних рослин, а ознака однонасінності передавалася по спадковості [31, с. 202]. Однак, отриманий матеріал характеризувався такими ознаками: пізньостиглість висадків, низька врожайність, недостатня цукристість коренеплодів та понижений врожай насіння. Вивчаючи однонасінні форми цукрових буряків, вчені виявили, що такі характеристики обули обумовлені недосконалою методикою проведення схрещувань та наступні роки присвятили подоланню цих хиб [32]. Цитологічна лабораторія під керівництвом О. І. Харечко-Савицької розробляли методи управління процесом запліднення цукрових буряків [694, Арк. 42]. При створенні нових сортів вчені впроваджували в селекцію низку диких форм буряку, що характеризувались високим імунітетом, холодостійкостю тощо. Проводились досліди щодо схрещування цукрового буряку з скоростиглим столовим буряком округлої форми бульби. Але головний критерій результатів селекціонерів був висока продуктивність з одночасним високим рівнем цукристості. Найкращі показники на той час мали сорти В 1513 та В 23 Верхнячської станції та Л 1739 Льговської. Крім того, інститутом було розроблено схему розмноження насіння, що попереджало регресію сортів цукрового буряку та забезпечувало їх тривале використання у виробництві. Але найголовнішим досягненням були розробки щодо районування сортів цукрового буряка, що забезпечувало при загальній площі цукробурякового виробництва 1,2 млн. га 1,8 млн ц цукру в рік [117, Арк. 117].

Значні успіхи були досягнуті інститутом і в селекції зернових та бобових культур, трав. Зокрема, рекордсменом Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1939 р. був сорт вівса «Радянський-0339», який був основним для 11 областей республіки, демонструючи високу урожайність. Перспективним вважався сорт «Хасан»

(Верхнячська 528-2/24), який демонстрував високу стійкість до іржі. Щодо озимої пшениці, то замість «Українки» було виведено покращений сорт «Колгоспниця», запроваджено в Полтавській та Харківській областях сорт «Подолянка», що виявляв стійкість до бурої іржі, головні, гесенської мухи. Сортовий фонд озимого жита збагатився сортами «Верхнячка», «Лісостепка 74». Успішними виявилися сорти гороху «Уладівський 208», конюшини №31 а [195].

Значних проблем у цукрово-буряковому виробництві завдавали сільськогосподарські шкідники, особливо буряковий довгоносик - звичайний, сірий, чорний, південний сірий. Для координації наукових зусиль у боротьбі з цим шкідником 15-20 лютого 1939 р. Головцукром було проведено Всесоюзну агрономічну нараду, в результаті якої було вирішено розробляти на місцях комплексну програму дослідження. На виконання постанови РНК УРСР №1059 від 24 липня 1940 р. під егідою НКЗС УРСР було створено 6 наукових бригад у 4 центрах для проведення науково-дослідних робіт по дослідженню ефективних заходів боротьби з цим шкідником. Основна координуюча роль була покладена на ВНДІЦП. До числа Київської бригади входили науковці АН УРСР та УНДІ соціалістичного землеробства, Харківської – УНДІ соціалістичного землеробства, Одеської – Всесоюзний інституту селекції та генетики та Дніпропетровської – УНДІ зернового господарства. Щорічно виділялось на цю тему більше 700 тис. крб [392]. Протягом другої половини 30-х років вітчизняними вченими було підготовлено 163 наукові публікації. Напрацюванням ВНДІЦП було присвячено окремий спеціальний випуск «Науковых записок по сахарной промышленности», випущений у 1940 р. та третій том фундаментальної наукової праці «Свекловодство» [631]. Дослідження стосувались вивчення біології східного бурякового довгоносика, його личинки, впливу на шкідника речовинами з відходів цукрового виробництва, оцінка хімічного складу поліхлоридів бензола, хлорпохідних етану щодо їх придатності у боротьбі з довгоносиком, розробка більш дієвих агроприйомів щодо цієї проблеми біологічних методів протидії жуку та його личинки (використання далматської ромашки, застосування курей, індичків, зеленої мускардини тощо). В результаті науково-дослідних робіт було покращено систему загороджувальних та направляючих канавок, їх механізоване прокладання, розроблена методика та техніка запалу жука у пастках фумігантами, знайдено та вивчено паразита довгоносика – яйцеїд-ценокрепіс. Вивчена біоекологія сірого бурякового довгоносика та розроблено метод боротьби з ним, що дозволяв знищити його ще до

появи сходів. Крім того, вчені інституту та його дослідної мережі були розроблені ефективні заходи боротьби з буряковим клопом, блохами, озимою совкою, буряковою попелицею, нематодою та кліщем у насінні цукрового буряку.

Результати значної дослідницької роботи з питань фізіології, анатомії, біохімії, генетики і селекції, проведеної у довоєнний період були відображені у першому томі узагальнюючої праці «Свекловодство» [630]. Таким чином, інститутом та його дослідною мережею вирішувались задачі, що стосувались не тільки створення нових високопродуктивних сортів цукрового буряку, але й розробки наукових основ ведення цукробурякового виробництва, прийомів підвищення урожаїв та якості цукрового буряку.

Однією з провідних установ селекційного напрямку на території українських земель був Всесоюзний генетико-селекційний інститут (Одеса). З 1934 р. науковим керівником, а з 1936 р. і директором призначено одіозного вченого, академіка Т. Д. Лисенко. В цей період інститут стає дослідним майданчиком для підтвердження його ідей. На основі теорії стадійного розвитку рослин він розробив агротехнічний прийом – яровизацію сільськогосподарських культур. У 1937 р. вже було засіяно 10,5 млн гектарів яровизованим насінням і одержано 15 млн центнерів надбавки врожаю [256]. Однак, ці досягнення були можливі лише за умови залучення до цього агроприйому хат-лабораторій та при застосуванні ручної праці на невеликих за розміром ділянках або полях від 1 до 4 га. Норми висіву і ширина міжрядь для основних польових культур, а також сконструйовані спеціальні сівалки давали змогу за належного рівня агротехніки отримувати високі врожаї, передусім, зернових культур (особливо пшениці). Крім яровизації зернових культур метод впроваджувався і щодо цукрових буряків, бавовнику, картоплі та інших культур. Успіхи яровизації ставились на перше місце серед усіх досягнень аграрної науки, що яскраво простежується у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29 вересня 1935 р. [535]. Беззаперечним авторитетом для партійного керівництва академік став і щодо методики селекції високоврожайних, скороспілих, посухо-, морозостійких зернових сортів та технічних культур, у липні 1936 р. інститут звітував про прискорене виведення нового сорту ярої пшениці Лютесценс 1163 (урожай з гектара 14,1 ц) та стандарт Лютесценс 062 (12,6 ц з га) [256]. Він також запропонував літню посадку картоплі, що мало запобігти виродженню культури. А весняне садіння яровизованої картоплі від урожаю літніх садінь мало перетворити південь УРСР у райони високих і найбільш ранніх в країні урожаїв молодої картоплі. В 1937 р. вже 6000

колгоспів південних районів УРСР і МАРСР на площі 18 тис. га запровадили літнє садіння картоплі. 19 березня 1938 р. Раднарком СРСР затвердив план літніх садінь картоплі на площі 49300 га. Подібні успіхи були і щодо виведення нового сорту бавовника, який мав бути покращеним, порівнюючи з сортом Шредер 1306, який сіяли в нових районах бавовносіяння. Він мав відрізнятися врожайністю, скоростиглістю, більшим виходом волокна, довжиною волокна і розміром коробочок. Селекціонер М. О. Ольшанський, який в кінці 1930-х років виконував обов'язки директора з наукової роботи інститут став автором сортів ОД 1 та ОД 2, про які установа звітувала як урожайні та з більшою довжиною волокон [435]. Аби зберегти нові сорти в несприятливих умовах 1935-1936 рр. Т. Д. Лисенком було запроваджено агроприйом «чеканки бавовника», який використовували у «старих» районах вирощування культури. Цей метод виявився одним з істотних заходів у справі боротьби за ранній високий урожай бавовни.

За висновками В. М. Соколова, незважаючи на засилля «лисенківщини» та його методики ведення наукової роботи, селекція в інституті у тридцяті роки продовжувала плідно розвиватися [647]. Причиною цього були сильні традиції ґрунтовної організації селекційного процесу, започатковані ще А. О. Сапєгіним та його школою та добре фінансування й забезпечення технічними засобами. Тут зібрались талановиті вчені: Д. О. Долгушин, П. Х. Гаркавий, Ф. Г. Кириченко, О. М. Фаворов, О. С. Мусійко, П. Ф. Ключко та С. Й. Венгреновський, Е. Е. Гешеле та ін. Продовженням напрацювань А. О. Сапєгіна стала робота по виведенню озимої м'якої пшениці А. П. Максимчуком (до 1938 р.) та Ф. Г. Кириченком, що було завершено виведенням сортів Одеська 3 та Одеська 12, які вирізнялись високою морозо-, посухостійкістю, відмінними хлібопекарськими якостями. Вже у 1937 перший, а у 1938-1939 р. другий сорт передано у сортовипробування. Ці сорти створили найбільшу славу інституту, адже у перші післявоєнні роки займали щорічно більше 6 млн. га посівних площ. Серед усіх озимих пшениць Одеська 3 за площами посіву займала на той час перше місце в світі. В селекції ярої пшениці успіхи були скромніші – Д. О. Долгушин створив сорт Одеська 13, який активно районувався, однак не у великих обсягах. П. Х. Гаркавий досліджував природу ячменів-дворучок, що дало основу створити нову культуру для південного Степу – ячмінь озимий – сорти Одеський 9 (1936), Одеський 14 (1939), площа посіву яких складала у довоєнні роки 235 тыс. га . Результативно велась селекція томатів, дині (О. М. Фаворов, Л. Л. Петрова, Д. П. Гур'єва). Вчені створили сорт томатів Одеський 71

та дині Кримка одеська. О. М. Фаворов та С. І. Венгреновський у 1940 р. . передали у виробництво сорго-суданський гібрид и суданську траву Одеська 25, які були районовані та вирощувались у 48 областях країни. Таким чином, діяльність провідної установи в галузі рослинництва, селекції та генетики УРСР у передвоєнні роки мала вагомі результати та здобутки, що були втілені у виробництво.

На початку 40-х років значна увага приділялась насінництву багаторічних трав як одному з вирішальних умов успішного розвитку травосіяння. Згідно наказ НКЗС УРСР від 18 квітня 1941 р. на НДУ покладалось наукове-виробниче обслуговування районів, МТС і колгоспів для надання колгоспам допомоги в справі збільшення врожайності багаторічних трав. Зокрема, вказувались Миронівська, Носівська, Немерчанська, Одеська НДС та Всесоюзний селекційно-генетичний інститут та Український філіал Всесоюзного інституту кормів ім. В. Р. Вільямса. Загальне науково-методичне керівництво цією роботою НДУ покладалось на Організаційне бюро Української філії ВАСГНІЛ [374].

У передвоєнний період одним із стратегічних напрямків в селекції технічних культур були розробки пов’язані з культурою кок-сагизу, який давав можливість синтезувати каучук. Багаточисельні експедиції по вивченню флори, які проводились по всій території Радянському Союзу, та дослідна робота наприкінці 30-х років продемонстрували, що з 1048 видів 316 родів та 95 родин обстежених рослин 609 видів синтезують каучук та каучукоподібні речовини [37]. Найкращі показники демонстрував кок-сагиз з точки зору введення його у виробництво. Було визначено найкращі райони для його впровадження, розроблялась агротехніка культури на різних типах ґрунтів, вивчались хвороби та шкідники. Але найголовнішим завданням стояло проведення селекційної роботи для виведення сортів з найбільшим вмістом каучуку в коренях рослин. З цією метою Головним сортовим управлінням НКЗС СРСР 22 березня 1941 р. було видано наказ про включення у селекційно-насіннєву роботу 13 НД селекційних станцій по країні. Серед їх числа були: Миронівська, Немерчанська, Носівська та Харківська [557]. Для реалізації програми виділялось по 15 тис. крб. на кожну установу. Весною 1941 р. на кращих земельних ділянках станцій було здійснено перші посіви по 5-7 га під еліту, закладались розплідники для триразового відбору. Одночасно з цими заходами проводились висадки культури фрагментами коренів на площі 0,5 га згідно методики Т. Д. Лисенка. Вже 26 березня 1941 р. було проведено для керівників НД станцій 5-денний семінар щодо вивчення питань, пов’язаних з

культурами каучуконосів. Таким чином, селекційна робота з кок-сагизом напередодні радянсько-німецької війни тільки стартувала.

Перед плодоовочевою галуззю держава ставила завдання щодо опрацювання агротехнічної системи раціонального догляду за садами, ягідниками і виноградниками; боротьба з періодичністю у плодоношенні фруктових дерев; виведення нових сортів плодових і овочевих культур та виноградників. Українського науково-дослідного інституту плодівництва НКЗС УРСР розпочав свою діяльність у 1930 р. [164, Арк. 104]. До воєнних дій експериментальна база інституту складалася з двох ділянок загальною площею 500 га [306, Арк. 1]. На першій ділянці, яка знаходилась на хуторах Китаєве та Самбурки, упродовж 1930–1940 рр. розміщувались старі сади та ягідні насадження [305, Арк. 1]. На другій ділянці, яка знаходилась на хуторі Чабани, упродовж 1939–1940 рр. були організовані нові насадження садів та ягідників [159, Арк. 104 зв.]. В інституті під керівництвом кандидата наук П. Ф. Плесецького для роботи з виведення нових сортів був створений гібридний фонд у кількості 63 тис. рослин [305, Арк. 20]. У насадженнях інституту була цінна колекція мічурінських, місцевих, західноєвропейських і американських сортів у кількості 1100 найменувань, а також колекція карликових прищеп, зібраних з різних районів СРСР та з-за кордону [306, Арк. 1].

У 1941 р. Інститут складався з чотирьох відділів: агротехніки, селекції, захисту рослин, сортовивчення, де працювали 16 наукових співробітників [306, Арк. 1]. Всього експериментальна база налічувала 120 чол. постійних співробітників [159]. На початок 40-х років науковці розробили: сортове районування плодових і ягідних культур, яким керувався НКЗС УРСР; агрозаходи з плодівництва, які забезпечували можливість колгоспам і радгоспам вести зазначену галузь народного господарства на високому агротехнічному рівні; систему заходів з боротьби з шкідниками і хворобами, яка забезпечувала зведення до мінімуму господарської шкоди від них [306, Арк. 2; 305, Арк. 15–16]. Вченими інституту виведено низку нових сортів фруктово-ягідних культур, які мали виробниче значення; розроблено методику сортовипробування плодових культур, вперше в СРСР висаджені 29 сортовипробувальних садів з широким набором сортименту [305, арк. 2]. Розроблено систему обрізання і формування плодових дерев, запропоновано оригінальний захід з омолодження і подовження термінів використання суничних і полуничних насаджень; розроблено спосіб приготування сидру і пуаре з плодів промислового сортименту УРСР; встановлені терміни зберігання і період найбільш вищих споживчих

якостей плодів 132 сортів яблунь з різних екологічних умов вирощування [305, Арк. 11].

У галузі виноробства провідною установою був УНДІ виноградарства та виноробства ім. В. Є. Таїрова, реорганізований у 1931 р з Центральної науково-дослідної виноробної станції імені В. Є. Таїрова. Директором інституту у січні 1940 р. було призначено В. М. Раденка [381]. У передвоєнні роки в УРСР інституту були упорядковані виноградні розсадники, де за унікальним методом В. Є. Таїрова розпочали вирощувати саджанці європейських сортів винограду, щеплені проти розповсюдженого у той час виноградного шкідника філоксери. Такий метод гарантував 90–100% ефективності захисту від їх ураження, що у 1940 р. забезпечило швидке збільшення загальних площ виноградників до 103,2 тис. га, у тому числі плодоносних – до 73,6 тис. га [39].

Таким чином, інституції, які займались науково-дослідною роботою для потреб плодоовочевої та виноробної галузей мали значні успіхи щодо боротьби з низькими й нестійкими урожаями плодоягідних та виноробних культур. Інституції розробляли заходи щодо прискореного виведення посадкового матеріалу, отримання нових сортів і видів плодоягідних культур, районування цих культур і боротьби з шкідниками та хворобами.

Перед групою науково дослідних установ, що займались агро- та лісомеліорацією стояли головні завдання по будівництву зрошувальної мережі в колгоспах української республіки; розробки ефективних методів хімічної меліорація засолених та кислих ґрунтів України; прийомів високопродуктивного використання полезахисних смуг та лісових насаджень.

У довоєнні роки в Українському науково-дослідному інституті агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР, створеному у 1930 р., вирішували проблеми за важливими напрямами: полезахисного лісорозведення, удосконалення розплідників, лісового господарства та захисту лісів [556]. Особлива увага приділялась проблемі боротьби з ерозією ґрунтів. Зокрема, Маріупольська та Володимирівська агролісомеліоративні дослідні станції, Партизанський та Придеснянський агролісомеліоративні опорні пункти спеціалізувались з цієї проблематики [9, Арк. 1 зв.-2]. Науковцями під керівництвом О. С. Скородумова з’ясовано ґрунтово-гідрологічну характеристику Придонецьких пісків та зроблено їх районування; здійснено обстеження природних і штучних лісонасаджень на Придонецьких пісках та запропоновано рекомендації з асортименту порід, типів змішування і

агротехнічного створення насаджень. Під керівництвом І.М. Виборнова науковці О.М. Черствін, Ф.Л. Щепотьєв створили дослідні насадження на території Весело-Боковеньківського державного заповідника з метою дослідження підбору порід і агротехніки вирощування насаджень на змитих і розмитих землях; здійснили практичну допомогу у створенні ефективних протиерозійних насаджень; отримали дослідні культури на сильнозмитих інсольованих схилах з різними способами підготовки ґрунту.

Науковці відділу захисту рослин під керівництвом О.В. Баранея розробляли заходи щодо боротьби з хворобами деревно-чагарникових порід в агролісомеліоративних насадженнях» [553, Арк. 26]. Вченими встановлено: природу гриба, що викликав захворювання ільмових порід і розроблено заходи боротьби з цією хворобою; випробувано при садінні дубу різні способи штучного його зараження мікоризними грибами та стійкість ясеня зеленого і ясеня пенсільванського по відношенню до помилкового раку. Під керівництвом М.С. Грезе, Г.І. Чуєвої проводилась дослідна робота щодо боротьби з ентомологічними шкідниками лісів і агролісомеліоративних насаджень степової зони, в результаті чого науковцями обстежено насадження з підгорнутим підстиланням, визначено екологію шкідливої черепашки в смугових та масивних лісонасадженнях і організовано винищувальну боротьбу з нею, встановлено ефективність застосування яйцеїда у боротьбі з буряковим довгоносиком. Значні успіхи було досягнуто щодо селекції деревних і чагарникових порід (під керівництвом С. С. П’ятницького). Вченими М. Я. Королем, М. О. Никоненком, Ф. Л. Щепотьєвим успішно проводились досліди з селекцією дубу на посухостійкість і швидкість росту; тополь на посухостійкість; селекцію гледичії на безколючковість; гутоностність бруслини у залежності від ґрунтово-кліматичних умов.

Вченими інституту під керівництвом Ю.П. Бялловича було доведено ефективність різних конструкцій полезахисних смуг, зокрема, найефективнішою визначено високорослі вузькі смуги (5 рядів), за найбільшої щільності (відстань між рядами 1,5 м та сіянцями 0,7 м) [307]. На Володимирівській і Маріупольській агролісомеліоративних дослідних станціях та Партизанському опорному пункті науковцями П.П. Ізюмським, І.І. Кривокобильським визначено вплив полезахисних лісосмуг у вигляді одного алейного насадження та однієї смуги за деревно-чагарниковим і деревно-тіньовим типом насадження на вологість ґрунту і урожайність сільськогосподарських культур [555, Арк. 37]. В зв’язку з коротким (до 30 років) циклом нормального функціонування полезахисних лісосмуг в степу постала гостра

необхідність розробки способів їх відновлення. Досліджувалась ефективність впливу різних способів вирубування на лісосіках на відновлення порослі, вплив часу вирубування та висоти пенька на відновлення порослі дуба і ясена та снігозатримання, задерніння ґрунту; встановлено ефективність відтворення порослі насаджень ясена, зараженого хибним раком [128]. Крім того, розроблено удосконалені типи лісових культур та методи використання природного лісовідновлення у колгоспних лісах Лісостепу, Полісся та байрачного Степу УРСР [555, арк. 41].

Значні успіхи вітчизняних вчених були в галузі меліоративних робіт. Напередодні Другої світової війни в УРСР площа зрошуваних земель становила 6,3 млн. га, осушуваних – 5,7 млн. га [346, С. 10] та характеризувався поверхневим способом поливу з самопливною, інколи механічною подачею води, а також екстенсивним осушенням. Інститут водних проблем і меліорації НААН було засновано у 1929 р. на базі Південної (Одеса) та Північної (Київ) крайових меліоративних організацій як Науково-дослідний інститут сільськогосподарських меліорацій, який почав діяти у м. Харків, а вже у листопаді-грудні його перевели до м. Одеси [669, Арк. 55]. У 1935 р. установу реорганізовано в Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації, якому підпорядковувались Володимирська дослідна станція полезахисних смуг та Наддеснянська, Олешківська, Придніпрянська меліоративні дослідні станції, які до 1941 р. припинили свою діяльність та були передані Українському інституту агролісомеліорації; Підставська меліоративна дослідна станція, реорганізована у 1936 р. в Панфілівське дослідне поле [706, С. 13]; Руднє-Радовельська дослідна станція, реорганізована у 1932 р. в Буровське дослідно-меліоративне поле [229, С. 21]. У підпорядкування інституту було додатково передано: у 1932 р. Сульське дослідне поле з освоєння боліт; 1934 р. – Вознесенську рисову дослідну станцію; 1935 р. – Брилівську дослідну зрошувальну станцію; 1938 р. – Камянсько-Дніпровське зрошувальне поле [229, С. 21].

У довоєнний період основними напрями наукових досліджень інституту стали: вирішення проблем гідротехніки, зрошення та осушення земель, меліоративної гідрогеології, екології, утилізації стічних вод, механізації меліоративних робіт; корінних меліорацій солонців та солончаків; розроблення конструкцій меліоративних систем і дощувальної техніки, систем сільськогосподарського водопостачання, технологій збірного залізобетону, методів застосування полімерних матеріалів у меліоративному будівництві, автоматизації технологічних

процесів водорозподілу в меліоративних системах; економіки та організації водно-меліоративних підприємств; оцінювання агрометеорологічних ресурсів та обґрунтування технологій раціонального їх застосування з врахуванням специфічних особливостей різних ґрунтово-кліматичних умов УРСР [497, Арк. 105]. Вченими опрацьовано ефективне вирощування жита, розроблено типові схеми сівозмін на болотистих ґрунтах, опрацьовано динаміку ґрунтових процесів під впливом зрошення [54, С. 142].

Згідно з генеральним планом сільськогосподарських меліорацій, розробленим інститутом за дорученням Наркомзему УРСР, вченими було науково обґрунтовано: осушення боліт площею 1,9 млн. га; боротьба з вимочками сільськогосподарських культур на площі 408 тис. га мінеральних земель; понад 4 млн. га можливої за наявними водними ресурсами площі зрошення у посушливих умовах УРСР; раціональне освоєння та ефективне використання близько 90 тис. га зрошуваних земель, 140 тис. га осушуваних боліт і 100 тис. га осушуваних мінеральних перезволожених земель [229, С. 10]. Для регулювання поверхневого стоку з метою обводнення та водопостачання сільських територій було передбачено будівництво 3 тис. ставків.

В напрямку дослідження, що репрезентував тваринницьку галузь держава та суспільство ставило завдання по виведенню нових високопродуктивних порід сільськогосподарських тварин і птиць шляхом схрещування та гібридизації; розробка методів і заходів по внутрішньо-порідній селекційно-племінній роботі, що забезпечило подальше піднесення порідних та продуктивних якостей сільськогосподарських тварин; наукові розробки основних заходів щодо вирощування молодняку; вивчення питань вітамінної та мінеральної годівлі тварин; розробка способів переробки та підготовки кормів до згодовування для підвищення їх поживності, біологічної повноцінності; ефективних методів боротьби з епізоотіями і хворобами тварин та птиць, питання кормовиробництва. Розширення та поглиблення розробки теоретичних та практичних питанб штучного осіменіння та заходів щодо підвищення ефективності використання племінних плідників. Зокрема увага зверталась на вивчення впливу штучного осіменіння на тварин і на якість їх нащадків. Для потреб тваринництва працювали Український науково-дослідний інститут тваринництва (Харків), Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії (Харків), Українська науково-дослідна станція птахівництва (Борки, Харківська обл.), Українська науково-дослідна станція бджільництва (Мерефа, Харківська обл.), Українська науково-дослідна станція рибництва

(Султанівка, Київська обл.). Всесоюзне значення мали науково-дослідні інститути: свинарства (Полтава), гібридизації та акліматизації тварин (Асканія-Нова).

Складна і неоднозначна ситуація, яка склалась внаслідок постійних адміністративних перевірок та «чисток» в цій галузі у 1937-1939 рр. певним чином вплинули на результати науково-дослідної роботи установ, коли через в наслідок репресій до вчених-тваринників галузь відчувала нестачу кваліфікованих кадрів, тематичні плани інституцій виконувались частково, не в найкращому стані перебувала експериментальна база, як для прикладу це фіксується документами УНДІ тваринництва [160]. Лише в УНДІ експериментальної ветеринарії було репресовано 16 науковців інституту [675, С. 236]. Загроза воєнної небезпеки певним чином призупинила репресивно-каральні кампаній в цій сфері, а реорганізація галузі, яка розпочалась у 1939 р., вимагала налагодження роботи науково-дослідних установ тваринницького напрямку. В зв'язку з такою ситуацією НКЗС УРСР ініціює перевірку НД установ тваринницької галузі щодо виконання ними тематичних планів [386, С. 190–191].

Не зважаючи на політичний та адміністративний тиск тваринники у довоєнний період спромоглись здійснити прорив у деяких зоотехнічних питаннях. Було завершено формування племінної справи У 1939 р. було затверджено розроблений академіком ВАСГНІЛ Ю. Ф. Лискуном план породного районування ВРХ, свиней та овець, що сприяло формуванню мережі племінних господарств, веденню племінних книг і створенню в масштабах усієї країни високопродуктивного скотарства [14]. Для відновлення тонкорунного вівчарства на півдні України, на основі досліду Міллера-Кола та робіт Б. М. Завадовського та І.Г. Літовченка, вчені Всесоюзного інституту гібридизації та акліматизації тварин (А. Т. Пивоваров, І. Л. Перегон, А. С. Сидоров, М. С. Тархова та ін) провели успішні досліди щодо штучного регулювання процесів розмноження тварин, розробили техніку консервації сироватки для виділення гонадстимулюючого гормону [28]. Вчені інституту продовжили дослідну роботу з виведеною породою асканійського рамбульє, застосовуючи різні методики відгодівлі, догляду за ягнятами багатоплідних окотів [506]. І. В. Смірнов разом з В. К. Миловановим провів низку оригінальних досліджень з питань біотехнології відтворення сільськогосподарських тварин [642]. Так, метод зберігання і перевезення сперми, розфасованої в желатинові капсули, ліг в основу удосконалення організаційних форм штучного осіменіння корів та овець [362]. Продовжувались роботи з виведеною під керівництвом

М. Ф. Іванова українською степовою білою породою свиней, було організовано племінний розплідник нової породи, сформовано племінні ферми та пункти метизації. Основний наголос в роботі з ВРХ ставився на зміну продуктивності сірої української худоби у бік розвитку у неї м'ясності і скоростиглості та підвищення молочності [365]. Лабораторія агроекології працювали над спеціальною схемою сівозмін для посушливої зони України [423].

Всесоюзний НДІ свинарства продовжив напрацювання з питань організації і технології вирощування свиней, розробив і впровадив у практику спосіб підготовки кормів дріжджуванням, що підвищувало продуктивність тварин (Б. Г. Левицький) [321]. На основі вивчення біології дріжджів вченим була доведена можливість їх використання завдяки наявності таких основних властивостей: викликати ферментацію та швидко розмножуватися, завдяки чому швидко нарощується значна кількість дріжджових клітин, біологічну масу яких можна згодувати тваринам, а також значно поліпшується якість корму [320]. Ним детально були розроблені оптимальні умови дріжджування кормів (температура, вологість, тривалість ферментації»); крім цього було запропоновано технологію обладнання для налагодження дріжджування кормів на виробництві. Професором Б.Г. Левітським детально був вивчений вплив дріжджування кормів на фізіологічні процеси, що відбуваються в організмі тварин, зокрема на виділення слини, шлункового соку, перетравлювання білкових речовин кормів у шлункові свиней і перехід їх із шлунка до кишок. Крім вивчення перетравлювання та засвоєння поживних речовин корму, він враховував апетит тварин, стан шкіри, статевої діяльності, гематологічні показники та біохімічний склад тіла [743, С. 26]. Під керівництвом О. В. Квасницького одержано низку цінних висновків щодо застосування в годівлі свиней силосованих та дріжджових кормів як стимуляторів діяльності травних органів (шлункового соковиділення). Визначення перетравної сили шлункового соку безпосередньо в шлунку, вивчення секреції підшлункової залози вперше дозволили розкрити закономірності росту і розвитку травного апарату свині [235], впливу на цей процес умов годівлі [234]. У 1940 р. свої висновки вчений узагальнив на сторінках своєї дисертаційної роботи. Д. В. Новосельцев вперше вивчив питання мінерального обміну у поросят. Було розроблено раціони, багаті на картоплю для напівсальної та сальної відгодівлі свиней [421]. О. І. Виноградський вдосконалив техніку відгодівлі, перевірено норми концентратів при відгодівлі [68]. Значна робота проведена щодо розробки узагальнюючого зведення щодо хімічного

складу кормів України (Б. П. Утєхін) [714, С. 68–72]. Дослідна робота проводилась щодо вивчення порівняльної ефективності виходу більшої кількості та якості м'ясо-сальної продукції у метисів беркширів порівняно з метисами великої білої породи свиней і підсвинками чистопорідної великої білої породи (А. Куриленко) [309]. Результати селекційної роботи завершились виведенням та у 1940 р. апробовуванням миргородської породи свиней, яка в той час відзначалась хорошими сальними і високими материнськими якостями. Створено понад 40 заводських ліній і родин у великій білій і миргородській породах [95, С. 7].

УНДІ тваринництва в цей період продовжує досліджувати питання, започатковані ще в попередні роки – породне покращення і виведення нових порід, відтворення поголів'я, розробка питань економіки, планування та організації тваринництва. В питаннях селекції робота спрямовувалась на вивчення результатів метизації плановими породами ВРХ (швіцькою, червоною степовою українською, симентальською, білоголовою колоністською і шортгонською), що дало підстави для уточнення районування планових порід ВРХ в УРСР. Значні успіхи були і щодо селекційно-племінною роботою свиней (О.Ф.Бондаренко), овець. Дослідна робота проводилась щодо вивчення результатів метизації на різних її ступенях шляхом порівняльного аналізу екстер'єрно-конституційних ознак та господарсько-корисних якостей покращеної худоби, метисів різної генерації та чистопорідної худоби. В результаті досліджень зона швідської породи у плані районування порід була розширена до 22 адміністративних районів у порівнянні з 4 на 1932 р. [747]. Гарні показники демонстрували досліди з метизації ВРХ симентальською породою М. А. Кушляк та М. І. Богуславський узагальнили багаторічну роботу щодо вивчення хімічного складу кормів УРСР.

Значні успіхи демонстрував у своїй діяльності реорганізований у 1934 р. УНДІ експериментальної ветеринарії. В ці роки у зв'язку з передачею функцій з виробництва вакцин і сироваток для ветеринарної практики в регіональні ветбакінстітути, а потім на біофабрики, коло проблемних питань дослідництва інституту розширилось і охоплювало фундаментальні та прикладні аспекти профілактики та боротьби з основними інфекційними хворобами сільськогосподарських тварин (перипневмонії великої рогатої худоби, енцефаломієліту, стахіоботрикозу та інфекційної анемії коней, бруцельозу та туберкульозу, гельмінтозних і протозойних хвороб, а також цілого ряду захворювань птиці та бджіл).

Таким чином, науковий супровід тваринницької галузі у передвоєнні роки відзначався планомірним та системним підходом, вчені продовжували розпочаті у попередні роки дослідження, що стосувались селекції сільськогосподарських тварин, вивчення кормової бази, питання догляду і вигодовування, штучного запліднення, боротьби з хворобами тощо.

Друга половина 30-х років XX століття для сільськогосподарської дослідної справи згідно визначення В. А. Вергунова пройшла під знаком механізації сільського господарства [57, С. 422], що було обумовлено завданнями партії на шляху до форсованої індустріалізації країни. Центральною вітчизняною науково-дослідною установою, яка відповідала за наукове забезпечення технічної модернізації сільськогосподарського виробництва був Український науково-дослідний інститут механізації та електрифікації сільського господарства, створений 1930 р. у м. Харкові [457, Арк. 1]. До його складу входили Якимівська випробувальна станція механізації сільського господарства, Запорізька станція електрифікації сільського господарства (о. Хортиця) і 6 радгоспних філій. Першочерговими завданнями інституції стали дослідження і розроблення машин для агрегатування з тракторами з метою вирішення проблем раціонального комплектування та використання машинно-тракторних агрегатів. В інституті працювали: член-кореспондент АН УСРР А.О. Василенко, професори В.Н. Коралов, А.С. Львов, М.І. Медвєдєв, С. Н. Пожидаєв та інші. До роботи за сумісництвом були залучені в якості консультантів академіки ВУАСГН Б.М. Рожественський, В.Г. Ротмістров, професори А.А. Алов, М.А. Єгоров, Л.М. Клецький, Л.П. Крамаренко та інші. У 1939 р. вчені інституту виконували дослідження у семи лабораторіях: тракторовикористання, ґрунтообробних машин, посівних машин, зернозбиральних машин, ремонту, агротехніки і повітряного використання. Крім лабораторій в інституті діяли кабінети: палива і мастил, фізико-механіки ґрунту, точних приладів і вимірювальних інструментів, аналізу зернових продуктів, фотокабінет, експериментальні майстерні та інші допоміжні підприємства [457, Арк. 2 зв].

До 1941 р. в інституті було виконано низку актуальних досліджень, які представили Інститут як один з кращих наукових установ Наркомзему УРСР. Ще у 1939 р. перед інститутом було поставлене завдання на основі наукових напрацювань забезпечити раціональне використання машинно-тракторного парку МТС для забезпечення повної механізації технологічних процесів у землеробстві [458, Арк. 2].

Було удосконалено технічний догляд за газогенераторним трактором «ХТЗ-Т2Г»; організовано газогенераторне паливне господарство машинно-тракторних станцій; випробувано торфове газогенераторне устаткування; застосовано солому в тракторних газогенераторах; встановлено ефективний режим змазування тракторних двигунів; оптимізацію експлуатації паливної системи трактора «Сталінець-65» [457, Арк. 13 зв], розроблено методику реставрації деталей тракторів «СТЗ-НАТІ» електричним наплавленням та хромуванням [457, Арк. 12]. Створено секційний дисковий лущильник та культиватор для передпосівного і міжрядного обробітку ґрунту, що відповідали вимогам тогочасної агротехніки [457, Арк. 15 зв]; встановлено ґрунтові деформації з метою розроблення теорії побудови поверхневих робочих органів, які працювали у ґрунті на звичайних і підвищених швидкостях [457, Арк. 13 зв].

Для потреб цукробурякової галузі науковцями розроблено заходи механізації посіву, обробітку та збирання цукрових буряків, висіяних з вузькими міжряддями (340–445 мм), встановлено шляхи агробіологічних чинників підвищення їх ефективності; винайдено спеціальні машини (канавокопачі) для боротьби з буряковим довгоносиком. Науковцями визначено економічно доцільні вітродвигуни для обслуговування тваринницьких ферм колгоспів. Встановлено найбільш раціональні розміри та схеми причіпних машин і знарядь тракторно-кінної тяги. Вчені виконували наукові теми щодо створення пристосувань комбайну для збирання гороху, розроблення способів стаціонарної молотьби зернових культур, удосконалення пристосувань до комбайну для збирання соняшника і насінників трав [458, Арк. 11].

У 1940 р. інститут одночасно здійснював практичну допомогу обласним земельним відділам у напрямі раціонального використання машинно-тракторного парку. За дорученням Харківського обласного земельного відділу були командировані на МТС наукові співробітники для перевірки якості ремонту тракторів.

Таким чином, інститут максимально забезпечував власними розробками раціональне використання тракторів ЧТЗ(С-65), СТЗ-НАТі та Універсал – 3. Крім того, створено комбайн для збирання проса, кукурудзи та інших культур, а також, так званий, Північний комбайн для польових робіт на Поліссі . Серед інших здобутків: конструктивне вирішення і виготовлення машин: для збирання бавовнику; туковисівного апарату; ґрунтопоглиблювачів, передплужників для плугів; тракторного культиватору-пароочисника; контрольних приладів

для МТС; а також нові методи ремонту тракторів, сільськогосподарських машин і механізмів та спрацьованих деталей.

Проблемами механізації сільськогосподарського виробництва займалась і низка інших науково-дослідних установ НКЗС УРСР. Значна увага вчених УНДІ соціалістичного землеробства (Київ) була прикута до зазначених проблем. Серед винаходів, які активно впроваджувались у виробництво, були двокорпусний плуг, для поглиблення орного шару солонцюватих ґрунтів без вивертання ілювіального горизонту на поверхню, в першу чергу під бавовник (автори – Г. Г. Махов, Г. Ф. Горбік, Б. В. Нестерводський, П. В. Бірко), який з 1938 р. масово почав виготовляти Одеський завод ім. Жовтневої революції. Агрономи-інженери Г. І. Фіщенко і П. Ф. Присяжнюк сконструювали новий тракторний навісний обприскувач та машину для підживлювання сільськогосподарських культур. Ці установки дали змогу широко механізувати способи боротьби з шкідниками, що мало велике значення в боротьбі за високі врожаї. Значно прискорила роботу щодо картографування розроблена професором Г. Г. Маховим машина для механічного виймання ґрунтових монолітів [358, С. 32].

Значна увага приділялась вивченню механізації виробничих процесів УНДІ зернового господарства НКЗС УРСР. Досліджувалась агротехніка гніздових і квадратно-шахових посівів просапних культур (кукурудзи і соняшнику) за допомогою спеціально розробленої сівалки, що збільшувало врожайність культрур Інститут працював над удосконаленням збирання кукурудзи комбайнами, конструюванням молотарки для видалення насіння з кавунів та інших баштанних культур, культиваторів для обробітку парів, які б дозволяли провадити глибоку культивацію без перевертання і переміщування ґрунту, що дуже важливо в боротьбі з гірчаком і берізкою [705, С. 318–323].

Дослідження наукового обґрунтування механізації виробничих процесів входили до тематики наукових робіт Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості (ВНДІЦП). На кінець 30-х – поч. 40-х рр. було заплановано вирішення низки наукових питань щодо покращення механізації вирощування цукрових буряків: розроблення сіялки для однозернового дистанційного посіву цукрових буряків (М. П. Менжега) [693, Арк. 31]; для висадження бурякових висадок (В. А. Терентьєв) [694]; для посіву і підживлення висадок, маточних та фабричних буряків (Н. В. Туника) [693, Арк. 34], впровадження канавокопачів марки «ВНДІЦ» (Т. А. Пасічник) [693, Арк. 32]; удосконалення культиватора з активними робочими органами системи Касторного (Б. Ф. Очеретяного) [694]. В результаті такої роботи

вченими було розроблено та впроваджено у виробництво машину для підкормки цукрового буряку сухим добривом.

Над механізацію виробничих процесів агролісомеліорації і лісового господарства працювали вчені відповідного інституту. Під керівництвом І. М. Лабунського та О. М. Недафківського було удосконалено конструкцію лісової посадкової машини ПН-4 і лісової сіялки ЛСЛ-3 для серійно-масового випуску [554, Арк. 34]. Вченими здійснено лабораторні випробування апаратів на посів стратифікованого насіння дубу, клену та ясена з різною кількістю піску та насіння з ростками; внесено зміни у промисловий зразок сіялки і здійснено її випробування у господарсько-польових умовах; виконано порівняльне випробування промислового ПН-4 і експериментального зразка лісової посадкової машини ПН-5.

Таким чином, враховуючи завдання, які висунула держава та декларували партійні органи щодо форсованої індустріалізації, електрифікації та механізації всіх виробничих процесів в сільськогосподарському виробництві наприкінці 30-х років XX ст., сільськогосподарська дослідна справа в особі вчених, які представляли науково-дослідні інституції, досягла певних успіхів щодо наукового забезпечення механізації галузевого виробництва. В умовах відсутності можливості використовувати техніку іноземного виробництва, технічні розробки вітчизняних вчених безперечно сприяли підвищенню авторитету галузевого дослідництва і сприяли подальшому розвитку сільськогосподарської дослідної справи як організації за рахунок зміцнення потенціалу в першу чергу рільничих інституцій.

РОЗДІЛ 3

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СПРАВА УРСР В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТИЛУ

Перебазування основних продуктивних сил СРСР із захоплених районів на схід стало безпрецедентним явищем в історії країн і народів. Війна гостро поставила питання про найповніше використання всіх сільськогосподарських ресурсів для забезпечення потреб країни і фронту продовольством, промисловість технічною сировиною. Протягом другого півріччя 1941 р з західноєвропейської частини СРСР були евакуйовані в тилові регіони мільйони людей, обладнання тисяч промислових підприємств, сотні тисяч тон сировини і інші матеріальні і культурні цінності. Про масштаби цього стратегічного маневру можна судити по тому, що загальна вартість тільки евакуйованого протягом першого року війни червень 1941 р - липень 1942 р промислового обладнання перевищила суму всіх капітальних витрат Радянської держави за три роки першої п'ятирічки [742, С. 187].

У небачено короткий термін, в середньому через 1,5 – 2 місяці, переміщені в тил підприємства відновлювали свою діяльність на нових місцях і починали давати фронту необхідну продукцію. Без успішного виконання такої грандіозної виробничої операції, проведеної в СРСР у 1941-1942 рр., неможливо було не тільки зберегти основну економічну базу країни, але і організувати міцний тил та швидко перепрофілювати всі галузі народного господарства на масовий випуск необхідної фронту військової продукції. Евакуація була хоч і вимушеної, але вкрай важливим заходом, викликаної трагічної обстановкою, що склалася в зоні бойових дій вже на самому початку війни.

Реалізація завдань щодо максимальної мобілізації сільськогосподарських ресурсів УРСР проходила в надзвичайно складних умовах. В армію було мобілізовано багато спеціалістів сільського господарства. На фронт було відправлено значну кількість сільськогосподарської техніки і тяглової сили. Стратегічно важливою складовою галузі в ході війни було її науково-освітнє забезпечення, адже завданням сільськогосподарських дослідних установ є розробка ефективних шляхів ведення аграрного сектору економіки. Радянська влада намагалась максимально більшу кількість інституцій евакуювати і налагодити ефективну роботу у глибокому тилу. Однак, евакуаційна епопея стала однією з найбільш суперечливих сторінок історії війни. Виконуючи

основне завдання – вивезення наукової документації, техніки, інвентарю, насіннєвих колекцій, племінних фондів у недосяжні для ворога регіони, – радянські органи сповідували тактику «випаленої землі».

3.1. Проблеми переміщення, збереження, відновлення та налагодження наукових досліджень

Радянський Союз, готуючись до наступальної війни, не мав жодних завчасно розроблених на рівні міністерств планів евакуації на випадок масштабної війни на території СРСР [481, С. 495]. Це пояснює, чому цей процес в ряді регіонів країни, особливо в Західній Україні та Правобережжі проходив стихійно. Згідно Постанови ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. першочерговій евакуації підлягало майно найважливіших промислових підприємств, сировинні ресурси й продовольство та інші цінності, що мали державне значення. Про «людей» згадали лише 5 липня 1941 р., коли Постановою РНК СРСР було розроблено порядок евакуації населення у воєнний час. Однак, визначалось, що пріоритетом було вивезення техніки, обладнання та сировини, тому першочерговій евакуації підлягали фахівці, що супроводжували вантажі [711, С. 729]. З України планувалось вивезення найбільших обсягів матеріальних цінностей, тому керівництво УРСР створило за зразком загальносоюзної Урядову комісію з евакуації на чолі з Д. М. Жилою [481, С. 496], заступником голови РНК УРСР. Комісія приймала постанови по кожному підприємству, що підлягав передислокації. У цих документах встановлювалися терміни початку і закінчення евакуації того чи іншого об'єкта; число вагонів, необхідних для евакуації; пункти, в які підприємства повинні евакуюватися. І лише 30 липня 1941 р. було ухвалено мобілізаційний план розвитку народного господарства, який вимагав постійного корегування в зв’язку із невтішною військовою ситуацією. Для більш оперативного вирішення завдань з евакуації при великих наркоматах створювався Інститут уповноважених Ради по евакуації. На допомогу їм були організовані комісії з евакуації, які займалися підбором території для розміщення організацій, що вивозились і підготовкою до прийому вантажів і людей. На території України перша масова евакуаційна кампанія тривала біля чотирьох місяців – з червня по середину жовтня 1941 р., адже до листопада німецькі війська вже окупували значну частину УРСР. Друга хвиля, що

почалась в травні 1942 р., була значно меншою та охопила лише Ворошиловградську область.

Умови початку війни диктували необхідність невідкладної евакуації в тилові райони наукових установ. Одне з перших рішень Комісії з питань евакуації стосувалось вивезення установ Академії наук УРСР, прийняте вже 29 червня 1941 р. Протягом 3-7 липня затверджено перелік академіків та член-кореспондентів та науковців фізико-хімічних та математичних наук. Основним місцем розташування евакуйованого академічного майна та співробітників визначалось м. Уфа (БАРСР), деякі співробітники за рішенням Комісії по евакуації виїхали до м. Акмолінськ (Казахська РСР), для керівництва процесом переміщення населення підприємств та організацій з УРСР [662].

Але в тилові райони Радянського Союзу змогли передислокуватись лише частина вчених та майна інституцій. В зв'язку з обмеженою матеріально-технічною базою та науковим складом 21 липня було прийнято рішення про об'єднання інститутів без визначення Відділів Академії. Наукові сили було зосереджено у 15 установах, що входили до складу чотирьох відділень: фізико-математичних і хімічних наук; технічних наук; біологічних наук; суспільних наук. Серед інститутів, які до війни займались сільськогосподарською проблематикою, був утворений Інститут зообіології (об'єднувалися Інститути Зоології, Мікробіології, Гідробіології), очолюваний член-кореспондентом Я. В. Роллом. Продовжував працювати Інститут біохімії (академік О. В. Палладін) та Інститут ботаніки (академік М. М. Гришко) [223, С. 59-60]. До Інституту зообіології окремим структурним підрозділом було включено Карадазьку біологічну станцію, два співробітники якої 12 грудня 1941 р. прибули в Уфу [223, С. 79]. Однак, через низку причин частина вчених академічних установ не була евакуйована. Одні не виїжджали на схід країни свідомо, інші – через об'єктивні причини (хвороба, старість тощо). Де хто з певних причин (неблагонадійність або навпаки, особливе завдання) не отримав посадкового талону на евакуаційний поїзд. Зокрема, у своїх спогадах професор-зоолог О. П. Маркевич згадує про ситуацію з професором Д. Є. Брилінгом, якого проігнорували під час евакуаційної кампанії.

З усіх галузей природничої науки сільськогосподарський напрямок в ході війни опинився в особливому становищі. Більшість цих наукових установ тісно пов'язані із досліджуваною місцевістю і тому об'єкт і результат досліджень практично не існують у відриві від землі. Евакуація наукового продукту у повному обсязі була практично неможлива. Тому цей процес носив вибірковий характер. Крім того,

швидке просування ворога не дало можливості налагодити евакуацію того, що можна було вивести: спеціалістів, обладнання, наукової документації, племінний та насіннєвий фонд.

У західних областях України у зв'язку зі стрімким розвитком подій на фронті та швидкою їх окупацією евакуація фактично не була проведена. Ті ж незначні матеріальні ресурси та цінності, які завдяки великим зусиллям були вивезені за межі західних областей, незабаром загубилися у вирі воєнного лихоліття і простежити їх подальшу долю за документами немає можливості [483, С. 131]. Області Правобережної України, де на початку липня 1941 р. були розпочаті заходи по вивезенню майна установ та організацій, опинились у більш сприятливих умовах. Однак, окремі установи взагалі не були евакуйовані. Прикладом є історія однієї з найстаріших селекційних установ України, Миронівської державної селекційної станції, майно, науковий архів, селекційний матеріал були залишені і потрапили у користування ворогу [452]. Така ж доля спіткала й більшість НД установ Південної України. Згідно звіту Наркомзему УРСР про евакуацію підвідомчого йому майна неевакуйованими лишились УНДІ виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова, Одеська картоплеовочева станція [452].

Низкою документів, а саме, указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1941 р. «Про автотракторний і гужовий транспорт», постанови Державного Комітету Оборони від 16 липня 1941 р. «Про розміщення евакуйованої з України худоби в Саратовській, Сталінградській, Ростовській областях РРФСР, Калмицькій АРСР, Актюбінській області Казахської республіки» та відповідними документами українських органів влади (директива РНК УРСР та ЦК КР(б)У від 3 липня 1941 р. «Про евакуацію худоби та майна колгоспів, МТС, і радгоспів», постанова РНК УРСР від 11 серпня 1941 р. «Про перегін, розміщення і підготовку до зимівлі евакуйованої худоби») давалися вказівки відносно порядку здійснення перегону та вивезення на лівий берег Дніпра тракторів, худоби та інших матеріальних цінностей сільського господарства. Наркомзем УРСР відрядив на дніпровські переправи відповідальних працівників для забезпечення перевезення техніки і сільськогосподарського майна через Дніпро.

Особливий акцент важливості евакуації майна усіх установ сільськогосподарського призначення був зроблений у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1941 р. про план сільськогосподарських робіт, де вказувалось, що «в умовах Вітчизняної війни з німецькими фашизмом тимчасової втрати ряду

сільськогосподарських районів, особливо значення в забезпеченні країни продуктами харчування й сільськогосподарською сировиною набуває подальше розширення посівних площ і підвищення врожайності зернових, технічних, овочевих культур і картоплі насамперед у районах Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії і Казахстану [712, Т. 1, С. 168]. А українські сільськогосподарські науково-дослідні установи мали сприяти цьому, розгорнувши діяльність в нових природньо-кліматичних умовах, долучившись до розробок фахівців цих місцевостей. Так, з території Правобережної України лише деякі селекційні станції встигли частково евакуювати фахівців та селекційні матеріали на схід. І якщо вивезення майна дослідних установ підлягало загальним інструкціям по евакуації сільськогосподарських підприємств та наукових установ (перегін худоби, вивезення машинно-тракторного парку, лабораторного устаткування, наукового архіву), то цінний селекційний матеріал, що залишився в полі у вигляді рослинного матеріалу вивезти не могли і тому питання його збереження залишалось відкритим. Прикладом може слугувати ситуація, що склалась на Уладово-Люлинецькій дослідно-селекційній станції. Яка являла собою велике підприємство з потужною науково-виробничою базою, площею посівів біля 300 га, лабораторіями, житловими та господарськими приміщеннями. Евакуації підлягали фаховий персонал і тракторний парк, проте внаслідок швидкого просування німецьких військ територією України, евакуація станції була проведена поспішно [33]. Згідно спогадів Т. М. Васильєвої, спеціаліста з агрохімії, і дружини директора установи М. П. Малієнка, з 14 наукових працівників половина підлягала евакуації. Вони змогли вивезти тільки насіння цукрового буряку. Наукова документація, лабораторне устаткування, а головне, найцінніший матеріал селекційних посівів залишались [49, С. 290].

В липні 1941 р. почалась евакуація установ м. Києва. Було вирішено вивезти в числі інших міністерств та відомств керівництво Наркомзему УРСР (30 чол.), спочатку до Харкова потім до Воронежа. Туди ж вивозились окремі сільськогосподарські НД інституції, які приєднувались до близьких за тематикою досліджень установ: Київська НДС тваринництва – до УНДІ тваринництва у Харків; Київська селекційно-картопляна станція – на Харківську овоче-картопляну селекційну станцію [452]. До Харкова передислоковано Київський гідромеліоративний інститут. Київський ветеринарний інститут було приєднано до Харківського медичного інституту [403, Арк. 2]. Київський лісогосподарський інститут був евакуйований до м. Воронежа [317]. Однак, вже після захоплення Києва та швидким

просуванням німецьких військ територією України ці установи та весь апарат управління Наркомзему УРСР було евакуйовано за межі України, до Саратова, куди були перебазовані згодом усі НДІ сільськогосподарського спрямування м. Києва. *(Додаток Г)*

Провідну наукову дослідну установу в галузі землеробства – УНДІ соціалістичного землеробства все цінне майно, особливо науковий архів (накази, річні звіти та фінансові звіти, відомості, картотеки на заробітну платню тощо) та прилади в кінці липня 1941 р. було одразу вивезено до Саратовського кредитно-економічний інституту. Згідно спогадів науковців УНДІ соціалістичного землеробства Ф. А. Попова, М. А. Вишинського, які згадує у історичній довідці, датованій 1981 р. тогочасний директор, доктор сільськогосподарських наук, професор В. М. Євмінов подальша доля евакуйованих документів невідома [99].

Майно, яке неможливо було евакуювати в тил згідно постанов РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27, 29, 30 червня 1941 р. підлягало руйнуванню та знищенню [481, С. 502]. Деякі станції, їх документація та обладнання, посіви свідомо нищились радянською адміністрацією, реалізовуючи тактику «випаленої землі». Головними виконавцями директив радянської влади по нищенню майна покладалось на органи держбезпеки. Згідно директиви НКДБ СРСР від 1 липня 1941 р. співробітники цих служб відходили лише з останніми радянськими частинами та перевіряли наскільки ретельно знищене майно, яке може бути корисним ворогові [481, С. 504]. Так, величезною проблемою для окремих районів Київської та Полтавської областей, став підрив спецзагоном НКВС меліоративної системи р. Супою, якою опікувалося Супійське експлуатаційно-меліоративне управління, а наукове забезпечення здійснював Панфило-Яготинський опорний пункт, що входив до мережі дослідних установ УНДІ гідротехніки та меліорації. Болота та деякі території навкруги залило водою з двох водосховищ з загальним запасом води 20 млн. куб. м. Затоплення тривало близько 3-х тижнів. В наслідок цього вийшла з ладу осушувальна меліоративна сітка, результат багаторічної праці вчених-меліораторів. Було затоплено величезні болотні та земельні території, ряд полів з посівами і частина врожаїв загинула. [136]. Або в іншому випадку майно науково-дослідних установ, селекційне насіння роздавалось селянам, аби тільки ним не скористався ворог [111, С. 123]. Тому значна частина наукового майна була втрачена назавжди вході евакуаційної операції та швидкого просування ворога територією країни.

Про руйнування під час відступу Червоної армії були проінформовані німецькі чиновники, зокрема Економічного штабу

«Схід», які були вкрай занепокоєні цими звістками. Адже нацисти планували скористатися усіма об'єктами народного господарства земель, які вони захоплювали для нарощування міцності своєї економіки. У своїх розвідувальних звітах німецькі фахівці, порівнюючи стан пошкоджень західноукраїнських території з іншою частиною українських земель, робили висновок про взаємозалежність між часом, який мала Червона армія для відступу, та стану збереження підприємств та установ [481, С. 504]. Зокрема, співробітники науково-дослідних установ Лівобережжя змогли у більшому обсязі вивезти майно.

13 вересня 1941 р. тут почалась організована евакуаційна кампанія, що передбачала вивезення майна до Курської, Воронезької, Кіровської та Ростовської областей. Київський лісогосподарський інститут переїхав до м. Совєтська Кіровської області [317]. Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості Наркому харчової промисловості СРСР (далі ВНДІЦП), один із наукових установ стратегічно важливої галузі господарства Радянського Союзу, ще 24 серпня 1941 р. було передислоковано до Рамонської селекційної станції що знаходилась у Воронезькій області, що входила до його науково-дослідної мережі. Суди ж вивезли цінне маточне насіння цукрових буряків з Іванівської дослідно-селекційна станції, що входила до науково-дослідної мережі Головцукру. Там було розгорнуто у 1942 р. науково-дослідну-роботу, висіяно маткове насіння на площі 4 га.

Однак, після поновлення влітку 1941 р. наступу німецьких військ почалась друга хвиля евакуації для цих установ – вони переміщались у Краснодарський, Ставропольський край, Середню Азію. *(Додаток Г)* Так, 20 жовтня 1941 р. Київський гідромеліоративний інститут переїздить до м. Алма-Ата (Казахська РСР). Тоді ж, спираючись на розпорядження начальника Головцукру Сторожука С. П., ВНДІЦП та інші евакуйовані з його дослідної мережі станції (Верхняцька, Іванівська, Льговська, Весело-Подолянська, Рамонська та Первомайська) було повторно евакуйовано на базу трьох цукрових комбінатів, що підпорядковувались Головцукру Наркомату Харчової промисловості СРСР: Ново-Троїцького та Фрунзенського Киргизької РСР та Меркенського Казахської РСР [551]. У звіті науково-виробничої діяльності інституту подається інформація, що було повністю вивезено весь селекційний матеріал, документацію самого інституту та деяких селекційних станцій [451, Арк. 1]. Співробітники Іванівської ДДС разом із науковцями Рамонської ДСС з залишками оригінального насіння виїхали в Киргизію [325]. Там, в м. Кант, в місті з потужним цукровим заводом, ці дві установи стали на той час основною базою бурякосіяння

та насінництва. Науковці, евакуювавши найбільш цінний селекційний матеріал, мали змогу продовжити селекційні роботи, включаючи поляризаційний відбір та висів насіння у відповідних категоріях насіннєвого процесу (селекційний розплідник, порівняльні випробування та ін.) [440].

Навальний наступ Вермахту фактично повністю зірвав евакуаційну кампанію південних областей. Частково змогли організувати вивезення УНДІ гідротехніки та меліорації. До Ставропольської державної селекційної станції, а потім у Ташкент (Узбецька РСР) переведено значну кількість провідних науковців та найцінніший селекційний матеріал, прилади, документацію Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (м. Одеса).

Як вже зазначалось більша частина сільськогосподарських науково-дослідних установ з території УРСР була переведена в Саратовську область РРФСР. Сюди перемістили цінне обладнання, наукові роботи і основний штат сільськогосподарських науково-дослідних установ з Лівобережжя: Дніпропетровський НДІ зернового господарства, Українська філія Всесоюзного НДІ кормів ім. В. Р. Вільямса (м. Полтава), Український НДІ тваринництва (м. Харків), УНДІ агромеліорації та лісового господарства (м.Харків) [550], Донецькі картопле-овочева й зернових культур селекційні станції, Харківські птахівнича, картопле-овочева й бджільницька селекційні станції, Мереф'янська та Сталінська картопле-овочеві селекційні станції, архів Ерастівського дослідного поля [452]. До м. Свердловська (Урал) планувалось перемістити Харківський НДІ експериментальної ветеринарії.

Однак, окремі установи були розміщені і по іншим регіонам Радянського Союзу. Адже уряд СРСР надавав розвитку сільського господарства великого значення в умовах війни та поставив перед галуззю завдання по збільшення врожайності зернових, технічних, овочевих культур і картоплі, покращити методи боротьби з бур'янами та сільськогосподарськими шкідниками, максимальному збільшенню посівних площ в тилових районах, насамперед у районах Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії і Казахстану. Саме в ці райони були здебільшого евакуйовані сільськогосподарські науково-дослідні та освітні установи з України. Дослідні поля і опорні пункти направлялися відповідно до розташування інститутів, яким вони підпорядковувалися [452]. Всесоюзний НДІ коноплі (м. Глухів, Сумська область) встиг передислокуватись на одне зі своїх структурних підрозділів, Починковське дослідне поле (Горьківська область РРФСР).

Краснотростянецька дослідно-селекційна станція евакуювала до м. Уфи (Башкірська АРСР) все лабораторне обладнання [258, С. 218]. 20 липня 1941 р. Всесоюзний НДІ свинарства (м. Полтава) евакуйований у м. Курган (Челябинська обл. РРФСР) [96, С. 58].

Великої шкоди збереженню майна НД установ в цих умовах завдавало розпорошення майна інституції за різними адресами розміщення. Харківська селекційна станція, яка підпорядковувалась головному сортовому управлінню НКЗС СРСР у м. Харкові було призначено до евакуації в Інститут зернового господарства в м. Омськ та у Красноуфімську (Челябінська обл.) та Камишинську (Сталінградська обл.) селекційних станцій Держкомісії з сортовипробування. Решта селекційно-насіннєвого матеріалу цієї установ було здано до Заготзерна для відправки у тил. Евакуацію персоналу і матеріальних ресурсів станції до м. Камишин було проведено 23 вересня 1941 р. У подальшому, 23 серпня 1942 р., станцію було перебазовано на Челябінську державну селекційну станцію [633, С. 143].

Розпорошеність майна та співробітників не давали науковцям в повному обсязі розгорнути роботу в тилу. Так, частина устаткування УНДІ експериментально ветеринарії була передана ветеринарній службі Південно-Західного фронту, частина архівної документації (дослідження щодо хвороби Ауески) опинилася у Фрунзенському Сільськогосподарському Інституті, 42 ящики, що прямували до м. Свердловська доправлені були тільки до Сталінграда, а згодом були втрачені [429]. Війна розкидала й співробітників цього інституту. Старший науковий співробітник І. М. Гладенко виїхав до Узбекистану, де очолив ветеринарний лазарет дивізії у м. Самарканді; частина співробітників опинились у Ворошиловградській та Сталінградській областях, згодом доправлялись до основного місця евакуації інституту – м. Саратова, і розмістились на базі Саратовської науково-дослідної ветеринарної станції, користуючись лабораторією евакуйованої туди Харківської біофабрики [455]. М. Й. Середа виїхав до Кузьмінок Ухтомського району Московської області, де розміщувався Всесоюзний НДІ експериментальної ветеринарії, куди згодом з вересня 1942 р. було перебазовано і весь інститут [564].

Для оперативної організації евакуаційного процесу в керівному складі мережі сільськогосподарських дослідних установ Наркомзему УРСР відбулись кадрові зміни. Ситуацію ускладнювала мобілізація до радянських Збройних сил значної кількості кваліфікованих кадрів. З цих причин відбулась зміна керівництва окремих НД установ. Замінив С. М. Соколова на посаді директора Українського науково-дослідного

інституту (далі УНДІ) зернового господарства ім. В. В. Куйбишева (м. Дніпропетровськ) А. І. Задонцев [519]. В УНДІ тваринництва (м. Харків) змінено керівника М. Г. Дюрича на І. А. Даниленко , в Українській науково-дослідній станції (далі НДС) бджільництва з М. К. Радька на І. К. Любченка, в Центральної наукової сільськогосподарській бібліотеці з О. Ф. Корнєєва на І. Ф. Михайлова, в УНДІ зернового господарства з С. Б. Соколова на А. І. Задонцева [636, С. 78; 568; 383; 567]. Для тих директорів, які залишались на посадах Наркомземом УРСР здійснено повторне їх затвердження, в зв'язку з величезною відповідальністю, яка покладалась на цих осіб під час переміщення майна та особового складу інституцій. Так, директором УНДІ механізації сільського господарства (м. Харків) залишався О. Г. Глікберг, керівником УНДІ експериментальної ветеринарії – І. А. Артюх, Мелітопольської НДС плодівництва О. Т. Сидоренко, Української НДС птахівництва М. В. Дахновський [517; 519; 385; 561].

Звиклі до надмірного контролю центру керівники постали перед необхідністю ухвалювати без зайвих зволікань та узгоджень важливі рішення, домагатися їхнього виконання і відповідати за наслідки. Війна посилила роль адміністративних засобів управління й водночас примушувала керівників виявляти ініціативу, винахідливість, розпорядливість та інші якості, які майже не культивувались бюрократичною системою у довоєнний час. Саме тому, директору УНДІ механізації сільського господарства, передової інституції вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, при розгляді діяльності установи інкримінували «недопустиму бездіяльність та безгосподарність при виборі місця для розміщення» інституті після евакуації, в результаті чого було непродуктивно згаяно час тощо [565, Арк. 74]. Адже евакуація інституту до м. Саратова проходила з 22 вересня 1941р. по 15 лютого 1942 р. Згідно звіту апаратура, машини та інвентар були вивезені лише на 18 %, архівні матеріали 2,5 %, господарський інвентар 32 %, трактори 62 %, сільгоспмашини, паливо, мінеральні добрива та бібліотека були повністю залишені [430]. Попервах інститут не мав місця для робіт, господарство якого було розкидано по різним установам: трактори – в радгоспі «Ударник» поблизу Саратова, молочна ферма – у Зерновому інституті, апаратура у самому місті. З серпня 1942 р. інститут переїжджає до Первомайського радгоспу Дергачьовського району області, а з жовтня він сконцентрований на базі ремонтної майстерні МТС с. «Стройгаз», де нарешті зумів організувати науково-дослідну роботу.

Складна ситуація залишалась і у УНДІ тваринництва, лабораторія якого розмістилась в Санбаклабораторії м. Енгельса Саратовської області. Не маючи окремої господарської бази, інститут змушений був тримати своє племінне дослідне стадо в Енгельському навчальному господарстві № 2 Саратовського Сільськогосподарського інституту. Тому завданням «мінімум», яке ставилось перед установою, було збереження та правильне використання евакуйованого племінного поголів'я [302]. Однак, зважаючи на вдалі результати діяльності в евакуації, ця дослідна установа зуміла не тільки відновити свою структуру, налагодити роботу з усіма евакуйованими з УРСР Держплемрозплідниками, і головне зберегла поголів'я власного дослідного стада, але й подвоїла його, тим самим частково забезпечивши племінним молодняком звільнені райони УРСР.

Організація переміщення, розміщення та утримання тварин в нових умовах становила найбільші складнощі під час евакуаційної кампанії для науковців-тваринників. Наркомзем УРСР на виконання директиви РНК УРСР та КП(б)У від 3 липня 1941 р. «Про евакуацію худоби та майна колгоспів, МТС і радгоспів» видає Наказ від 1 серпня 1941 р. «Про організацію перегону, розміщення та підготовки до зимівлі евакуйованої худоби» [566]. Згідно цього документу були сформовані бригади з числа співробітників НДІ та НДС тваринницького напрямку, фахівців Наркомзему УРСР, які розробляли маршрути перегону, режим харчування, ветеринарно-зоотехнічний супровід колгоспно-радгоспної худоби та тварин НД установ. Однак, умови війни часто не давали провести цю кампанію вдало, навіть для тварин цінного племінного фонду. Аналізуючи звіти УНД станції птахівництва видно, що переїзд відбувався за складних осінніх умов, повільними темпами, тому кінцевого пункту (Заволжя Краснокутського р-ну Саратовської обл.) не встигли досягти за наміченими строками. Тварин було розміщено по трьох базах: птицю на Поворинській птахофабриці, рогату худобу в с. Елань, лише коней встигли перегнати до с. Заволжжя, однак, не маючи там бази для зимівлі повернули до с. Елань. Вже у липні 1942 р. господарство вимушено було знову евакуюватись і всі роботи та витрати по створенню кормової бази залишились безрезультатними для господарства, яке перемістилось у Красноярський район Саратовської області. Тільки у грудні 1942 р. в с. Раскатове все поголів'я було зібрано в одному місці. Тому зрозуміло, що за 1941-1942 рр. господарство інституту мало значні втрати по тваринам через низку причин: розміщення у непідготовлених приміщеннях та під навісами, відсутність запасу кормів, заготівля яких була можлива тільки на кілька днів та у

вельми обмеженому наборі; тварини була поставлені на зимівлю виснажені та хворі. Таким чином лише племінної птиці було втрачено більше 50%. За відсутності нормальних умов для вирощування відзначалась і погана репродукція, яка у 1943 р. становила лише 55% [146]. Подібна ситуація згадується і у звітах УНДІ тваринництва, які проводили обстеження племрозплідників УРСР після евакуації, де виявлено майже повну втрату миргородської породи свиней та окремих порід ВРХ (шведської, симентальської та червоної української) [580]. Колосальними зусиллями інститут зумів організувати успішну репродукцію цих порід, взявши їх під особливий нагляд та контроль лише наприкінці 1943 р. [147].

Розпорошеними по різним господарствам країни були племінні тварини. Серед числа евакуйованих Державних племінних розплідників (ДПР) ВРХ були: Градизький (сіроукраїнська порода – 137 голів), що розміщувався у Єршовському районі Саратовської області, Молочанський (червоно-українська) – Алі-Байранмінський район Азербайджанської РСР. Тварини Лебединського племінного розплідника (Сумщина), який мав всесоюзне значення, а багато його тварин були рекордсменами, розміщувався в різних районах Саратовської, Волгоградської області. Завдяки самовідданій праці евакуювали стада племінних радгоспів – яскравим прикладом є збережене поголів'я сименталів швейцарської селекції племінного радгоспу «Хмельовик», за перевезення якого до Ново-Покровського цукрокомбінату Тамбовської області відповідав М. А. Кравченко [740, С. 131]. Через 4 місяці шляху (від серпня до грудня 1941 р.) до місця призначення вдалось доставити біля 80% поголів'я племінного стада, що становило найвищі показники, порівнюючи з іншими племінними радгоспами, де кількість врятованих тварин не перевищувала 50%. [296, С. 12] Так, стадо племгоспу «Терезине» було вкрай знесилене, адже худобу переганяли через Київську, Полтавську, Харківську та Воронезьку області, переправляли через Дніпро та Дон. В результаті 205 днів в дорозі тварини були розміщені у радгоспі «Хоперський піонер» Сталінградській області [194, С. 53]. Племінне свинарство було врятовано у Мелітопольському ДПР (українська степова порода – 280 голів) та переміщено у Пугачьовський район Саратовської області, Полтавський ДПР (велика біла порода) – у Подбельському районі Куйбишівської області. У Хвалинському раойоні Саратовської області знаходились вивезені з Всесоюзної сільськогосподарської виставки (ВСГВ) 5 свиноматок миргородської породи. У Єршовському районі Саратовської області перебували Кобелякський ДПР овець соколовської

породи (1881 голів), у зернорадгосп ім. Чапаєва Пугачьовського району доставили 3800 голів овець Всесоюзного інституту акліматизації «Асканія Нова», в тому числі 2 тис. голів американського мериносу, 400 – полугрубововняних мериносів та 1400 – каракулевих овець. Київська державна племінна стайня розмістилась у Красноярському районі Саратовської області [670]. В зв'язку з тим, що прибулі тварини були дуже виснажені, спеціальною постановою Наркомзему СРСР було виділено у січні 1943 р. 120 т концентратів, а для зоотехнічного обслуговування евакуйованих держплемрозплідників і конярських господарств Саратовський облвиконком створив спеціальну групу зоотехніків-інструкторів [64].

У тилових районах не завжди були необхідні умови для утримання, розведення племінних тварин. У зв'язку з цим була видана постанова Державного комітету оборони від 8 грудня 1941 р. «Про порядок передачі на тимчасове утримання евакуйованої худоби колгоспам». Наркомзему УРСР, республіканським, обласним органам дозволялося передавати продуктивну худобу у господарства колгоспників, зокрема у тих, що її не мали. Компенсацією за утримання тварин селянам було дозволено користуватися приплодом і продукцією, що вони її одержували від тварин.

Окрім важких матеріальних умов кілько-етапної евакуації ускладнювало роботу науковцям-тваринникам ще й неузгодженість дій різних гілок влади. Цей процес яскраво ілюструють звіти УНД станції птахівництва, яка після першої хвилі евакуації, хоча й надто затяжної (від жовтня 1941 р. до березня 1042 р.), розмістилась на птахофермі «Павлівка» Грибалівського району Воронезькой області, зуміла налагодити ефективну репродукцію (виведено 3600 голів селекційного молодняку). Однак більше половини поголів'я (2 тис. голів 26 порід) за розпорядженням голови Наркомрадгоспів РРФСР було вилучено та розпорошено по мережі радгоспів НКЗС РРФСР, не дивлячись на протести як працівників станції, інституту, так і Наркомзема УРСР. Цим самим було зірвано проведення дослідної теми станції, яка втратила можливість провести оцінку якісним характеристикам нащадків, що загальмувало дослідну роботу по селекції птиці на цілий рік. В ході другої хвилі евакуації станції, де кінцевою зупинкою визначалась птахоферма колгоспу «Червоний Жовтень» Красноярського району Саратовской області, і тривала 57 днів (листопад-грудень 1942 р.), більшість поголів'я птиці залишилась у виснаженому стані, тому значна частина молодняку була втрачена [450].

Ситуація в агрономічному напрямку складалась ще більш невтішна, адже сама специфіка дослідної роботи, її прив'язка до місцевості, не дає можливості перебазуватись, бо означає припинення дослідів. Якщо інститути ще могли вивезти обладнання та людей, то їх експериментальні бази (дослідні станції та поля) залишились на окупованій території.

Найбільш організовано провів евакуаційну кампанію УНДІ зернового господарства ім. В. В. Куйбишева (Дніпропетровськ), який разом з підпорядкованою йому експериментальною базою (Синельниковська, Ерастівська та Олександрійська), Київською селекційно-овочево-картопляною станцію було вивезено у повному складі, з усім обладнанням та науковим матеріалами до м. Саратов та розміщено на території НДІ зернового господарства південного сходу РСР [509; 673, Арк. 350]. Однак результати тогорічних дослідів було втрачено.

Яскраво ілюструє проблемність евакуації звіт Сталінської Державної Селекційної станції, де робоча та продуктивна худоба були відправлені перегоном до Сталінградської області, тракторний парк зі зразками насіннєвого матеріалу та лабораторним устаткуванням відправився своїм ходом, наукові працівники на конях везли колекцію елітного насіннєвого фонду та архів науково-дослідної документації станції. Прибувши до Старобєльського дослідного поля, працівники станції весною 1942 р. розгорнули тут насіннєву роботу власним селекційним матеріалом (однорічні трави, городні культури), досліди з агротехніки. Однак з просуванням ворога територією країни, новий етап евакуації для станції розпочався вже 9 липня 1942 р. та завершився невдало: весь тракторний парк, колекція насіннєвого та селекційного фонду, лабораторне обладнання та колектив спеціалістів потрапили в оточення, а отже все майно було втрачене.

Подібна ситуація склалась й у НДІ агролісомеліорації та лісового господарства. Більша частина працівників була мобілізована до лав Червоної Армії, матеріали залишились в евакуйованому Харкові та були втрачені. Особливого спустошення зазнала інститутська мережа дослідних станцій, зокрема найбільша, Володимирська агролісомеліоративна, в якій не лишилось жодної вцілілої споруди, обладнання та матеріалів [548, С. 3-4]. Звіти Цюрупинської НД станції виноградарства та освоєння дніпровських пісків говорять про те саме, адже відсутність персоналу протягом періоду панування окупантів призвела до повного занедбання установи, яку вже у 1945-1947 рр. почали розбудовувати знову [491].

Загалом, Наркомзем УРСР, доповідаючи відповідному союзному міністерству, вказує про 2566 спеціалістів сільського господарства УСРС, які були евакуйовані у східні регіони країни, крім того ще 35 співробітників керівного складу [424, Арк. 76-77].

Установи АН УРСР, що перебували в евакуації в перші місяці через неузгодженість дій керівництва УРСР та місцевих органів теж перебували в складному матеріальному становищі, не отримуючи належного фінансування, не маючи приміщень для повноцінного розміщення лабораторного обладнання [223, С. 74-75]. Українські вчені прибули до Башкирії у липні-серпні 1941 р. і спочатку Академія розмістилась у кількох приміщеннях. Інститути ботаніки та зообіології розмістились в будівлі бувшого Спирттресту по Пушкінській вулиці, 79, разом з інститутами хімії, фізичної хімії, фізики та математики, суспільних наук. Всього в приміщенні було 14 кімнат, де розміщувались інституції, які до війни займали окремі будівлі. У травні 1942 р. їй надано велике приміщення – Будинок професійних спілок, т. зв «Дом союзів», де розгорнули свою роботу більшість інститутів [223, С. 123-124]. Значна частина лабораторного устаткування, бібліотеки, робочі матеріали наукових установ лишилось в Києві. Як згадує у листуванні з В. І. Вернадським професор, біохімік В. В. Ковальський: «Нам, киянам, довелося особливо важко, пережити загибель наших бібліотек, рукописів, журналів лабораторних спостережень та ін. Матеріали мого відділу порівняльної біохімії (в Інституті біохімії) всі загинули, співробітники розсіялися. Все доведеться створювати знову. Чи вдасться зібрати тільки те, що було опубліковано (з проблем еволюції мінерального обміну і хімічної мінливості організмів), але більша частина здобутих нами даних вже не існує.» [486, С. 30]

Однак, навіть в таких умовах академічні інституції відновили науково-дослідну діяльність. Розгортання робіт почалося з уточнення та коригування тематичних планів інститутів, особливо в частині, що стосувалася оборонної тематики. З цією метою 17 жовтня 1941 р. було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні СРСР при АН [223, С. 71].

До кінця 1941 р. поступово було налагоджено матеріально-технічні умови життєдіяльності академії: затверджено бюджет фінансування Академії, надано житло (як для приватних так і для виробничих потреб) та організовано харчування співробітників, забезпечення продовольчими товарами [223, С. 78-79; 496]. Лише в травні 1942 р. вирішилось питання щодо об’єднання лабораторій в одному приміщенні, що дозволило розширити тематику робіт, відновити

діяльність низки колишніх установ та утворити ряд нових комісій і комітетів [223, С. 123-124]. У лютому 1942 р. було створено Комісію по відбудові зруйнованих ворогом міст і підприємств України [223, С. 91]. Сільськогосподарську секцію Комісії очолив член-кореспондент П. А. Власюк, заступник – член-кореспондент Є. В. Звєрозомб-Зубовський. Із січня 1943 р. комісії було перейменовано на Комісію з відбудови народного господарства УРСР [342]. Оскільки в перші місяці війни важливі промислові і сільськогосподарські райони СРСР були окуповані, зросло значення східних його районів. В серпні 1942 р. було ініційовано створення Комісії по мобілізації ресурсів Башкирської РСР на оборону СРСР [223, С. 18].

Керівництво БАРСР за вагомий вклад у мобілізацію природних багатств краю нагородив наукових співробітників АН УРСР Почесними грамотами Верховної Ради БАРСР, в тому числі академіка А. О. Сапєгіна, чл.-кор. П.А.Власюка, К.Г.Воблого, Я. В. Ролла, кандидата біологічних наук М. М. Підоплічко. Почесною грамотою Верховної Ради БАРСР було нагороджено весь колектив АН УРСР [223, С. 221].

Покращення матеріально-технічного забезпечення дозволило з липня 1942 р. відновити роботу Відділів. Зокрема, серед ч-х відділів АН почав функціонувати Відділ біологічних наук, вченим секретарем якого призначено член-кореспондента П. А. Власюка [223, С. 134]. Таким чином, протягом серпня-грудня 1941 р. АН основну увагу приділяла своїм організаційним питанням, то у 1942 р. вона широко розгорнула дослідницьку діяльність. Однак, цей процес потребував подальшого зміцнення експериментальної бази Відділу біологічних наук, адже в зв’язку із збільшення поставлених завдань та зростанням вимог до інституцій з боку урядових органів і розгортанням роботи щодо мобілізації ресурсів на оборону країни, наявних лабораторій було замало. Академіком М. М. Гришком пропонувалось залучити до експериментальних робіт бази Медичного, Бактеріологічного, Ветеринарного інститутів БАРСР, посилити технічне постачання усіх інститутів біологічного відділу АН піддослідними тваринами, організувати забезпечення реактивами, лабораторними матеріалами та апаратурою [224, С. 69-70]. До складу Академії наук було повернуто академічну лабораторії хімії ґрунтів, що перебувала під час евакуації у розпорядженні Харківського СГІ [224, С. 73-74]

В травні 1943 р. Уряд СРСР прийняв рішення про переведення АН УРСР до Москви, де вона перебувала до березня 1944 р [223, С. 214-218]. Було визначено 5 черг переїзду інституцій АН. Зокрема, Інститути

Зообіології, Ботаніки та Геологічних наук вивозились останніми [224, С. 100]. В зв'язку із збільшенням експериментальної бази планувалось провести в серпні 1943 р. розукрупнення Інститут зообіології і поновити існування трьох окремих інститутів: Інститут зоології, Інститут мікробіології та Інститут гідробіології [224, С. 106]. Однак, переміщення до Москви відбувалось ще об'єднаними структурами [224, С. 123]. І лише з поверненням до Києва було завершено процес реорганізації з утворенням у липні 1944 р. окремих інституцій [224, С. 130-131]. Загалом до Москви було перевезено 385 наукових співробітників. Виконкомом Московської міської ради було виділено приміщення для розміщення установ Академії на базі звільненого Інституту ім. К. Лібкнехта, який потребував капітального ремонту, на що виділялось 16 тис. крб. [223, С. 214-215].

За весь термін перебування Академії наук в евакуації Президія АН УРСР, очолювана академіком О. О. Богомольцем, провела 88 засідань в Уфі (липень 1941 – вересень 1943) та 15 - у Москві (жовтень 1943-травень 1944), розглянуто біля 800 питань організаційного, науково-організаційного та наукового характеру. [223, С. 23] В результаті такої активної діяльності було досягнуто значних успіхів у налагодженні життєдіяльності академічних установ, активізації їх діяльності для потреб оборони, розвитку східних регіонів СРСР, зокрема в галузі сільського господарства.

Виклики, які постали перед сільськогосподарськими НД установами в умовах евакуації вимагали нових адміністративних, організаційних рішень для належного налагодження науково-дослідної роботи. Особливу увагу Наркомзем УРСР приділяв контролю за збереженням наукової документації, ведення архівів установ, адже в умовах постійних переміщень людських та матеріальних контингентів, це питання, як правило, було не першочерговим. Протягом жовтня 1941 р., коли більшість евакуйованих сільськогосподарських НД установ розгорнула постійну роботу, НКЗС УРСР видає низку документів щодо збереження архівних матеріалів. Згідно розпорядження від 12 жовтня та наказу від 21 жовтня 1941 р. були розроблені інструкції для керівників НДІ та навчальних установ, за якими передбачалось призначення відповідального по кожному інституту за зберігання наукової поточної документації; забезпечення її зберігання у відповідних приміщеннях; заборонялось відбір на макулатуру паперів з числа діловодної документації, а в разі необхідності проводити цю процедуру тільки залучаючи працівників архівної служби НКВД; надання до Центрального Архіву НКЗ СРСР та архіви на місцях у 2-х екземплярах

усіх друкованих праць (книги, газети, брошури, листівки, плакати тощо). Завдячуючи таким заходам було збережено наукові архіви тих НД установ, які успішно розгорнули свою діяльність [602; 563].

Згідно доповідної записки НКЗС УРСР до НКЗС СРСР про результати евакуації та заходи по збереженню майна колгоспів, МТС, ремонтних підприємств, вищих навчальних закладів, науково-дослідних та інших установ системи Наркомзему УРСР на початок липня 1942 р. було збережено та фінансувалось НКЗС УРСР в цей період лише 9 установ: Ворошиловградський СГІ, УНДІ тваринництва (м. Енгельс), Дніпропетровський інститут зернового господарства (м. Саратов), УНДІ механізації (м. Саратов), УНДІ експериментальної ветеринарії (м. Саратов), НДС птахівництва (Саратовська обл.), Харківська державна селекційна станція (м. Камишин, Сталінградської обл.), Український філіал ВНДІ кормів (м. Червоний Кут Саратовської обл.)та Біловодська баклабораторія (м. Енгельс) [424, Арк. 81]. Тому міністерство здійснювало посилений контроль за цими інституціями, коригувало їх наукову, організаційну та фінансову діяльність. З метою організації збереження та налагодження роботи згаданих науково-дослідних установ та освітніх закладів в складі НКЗС УРСР формувалась спеціальна група співробітників у складі 30 чол., які мали розв'язувати за усі поточні проблеми цих інституцій в умовах евакуації [424, Арк. 83-84]. Крім того, в системі НКЗС УРСР припинявся випуск всіх періодичних та продовжуваних видань, звітів, збірок наукових праць тощо.

Отже, науково-дослідні установи аграрного спрямування в ході евакуаційної кампанії опинились в особливій ситуації. З одного боку, питанню збереження племінного поголів'я та елітного насіннєвого фонду, наукової документації щодо дослідної роботи та наукових кадрів надавалось згідно урядових документів стратегічне значення, адже у реаліях війни продовольче питання є вкрай актуальним. Використовуючи ресурси науково-дослідних установ, агропромисловий комплекс країни зумів би у короткі строки подолати втрати земельного, людського, технічного, тваринного фонду тощо та налагодити ефективну роботу у тилових районах. Однак, організованістю, узгодженістю дій, фінансуванню евакуаційна компанія щодо вказаних установ не відзначалась. Вся відповідальність щодо переміщення та налагодження роботи на місцях покладалась на керівників цих закладів та їх організаторські здібності. Результати евакуації науково-дослідних установ в певній мірі можна назвати суперечливими. З усіх галузей природничої науки сільськогосподарський напрямок в ході війни

опинився в особливому становищі, адже більшість цих наукових установ тісно пов'язані із досліджуваною місцевістю і тому науково-дослідна робота не могла бути повністю припинена та евакуйована. Тому цей процес носив вибірковий характер. Крім того, швидке просування ворога не дало можливості налагодити евакуацію того, що можна було вивести: спеціалістів, обладнання, племінний та насіннєвий фонд. Зовсім не торкнувшись інституцій Західної України та лише частково Правобережжя, більшою мірою Київщини. Краще було проведено евакуацію харківських науково-дослідних установ аграрного спрямування, про що свідчить перелік повноцінно-діючих сільськогосподарських НДІ в період евакуації.

Більшість врятованих НДІ системи НКЗС УРСР були передислоковані до Саратовської області. Місто Саратов було обрано не випадково, адже це був один з центрів сільськогосподарської дослідної справи в Радянському Союзі. Тут діяли потужний СГІ, заснований ще у 1918 р. на базі Вищих сільськогосподарських курсів, зооветеринарний інститут, правонаступник Юрьєвського (Дерптського) ветеринарного інституту, переведеного сюди у 1918 р., інститут механізації та електрифікації сільського господарства (створений у 1932 р.). На базі Саратовської НДС, відкритої у 1907 р. було організовано провідну аграрну НДУ – НДІ зернового господарства південного сходу СРСР. Досвід евакуації в м. Саратов інституцій вже був, коли у вересні 1915 р. під час Першої світової війни, в зв'язку з наближенням театру військових дій, сюди було перевезено Київський університет ім. Св. Володимира, комерційні та педагогічні інститути та Вищі жіночі курси, які перебували тут до літа 1916 р. Загалом тоді було евакуйовано в місто 2900 наукових співробітників та 6500 студентів, що супроводжували 100 вагонів вантажів, включаючи бібліотеку університету та наукове обладнання. Університет тоді розмістився у трьох новозбудованих корпусах Саратовського університету. Під час Другої світової війни м. Саратов став знову центром, куди було передислоковано й багато культурних інституцій як українських (5), так і загальносоюзних (4). Загалом, Саратовська область прийняла на себе один з найбільших евакуйціних потоків за період Другої світової війни (310-320 тис. чол.). Адже з приєднанням 15 районів розформованої в серпні 1941 р. АРСР німців Поволжя та депортацією етнічних німців з цієї території край мав у своєму розпорядженні великі обсяги у більшості вільної від місцевого населення території.

Однак, через значну кількість евакуйованих людей, установ та організацій в регіоні, в наслідок чого місцеві органи не справлялись з

ефективним налагодженням постачання продовольчих та промислових товарів, забезпеченням належних житлових умов рівень матеріального життя мігрантів Саратовської області був низький. Що дозволило зробити висновок про перевантаженість області переселенцями [253. С. 239]. Згідно спогадів сина чл.-кор. Л. Й. Рубенчика, який з родиною евакуювався до в м. Саратова, восени 1941 р. місто «було повне напівголодних людей, роздратованих напливом біженців. […]. Коли прийшла зима, голод посилився, картки майже не отоварювали, в квартирах не опалювали» [717]. Продовольчі труднощі в регіоні штовхали деяких керівників сільськогосподарських НДУ, які мали тісний зв'язок з виробничими базами, на певні махінації задля власного збагачення. На сторінках архівних матеріалів зафіксовано зловживання, які здійснювались керівним складом інституцій, коли продавалась на «чорному» ринку худоба підсобного господарства тощо. Непоодинокими випадками було приписування у списки на отримання продовольчих пайків, розподіл худоби чи кормів для тварин «мертвих душ». При виявленні таких порушень винні безперечно карались, але лише в адміністративному порядку [10]. Слід зазначити, що наукові співробітники НДІ аграрного спрямування мали більше шансів задовільнити свої продовольчі потреби, які в умовах війни були одними з першочергових. Їм надавались ділянки на підсобних городах установ, виділявся насіннєвий фонд з евакуйованих резервів, худоба для відгодовування тощо [10]. Однак, це вимагало додаткового фізичного навантаження та відволікало від основної наукової діяльності, що безперечно впливало на якість наукових розробок.

Гостро поставала житлова та продовольча проблеми і для науковців академічних установ, що опинились в столиці Башкирської АРСР, м. Уфі. До війни це був невеликий, однак, промисловий, науковий та культурний центр Південного Уралу з населенням 258 тис. чол, один з найбільших транспортних вузлів країни [715, С. 5]. Віддаленість від фронту та наявність розгалуженої мережі шляхів дозволило евакуювати сюди лише у 1941 р. близько 104 тис. чол., а до 1942 р. чисельність евакуйованих досягла 278 тис. чол. [744, С. 74] Сюди, крім 18 інституцій АН УРСР були евакуйовані ще 10 культурних установ УРСР та 8 освітніх та науково-дослідних інституції всесоюзного значення, 4 міністерства СРСР. Такий наплив людей, установ вимагав значних зусиль місцевої влади щодо організації побутового життя евакуйованих. Для розміщення новоприбулих 15 тис. сімей місцевих жителів, не задіяних на оборонних підприємствах, були виселені у віддалені сільські райони. [473, С. 12] Однак, соціальна допомога уряду країни

евакуйованим носила диференційований характер. Загалом, співробітники Академії наук знаходились у кращих матеріально-побутових умовах, ніж інші категорії евакуйованого населення. Керівництво Академії наук постійно турбувалось про покращення умов життя співробітників та їх сімей. Попервах вчених та їх родини розміщували у найбільшому готелі "Башкирія", згодом почали виділяти окреме житло. За спогадами сина чл.-кор. Л. Й. Рубенчика, який з сім'єю зміг евакуюватись до Уфи лише на початку 1942 р., родина вченого попервах ночувала у робочому кабінеті президента АН УРСР академіка О. О. Богомольца. Однак, «після голодного прифронтового Саратова, постійних бомбардувань, облав і страху перші тижні в Уфі здавалися нам раєм. Через пару місяців кочове життя закінчилося – знайшлася кімната і для нас. Це було промерзле не опалювальне приміщення з забитими фанерою вікнами в одному з будинків барачного типу.» [717]

Аби налагодити продовольче забезпечення співробітників АН у грудні 1941 р. на розпорядження РНК БАРСР було організовано харчування співробітників АН в урядовій їдальні, з травня 1942 р. почало працювати підсобне господарство в с. Чишми, виділено земельні ділянки під приватні городи. [224, С. 40-41] Уряд прийняв рішення про забезпечення наукових співробітників АН одягом, взуттям, постільною білизною, паливом, забезпечено медичне обслуговування, відкрито для дітей працівників Академії дитячий садок на 100 місць [224, С. 68-69]. Лише 2 липня 1942 р. Нарком торгівлі СРСР видав наказ «Про впорядкування забезпечення працівників науки, мистецтва і літератури», за яким академіки, члени-кореспонденти АН СРСР, АН союзних республік, лауреати Сталінських премій, заслужені діячі науки і техніки мали отримувати картки на продукти харчування за нормами, встановленими для службовців, робітників підприємств особливого списку [223, С. 134-136]. Краще було організовано побутові умови під час переїзду та розміщення в м. Москва, де одразу було вжито відповідних заходів щодо забезпечення співробітників АН УРСР харчами під час переїзду до м. Москви, 385 наукових співробітників та їх сімей, які переїздили, розміщувались в окремому готелі, співробітників Академії наук УРСР прикріплювали до продовольчого магазину Академії наук СРСР, організовувалась їдальня для науковців. [223, С. 217-218]

Таким чином, недосконало спланована та проведена евакуаційна кампанія, об'єктивні чинники, які не сприяли цьому, призвели до того, що вдалось лише частково зберегти матеріальну базу вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Вивезене з України в тилові

райони Радянського Союзу наукова документація, елітне насіння, племінна худоба дало можливість швидко розгорнути діяльність науково-дослідних інституцій аграрного спрямування. Однак, у ході бойових дій на території українських земель було втрачено приладдя, літературу, наукові архіви, споруди, а головне, що було втрачалось назавжди – досліди, результати багаторічної та самовідданої праці багатьох науковців.

3.2. Досягнення вітчизняних науково-дослідних установ в питаннях науково-методичного забезпечення сільського господарства в умовах евакуації

Евакуйовані з України у тилові райони СРСР вчені-аграрії одразу включились у наукову діяльність і разом з місцевими науковцями зробили свій внесок у відновлення продовольчої безпеки Радянського Союзу, для забезпечення промисловості сировиною. Виклики, які постали перед НД установами в умовах евакуації вимагали нових адміністративних, організаційних рішень для належного налагодження науково-дослідної роботи,, значної мобілізації зусиль вчених при мінімальних витратах держави. Все наукове життя в умовах евакуації було підпорядковане військовим цілям і завданням. Нові природньо-історичні умови, в яких опинились вчені-аграрії, особливо для рослинницької галузі, диктували нову тематику досліджень, вимагали інших підходів до вирішення поставлених завдань державною та урядом. Особливого значення в цей період набували наукові та виробничі контакти з місцевою владою, взаємовідносини з місцевими науково-дослідними установами чи підприємствами.

3.2.1. Здобутки і втрати вітчизняних науково-дослідних установ аграрного спрямування

В умовах військового часу прискіплива увага з боку керівних органі приділялась трудовій дисципліні, обліку робіт, оформленню трудових книжок, наукової документації. Інструкції НКЗС УРСР рясніють вказівками щодо чіткого дотримання належного оформлення наукових планів, звітів по програмам, темам, з урахуванням строків, закріпленням відповідальних осіб, розробки контроля за виконанням робіт. Акцентувалось з одного боку на налагодженні роботи з місцевими

виробничими організаціями, а з другого – наголошувалось, що практична допомога для наукових установ не є головною. Для активізації наукової діяльності співробітників в нелегких умовах евакуації широко практикувалось застосування радянських методів стимуляції: соціалістичне змагання, ударництво. Зокрема, Наркомзем «рекомендував» керівникам науково-дослідних установ використовувати змагальні принципи щодо термінів та якості виконання досліджень [583]. Визначались також критерії оцінки: праця має бути економнішою у затратах часу, меншою за обсягом звітна документація, але насичена виробничими прикладами, рекомендаціями, ретельна експериментальна перевірка, чіткість викладу доказовою бази. Більш розгорнутими звучали настанови щодо налагодження господарського життя: визначення самостійного (по можливості) господарського розміщення, закріплення документально права на землю, приміщення, комунальні послуги, організації підсобних господарств, виділення співробітників городами, транспортне забезпечення тощо. Адже, в умовах військового часу сільськогосподарська науково-дослідна установа мала бути міцною організацією в господарському відношенні аби вдало вести науково-дослідну роботу в реаліях евакуації. Типовим завершенням інструкції слугували по-радянськи заклики: «інститут повинен працювати «підтягнуто», по військовому і в нових умовах і, незважаючи на наявність певних труднощів, виконати тематику на високому науково-технічному рівні.» [583]

Найважливішою проблемою рослинницької галузі залишалась зернова, особливо у складних кліматичних умовах Поволжя. Провідну роль у вирішенні зернової проблеми цього регіону до війни відігравав Інститут зернового господарства південного сходу СРСР (м. Саратов). Зусилля цього колективу були направлені на вирішення трьох проблем: роль чорного пару у підвищенні урожаю зернових, травопільна система сівозмін та насінництво.

На матеріальну та наукову базу цієї установи було евакуйовано з м. Дніпропетровська *Інститут зернового господарства ім. В. В. Куйбишева*, організованого в 1930 г., з експериментальною базою в с. Ерастівка (П'ятихатський район, Дніпропетровської області). Як зазначалось, з липня 1941 р. очолив інститут відомий вчений-аграрій Антон Іванович Задонцев (1908-1971) [518]. В 1942 р. штат інституту був затверджений у кількості 15 наукових співробітників, в 1943 р. – вже 22 науковців [636, С. 143-144, 352]. На дослідну роботу виділялось в рік від 180 до 300 тис крб. [120].

У 1942 та 1943 рр. об'єднаними силами інститутів проводилась робота по двом основним напрямкам: 1. Розробка системи агротехнічних заходів по вирощуванню польових культур в умовах воєнного часу і заходів по відновленню сільського господарства в звільнених від німецьких загарбників районах; 2. Створення відновлювальних фондів елітного насіння зернових, зернобобових, олійних, овочевих, баштанних культур і кормових трав сортами, районованими в степових районах УРСР.

Держава в особі Наркомзему УРСР планувала створити насіннєві фонди сортового насіння в областях РРСФСР, що межували з УРСР – Саратовською, Куйбишевською, Тамбовською, Пензенською, Сталінградською. Репродукцію насіння та в першу чергу елітного насіння проводити силами евакуйованих Держслекстанцій (далі ДСС) УРСР та Інститутом. У 1942 р. цією установою спільно з Дніпропетровською ДСС було вирощено 859 ц насіння еліти та супереліти, яку збережено в держфонді для потреб УРСР. Також збережено 541 ц насіння озимого жита та пшениці Дніпропетровської ДСС, які зберігались на пунктах Саратовської контори Держсортфонду.

Для створення насіннєвого фонду по основним районованим для Півдня УРСР сортів озимих культур було затверджено план посіву на 1942 р. для Інституту та Дніпропетровської ДСС обсягом 128 га (35 га озимого жита та 93 – озимої пшениці). Також був затверджений план посіву озимих культур для вирощування насіння еліти для Харківської ДСС, яка проводила роботу на Камишанському дослідному полі Сталінградської області. Ставилась головна задача – зберегти усе наявне насіння еліти районованих сортів для УРСР як вирощеного у 1942 р. так і евакуйованого з України урожаю 1940 та 1941 рр. [149, Арк. 85-87].

Для проведення насінницьких посівів були організовані спеціальні елітні ділянки при насінницьких радгоспах Саратовської області – у 1942 р. при двох радгоспах, а в 1943 р. при трьох радгоспах. Розмноження перспективних сортів проводилося безпосередньо на інститутській дослідній ділянці, а теплолюбних культур – на дослідному полі Камишинської Держселекстанції в Сталінградської області. Вихідним насінням слугували в основному зразки евакуйовані Дніпропетровською ДСС, а по зернобобових також і насіння, евакуйовані Красноградською дослідною станцією.

В результаті робіт 1942 і 1943 років було отримано сортового насіння ярих зернових, зернобобових культур, однорічних кормових трав і соняшнику: в 1942 р – 850 ц, а в 1943 р – понад 2,5 т. ц. Проведено розмноження перспективних для Степу УРСР сортів зернових,

зернобобових культур та однорічних кормових трав. Створено вихідний матеріал для нормального розвитку в 1944 р. насінництва за всіма основними сортами зернових культур, районованих в Дніпропетровській та Запорізькій областях. З РРФСР було завезено 3336 ц сортового насіння зернових, зернобобових культур, соняшника и трав вирощених під час евакуації. Зроблені в 1943 році сортові посіви озимих культур на площі понад 300 га, з них 140 га в Старобільському районі [673]. Плідна робота вчених інституту в евакуації сприяла прискореному відродженню зруйнованого сільського господарства Української РСР.

Перед вченими-аграріями стояли проблеми і щодо вироблення ефективних рекомендацій по вирощуванню окремих культур. Було поставлено завдання вивести сорти проса, мали більш довгий вегетаційний період, ніж у районованих, щоб розрядити напруженість періоду жнив. В результаті селекції їм вдалося створити два сорти – №68 і №311, що перевищували за врожайністю районований сорт проса Саратовське-853 на 12% та пізніше його дозрівання на 5-10 днів [737].

Агротехнічні досліди, проведені з культурою проса, показали також можливість розтягнути строки збирання шляхом проведення різночасових посівів. Такі посіви, вироблені в 1941 р. 26 травня і 26 червня, а в 1942 р. – 6 червня і 6 липня, тобто через місяць між першим і другим термінами, створили розрив у часі дозрівання в 13-15 днів. І отриманий досить високий урожай – в 1941 р 32 ц з га по зябі, в 1942 р. – 19 ц з га по весняній оранці. Причому виявилося, що при пізньому періоді посіву, завдяки ретельній передпосівній обробці, вдалося значно очистити ґрунт від бур'янів і отримати на складних посівах без прополки урожай не менший, ніж на широкорякових, де проводилася дворазовий міжрядковий обробіток. Результати досліджень знайшли широке застосування в колгоспах південного сходу країни. [737].

Науковці рослинницької галузі розпочали впровадження в сільське господарство східних районів цілого ряду технічних культур, які тут ніколи не вирощувались, зокрема цукрового буряку, кукурудзи, тютюну, каучуконосів тощо. Українські вчені переконливо довели, що і в місцевих кліматичних умовах можна вирощувати багаті врожаї цих культур. Вчені інституту розробили і впровадили при виробництві картоплі прийом ранньої вигонки. Він включав в себе підбір ранньостиглого сорту, обов'язкове пророщування бульб протягом 20-30 днів у вологій полові або на світлі, неглибоку посадку (на 6-7 см) з підгортанням після сходів. Сама рання посадка (в середині квітня) дозволяла вирощувати і отримувати урожай в розмірі 8-10 тонн з гектара в

кінці червня - початку липня, тобто на 20-30 днів раніше, ніж при звичайній весняній посадці.

Результатами досліджень вчених з одним з основних каучуконосов – кок-сагизу- встановлена можливість отримання на саратовській землі врожаю сирих коренів 50-80 ц з га та виходом каучуку в 100-160 кг з га і врожаю насіння кок-сагиз в перший рік 30-50 кг, у другий рік - 100-130 кг з гектара. Були розроблені основні прийоми обробітку кок-сагизу (способи передпосівної обробки ґрунту, площі живлення, розведення кореневими живцями тощо).

Спільно з НДІ зернового господарства південного сходу СРСР українські вчені випробовували місцеві сорти соняшнику: Саратовський-19, Саратовський П-10, місцевий романовський і Саратовський ранній. Перші три з них були високоолійних сортами. За даними трирічного випробування, вони перевершували по збору масла з гектара районований сорт Саратовський-169 на 16,5-21%. Сорт Саратовський ранній, поступаючись по олійності сорту 169, мав порівняно з ним на 10-12 днів менший вегетаційний період. Рішенням Державної комісії з сортовипробування цей сорт він як скоростиглий сорт з 1943 р. районувався в східних районах країни. В результаті селекційної роботи в 1940-1942 рр. був виведений новий скоростиглий сорт соняшнику Р-27, який мав такий самий вегетаційний період, як і сорт Саратовський лузальний ранній, але перевищував його зі збору олії з га на 20%. Крім того, одночасно виведено новий сорт соняшнику Саратовський лузальний, який, маючи більші показники лузжистості (більша масова частка оболонок до загальної маси насіння), однак по врожайності та олійності не тільки не поступався, але навіть перевершував районований сорт 169.

Таким чином колектив УНДІ Зернового Господарства зберіг вивезене лабораторне устаткування, еліту кращих сортів сільськогосподарськихг культур та майно Інституту. Силами Інституту в час евакуації було організовано розмноження сортового насіння на полях радгоспів в Саратовській області і вже восени 1943 року та весною 1944 року посіяно значну площу репродуктованим насінням в колгоспах визволених районів УРСР. Інститут успішно провів також весняну сівбу на своїх експериментальних базах і одержав значний врожай високоякісного сортового насіння.

Згідно завдання Наркомзему УРСР евакуйована галузева науково-дослідна установа, *Українська філія Всесоюзного інституту кормів ім.В. Р. Вільямса,* здійснювала роботу зі створення сортових

насінницьких фондів багаторічних та однорічних трав у нових ґрунтово-кліматичних умовах для відновлення селекції і насінництва кормовиробництва після звільнення тимчасово окупованих територій УРСР.. Вченими інституту було збережено після весняного посіву 1942 р. вихідного насіння 967 кг насіння кормових трав (люцерна, експарцет, віка ярова, житняк, рейграс, конюшина червона, буряк кормовий). Для підтримання основних сортів кормових культур здійснено посів евакуйованого насіння у Балашовському та Краснокутському районах Саратовської області; Старо-Полтавському районі Сталінградської області; Митрофанівському дослідному полі Воронезької області. В наслідок чого було зібрано 8,5 ц насіння трав [148, Арк. 25]. Інститут також розробив рекомендації для Держкомісії по сортовипробуванню зернових культур при Наркомземі СРСР для форсованого розмноження найбільш цінних районованих сортів люцерни (Грімм-Зайкевич та Українска 256): наявні посіви люцерни 1940 року використовувати шляхом пересаджування коріння весною 1943 р. і заборонялось переорювання вказаного сортовипробування восени 1942 р. [149, Арк. 91-93]. Тісно співпрацюючи з УНДІ експериментальної ветеринарії та УНДІ тваринництва вчені інституту продовжували вивчення кормів та питань відгодівлі тварин, збереження поголів'я продуктивної худоби Держплемрозсадників, колгоспів, племрадгоспів, евакуйованої з районів тимчасово зайнятих німецькими загарбниками [521].

З метою швидшого та ефективного рішення виробничих питань в умовах військового часу було реорганізовано структуру *Всесоюзного НДІ цукрової промисловості*, де первинними ланками стали відділи, а не лабораторії, як це було до війни. До складу Інститут наразі входило 3 наукові (селекції, агротехніки, механізації) та адміністративно-господарський відділи. Загалом штат нараховував 21 наукового співробітника та 3 адміністративних працівників. Виконувати обов'язки директора продовжував к. с.-г. н. Бузанов І. Ф. [549]. Таким чином, інститут звітував про створення нової мережі дослідно-селекційних полів на науковій базі евакуйованих ДСС (Верхнячської, Іванівської, Льговської, Весело-Подолянської, Рамонської та Первомайської [451, Арк. 1]). та сконцентрував найбільшу дослідну роботу на Бійській селекційниій станції Головцукру. Таким чином, з довоєнних українських ДСС та пунктів мережі (Білоцерківська, Верхняцька, Веселоподільська, Іванівська, Уладово-Люлінецька станції та Ялтушківський та Уманський селекційні пункти) було повною мірою евакуйовано лише дві. Були вивезені керівні спеціалісти, частково технічний персонал, найбільш

цінні селекційні матеріали станційних еліт і родоначальників, а також основний фонд маточного насіння всіх селекційних станцій Головцукру. Вченим інституту і селекційних станцій вдалося евакуювати результати багаторічних досліджень зернових культур і трав. Зокрема, наукові річні звіти інституту та селекційних станцій; найбільш цінний селекційний матеріал у вигляді зразків насіння селекційних культур – озимого жита, озимої пшениці, ярої пшениці, вівса, ячменю, проса, гороху, вики ярої, конюшини, люцерни, еспарцету та злакових трав; найбільші партії насіння всіх районованих та перспективних сортів зернових культур і трав, виведених окремими селекційними станціями; найбільш цінне лабораторне обладнання [117, Арк. 125].

На селекційних станціях дослідження виконували за всіма основними категоріями селекційного процесу: в селекційних розплідниках, у порівняльних дослідженнях, з висадженням еліти, зі здійсненням районного та державного сортовипробування [451, Арк. 3]. У період 1941-1945 рр. насінництво цукрових буряків було заново організовано в Середній Азії і Казахстані. Евакуйований насіннєвий матеріал довелось розмістити у двох географічно відділених місцях: Тимашевській насіннєвій базі у Куйбишевській області та Бійській селекційній станції в Алтайському краї [140, Арк. 33]. У зв'язку з необхідністю репродукування евакуйованих матеріалів, виведене насіння частково довелось відправити у Новотроїцький буряківничий радгосп у Фрунзенській області Киргизької РСР, де розмістились вчені та основні наукові матеріали інституту [589, Арк. 10].

За даними М. І. Орловського, льговські і уладівські матеріали були розміщені в Алтайському краї, іванівські – в Канті, рамонські, білоцерківські та верхняцькі – в Новотроїцьку (Киргизія), весело-подільські – в Мерне (Казахстан) [440].

Варто зазначити, що ВНДІЦП ще у 30-х рр. XX ст. проводив значну роботу по освоєнню цих нових для цукрового буряку регіонів, які вирізнялись різкою специфікою ґрунтово-кліматичних та агровиробничих умов. Характер та тривалість вегетаційного періоду, якість ґрунтів, кількість та поширення опадів, температура та відносна вологість повітря, а також агровиробничі умови цих районів суттєво відрізнялись від т. зв. «старих» районів буряківництва. Тому стало зрозумілим, що ефективне ведення галузі в цих регіонах потребує виведення високопродуктивних сортів цукрового буряку у даних типових умовах. Тоді ж було засновано Бійську державну селекційну станцію, 1932 р. – для обслуговування районів буряківництва Алтайського краю, Фрунзенську ДСС – для Киргиської та Казахської

РСР. Впродовж 1939-1940 рр. інститут надавав методичну допомогу у проведенні дослідної роботи щодо виведення нових адаптованих до цих умов сортів [36].

Упродовж 1942–1943 рр. в евакуації до східних районів СРСР науковцями інституту виконано значний пласт науково-дослідної роботи. Вченими збережено і розмножено основний генофонд цукрових буряків, що забезпечило після звільнення УРСР від німецько-фашистських загарбників повне відновлення довоєнного обсягу селекційно-насінницької роботи у науково-дослідних станціях інституту та посів цукрових буряків на значних площах країни [451, Арк. 2]. Для ґрунтово-кліматичних умов Середньої Азії було розмножено нові гібриди кормових, столових і деяких диких форм цукрових буряків, здійснено дослідження їх фізіологічних та біохімічних властивостей [466, Арк. 2]. Зокрема, в Іссик-кульській і Фрунзенській областях та в Узбецькій РСР. Спільно з Фрунзенським пунктом був розроблений новий більш ефективний безвисадковий спосіб вирощування насіння цукрових буряків [117, Арк. 122].

Вже восени 1941 року був закагатований посадковий матеріал з тим, щоби в 1942 році забезпечити посадку насінників на площі 2300 га в Казахській та 3000 га – в Киргизькій СРСР. Поряд з розширенням насінництва у радгоспах, культура цукрових буряків на насіння вперше в ці роки впроваджувалось і в колгоспах. У роки Великої Вітчизняної війни вперше широко був застосований безвисадковий спосіб вирощування насіння цукрових буряків, що скорочувало витрати тяглової сили та ручної праці на 35-40%, розроблена система агротехнічних заходів у боротьбі із засоленням грунту у зрошуваних районах Средньої Азії [686, Арк. 18]. У 1943 році в колгоспах Узбецької, Киргизької та Казахської РСР було вирощено 16194 ц насіння, що дозволило засіяти всі площі вищеназваних республік, які вирощували цукрові буряки [683, С. 333]. З Середньої Азії інститут повернувся з ешелонами насіння, якого вистачило на всю повоєнну площу посіву цукрових буряків [242, С. 12].

Основним завданням в евакуації щодо удосконалення вирощування зернових культур і трав було: збереження евакуйованого селекційного матеріалу шляхом часткового репродукування та створення гарних умов при зберіганні насіння у складах; розмноження виведеного насіннєвого матеріалу районованих і перспективних сортів у обсязі, що забезпечував повне відновлення насіннєвих посівів на звільнених від німецько-фашистських окупантів селекційних станціях [451, Арк. 5]. З виконання зазначеного завдання у 1944 р. в інституті відмічено підвищення

реевакуйованого селекційно-насіннєвого матеріалу більше ніж у 100 разів, що становило 1324% . За деякими сортами озимої пшениці та вівса з насіння, вивезеного у кількості, меншій за 1 кг, шляхом застосування ефективних заходів з його розмноження, отримано насіння від 17 до 70 т. Вченими обґрунтовано для впровадження в сільськогосподарське виробництво Киргизької РСР ефективне вирощування: гороху для поливних районів Чуйської долини; для богарних земель озимого жита, як культури менше чутливої до пошкодження шкідником черепашкою та значно більше стійкої до несприятливих умов посухи і родючості ґрунту у порівнянні з озимою пшеницею [117, Арк. 126].

Науковцями досліджено і впроваджено у виробництво ефективні заходи агротехніки у поливних районах бурякосіяння Казахської, Киргизької та Узбецької РСР [117, Арк. 131]. З підвищення ефективності насінництва цукрових буряків встановлені оптимальні терміни і способи посіву, внесення добрив, збирання та кагатування маточників цукрових буряків. Розширені площі насінників, що за короткий термін дозволило у воєнний час зайняти значне місце у виробництві та забезпеченні після звільнення від фашистської окупації основних районів бурякосіяння УРСР насінням цукрових буряків.

Наукову роботу в Середній Азії, проводив евакуйований з Одеси *Всесоюзний науково-дослідний селекційно-генетичний інститут*. Навесні 1942 р., коли не вистачало посівного матеріалу, група наукових працівників на чолі з директором інституту А. Д. Родіоновим впроваджувала в сільське господарство Узбекистану спосіб садіння картоплі верхівками бульб, який широко пропагував тодішній лідер агробіології, академік АН СРСР, Т. Д. Лисенко, який мав тісні давні контакти з інститутом. Він надавав співробітникам установи докладну інструкцію, як зберігати і здійснювати посадку верхівок. Зокрема, для заготівлі посадкового матеріалу залучались працівники підприємств громадського харчування, які мали зрізати і зберігати верхівки. Посадка картоплі верхівками дозволяла використовувати основну масу бульби посадкової картоплі для харчування, тоді як для висадки використовувати лише невелику його частину (10-15 г). В березні 1942 р. директор інституту доповідав академіку про результати дослідної роботи по цим дослідам. Всього по Узбекистану (колгоспи, їдальні м. Ташкент, Самарканд) було заготовлено біля 100 т картоплі. Бригада з науковців перевіряла заготовлені верхівки бульб у колгоспах Ташкенської, Самарканської та Андижанської областях та міських господарствах на наявність пошкоджень. Але, як зазначалось, працівники, боючись, що верхівки при тонкому зрізі можуть загинути,

різали набагато більшими шматками, в середньому більше 15 г. Аби зменшити час приживлення, використовували зшкрябування огрубілої частини заготовки [432, С. 112-113]. Таким способом було висаджено картоплю на площі 150 тис. га. Згідно даних, які готували для академіка науковці Одеського інституту, Т. Д. Лисенко стверджував, що посадка верхівками «економить» (не менше тони на га) витрат картоплі на посадку», а також дозволяє покращувати породні якості картоплі, оскільки на посадку в цьому випадку йдуть «найбільші за величиною і кращі за іншими породним властивостями бульби, які зазвичай використовуються на харчування» [348].

Вже 22 березня 1943 року Т. Д. Лисенко отримав Сталінську премію першого ступеня «за наукову розробку і впровадження в сільське господарство способу посадки картоплі верхівками продовольчих бульб». 10 червня 1945 року йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і молот», «за видатні заслуги в справі розвитку сільськогосподарської науки і підняття врожайності сільськогосподарських культур, особливо картоплі та проса» [92].

Співробітники інституту, як активні поборники академіка, продовжували виконували його настанови і щодо проведення дослідів по літньому садінню картоплі свіже збираними бульбами для південних районів Середньої Азії і Північного Кавказу. Аргументацією цих дослідів слугував той факт, що у південних регіонах СРСР картопля, яка вегетативно розмножувалась, поступово давала все більш дрібні бульби, які, крім того, піддавалися сильному гниттю, тобто відбувалося так зване «виродження» картоплі. Для боротьби з цим явищем ще у 1933 р. Т. Д. Лисенко запропонував проводити літні посадки картоплі, стверджуючи, що зупинити «погіршення породи» картоплі можна шляхом посадки його не у теплий, а у прохолодну ґрунт, в кінці літа. Він також рекомендував цей метод не тільки для застосування на полях колгоспів та радгоспів, але й на приватних городах, де мав застосовуватись спосіб підготовки бульб, розроблений ще в Одесі О. М. Бурачинським. Хоча, головною не вирішеною проблемою у вчених інституту залишилось питання винайдення надійного способу пророщування бульб, що не давало можливість застосувати цей метод у виробництво [432, С. 113-114]. Однак, як і у випадку яровизації, використовувався анкетний метод збору даних, що дозволяв легко фальсифікувати результати [646]. Коли літні посадки не дали ніяких позитивних результатів, Лисенко запропонував закопувати зібраний картопля в траншеї, пересипаючи шар картоплі шаром землі,

стверджуючи, що це знизить втрати від гниття бульб. Але закопування бульб в траншеї призвело до величезних втрат врожаю, оскільки гниття бульб лише посилилося. Фактично ігнорувалась реальна причина виродження посадок картоплі – віруси картоплі, підміняючи її абсолютно абстрактними ідеями про «погіршення породи» картоплі. Ігнорування справжніх причин у виродженні посадок привело до поширення вірусів не тільки на півдні, але і в інших районах СРСР, і, як наслідок, до різкого падіння врожайності картоплі в Середні Азії (в тричі від довоєнного рівня) [134, С. 32].

Вірні «лисенківці», послідовники так званої «мічурінською агробіологічної науки», застосовували «революційні» підходи в селекції рослин. Крім картоплі, вчені продовжували досліди й з цукровим буряком, враховуючи рекомендації Т. Д. Лисенка. Зокрема, з метою зменшення витрат води вивчали посіви, зроблені в кінці червня та початку липня на завчасно зрошених ділянках при неглибокій оранці. Методика була надана Т. Д. Лисенко: інтенсивне зрошення зораної ділянки, ґрунт не перевертати плугом, своєчасно провести боронування, але не глибоко, висівати тільки злегка пророщеним (не більше 2-3% клубочків) насінням, строки посіву через кожні 5 днів, не даючи поливу для підживлення. Згідно його розрахунків рослина сходить не тільки через 5-7 днів після останнього поливу, але й через 10-20 днів. Проводячи ці досліди, він радив не уникати посівів цукрового буряку як «вторинної» культури, тобто на полях, де вже було зібрано урожай якоїсь культури. В результаті, Т. Д. Лисенко очікував: «Ось тоді я разом з вами продемонструємо невіруючим вченим, що, не вміють передбачити в біології, а також окремим керівникам земельних органів, як треба буде зробити, аби залишені ними ніби на милість 15 тис га «для так званих дослідів літніх посівів цукрового буряка», посіяти так, аби отримати урожай хоча би в 2 рази вище, ніж буде отримано з їх «перевіреного» для Узбекистану березневого посіву…» [432, С. 111-112]. Припускаючи критику з боку фахівців з інших НДІ або виробників, академік у своїх листах рекомендував: «Інструктивні вказівки давайте обережно, продумано, кожне речення має бути перевірено досвідом та спостереженням» [432, С. 113-114]. Головне що він радив – це надати ясні та зрозумілі інструкції агрономам та колгоспникам щодо літніх посівів, які, як він прогнозував, мали бути масовими.

Таким чином, Одеський НДІ селекції та генетики під час евакуації продовжив не дослідну роботу. Однак, маючи тісні контакти з академіком Т. Д. Лисенком, був фактично експериментальною базою

його агробіологічних дослідів тим самим зміцнивши його позиції у післявоєнних наукових та партійних колах.

У 1941 р. у зв'язку з воєнними діями *Український науково-дослідний інститут мехіназації та електрофікації* припинив наукові дослідження і був евакуйований у Саратовську область, де, незважаючи на труднощі з передислокацією людського та машинного контингенту, продовжив науково-дослідну роботу. Адміністрація інституту в особі директорів О. Г. Глікберга (1939-1943), В. Б. Бабука (1943) та його заступників з наукової роботи Д. Л. Гранберга (1941-1942) та М. І. Медведєва (1942-1943) вдалось організувати діяльність інституції. При інституті діяло 3 лабораторії, очолювані професорами М. І. Медвед'євим, С. Л. Васильевим та к. тех. н., старшим науковим співробітником Л. Г. Поляковим. Вдало було обрано розміщення дослідної бази інституту, яка знаходилась на Камишівській МТС, що володіла гарною ремонтною майстернею та запасами природнього газу, забезпечивши проведення практичних робіт. Адже МТС було розташовано в Дергачівському районі Саратовської області на території мельниківського родовища природного газу метан (в садибі і приміщеннях колишнього дослідно-гелієвого заводу) [651]. Однак, з іншого боку значна віддаленість інституту від великих центрів і залізниці ускладнюють зв'язок з науковими установами та користування бібліотеками і лабораторіями [10, Арк. 79].

Наркомзем УРСР ставив завдання перед інститутом розробити питання: механізації сільського господарства в умовах війни (економія пального, мастильних матеріалів, реставрація запчастин, переведення двигунів нафтових на газогенераторне паливо); організації технічного обслуговування МТС УРСР, які працювали в Саратовській області, та обласних організацій у справі правильної організації експлуатації машинно-тракторного парку місцевих МТС [149, Арк. 76]; організації підготовки та перепідготовки кваліфікованих механіків для МТС УРСР та підготувати базу для школи механізації [565, Арк. 76].

На виконання цих завдань інститут розробив план науково-дослідної роботи на 1942 р., який передбачав продовження вивчення використання мастила в автотракторних двигунах; використання природніх горючих газів для роботи автотракторних двигунів, за яку відповідав професор М. І. Медведєв. У 1943 р. планувалось розпочати розробку ще 6 наукових тем: 1) «Відновлення МТС», 2) «Покращення роботи тракторних двигунів», 3) «Найпростіша пересувна ремонтна майстерня», 4) «Розробка типового набору обладнання та пристосувань

для майстерень МТС», 5) «Проект типової майстерні МТС », 6) « Проект відновлення ремонтного заводу».

Досліджуючи мастильні матеріали та їх використання у обслуговуванні сільськогосподарської техніки, вчені інституту розробили нову інструкцію для МТС, де вказувалось про недоцільність зливу верхнього шару масла з картера. Визначено, що присадка конденсованого гасу до масла, що знаходиться в картері, відбувається інтенсивніше у перші години роботи двигуна після заливки свіжого масла та на зношення деталей не впливає. Встановлено, що потужність двигуна при роботі на свіжому маслі знижується внаслідок збільшення тертя та відновлюється до нормальної при певній присадці конденсованого гасу. Доведено, що якість масла знижувалась лише тільки завдяки механічним домішкам і шляхом простого відстоювання масло достатньо очищується та може бути використано при періодичному відстоюванні. Нижні, сильно забруднені шари масла, що утворювались при відстоюванні, підлягали регенерації. Встановлено нову методику дослідження впливу мастила на зношування деталей двигуна за кількістю відпрацьованого металу, що витягується з масла. Вчені спростовували твердження про те, що в роботі двигуна концентрація гасу в маслі досягає певної граничної величини, вище якої при нормальній роботі двигуна не піднімається. І ця гранична найбільша присадка конденсованого гасу не впливає на знос деталей. Отже, науковці інституту на противагу методу мікрометражу пропонували інший спосіб дослідження впливу мастила на знос – за кількістю відпрацьованого металу, однак зауважували, що запропонований метод вимагав наявності лабораторій і навченого персоналу та виключної ретельності. В результаті цієї роботи було видано інструкцію «Новий спосіб мастила» і наказ Саратовського Облзем про впровадження цього способу в практику експлуатації машинно-тракторного парку [552].

В умовах військового часу особливо гостро стояло питання раціонального використання палива, зокрема в сільському господарстві. Вивчення теоретичних засад використання природних горючих газів як замінника рідкого палива для роботи тракторів займались наукові співробітники П. В. Гурницький та І. С. Верніков, які детально дослідили американський досвід використання горючих газів. Для СРСР використання природного газу в якості пального було вкрай затребуваним питанням. Адже поклади природнього газу із вмістом метану біля 90% були в Саратовській області (родовища: Мельниківське, Ельшанське, Тепловське), у Куйбишівській та Чкалівській, Уфімській областях Республіки Комі АРСР, Дагестанській РСР та Ворошилівській

області в УРСР (Мелітопільське родовище). Зокрема, робився прогноз використання природнього газу як рідкого палива для тракторів Ельшанського родовища Саратовської області, який становив 1,5 млрд. кг. Однак, так і не було проведено випробувань трактора на газі при оранці, не встановлено числові показники зниження тягового зусилля при переведенні на газ. Старший науковий співробітник І. С. Верніков на базі Камишовської МТС займався вивченням використання природного горючого газу, як замінника рідкого палива для обкатки тракторних двигунів після ремонту замість гасу на стенді, обкатці тракторів та у польових умовах. Встановлено, що на місцевому паливному газі двигун втрачає до 10% потужності. Проведення обкатки двигунів та тракторів на метані замість керосину на прикладі Камишівської МТС з її наявними 80 машинами за осіннє-зимовий ремонт передбачалось у 12 т економії гасу, а переведення всього тракторного парку на роботу у полі за рік мало дати економію 760 т. [651] Завідувач лабораторією тракторовикористання, професор М. І. Медведєв досліджував устаткування вантажних автомашин ГАЗ і ЗІС для роботи на стиснутому газі. В результаті робіт була сконструйована, виготовлена і випробувана газова апаратура, доведені переваги двоступеневого редуктора проти одноступінчастого, можливість і доцільність застосування стислих природних газів для експлуатації автомобілів, вперше застосовано компенсаційний жиклер для змішувача газового двигуна. Професор домігся виготовлення деталей компресора на одному з Саратовских заводів. Вчений спільно з С. П. Васильєвим приділили значну увагу обкатуванню тракторних двигунів з рідкого палива на метан; заміни метаном рідкого палива для тракторів С-ХТЗ.

Тематикою передбачалось розробити систему переведення тракторів цілих груп МТС на роботи на газу в областях з наявністю родовищ. Для цього проектувалась універсальна апаратура без шкоди роботи на рідкому паливі; вивчалось оптимальне розташування газобалонної апаратури на тракторі; проводилась розробка досконалого редуктора; проектувались газозаправні станції; розроблялись заходи по організації постачання МТС і тракторних бригад газом.

Крім того, піднімались питання використання метану для газового зварювання, як замінника ацетилену з метою економії дефіцитного карбід-кальцію; для ремонтних цілей – поверхневого гарту шийок колінчастих валів тракторних двигунів.

Проблемам використання газових родовищ в Саратовській області, газифікації колгоспних підприємств (млинів, крупорушок, маслоробок,

кузень, поливних городів тощо), що знаходяться поблизу них, досліджував завідувач ремонтної лабораторії проф. С. П. Васильєв. Було встановлено, що при сучасному стані газового господарства в області газифікація сільськогосподарських підприємств в регіоні реально була неможлива. До того ж, відсутність відповідної кількості потрібних балонів високого тиску в реальному житті завадила на той час широкому практичному впровадженню переходу тракторного парку МТС на використання газу [651].

Вченими І. С. Верніком та П. В. Гурницьким вивчались технології ефективного використання на живий тязі, в разі необхідності в сільському господарстві, машин знарядь, призначених для роботи на тракторній тязі, і навпаки – машин, знарядь, призначених для роботи на живий тязі – до використання на тракторній тязі. Розпочато роботу по проекту пересувної майстерні на кінній тязі. Також вчені розробляли заходи щодо покращення експлуатації машинно-тракторного парку в МТС Саратовської обл. на 1943 р., де робилась спроба систематизувати організаційно-технічні заходи щодо експлуатації тракторного парку в допомогу працівникам сільського господарства: як керівним, так і технічним. У 1943 р. з метою створення резерву механізаторів для МТС УРСР в інституті було організовано підготовку трактористів, бригадирів тракторних бригад і механіків [560, Арк. 11; 603].

В умовах евакуації розроблялися плани наукових робіт на 1944 р., згідно яких передбачалось продовжити теми розпочаті у 1942-1943 рр. Так, по темі «Дослідження використання природного газу для роботи колісних тракторів» планувалось розробити раціональний режим роботи тракторів на газу, вивчити тяглові якості трактора на газу та підібрати причіпні машини для його завантаження; розробити техніку безпеки при роботі з двигунами на газу; спроектувати зарядну станцію та технологію наповнення балонів та їх транспортування до МТС і тракторних бригад; визначити техніко-економічні показники при роботі на газу. Подібні питання мали вирішуватись і при використанні газу для роботи автотранспорту. Задачами у цій темі були: раціональне розміщення балоні у машині, налаштування правильного режиму роботи машини на газу тощо. Безпосередньо для саратовського регіону ставились завдання по раціональному використанню тракторних агрегатів в умовах південного сходу СРСР: підбір причіпних машин для повного завантаження тракторів на різних польових роботах; розробка раціоналізації пального, робочого дня, технічного догляду. Лабораторія сільськогосподарських машин планувала розробку раціональної системи збору зернових культур в регіоні, зокрема гороху, проса,

насіння трав та полеглого зерна, соломи. Цей процес мав низку суттєвих недоліків, особливо збирання врожаю простими машинами, що тягнуло за собою великі втрати. Адже, горох комбайнами не збирався, просо прямим комбайнуванням не мало масового застосування, солома в більшості взагалі не збирається. Тому завданням інституту була розробка пристосування для збору вказаних культур [575].

З метою економії використання кольорових металів, які йшли на виробництво радіаторів до колісного трактора, та здешевлення їх ремонту, новою темою на 1944 р. було проектування безтрубчастого радіатора. Планувалось дослідити, на які ще деталі при ремонті тракторів та сільськогосподарської техніки можна не використовувати кольорові метали, та якими менш дефіцитними матеріалами їх можна замінити.

Протягом усього періоду роботи інституту і евакуації вчені активно надавали практичну допомогу МТС області, зокрема дослідною базою була Камишовська МТС., особливо в період посівної на МТС працювали усі працівники інституту: від механіків, техніків – до наукових співробітників. Крім того увесь тракторний парк інституту був переданий до МТС області та працював на колгоспних полях. Автомашина інституту як пересувна майстерня з механіком інституту надавала весь час екстрену допомогу тракторному парку МТС регіону [10].

Таким чином, в умовах евакуації інститут механізації та електрифікації сільського господарства зумів налагодити науково-дослідну роботу, успішно реалізовуючи завдання, поставлені Наркомземом УРСР, надаючи безпосередню допомогу МТС Саратовської області.

Евакуаційна кампанія 1941-1942 рр. для зоотехнічних науково-дослідних установ проходила вкрай важко, що було пов’язане з особливістю переміщення та утримання худоби та птиці. В довоєнний період науково-дослідна роботою щодо вивчення тваринництва в Радянській Україні проводилась мережею науково дослідних інституцій, що підпорядковувались Народному комісаріату земельних справ УРСР: на базі УНД Інститутів зоології та рибного господарства (м. Київ), тваринництва та експериментальної ветеринарії (м. Харків), на 2-х дослідних станціях загального спрямування (Київська та Чернігівська обл.), 3-х спеціалізованих дослідних станціях (бджільництва, птахівництва – Харківська обл., рибництва – Київська обл., конярства – Кіровоградської обл.) та на кафедрах Київського та Харківського ветеринарних інститутів.

Головним завданням в роки війни *Українського НДІ тваринництва*, створеного у 1935 р. на базі Українського НДІ великої рогатої худоби, Українського інституту кормів та зоотехнічної частини УНДІ експериментальної ветеринарії для породного покращення сільськогосподарських тварин, виведення нових порід та прискореного відновлення їх поголів'я, вивчення кормів і відгодівлі тварин, економіки, організації соціалістичного тваринництва, а також його механізації було збереження племінного поголів'я продуктивної худоби Держплемрозсадників, колгоспів, племрадгоспів, евакуйованої з районів УРСР.

Не дивлячись на низку проблем (відсутність приміщень, нестача обладнання тощо.), інституту вдалось в основному відновити свою колишню структуру. Для виконання намічених тематичного плану інститут складався з відділів розведення та селекції сільськогосподарських тварин; вигодовування сільськогосподарських тварин та кормів; економіки і організації соціалістичного тваринництва, а також лабораторій біохімічної і штучного запліднення (при відділі розведення). Очолював цю установу І. А. Даниленко [569]. Склад відділів та лабораторій в основному був укомплектовані відповідними працівниками і в цілому налічував 10 старших наукових співробітників, з яких 6 кандидатів наук. У міру необхідності інститут залучав працівників Енгельской Санбаклабораторії, в приміщенні якої була розміщена інститутська лабораторія [301]. На оснащення лабораторії Наркомзем УРСР виділив більше 38 тис. крб. З цих коштів було закуплено обладнання на 8,6 тис. крб та 20 тис. крб. на купівлю дослідних тварин. [649] Неукомплектованість кадрів була лише по напрямку вівчарства, адже науковий співробітник Ушивець був задіяний в якості зоотехніка Чкаловської області та не зміг звільнитись через протидію місцевих чиновників. УНДІ тваринництва зберегло та навіть наростило власне експериментальне стадо свиней миргородської породи (32 голів) та ВРХ швіцької, симентальської та червоної степової порід (120 голів). Була збережена також бібліотека.

За наказом Народного комісара земельних справ УРСР Г.П. Бутенка співробітники інституту були задіяні у перегоні худоби, її розміщенні та підготовці до зимівлі у такі області СРСР як Саратовська, Актюбінська, Сталінградська, Воронезька, Чкаловська, Курська та Калмицьку АРСР [391]. До обов'язків науковців входило забезпечення по маршрутах слідування худоби нормального перегону гуртів, достатньої годівлі й напування худоби, надання допомоги постійним гонщикам та постачання їх необхідними продуктами харчування на шляху

слідування, а також обслуговування худоби ветеринарно-зоотехнічним персоналом.

З метою збільшення племінних ресурсів тематичним планом УНДІ тваринництва намічалося обстеження ряду районів, в яких розмістилось племінне поголів'я з УРСР, розпорошене невеликими групками. Інститут проводив організаційно-зоотехнічну роботу по виявленню та обслуговуванню елітних груп евакуйованих з УРСР Держплемрозплідників (далі ДПР) порід швідської, червоної української (німецької), сірої української, симентальської великої рогатої худоби, сокольської породи овець, миргородської, української степової та білої великої породи свиней англійської селекції. Для цього наукові співробітники організовували підготовку кадрів та надавали консультативну допомогу у питаннях штучного запліднення сільськогосподарських тварин, підвищення молочної продуктивності і роздоюванні корів. Особлива увага приділялась збереженню Лебединського ДПР, одного із зразкових підприємств, що представляв швіцьку породу; Градівського ДПР – сіра українська порода; Молочанського ГПР – червона степова порода. Крім того, проводилась методичне керівництво племінною роботою не тільки ДПР, але й племінних господарствах системи Наркому харчової промисловості – Чуханівському та Півненському (швіцька порода), племгоспах системи Наркому радгоспів – Поліньовка (сіра українська), НКВД – Краснокутська трудова колонія (червона степова).

В зв’язку із малочисельністю племінної худоби, що залишилась після евакуації в ДПР основне завдання інституту було намічено у напрямку методичного керівництва племінною роботою з цього питання. Так, проводилась робота по відновленню миргородської породи свиней, невелика виставкова група якої була збережена в одному з радгоспів Хвалинського району Саратовської області. Подібна робота проводилась щодо української степової білої (Мелітопольський ДПР розміщувався в Пугачьовському райні Саратовської області) та великої білої англійської порід (Полтавський ДПР – Підбільському районі Куйбишівської обл.), евакуйованих з УРСР. Подібна робота проводилась і щодо овець сокольської породи Кобелянського ДПР, яке розміщувалось в колгоспах Кріовського та Червонопартизанського районів Саратовської області.

Розроблялися рекомендації по годівлі продуктивної худоби племстад евакуйованих з УРСР ДПР. У тісному зв'язку з вказаною темою, що має своїм завданням поліпшення забезпечення кормами, підвищення ефективності використання кормових ресурсів, вивчалася

тематика підготовки зернових і грубих кормів до згодовування свиней, годівлі молочної худоби. Адже, як з'ясувалось через нестачу робочої сили не у всіх колгоспах забезпечувався помел зерна та зернових відходів, тому здійснювалось згодовування цільнозерновим матеріалом, що на 64,5% не засвоювалось тваринами та згодовування. Тому треба було винайти найпростіший в умовах колгоспів спосіб підготовки зернових кормів шляхом намочування, пропарювання, пророщування, заварювання з додавання вапна для покращення перетравлення. Розроблялись заходи щодо застосування кормових раціонів з максимальним використанням грубих та соковитих кормів при відгодовуванні худоби. На експериментальній базі Інституту були проведені досліди по вивченню відгодівлі та забійних якостях 4-х основних ліній кнурів української степової білої породи свиней Мелітопольського ДПР, що перебував у Пугачовському районі Саратовської області.

З огляду на важливу роль в справі покращення худоби виділених виробників, передбачалося вивчення питання про тривалість племінної служби бугаїв-плідників залежно від методів їх використання (природне і штучне запліднення) [505].

Інститут вивчав досвід організації господарства (продуктивного тваринництва) в колгоспах з кращими організаційно-економічними оказниками Саратовської області, головним чином експонованими на Всесоюзній сільськогосподарській виставці. Були підготовлені методики і нормативні показники, які покладені в основу роботи з організації продуктивних галузей тваринництва в колгоспах [650].

Крім того, інститут розпочав дослідження маловивчених місцевих груп породної та покращеної худоби, зокрема групи тварин швіцької породи Вольського району Саратовської області.

Українська НДС птахівництва в період евакуації стала єдиною науково-дослідною установою НКЗС УРСР для потреб птахівництва. Головним завданням установи в цей період було збереження евакуйованого поголів'я селекційної птиці, виведення порід та ліній, розширення відтворення, покращення продуктивності виведених ліній з метою створення стада селекційних кур, качок, гусей, які могли б стати ядром розвитку племінного птахівництва в колгоспах. З цією метою в евакуаційний період діяльності установа працювала над двома темами: 1) селекція сільськогосподарської птиці на експериментальній базі станції; 2) вивчення особливостей вигодовування та утримування кур універсальних порід [450]. Станція працювала в складі 9 осіб, з яких 1 – старший науковий співробітник, 1 лаборант, інший технічний персонал.

Експериментальна база знаходилась на птахорадгоспі «Павлівка» Велико-Грібалівського району Воронезької області та нараховувала 282 голови птиці – 8 порід курей, 2 – качок та 3 – гусей [579]. Проводячи досліди по селекції для птиці породи Леггорн білий ставилось завдання збільшення несучості, ваги яйця, виведення вагових кур. Птиці універсального типу – подальше збільшення несучості, ваги яйця та виводимості. Загалом намагались досягти з березня по жовтень 1942 р. несучість у 100 яєць на рік. В результаті досліджень було зафіксовано зростання несучості по породам: Леггорн на 36,5%, Род-айланд – 4,8%, Плімут-рок -0%, Віандот – 0%, Суссек – 30%, Ушанки – 21,4%, Ювілейні 32,3%. Високу заплідненість продемонстрували лише породи Род-айланд (96,1%), Суссек та Ювілейні (93,3-93,6%). Високу виводимість яєць отримано лише в породі Род-айленд(біля 75%), що підтверджувало подальшу необхідність ведення селекційної роботи з однією породою.

Однак, через непорозуміння на місцях, неузгодженість вказівок керівних органів (Наркомзем УРСР та Наркомрадгосп РРФСР) весь виведений молодняк (2 тис.голів) було конфісковано, що фактично зірвало виконання теми [449].

Друга науково-дослідна тема мала на меті досягти збільшення заплідненості та виводимості яєць кур універсального напрямку. Для цього застосовували особливі підходи щодо вигодовування та утримання: вигул 2-3 рази в день по 15 м та повне використання природньої інсоляції у весняно-літній період, годування при вільному поїданню кормів. Результати дослідів продемонстрували ефективність більш інтенсивнішого використання універсальною птицею вигулу. Високих показників заплідненості та виводимості кур універсальних порід було досягнуто завдяки вигодовування зеленню, різноманітністю в техніці підготовки кормі (пророщене зерно, замочене мішанка на молоці тощо) [450] На основі результатів дослідної роботи була підготовлена інструкція щодо вигодовування та утримання дорослих курей універсальних порід [449].

На 1943 р. планувалось розпочати впровадження пекінських уток та курей універсального типу у заволзькі колгоспи Саратовської області та вивчення особливостей їх вигодовування та утримання. З цією метою протягом 1943 року в колгоспах Красноярського району Саратовської області, за рахунок племінних ресурсів селекційної птиці НДС птахівництва планувалось створити 5-7 племінних ферм пекінських качок і по одній курячій фермі з вказаною птицею з тим, аби племінні птахоферми цього району зробити надалі розплідниками пекінських качок і курей універсального типу для інших районів Заволжжя.

У 1943 році качині ферми створювались в колгоспах, розміщених вздовж р. Караман. Поряд з передачею колгоспам молодняка птиці, по темі проводилась системна робота по наданню колгоспам зоотехнічної допомоги щодо вирощування молодняка, формування стада і техніки ведення племінної роботи. Одночасно з цим, з метою створення сприятливих умов для високої продуктивності птиці, вивчалися особливості годівлі та утримання качок і курей в заволзьких колгоспах (вітамінні і білкові корми, зернові відходи, час виведення молодняку і формування стада, літній утримання молодняку і зимівля птиці тощо) [580].

Нагальною проблемою, яка постала перед тваринниками в період евакуації була боротьба із ящуром. Адже однією з помилок проведеної кампанії переміщення поголів'я худоби було направлення тварин радгоспів та колгоспів Київської, Полтавської, Харківської, Сумської і Чернігівської областей через райони, де лютувала епідемія ящура, що спричинило значні втрати. Тому однією з найважливіших проблем, яка постала перед *Українським НДІ експериментальної ветеринарії*, очолюваним Артюхом І.А. [519] за період евакуації з 1 січня по 1 жовтня 1942 року було вивчення результатів досвіду вакцинації великої рогатої худоби проти цієї хвороби. У липні 1941 р. було виготовлено 1 тис. л гідроокис-алюмінієвої вакцини проти ящура по методу Вальдмана і Кобе. У жовтні 1941 р. виробництво вакцини продовжувалось в м. Ворошиловграді, було виготовлено 254 л. Щеплення проводилось у Полтавській, Харківській, Сталінській та Ворошиловській областях УРСР. Однак результати цих заходів не були відслідковані через евакуацію худоби цих областей. Ящурна лабораторія інституту була переведена з Ворошилова до Саратова, де за домовленістю з Саратовським ветеринарним управлінням продовжувала роботу по виробництву вакцини. Однак, незадовільні результати застосування вакцини, причини яких залишалися неясними, привели до того, що вжиті ветуправлінням заходи щодо забезпечення лабораторії сировиною були припинені і робота ящурного лабораторії не була продовжена [472].

Згідно наказу Головного ветеринарного управління НКЗС СРСР інститут в січні 1942 р. почав вивчення досвіду вакцинації в Саратовській області. Зокрема досліди проводились по всіх 27 районах області та охоплено 75213 голів ВРХ. У восьми районах щеплення були закінчені за 1-1,5 місяці до появи ящура, в інших – проводились тоді, коли хвороба вже була зафіксована в окремих населених пунктах. Лише в одному районі (Кистендейському) вакцинована худоба набула явно виражений імунітет. В інших – протягом 5-90 днів після щеплення

тварини починали хворіти, але в легкій формі. Вивчення результатів вакцинації великої рогатої худоби показало, що попередня методика потребувала детального перегляду. Причини невдач вчені пояснювали незадовільними умовами зберігання та проведення заходів на місцях, зменшенні дозування та недотримання методики щеплення [636, С. 88-90]. Однак, як зазначає у своєму дослідженні А. Г. Корольов, учені, які зібрались в м. Саратові, представляли адміністративне ядро інститут (всього 3 чол.) і, позбавлені належної експериментальної бази, не могли виконувати повноцінних досліджень [291]. Адже у Саратові УНДІ експериментальної ветеринарії не отримав у своє розпорядження лабораторної бази у зв'язку з тим, що Саратовська ветеринарна дослідна станція, куди прибув для розташування інститут, значну частину свого приміщення надала Харківській біофабриці [459]. Невтішні результати проведених заходів щодо боротьби з ящуром стимулювали вчених продовжити з'ясування оптимальних умов зберігання та застосування вакцини. З цією метою інститут розробив методику дослідів, яка передбачала: кожна серія дослідів проводилась на 6-8 тваринах, 25% з яких залишались як контрольні, вакцини вводились під шкіру у зростаючих дозах (5-30 мілка худоба, 5-60 - ВРХ), перевірка імунітету у вакцинованих тварин – через 15 днів у 50%, через 30 днів у інших тваринах, активність віруса попередньо випробовується на морських свинках, клінічний супровід – 2 тижні. Для визначення оптимальних умов зберігання: зберігання влітку при кімнатній температурі ставились досліди щодо імуногенної сили однієї серії вакцини після 2 тижнів зберігання при t -3˚С. Методика дозволяла визначити мінімальну дозу вакцини, яка створює стійкий імунітет та стійкість препарату в типових умовах транспортування вакцини [427].

Більш вдалі досліди були здійснені щодо вакцинації свиней проти чуми та хвороби Ауески. Вчені розробили методику вакцинації свиней проти чуми, що дозволяло відмовитись від небезпечних в епізоотехнічному відношенні симультанних щеплень, а також створює основу для значного зниження витрат на обробку свиней проти цього захворювання. Розроблена методика передбачала: в 1 раз вводився дормол-вакцина, у 2 раз – кристал віолет, перевірка імунітету у вакцинованих тварин шляхом введення під шкіру через 15-30-60-90 днів після вакцинації. [429]. Мало дослідженим залишалось вивчення вірусу Ауески, шляхи його поширення, методи ветеринарно-санітарної обробки м'яса та органів вбитої тварини, заходи по профілактиці хвороби. Тема була розпочата ще у 1940-1941 рр., проводилась на 300 дослідних тваринах та охоплювала вивчення питання стійкості вірусу

Ауески в м'ясі, шкірі та інших органах свиней. Однак дослідні матеріали протягом 1942 р. перебували у Фрунзенському СГІ (Киргизія), тому остаточного підведення підсумків у цей період зроблено не було [636, С. 104-105].

У другому кварталі 1942 ці «саратовські» співробітники були задіяні у проведенні протиепізоотичних заходів у Ворошиловградській області відповідно до завдання Ветеринарного управління Наркомзему УРСР.

Ускладнювало роботу інституції розпорошеність наукових кадрів. Два співробітника інституту (І. І. Кулеско, І. П. Лисенко) працювали у 1942 році на базі Всесоюзного НДІ експериментальної ветеринарії (м. Москва) за темою УІЕВ «Захист сільськогосподарських тварин в умовах протиповітряної та протихімічної оборони» [562].

З перших днів після евакуації постало питання вивчення недоліків організації евакуації худоби, серед яких не було визначено маршрутів перегону тварин, правильної організації зоотехнічного та ветеринарного обслуговування тощо. Згідно із отриманими даними Інститутом було розроблено систему ветеринарно-санітарних заходів вже щодо реевакуації худоби. З вересня 1942 р. УІЕВ за рішенням РНК УРСР був переміщений з Саратова до Кузьмінок Ухтомського району Московської області та розташований при Всесоюзному НДІ експериментальної ветеринарії, де виконував тематичний план, затверджений НКЗС УРСР і фінансувався останнім [564].

Ще шість наукових співробітників установи з 1 січня до 10 липня 1942 р. знаходилися на практичній роботі Ворошиловградській і Харківській областях відповідно до наказу НКЗС УРСР.

У серпні 1943 р. інститут було реевакуйовано до Харкова, де продовжуючи науково-дослідну та виробничу діяльність, в інституті розроблялись теми по вивченню епізоотичного стану УРСР, біологічних та імунобіологічних властивостей вірусу чуми у птахів, виробничого досвіду вакцинації свиней проти чуми, вивчення досвіду застосування антиретикулярної цитотоксичної сироватки для отримання високоякісної гемолітичної сироватки в умовах серійного її виготовлення [652].

Зважаючи на вдалі результати діяльності в евакуації, інститут зумів не тільки відновити свою структуру, налагодити роботу з усіма евакуйованими з УРСР ДПР, і головне зберегти поголів'я власного дослідного стада, але й подвоїти його, тим самим частково забезпечивши племінним молодняком звільнені райони УРСР.

Таким чином, науково-дослідні установи системи НКЗС УРСР, які були частково евакуйовані та передислоковані до східних районів

Радянського Союзу, в основному до Саратовської області РРСФСР зіткнулись з низкою труднощів у налагодженні наукової роботи. Рівень ефективності діяльності науково-дослідної інституції визначався адміністративними якостями його керівника та взаємостосунками з місцевим партійним, науковим, виробничим співтовариством. За період евакуації науково-дослідними установами аграрного спрямування, що входили до системи НКЗС УРСР було досягнуто значних результатів в науковому забезпеченні сільського господарства, що дозволило зберегти та розмножити власні елітні насіннєвий та племінний фонди, використовуючи свій матеріально-технічний та науковий потенціал, сприяли нарощенню виробничих потужностей сільського господарства тилових районів Радянського Союзу.

3.2.2. Наукова діяльність інституцій АН УРСР для потреб сільського господарства

З початком військових дій вітчизняні вчені активно включились у вирішення нагальних потреб країни, розуміючи, що від них залежить напрацювання ефективних методик розбудови народного господарства в екстремальних умовах війни. Крім питання постачання боєприпасами, військовою технікою війна гостро поставила проблеми про найповніше використання всіх сільськогосподарських ресурсів для забезпечення потреб країни і фронту продовольством, промисловість технічною сировиною. Вже 25 червня 1941 р. на Загальних зборах співробітників АН УРСР її президент академік АН СРСР, АН УРСР, АН БРСР О. О. Богомолець зазначив, що «Академія наук має сконцентрувати усі зусилля на тому, що максимально допомогти своєю роботою нашим бійцям» [243]. А 30 червня 1941 р. на спеціальному засіданні Президії АН була затверджена нова тематика досліджень, яка змушувала керівників наукових установ мобілізувати усі сили на успішне та своєчасне рішення задач військового часу [224, С. 8-9].

Після створення Науково-технічного комітету сприяння обороні СРСР при АН УРСР 17 жовтня 1941 р. науковими інституціями евакуйованої Академії було переглянуто плани наукової діяльності та зосереджено на проблемах оборонної промисловості [223, С. 100]. Зокрема, в галузі сільського господарства ставились завдання по максимальному збільшенню виробничих сил, розширення та посилення сировинних баз країни, максимальний підйом продуктивності галузі. Перед науковцями Інститут ботаніки ставились завдання по освоєнню

нових сільськогосподарських культур, покращення способів удобрення та підживлення зернових культур, цукрового буряку, гречки, кок-сагиза, розробка нових прискорених та раціональних методів селекції жита, соняшника, кукурудзи, коноплі. З липня 1942 р. при Відділі біологічних наук АН почала діяти Комісія з розширення харчових ресурсів. До її складу увійшли: академіки – О. В. Палладін (голова), О. В. Леонтович, Д. К. Третьяков, члени-кореспонденти – Я. В. Ролл, Є. В. Звєрезомб-Зубовський, проф. Я. А. Фіалков, старші наукові співробітники – С. О. Епельбаум, К. О. Виноградов, М. І. Котов, С. Ф. Морочковський, А. М. Окснер, А. І. Барбарич, М. Л. Карп, К. К. Зеров (вчений секретар) [224, С. 50-52].

Особливого значення в умовах війни набула тема по дослідженню лікарських рослин Башкирії. Інститути ботаніки та Зообіології розробляли комплексну програму боротьби зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин та тварин, яку було затверджено 14 листопада 1941 р. Керівником програми призначався чл.-кор. Є. В. Звєрезомб-Зубовський [224, С. 17-18]. Інститут геології вивчав ґрунти республіки та їх сільськогосподарське призначення.

Реалізація оборонної тематики АН УРСР потребувала тісної взаємодії з місцевим керівництвом та виробництвом. За період окупації АН налагодила плідні ділові зв'язки 323 підприємствами і організаціями оборонного значення країни. Тільки в Башкирії науково-виробничі зв'язки були встановлені з 48 наркоматами і іншими керівними органами республіки, 107 підприємствами, 19 геологорозвідувальними організаціями, 39 науково-дослідними і 39 лікувальними установами [715, С. 148]. Інститут ботаніки надавав допомогу Наркомзему, Наркомхарчопрому, Аптекоуправлінню, Сільськогосподарською дослідною станцією у Чишмах, рільничою та тваринницькою станціями в поблизу м. Уфа та іншим організаціям БАССР у питаннях впровадження нових для БАССР сільськогосподарських культур, практичне керівництво цим впровадженням. Інститут зообіології в своїй роботі безпосередньо співпрацювавав із Санбакінстітутом м. Уфи, з Науково-дослідною ветеринарною станцією Наркомзему БАССР, Башкирським рибтрестом, рибінспекцією, з рибними заводами, малярійною станцією, Водоканалтрестом, Башкирської рільничої станцією, станцією шовківництва тощо [223, С. 104]. Саме на базі цих установ розгорталась науково-дослідна та теоретична робота вчених інституцій.

Знаходячись в евакуації, Інститут ботаніки АН УРСР, очолюваний академіком АН УРСР М. М. Гришко, який одночасно займав ще й посаду директора сільськогосподарської дослідної станції в Башкирії, розгорнув широку роботу з впровадження на території Башкирської, Удмуртської, Татарської АРСР, в Південному Уралі та в Приураллі нових видів сільськогосподарських культур. В галузі сільськогосподарських наук працювали член-кореспондент АН УРСР В. Є. Зверозомб-Зубовський, ефективно співпрацювали з башкирськими колегами (О. С. Шутков, О. В. Ватагін, О. Н. Яфаєв, Ю. А. Усманов, К. П. Краузе, Х. Р. Султанаєв, М. М. Гумеров). Особливу увагу вони приділяли визначенню районів найбільш придатних для посіву цукрових буряків, кок-сагизу, конопель та підвищенню їх врожайності [325, С. 109].

Згідно звітної доповіді Президента АН УРСР академіка О. О. Богомольця про роботу АН у другому півріччі 1941 р. група науковців Інституту ботаніки на чолі з академіком П. А. Власюком, з'ясувала причину частого для БАРСР явища – безпліддя квітів пшениці та розробили способи боротьби з цим [223, С. 101]. Продовжились дослідження культури кок-сагиз, яка мала стратегічне значення в оборонній промисловості. Зокрема, академік П. А. Власюк та З. М. Клімовицька розробили економічний метод підживлення рослини калійними солями на вилугованих ґрунтах Башкирії, що збільшувало урожай коренів кок-сагиз на 3,5-4,6 м / га, що становило 10,6-14%; вміст каучуку в коренях на 1,85-2,14%, тобто збільшення на 33 і більше відсотків; вихід каучуку з гектару на 22,2-25,23 кг, що дорівнювало 73,1-83,1%. [223, С. 86] Калійне підживлення застосовувалося й при вирощуванні цукрових буряків. Завдяки йому, а також завдяки впровадженню інших запропонованих інститутом заходів, у колгоспах і радгоспах Башкирії вже в перший рік освоєння нової для республіки культури одержано надзвичайно високі врожаї буряків. [315, С. 110].

Науковці-ботаніки у тісній взаємодії з місцевими фахівцями удосконалили методику вирощування цукрового буряку для Башкирії, приймали участь у складанні обґрунтування плану посіву цукрового буряку по районам БАССР, визначенні термінів пізньої сівби кок-сагизу та розробці агротехніки вирощування цієї культури в місцевих умовах. Значна увага приділялась плодоовочевому напрямку. Встановлено причини загибелі насаджень яблуні і чорної смородини, розроблені практичні рекомендації для Тресту зеленого будівництва, Уфимського ботанічного саду у боротьбі з ними. З метою раціонального

використання ґрунтів боліт спільно з Торфотрестом було проведено обстеження торф'яних боліт в регіоні, взяті зразки торфу та проведено їх аналіз.

У роки війни велике значення мало підвищення продуктивності місцевих конопель, а також вивчення питання про можливість вирощування високопродуктивних південних конопель в умовах Башкирії. Над розв'язанням цієї проблеми працював академік АН УРСР М. М. Гришко, який провів фахове обстеження галузі в республіці, визначив кращий місцевий сорт цієї культури, надавав рекомендації по агротехніці насінництва коноплі. За роботу з організації продовольчих ресурсів для фронту був удостоєний медалі "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.". Під його керівництвом вже 1942 р. почали культивувати південні коноплі для організації на його базі насінництва в республіці на порівняно великій площі (2–3 тис. га). [224, С. 26]

Інститут зообіології в умовах військового часу ставив головним завдання розробку методів профілактики та протидії епізоотії. Співпрацюючи з науково-дослідною ветеринарною станцією БАРСР розроблялись методика використання хіміотерапії у лікуванні бруцельозу у тварин, роль ектопаразитів, грибів у поширенні енцефаломієліта у коней. З метою ефективного рибовикористання річки Біла при практичній допомозі Башрибтресту, рибінспекції та рибзаводу було проведено комплексне її обстеження. Фахівці інституту були залучені до комплексної програми по симменталізації ВРХ Башкірії, де надавали експертні висновки по результатам програми.

Основна робота фахівців інститут була зосереджена на розробці методів боротьби зі шкідниками. Так, на базі Башкирської рільничої станції розроблялись методики протидії жовтусі та карликовості люцерни. Адже на Стерлітаманському дослідному полі жовтуха у 1941-1942 рр. вразила усі досліди з цією сільськогосподарською культурою, а жоден з відомих до цього методів проявив свою безрезультативність. Фактично плани по вирощенню насіння люцерни в ці роки було зірвано [223, С. 87]. Відпрацьовано комплексну систему заходів по боротьбі з шкідливою ентомофауною цукрового буряку.

На основі вчення про колоїди ґрунту академік О. Н. Соколовський, працюючи в Інституті геології, спільно з харківськими колегами продовжував удосконалювати метод будівництва земляних резервуарів з осолонцьованим покриттям для води та нафтопродуктів, що дало велику економію цементу та бетону [153]. Він також розробив новий

метод боротьби з фільтрацією шляхом засолонцювання, що давало змогу в низці галузей замінювати засолонцьованими ґрунтовими масами дефіцитні будівельні матеріали (наприклад, бетон) [217].

Вже у грудні 1941 р. інституції АН УРСР починають коригувати науково-дослідну роботу з акцентом на розробку заходів по відбудову країни. Держплан УРСР ставив перед вченими завдання по розробці практичних заходів щодо відбудови сільського господарства. В умовах нестачі палива, насосних систем, запчастин, з метою розробки системи зрошення земель колгоспів Башкирії, пропонувалось вивчити економічну доцільність використання традиційних способів, що використовувались в Середній Азії, зокрема пристрою для підйому води у вигляді колеса з ківшами – т. зв. «чигир». Вчені мали удосконалити методику відновлення колгоспних ставків та риборозплідників, розвитку ягідництва в нових районах, узагальнити досвід боротьби з буряковим довгоносиком, виробити принципи уніфікації причіпних сільськогосподарських машин [336, Арк. 37-38].

На початок 1942 р., після організації Комісії по відбудові зруйнованих ворогом міст і підприємств України, вчені інституцій вже чітко формулювали завдання на поточний рік та організували комплексну розробку головних проблем відбудовчого процесу в Україні. До складу секції відновлення сільського господарства входили: чл.-кор. П. А. Власюк (голова), академіки – А. О. Сапєгін, О. В. Палладін, М. М. Гришко, Г. Ф. Проскура, члени-кореспонденти – Г. Й. Сухомел, Є. В. Звєрезомб-Зубовський, Я. В. Ролл, с.н.с. М. Д. Тарнавський (секретар), проф. С. М. Гершензон, с.н.с. М. Л. Карп, проф. С. Ф. Морочковський та кандидат технічних наук В. П. Джуваго [224, С. 28].

Науковці, що входили до складу сільськогосподарської секції мали надавати допомогу земельним органам і колгоспам для інтенсифікації проведення весняних робіт і запропонувати нові заходи по колгоспному будівництву, використанню місцевих ресурсів і відходів соціалістичної промисловості для виробництва добрив [161].

Зокрема, наукові співробітники, що входили до складу підсекції рослинництва Комісії, ставили собі за мету не тільки надавати допомогу у відновленні вирощуваних культур, але також в освоєнні нових, консультації по розміщенню посівів, враховуючи ґрунтові, кліматичні особливості району. Підсекція тваринництва мала аналізувати результати роботи по метизації, організації штучного запліднення, розробці санітарно-ветеринарних заходів, обліку і розвитку кормових баз тваринництва, птахівництва, організації інкубаторних станцій і

птахоферм, розробляти заходи по використанню місцевих водойм як бази для розвитку водоплавної птиці, відновленню шовківництва. Головною темою залишалась робота по боротьбі із шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин. Склад Комісії по відбудові було розширено і створено підсекції: рибного господарства, грунтознавства, гідроенергетики та водного господарства, відновлення малої енергетики в сільському господарстві. [223, С. 107] В результаті комплексного розгляду питань щодо відбудови сільського господарства УРСР постала необхідність активізації роботу по відродженню сільськогосподарського машинобудування. В зв'язку з цим в березні 1944 р. ініційовано створення при Відділі технічних наук АН Лабораторії сільськогосподарської механіки [224, С. 121-122]. Згідно Протоколу № 6 засідання Президії Академії наук УРСР від 10 березня 1944 р. було створено таку лабораторію у складі двох старших та двох молодших наукових співробітників, яку очолив чл.-кор. А. О. Василенко [224, С. 123-124]

При розгляді питань відновлення господарського життя українських земель постала необхідність комплексної розробки проблем та плану поновлення харчової промисловості УРСР у післявоєнний період із зосередженням уваги на координації й діяльності промислових підприємств, сировинної бази та районів споживання. В зв'язку з цим в липні 1942 р. було утворено бригаду АН у складі: академіків – К. Г. Воблого (голова), М. М. Гришко, вченого секретаря Президії АН З. П. Шульги, член-кореспондентів – П. А. Власюка, П. В. Головіна, Є. В. Звєрезомб-Зубовського, професора С. Ф. Морочковського. [224, С. 54-55] Вже у лютому 1943 р. бригада звітувала про розробку заходів по відновленню цукрової промисловості. Крім рекомендацій по технічному переоснащенню (будівництво нових типів цукрових заводів, типових цукроварень), створено базу даних ґрунтів, що можуть бути використані для посіву цукрових буряків в Україні, виконано агробіологічне обґрунтування районування врожайності цукрових буряків, а також закінчено мікрорайонування шкідників старої зони бурякосіяння; зібрано матеріали стосовно структури сировинних баз цукрових заводів й постачання їх сировиною [224, С. 83-84].

Надзвичайно актуальною в умовах 1942 р. постала тема вивчення ролі мікрофлори виробничого зерна та грубих кормів в етіології мікотичних отруєнь. Вже в січні 1942 р. до тематичного плану Інституту зообіології було включено тему «Аналіз наявності або відсутності грибка-стахіботриса в хлібах БАРСР, що залишились під снігом» [224,

С. 23-24]. Зокрема вивчались роль грибу «стахіботрикс альтернанс» (лат. Stachibotrys alternans), що розвивається на насінні злакових культур та грубих кормах, в етіології септичної ангіни та хвороб сільськогосподарських тварин [223, С. 111]. Об'єктом вивчення була флора, головним чином насіння хлібних злаків, які зберігались у неналежних умовах (запізніле прибирання, зимування під снігом тощо), що було вкрай поширеним явищем в умовах війни. Вчені дослідили понад 450 зразків насіння і, частково, грубих кормів, з 40 районів Башкирії. В результаті такої масштабної роботи було виділено велику кількість штамів грибів, в тому числі раніше на цих субстратах невідомих, низка видів визначена як підозрілі, що можуть викликати захворювання при надходженні в організм з їжею або кормом. Для тваринників була розроблена детальна інструкція для оцінки кормового зерна та його очищення та встановлювались основні прийоми профілактики отруєнь та зараження тварин та людини [223, С. 158-159].

Досліджуючи роль ектопаразитів в епізоотії енцефаломієліта коней, вчені зібрали колекцію ектопаразитів регіону, проводили досліди на кролях для вивчення кліща з роду Dermacentor, комарів з роду Aedes vencus та Anophelos та проводилась експерименти щодо з’ясування їх ролі у розповсюдженні хвороби. Однак, роботи гальмувались організаційними труднощами, пов’язаними із відсутністю необхідної кількості піддослідних тварин [223, С. 159].

Вчені інституту зообіології, зокрема З. Мавроді, проводив апробацію методу академіка Т. Д. Лисенка по зберіганню та висадці верхівок бульб картоплі. Зокрема, було апробовано інший варіант зберігання бульб та їх верхівок – пересипання глиною, що бралась з глибини не менше 0,5 м, що давало 100% результати зберігання, свіжості, відсутність росту пагонів тощо [223, С. 129].

Досліджуючи культуру цукрового буряку, вченими інституту ботаніки було вивчена ефективність різних форм калійних добрив для підживлення цієї сільськогосподарської культури, обґрунтовано використання добрив в сівозміні «старих» та «нових» районів вирощування рослини.

Робота Комісії по мобілізації ресурсів Башкірської АРСР, створеної в серпні 1942 р., в числі якої була секція розвитку сільського господарства, сприяла остаточній апробації науково-дослідної роботи, завершеної в установа АН, та їх передачу у виробництво після відповідних рецензій і експертиз. Комісією було підготовлено збірник з розвитку різних галузей народного господарства Башкирії, в тому числі

сільського господарства [453, Арк. 46]. Загалом 75% тематичних планів інститутів в цей період територіально були пов'язані з БАРСР. Разом з тим у 1943 р. відбулось розширення територіальних кордонів об'єктів для вивчення за рахунок включення цілої низки нових тем, що охоплювали Урал в цілому, Поволжя, Казахстан, Узбекистан [223, С. 750]. Зокрема, чл.-кор. Є. В. Звєрезомб-Зубовський прийняв участь в експедиції по дослідженню шкідників сільського господарства Туркестану [224, С. 76-77].

Після прийняття рішення уряду СРСР про переведення інституцій АН УРСР до Москви були організовані Загальні Збори АН, на яких було підведено підсумки роботи Академії в Башкирії. За період перебування в Уфі Президія АН провела 88 загальних засідань, на яких розглядались організаційні та наукові питання. Аналізуючи діяльність академічних інституцій для потреб сільського господарства варто зазначити, що над цією проблематикою плідно працювали два інститути – Інститут ботаніки та Інститут зообіології.

Головними завданнями в діяльності Інституту ботаніки були з'ясування природничих та виробничих потужностей Башкірської АРСР та розробка системи заходів по підвищенню урожайності сільськогосподарських культур, поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Зокрема розроблялись теми по вивченню лікарських, вітамінних, харчових, олійних, дубильних поташних рослини; одержання спиртів біологічним методом з нехарчової сировини; одержання жирів при використанні пліснявих грибів; одержання білків (харчового та кормового) [224, С. 68]. Для вирішення поставлених завдань бригада вчених (старші наукові співробітники – А. І. Барбарич, О. Л. Липа, Д. Я. Афанасьєв, Є. Д. Карнаух) на чолі з професором М. І. Котовим досліджували дикорослі лікарські ресурси Південного Уралу та Приуралля. З цією метою на базі Державного Башкирського заповідника проводились ентомологічні дослідження, дослідні роботи з лікарськими рослинами, вивчено ґрунти [224, С. 55-56]. На основі зібраного гербарію відділ систематики квіткових рослин узагальнив матеріал та передав до друку фундаментальну працю «Визначник рослин БАРСР». В роботі бригади брали участь чл.-кор. Д. К. Зеров і старший науковий співробітник Є. М. Брадіс; спільно з Уфимським ботанічним садом, професором Я. А. Фіалковим з Інституту хімії АН УРСР складено та видано брошуру «Дикорослі лікарські рослини БАРСР» і 10 плакатів про найважливіші лікарські рослини, під загальною редакцією М. І. Котова [224, С. 76-77]

Д. Я. Афанасьєв, який очолював бригаду вчених по дослідженню дикорослих технічних рослини Південного Уралу й Приуралля, підготував дослідження про дикорослі поташні культури Башкирії [224, С. 85-86]. На прохання вченої ради Наркомздоров'я РРФСР професори М. І. Котов та Я. А. Фіалков взяти участь у складанні довідника-інструкції з використання мінеральних властивостей рослин регіону [224, С. 119-120]. Д. К. Зеров вивчав сфагнові мохи БАРСР та їх використання. С. Ф. Морочковський винайшов нове захворювання рослин – альтернаріоз та запропонував методи боротьби з ним [366]. Спільно з С. Ф. Зверезомб-Зубовским було узагальнено дані щодо хвороб та шкідників цукрового буряку в Башкирії та методів боротьби з ними [181].

Досліджуючи проблеми вирощування сільськогосподарських культур в умовах Башкирії академік П. А. Власюк розробив агровиробниче районування заходів по підвищенню їх урожайності. Зокрема, він обґрунтував доцільність вирощування цукрового буряку в межах 15 тис. га. В подальшому ці роботи були продовжені місцевими спеціалістами Башкирської науково-дослідної станції рільництва (А.С. Шутко, Ю. А. Усмановим, Б.М. Сахаутдіновим, Х.Г.Терегуловим). Для ефективної підготовки агрономів регіону та освоєння посіву цукрових буряків в північно-східних районах Радянського Союзу вченим завершено посібник «Цукровий буряк Башкирії» [88]. Окрему монографію вчений підготував щодо вивченню системи живлення цукрового буряку та супровідних культур у правильних сівозмінах [89]. Завдячуючи науковому супроводу вченого в Башкирії у 1943 р. почали будувати перший цукровий завод – Карламанський – на базі евакуйованого обладнання, чим було закладено основи цукрової промисловості краю [115]. Значну увагу науковець приділив значенню добрив у ефективному виробництві цукрового буряку. Зокрема, кілька його статей присвячені використанню в якості добрив відходів марганцеворудної промисловості [86], змєвика-серпентиту як магнезіального добрива, марганцю та бору [91]. Останньому питанню вчений присвятив окрему монографію [87].

З. М. Клімовицька підготувала дослідження, присвячене вивченню значення мідних добрив для росту і розвитку рослин на осушених торфовищах, що дало практичні рекомендації використання торфовищ як посівних площ [223, С. 270]. Українські вчені ініціювали дослідження мікроелементів у ґрунтах Башкирії, які згодом продовжували

досліджувати башкірські вчені В. К. Гирфанов, С. А. Абдурашитов, Н. Н. Ряховська.

Проблему пустоцвітіння твердої пшениці в Башкірії та щуплості зерна м'якої пшениці на Уралі розв'язав член-кореспондент А. О. Сапєгін, у своїй роботі присвяченій етапам розвитку репродуктивних органів рослини [628; 629]. За такі досягнення вченого-генетика було затверджено звання академіка АН УРСР [582] Матеріал про заходи боротьби з цим шкідливим явищем передано НКЗ Башкирської АРСР для практичного використання.

Цитологічні питання в евакуації продовжували вивчати Я. С. Модилевський, Р. А. Бейліс-Вирова [364]. Вченими досліджувано основи цитоембріології сільськогосподарських рослин, стадії тембріонального розвитку зародку і зернівки у злакових, вплив низьких температур на схожість і енергію проростання вівса та ярої пшениці [223, С. 270].

Науковці Інституту ботаніки серйозну увагу приділяли створенню нових високоврожайних сортів зернових, картоплі. Генетик М. Л. Карп продовжував вивчення практичних аспектів селекції кок-сагизу і кукурудзи, зокрема розробив сорт ранньої мучнистої кукурудзи, який становив значний інтерес для Башкирії, дослідив способи усунення негативних ефектів інцухту в селекційній практиці. Тривало також ембріологічні дослідження причин нестійкості врожаю гречки, вивчення генетики статі і методики створення нових форм у конопель та інших дводомних рослин, розроблялись способи хімічної меліорації лужних ґрунтів під тунг і чай на Чорноморському узбережжі Кавказу [223, С. 759]

Фізіолог М. А. Любинський продовжував вивчення значення та механізм агроприйому підживлення, зокрема, приділив увагу позакорінневому засвоєнню рослинами води та речовин. Вчений підсумував результати багаторічної праці у роботі присвяченій значенню критичних періодів в нормальному онтогенезі вищих рослин для підвищення врожайності [223, С. 270].

Вчені інституту зообіології, маючи можливість використати різні спеціальності в області природознавства, представлені висококваліфікованими фахівцями, об'єднаними з різних академічних інституцій, протягом евакуаційного періоду змогли урізноманітнити свою тематику, акцентуючи її на наданні реальної допомоги місцевим керівним органам та виробникам.

Відділ гідробіології, проводячи спільно з Уфимським санітарно-бактеріологічним інститутом цілорічне комплексне обстеження р. Білої, що оперізувала м. Уфу, розробили чіткі вказівки не тільки щодо степені та джерел забруднення, але й щодо складу іхтіофауни, її біологічного районування. Експедиціями керував чл.-кор. Я. В. Ролл за участю академіка Д. К. Третьякова, чл.-кор. В. Г. Дроботька, професорів О. П. Маркевича та В. Л. Рижкова, наукових співробітників М. Д. Білого, К. К. Зерова, Д. А. Радзимовського та К. О. Виноградова. Для вивчення рибогосподарського потенціалу водойм Башкирії на замовлення Башкирського рибтресту вченими було обстежено озера о. Асли-куль, о. Ак-куль, Кандри-куль, р. Уфа. Експедиції тривали восени-взимку 1941-1942 рр. та в травні-липні 1942 р., в результаті чого з'ясовані причини масової загибелі риби в р. Уфа, о. Кандри-куль, розроблені рекомендації по організації ефективних заходів по протидії цьому явищу. Розроблено комплекс заходів проти обміління о. Ак-Куль, за що Гафурійський рибзавод висловив подяку вченим Інституту зообіології. [224, С. 100-101]

Результати роботи вчених знайшли своє відображення в статтях чл.-корр. Я. В. Ролла щодо біологічної характеристики озер Башкірії [622] та професора О. П. Маркевича щодо фауни паразитів водойм регіону [354]. З метою вивчення штучного риборозведення вчені провели дослідні роботи щодо використання гіпофізарних ін'єкцій промисловим рибам, що дало відчутні результати для розвитку рибопромислу краю, за що Башкирський державний рибтрест висловив вченим подяку [224, С. 49-50].

Крім того, професор О. П. Маркевич багато працював над вивченням паразитів свійських тварин та розробку раціональних заходів боротьби з ними [350]. На замовлення Башкірської НД ветеринарної станції вчений брав участь у ліквідації корости тварин в Башкирії [353], досліджував використання для боротьби з цією хворобою відходів ішимбаївської нафти, керував роботою по вивченню ролі комарів та іксодових кліщів у переносі вірусу інфекційного енцефаломієліту коней [351]. В результаті науково-дослідної роботи для Ветеринарного управління Башкирії науковцем підготовлена брошура присвячена зовнішнім паразитам їх згубній дії на сільськогосподарських тварин [352].

Широкі дослідження велися з питань організації боротьби з шкідниками й різними захворюваннями сільськогосподарських культур. Актуальність їх пояснювалася тим, що в роки війни в Башкирії почали

культивувати цілий ряд нових сільськогосподарських культур, а також надзвичайно складними умовами збереження вирощеного врожаю взимку. Роботи в цьому напрямі виконували член-кореспондент Академії наук УРСР Є. В. Звірозомб-Зубовський та професор С. Ф. Морочковський. Продовжувались дослідження генезису шкідливої ентомофауни головних сільськогосподарських культур. Відділу мікробіології, досліджуючи мікрофлору некондиційного зерна (залишеного на зиму під снігом), вдалось розв'язати проблему епідемії «некротичної ангіни» та розробити вказівки для Наркоматів земельних справа, харчової промисловості, Державного комітету оборони про заборону використання такої зернової продукції для вжитку людей і тварин. Тема розроблялась професорами В. С. Михайловським, Р. Є. Кавецьким під керівництвом чл.-кор. В. Г. Дроботько [224, С. 52-54, 100-101]. Науковцями М. М. Підоплічко та В. Й. Білай вперше було ідентифіковано токсичні властивості 8 видів грибів, які уражували зерно при несприятливих умовах його зберігання і викликали тяжкі захворювання (септична ангіна) і смерть людей і тварин, запропоновано методику діагностики токсичності цих продуктів [23; 500]. В процесі роботи були встановлені збудники захворювання, ними виявилися види роду Fusarium, зокрема представники секції Sporotrichiella (Фузаріум споротрихіела). Відтворення цього захворювання, з застосуванням чистих культур цих грибів, було підтверджено в спеціальних експериментах. За велику науково-організаційну роботу та практичну допомогу в ліквідації цього захворювання М. М. Підоплічко був нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради Башкірською АРСР [501]. За розробку вчення про вірусні хвороби рослин професора В. Л. Рижкова було нагороджено Сталінською премією [224, С. 76-77].

Член-кореспондент Л. Й. Рубенчик продовжував дослідження ґрунтових бактерій. Ним було виявлено вплив мікроорганізмів, здатних розкладати целюлозу, на утворення водостійких агрегатів у ґрунті; встановлено вплив низьких температур на азотобактер; вивчено мікробну фауну мінеральної води та мулу Червоноусольського джерела Башкирської АРСР; запропоновано активні штами молочнокислих бактерій для Башкирського тресту хлібопекарної промисловості, дослідив використання мікробів для підвищення урожайності сільськогосподарських культур [623]. Л. Й. Рубенчик був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» [641]

Певну допомогу працівникам сільського господарства Башкирії подали установи Академії наук і в розвитку тваринництва. Так, проблемами сименталізації великої рогатої худоби займалися кандидат біологічних наук С. М. Гершензон і кандидат сільськогосподарських наук професор М. Д. Тарнавський. Значне місце в планах Інституту зообіології займали питання розвитку шовківництва в Башкирії. Разом з співробітниками Уфимської науково-дослідної станції шовківництва вивчалися шляхи вирощування китайського дубового шовкопряда в місцевих умовах та впровадження таких його порід, що відповідали б відповідним умовам північних районів СРСР. Ряд рекомендацій щодо поліпшення цієї важливої справи було передано на шовкопункти республіки. Багато зробив для вивчення хвороби шовкопряда академік АН УРСР В. П. Поспєлов. У результаті досліджень він знайшов ефективні методи лікування, а також засоби аналізу грени шовкопряда на наявність дріжджеподібних тілець. Матеріал про розроблені ним методи передано Народному комісаріату текстильної промисловості СРСР.

В евакуації ученими АН було прочитано близько 800 наукових доповідей, опубліковано понад 2000 наукових праць в академічних і загальносоюзних наукових виданнях. Регулярно проводилися громадсько-політичні форуми, у яких брали участь місцеві науковці та громадськість. У 1942–1943 рр. відбулося 20 сесій і зборів. Лише за 1942 р. у м. Уфа було проведено 5 загально-академічних та 4 сесії Відділень, близько 10 наукових конференцій [223, С. 43].

Для активізації науково-дослідної роботи АН УРСР провела кілька наукових конференцій по спеціальним науковим питанням. Зокрема, Інститут клінічної фізіології ініціював скликання конференції по антиретирулярній цитотоксичній сироватці академіка О. О. Богомольця, яка набула всесоюзного значення і накреслила шляхи подальшої роботи над вивченням і застосуванням в лікувальну практику цієї сироватки. Друга – Інститутом біохімії – по вітаміну К, присвячену підсумкам досліджень над вітаміном K_3 і вікасолом академіка О. В. Палладіна і накресленню шляхів подальшого впровадження цих препаратів в лікувальну практику для боротьби з кровотечами і лікування ран [475, С. 32].

Згідно протоколу № 8 засідання Президії Академії наук УРСР від 13 березня 1942 р. Інститутом зообіології планувалось провести конференцію, присвячену 50-річчю з дня відкриття наукою вірусів, які фільтруються [224, С. 30-31].

Згідно протоколу № 6 засідання Президії АН УРСР від 5 лютого 1943 р. відділом біологічних наук планувалось провести конференцію з проблем органічної еволюції. Затверджувався склад оргкомітету конференції, який складався з академіків – М М. Гришко (голова), Д. К. Третьякова, О. В. Палладіна, А. О. Сапєгіна, чл.-кор. Д. К. Зерова та професорів В. В. Ковальського й С. М. Гершензона [224, С. 89]. Долучались до складу оргкомітету академік І. І. Шмальгаузен, академік медичних наук АН СРСР Л. А. Орбелі, чл.-кор. АН СРСР Х. С. Коштоянець, чл.-кор. АН УРСР І. М. Буланкін та професори – Є. М. Крепс, М. С. Поляков та Г. Ф. Гаузе. [224, С. 84] Для участі у конференції запрошувався В. І. Вернадський, І. М. Буланкин, А. П. Виноградов, Е. М. Крепс, А. В. Нагорний [486].

Конференція планувалась на 12-14 квітня 1943 р., але була проведена пізніше в зв'язку з затримкою організаційних питань [93, С. 243]. Йшла війна, і багато хто з запрошених вчених з об'єктивних причин не змогли прибути на конференцію. В основному на ній були представлені відомі вчені України: Д. К. Третьяков Д.К., Н. В. Єрмаков, В. В. Ковальський, О. П. Маркевич, М. М. Гришко, В. Г. Дроботько, Д. К. Зеров та інші. Вони представляли основні напрямки досліджень відділу біологічних наук АН УРСР в евакуації. С. М. Гершензон презентував дослідження щодо природнього відбору у популяціях тварин, М. М. Гришко – дані щодо поліморфізму та еволюції статевих форм квіткових рослин. Д. К. Зеров узагальнив наукові висновки щодо вивчення проблем походження вищих рослин, О. П. Маркевич виклав результати своїх досліджень з паразитології, Я. С. Модилевський – принципи сучасної цитогенетики, А. М. Окснер – дослідження лишайників, Д. К. Третьяков демонстрував досягнення радянської науки у формуванні концепції філогенетики, фактори еволюції через вивчення біохімічних процесів представляв В. В. Ковальський [261].

Протягом усього періоду роботи АН УРСР в евакуації продовжували діяти ради з захисту дисертацій. Близько 50 співробітників АН захистили в цей період кандидатські і докторські дисертації [223, С. 43]. Інститути Відділу біологічних наук були найбільш забезпечені висококваліфікованими кадрами. В них нараховувалась найбільша кількість докторів наук і кандидатів. Але і тут було проведено в цілому 9 захистів дисертацій: 2 – на ступінь доктора і 7 – на ступінь кандидата. [185] При Інституті ботаніки діяла вчена рада для захисту кандидатських і докторських дисертацій у складі академіків – М. М. Гришка, О. О. Сапєгіна, членів-кореспондентів –

Я. С. Модилевського, Д. К. Зерова, Я. В. Ролла [224, С. 14-15]. Вчена рада Інституту зообіології затверджувалась у такому складі: чл.-кор. Я. В. Ролл (голова), академіки – О. В. Леонтович, Д. К. Третьяков, члени-кореспонденти – Є. В. Звєрезомб-Зубовський, В. Г. Дроботько, доктори біологічних наук Н. Б. Медведєва, О. П. Маркевич, М. В. Єрмаков, В. Л. Рижков, кандидат біологічних наук С. М. Гершензон, М. Д. Тарнавський (учений секретар) [224, С. 18-19]. З липня 1942 р. до складу ради приєднують академіка В. П. Поспєлова та кандидата біологічних наук М. М. Підоплічка [224, С. 52-53], а з грудня 1942 р. - чл.-кор. Л. Й. Рубенчика [224, С. 76-77].

Так, В. Й. Білай захистила кандидатську дисертацію присвячену фізіологічним ознакам у систематиці грибів роду Fusarium, М. М. Підоплічко – мікрофлорі зерна хлібних злаків; К. О. Віноградов – Політехам Карадагу; М. Я. Зерова – «Поліморфізм у деяких аскоміцетів», З. М. Клімовицька – «Фізіологічне значення мідних добрив для росту і розвитку рослин на осушених торфовищах», що стосувалась використання торфовищ як посівних площ. Підготували роботи А. Л. Богун та А. Ф. Ляшенко на ступінь кандидата, С. М. Гершензон, Г. М. Френкель, М. Д. Тарнавський [223, С. 89], чл.-кор. проф. П. А. Власюк [224, С. 41-42] – на ступінь доктора біологічних наук, підготували роботи Н. А. Теленга та І. Д. Білановський. С. Ф. Морочковський захистив докторську дисертацію на тему «Грибна флора кагатної гнилі цукрового буряку та умови її розвитку», що охоплює дані з мікрофлори і досліджує умови розвитку кагатної гнилі цукрових буряків. [223, С. 293-294] В зв’язку з активною діяльністю вчених Президія Академії в березні 1943 р. звернулась до РНК СРСР за дозволом вченим радам окремих інститутів, в числі яких був Інститут ботаніки, постійно приймати до захисту докторські та кандидатські дисертації й присуджувати наукові ступені доктора та кандидата наук [224, С. 91].

Протягом усього періоду діяльності АН в евакуації, вчені намагались оприлюднити результати своїх досліджень у загальносоюзних та республіканських наукових і науково-популярних виданнях. Адже, спроможність Видавництва АН з випуску наукової продукції була низькою. Лише у січні 1942 р. було затверджено видавничий план АН на перше півріччя 1942 р., до якого увійшли: «Вісті АН УРСР» (2 номери); «Доповіді АН УРСР» (5 номерів); видання кожного інституту (по 1 номеру обсягом 10–12 друкованих аркушів) [224, С. 23-24]. Друкарня м. Уфи спроможна була випускати 20

друкованих аркушів на місяць, тоді як лише для технічного та біологічного відділів заплановано 50. [223, С. 166] Президія робила все можливе для встановлення зв'язків з видавництвами СРСР з метою публікації наукових робіт. В результаті такої діяльності, згідно повідомлення у червні 1944 р. голови Редакційно-видавничої ради АН ЦК КП(б)У про обсяги наукової літератури, виданої АН, було випущено у 1942 р. – 9 назв, обсягом 50 друкованих аркушів, накладом 19 тис. екземплярів; у 1943 р. – 35 назв, обсягом 229 друкованих аркушів, накладом 58 тис. екземплярів [202]. Отже, протягом евакуаційного періоду відбулось значне скорочення публікацій, підготовлених науковцями АН УРСР, зокрема присвячених сільськогосподарській тематиці. За нашими підрахунками у 1942 та 1943 рр. друком вийшло лише 29 брошур та наукових статей (1942 – 14; 1943 – 15), що виразно контрастує з даними 1941 р., фактично за 1 півріччя якого вийшло у світ 39 назв.

Таким чином, інституції АН УРСР, більшість з яких були передислоковані до Башкирської АРСР РРФСР у м. Уфу, у своїй роботі спрямовувались на переорієнтацію наукової практики для потребу воєнного часу, в тому числі на розв'язання такого пріоритетного завдання як розробка та розвиток продовольчих та сировинних ресурсів країни, відбудова сільського господарства України.

РОЗДІЛ 4

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ.

Особливе місце в геостратегічних та військових планах Німеччини відводилось сільськогосподарському потенціалу українських земель. За його рахунок керівництво Третього Райху планувало забезпечити продовольчу безпеку під час та після війни. Одним із його елементів був процес сільськогосподарського освоєння краю в усіх його вимірах – від використання сировинних ресурсів, вивчення природньо-історичних умов, людського контингенту як трудового ресурсу та споживача, аграрної політики до наукового забезпечення галузі. Впродовж більш як двох років українські землі піддавались нещадній колоніальній експлуатації з боку нацистів та в кінцевому рахунку мали стати «життєвим простором» для німецького народу. Виконанню цих завдань підпорядковувались механізми і технології окупаційної політики, зокрема і щодо аграрної науки, якій було чітко відведено місце допоміжної до загально німецької.

4.1. Політика Німеччини часів Третього Райху у дослідженні сільськогосподарського потенціалу українських земель

На момент приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів німецьке суспільство в цілому лишалось під враженням продовольчих труднощів та невдач Першої світової війни, коли відбулось різке падіння виробництва продуктів харчування та почався голод. Це вважалось однією з головних причин поразки у війні. Лише в середині 1920-х років було досягнуто довоєнного рівня виробництва сільськогосподарської продукції та відновлення галузі. Як і в інших секторах економіки зусилля по відновленню сільського господарства після війни супроводжувалися всебічними дебатами по раціоналізації і інтенсифікації виробництва [783, S. 333]. Поряд з проблемою перерозподілу земельних ресурсів направленою аби компенсувати території, втрачені після війни, з приходом нацистів до влади основна увага приділялася також аналізу продовольчого колапсу під час війни, аби німецьке сільське господарство було краще підготовлене до майбутнього конфлікту. Ідея полягала не тільки у підвищенні продуктивності праці в сільському господарстві, а виробленні шляхів максимального самозабезпечення

сільськогосподарською продукцією, аби мінімізувати залежність від імпорту, т. зв. політика автаркії (від грец. «самодостатній»), перш за все, організації самозабезпечення Німеччини продовольством хоча б на 95% та тим самим зменшити свою залежність від імпорту [749, S. 90]. Тоді як трохи більше 80% сільськогосподарської продукції, що використовувалась на початок 30-х років в Німеччині, вироблялась в самій країні, а для деяких видів продукції потреба в імпорті була значно вища [779, S. 7]. Однак, вимога до самозабезпеченості не було суто німецьким чи націонал-соціалістичним явищем. Скоріше, це був один з політичних наслідків загальноєвропейської економічної кризи 20-х років XX століття. Але для Німеччини ця політика була надзвичайно популярна на фоні поразки в Першій світовій війні та втрати колоній. В середині країни вона мала назву «Битва за урожай» (нім. «Erzeugungsschlacht») і офіційно була проголошена 30 вересня 1934 р. на святі подяки (нім. «Reichserntedankfest») за два роки до початку економічної підготовки до війни [757, S 261–318]. В дусі військової риторики фермерів мотивували до підвищення урожайності та осягненню продовольчої автаркії, нагадуючи про «відповідальність селян перед німецьким народом» [793, S. 110]. Мова йшла про використання усіх наявних засобів для підвищення урожайності з гектару, забезпечення тваринницької галузі власною кормовою базою шляхом вирощування відповідних рослин та харчової та текстильної промисловості оліями, жирами, волокнами.

Політика автаркії також сприяла розвитку сільськогосподарських досліджень в Німеччині. З 1920-х років було створено низку науково-дослідних інститутів та експериментальних ферм, які у своїй діяльності орієнтувались на регіональну специфіку. Так, у 1922 р. були створені експериментальні і дослідні станції для молочного тваринництва в Кілі (нім. Kiel) (для північної Німеччини) і Вайенштефане (Weihenstephan) (для південної Німеччини), а також в Чехніце (Tschechnitz) (біля Бреслау) і в Грубе (Grub) (близько Мюнхена). У 1923 році в Берліні був заснований Науково-дослідний інститут з переробки зерна (Forschungsanstalt für Getreideverarbeitung). У 1924 році в Айзенхайм (Eisenheim) (Баварія) і Берлін-Далемі (Berlin-Dahlem) були створені два науково-дослідних інститути плодівництва і садівництва. Згодом з’явились інституції, що орієнтувались на дослідження в галузі сільськогосподарських робіт і регулювання ринків, а також в інших областях сільськогосподарського господарства [808, S. 123]. У Ґессені, Ґеттінґені, Гогенхаймі, Лейпцигу, Галле, Йені, Гамбурзі, Кеніґсберзі

були створені незалежні інститути тваринництва та молочного господарства; Вища школа сільського господарства Берліна протягом декількох років розширила свій Інститут розведення та генетики домашніх тварин (Institut für Tierzüchtung und Haustiergenetik) до одного з провідних світових установ; сільськогосподарські інституції Вроцлавського університету (Universität Breslau) були одні з найкраще обладнаних у Європі. [783, S. 335] *(Додаток Ґ)*

Концепцію розвитку аграрного сектора Німеччини націонал-соціалісти тісно пов'язали зі своєю ідеологією. Найвідомішим речником аграрних перетворень вважають Річарда Вальтера Дарре (нім. Richard Walther Darré), міністр харчування та сільського господарства (нім. Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft) в 1933-1944 рр. Він виступав за ідею антропологічної ролі селянства, яке протиставлялось міському населенню в якості основи арійського раси. У своїх есе він користувався терміном «кров та земля», де прагнув підкреслити взаємозв'язок між расою та основною господарською діяльністю [758, S. 539-544]. Така ідеологія вимагала модернізації та збільшення сільськогосподарського виробництва. Однак, згідно позиції А. Гітлера, яку узагальнив історик Т. Снайдер, наука, на думку фюрера не могла вирішити проблему продовольчого забезпечення Німеччини, адже залишалась проблема нестачі земельних ресурсів [643, С. 25]. Таким чином, ідеологи нацизму аргументували свої плани щодо захоплення великих земельних ресурсів, які б вирішили питання продовольчої безпеки країни. Як зазначав А. Гітлер, після втрат колоніальних володінь для Німеччини єдиний шлях до здорової аграрної політики – це отримання землі в самій Європі [643, С. 27]. Цю ідею чітко і безкомпромісно висловив ще попередник Дарре, перший гітлерівський міністр агропромислового сектору, Альфред Хьюгенберг (нім. Alfred Hugenberg) на Всесвітній економічній конференції в Лондоні у 1933 р., коли він виступив за повернення колишніх «німецьких» територій на сході Європи. Він оприлюднив меморандум, в якому зазначалось, що Німеччина виступає з вимогою колонізувати, зокрема, українські землі для «раціонального використання цієї родючої території». Тоді це призвело до міжнародного скандалу, з якою німецька сторона вийшла, пояснюючи, що це була особиста позиція міністра, не узгоджена з урядом, а самого Хьюгенберга було відправлено у відставку [807, S. 539–544]. Однак ці заяви продемонстрували ті стратегічні цілі, які мали націонал-соціалісти щодо українських земель.

Політична концепція "Lebensraum" («середовище існування»), згідно якої німці сприймали себе як «народ без середовища існування», була пов'язана з такими дисциплінами як географія, просторові дослідження, історія, соціологія та демографія, які використовували різні дані для обґрунтування стратегії завоювання простору [785, S. 4–5]. У теоретичних працях німецьких пропагандистів раз у раз з'являлися думки про те, що в силу своєї скупченості на маленькій території німецькому народові загрожує голод, а продовольчі ресурси власної країни не в змозі забезпечити хорошим харчуванням і тил, і фронт. Метою експансії на схід Європи було створення середовища проживання для німецької раси, в той час як місцеве населення повинно було бути витіснено, поневолено і знищено. Це майбутнє "середовище проживання на Сході" було задумане як, в значній мірі, самодостатня з сільськогосподарської точки зору територія, що підтверджує, що ідеї самодостатності і розширення тісно взаємопов'язані. І в цьому концепті сільськогосподарським наукам була відведена специфічна роль, адже передбачалось проведення цільових досліджень, які б дозволили експлуатувати захоплені на сході від Німеччини території і, перш за все, України, для задоволення потреб Німеччини у продовольчих та сировинних ресурсах [779, S. 7]. У серпні 1939 року Гітлер заявляв перед представником Ліги Націй К. Бюркгардом, що Україна потрібна Німеччині, аби ніхто не змусив німців голодувати, «як це було в минулу війну» [770, S. 56].

Активним поборником ідеї розширення «життєвого простору» особливо у східному напрямку («східний простір», нім. Ostraum) був генеральний секретар аграрного міністерства часів Дарре, а згодом і його наступник по міністерському портфелю Герберт Баке (нім. Herbert Friedrich Wilhelm Backe), який мав особливе ставлення до українського простору. Слід почати з того, що він добре знав ці землі, адже народився в Російській імперії в сім'ї німців-переселенців. Згодом, опинившись в Німеччині після І світової війни, пов'язав свої наукові інтереси з вивченням аграрного та продовольчого потенціалу радянських земель. Будучи асистентом кафедри аграрної географії в Технічному університеті Ганновера він готував наукову роботу «Російська зернова галузь як основа сільського господарства та економіки Росії» («Die russische Getreidewirtschaft als Grundlage der Land- und Volkswirtschaft Russlands»), яка однак так і не була захищена як дисертаційна, але у 1941 р. була видана накладом 10 тис. екземплярів з поміткою «тільки для службового користування» („nur für den Dienstgebrauch“) [788, S. 6]. В

цій роботі він сформулював свої принципи нацистської аграрної політики та закликав до «нового європейського порядку». Початково його концепція континентальної продовольчої безпеки передбачала використання районів з профіцитом сільськогосподарської продукції, з так званих територій «самозабезпечення» в інтересах високо розвинутих індустріалізованих країн [770]. Зокрема, він вважав, що використання сільськогосподарських ресурсів Радянського Союзу є необхідним для «вирішення» продовольчого питання європейської економіки. У зв'язку з військово-економічною підготовкою нападу на Радянський Союз Г. Баке запропонував використовувати більшу частину сільськогосподарської продукції країни, а саме зерно з України, для задоволення потреб Німеччини в продовольстві і, зокрема, для постачання німецьких окупаційних військ. З цією метою радянські міста повинні були бути ізольовані від родючих чорноземних регіонів і "зерносховища України", звідки вони зазвичай постачали сільськогосподарську продукцію.

Однак концепція Г. Баке не обмежувалась лише стратегією грабунку, а передбачала й реорганізацію німецького сільського господарства на основі наукових розробок. Ставши у 1937 році сенатором, а в 1941 р. першим віце-президентом Товариства кайзера Вільгельма (нім. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft - KWG), він всіляко сприяв перетворенню наукових досліджень в аграрній сфері в один з пріоритетних у політичному та фінансовому плані напрямків досліджень. KWG, засноване у 1911 р. була найпрестижнішою науково-дослідною організацією Німеччини, що контролювала та координувала всі фундаментальні дослідження в Німеччині. Маючи значний вплив на наукове товариство, Г. Баке наполягав на розширення напрямків дослідницьких робіт в існуючих науково-дослідних інституціях аграрного спрямування та ініціював створення нових установ. Адже міністерство сільського господарства на 80% фінансувало цю організацію. Ханс Піглер (нім. Hanns Piegler) у масштабному дослідженні 1940 р., присвяченому сільськогосподарським дослідним установам Третього Райху, називає 1200 таких інституцій, де основною метою їх діяльності вказується вивчення питань щодо досягнення «свободи харчування» [762, S. 5–17]. Адже існували три головних питання: збільшення запасів продовольства за рахунок рослинництва і тваринництва, підвищення продуктивності сільськогосподарської праці за рахунок раціоналізації та механізації, а також контроль споживання за рахунок нормування.

Завдяки своєму статусу «наукового політика», Г. Баке досяг все більшої інтеграції сільськогосподарських досліджень KWG з цілями «континентальної європейської економічної зони під керівництвом Німеччини». Він визначав сферу свого впливу та відповідальності більше ніж в межах розрахунків, забезпечення та розподілу внутрішніх поставок продовольства, сприймаючи проблему підвищення сільськогосподарського виробництва, контроля над споживанням та планування використання сільськогосподарських земель в зв'язку з тими «можливостями», які відкриваються не тільки Німеччині, але й усій Європі. З цією метою уряд оцінював продовольчі ресурси в декількох європейських країнах. Вже в середині 1942 р. Г. Баке інформував генерального секретаря KWGб Ернста Тельшоу (нім. Ernst Telscow), що «хотів би мати установу, на основі роботи якої міг би будувати свій план харчування у Великій Німеччині та Європі» [779, S. 24]. На прохання генерального секретаря на початку 1943 року був заснований Інститут європейських сільськогосподарських досліджень і продовольчої економіки (нім. Institut für Europäische Landbauforschung und Ernährungswirtschaft). Його першим директором був професор Еміль Верман (нім. Emil Woermann), експерт з питань харчування з Університету Галле [783, S. 36]. Згідно задумки Г. Баке, планування харчування в міжнародному масштабі мало бути доповнено ще й переселенською політикою, яка отримала своє наукове обґрунтування в межах діяльності створеної в той самий час Імперської служби територіальних досліджень та планування землекористування (нім. Reichstelle für Raumforschung und Raumordnung). Наукові питання цієї інституції торкались вивчення «Східного регіону», зокрема українських земель, та адаптивності до реальних умов майбутніх переселенців, яких мали би відбирати за расово-біологічними критеріями. Отже, ідеї Г. Баке мали розмахи континентальної продовольчої економіки та планування та безпосередньо торкались ресурсів українських земель.

Ще однією ключовою фігурою в організації досліджень сільськогосподарського потенціалу українських земель був Конрад Мейер (нім. Konrad Meyer-Hetling) (1901-1973), професор агрономії Берлінського університету, оберфюрер СС. Він вивчав сільськогосподарські науки в Геттінгені та отримав там докторську ступінь, досліджуючи генетику пшениці. Ще на початку 30-х років став відомий завдяки своїм науково-політичним амбіціям та неабияким організаційним здібностям. У 1935 р. за його ініціативою було засновано «Службу досліджень» (нім. Forschungsdienst – FD), яка координувала

всю аграрну науку в Німеччині. Він став головою цієї інституції та головним редактором однойменного друкованого органу. Після 1935 р. дослідницькі інтереси К. Майера все більше стосувались структурних проблем сільської місцевості та просторових досліджень. Цього ж року він засновує Імперську робочу групу з просторових досліджень (Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung – RAG), таким чином інституціонувавши цю галузь досліджень в Німеччині. [751, S 640] Саме він вже в лютому 1942 р. під кураторством KWG розробив спеціальну програму, яка передбачала розширення діяльності та фінансування дослідницьких сільськогосподарських науково-дослідних інституцій на вже окупованих територіях та був в числі перших науковців-аграріїв, хто безпосередньо відвідував установи на окупованих українських землях [810, S 53].

Подібні акценти щодо пріоритетності сільськогосподарських досліджень у своїй діяльності демонстрував Німецький науково-дослідний фонд (нім. Deutsche Forschungsgemeinschaft – DFG), головна самоврядна громадська організація по сприянню науковим дослідженням в Німеччині, яка на конкурсній основі обирала проекти для фінансування серед вчених з університетів та наукових інститутів. За часи Третього Райху інтенсифікувались вивчення аграрних питань в суміжних областях: екологія інженерна біологія, просторове планування, географія, ґрунтознавство, лісове господарство [401, 731]. Майже 40% фінансування витрачених DFG на біологічні дослідження були витраченні на програми пов’язані із селекцією [760, S 73]. Наукові теорії та висновки цих вчених стали основою для розробки Генерального плану «Ост» (нім. „Generalplan Ost"), що передбачав переселення 5 млн. німців на територію анексованої Польщі та на захоплені землі Радянського Союзу, де мільйони слов’янських та єврейських мешканців мали би бути поневолені, виселені чи знищені.

Ключовою фігурою в організації наукових зусиль та главою проектного Бюро при розробці Генплану «Ост» був К. Мейер [800]. У 1936 р. він став віце-президентом DFG, завдяки чому на фінансування проектів пов’язаних з Генпланом «Ост» організацією було виділено значний відсоток із загальних коштів. Одночасно на аграрні дослідження під кураторством К. Мейера в рамках Генплану виділялись значні ресурси і з фонду Імперського управління по регіональному плануванню (нім. - Reichsstelle für Raumordnung (RfR), державного органу створеного у 1935 р., що звітував безпосередньо А. Гітлеру. К. Мейеру вдалось

сконцентрувати майже третину всіх дослідницьких фінансів RfR [810, S. 12; 799, S. 141; 803, S. 212].

Генеральний план «Ост» тісно пов'язав академічні дослідження, раціональне планування та націонал-соціалістичну політику захоплення та винищення. В його розробці були задіяні різні наукові дисципліни, такі як геологія, кліматологія, архітектура, статистика, біологія, медицина, антропологія, соціологія, право, мовознавство, організація шляхів сполучення. Але особливе місце займали ветеринарія, генетика, агрономія, сільське та міське планування. Важливо відмітити, що в ході розробки плану вчені не тільки приймали до уваги те, куди було направлено цілі націонал-соціалістичної держави, але й самі їх формулювали. Автори планування спирались на статистичні дані, карти та літературу, які вже давно були зібрані різними науковими силами, що досліджували східноєвропейські території. Ключові позиції в розробці плану займали роботи тих вчених, сфери наукових інтересів яких безпосередньо торкались території Радянського Союзу. До їх числа віднесемо соціолога-аграрника Герберта Моргана (нім. Herbert Morgen), економіст-аграрника Макса Рольфеса (нім. Max Rolfes), картографа Франца Дубека (нім. Franz Doubek) та геомедика Хайнца Цейсса (нім. Heinrich „Heinz" Zeiss) [810, S. 28].

При націонал-соціалізмі DFG з такою ж готовністю мобілізувало свої ресурси для режиму, з якою взагалі переважна більшість вчених поставила себе на службу націонал-соціалістичній державі. Зрощення «незалежної» наукової спільноти з державним апаратом демонструє створення в червні 1935 р. Дослідницької ради Райху (нім. Reichsforschungsrat – RFR), спеціального державного органу, що також безпосередньо звітував А. Гітлеру. Рада взяла на себе «підтримку» сільськогосподарських, природничих та технічних наук, які мали цілеспрямовано слугувати агресивно-мілітаристській політиці. У своїй повсякденній роботі Рада користувалась структурами та ресурсами DFG, а керівництво в обох інституціях було тісно переплетено, адже президент DFG Рудольф Менцель (нім. Rudolf Mentzel) одночасно контролював апарат управління RFR. До того він очолював відділ науки при Імперському міністерстві науки, освіти та просвіти громадськості (нім. Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung) [774, S 273-285]. Головним було визначено сільськогосподарський напрямок, яким в 1937-1945 рр. знову ж таки керував К. Мейер. Аграрну сферу представляли відділи ґрунтознавства (геологія, мінералогія, геофізика), тваринництва, лісового господарства,

картографування [773, S. 22]. Цей напрямок не тільки отримував найбільше фінансування, ніж інші, але й за виключенням 1940 та 1942 років, навіть більше ніж всі наукові та технічні підрозділи разом узяті [772, S. 156]. Ці дані звичайно демонструють не тільки вплив К. Мейера, але й стратегічне значення, яке нацистське керівництво надавало сільськогосподарським наукам [760, S. 59]. Аграрні інституції могли безперешкодно нарощувати штати, закуповувати обладнання, розширювати наукові пошуки. Так, Інститут селекційних досліджень ім. Кайзера Вільгельма в Мюхеберзі (нім. Kaiser-Wilhelm-Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg) був одним з найбільших інституцій Німеччини з 48 вченими, 93 технічними працівниками та 300 асистентами, маючи на 1942/1943 рр. 2,1 млн. рейхсмарок. Університетські інституції теж могли справити враження кількістю працюючих та обсягами фінансового утриманням [762, S. 152–171]. Очевидно, що сільськогосподарські науки в нацистську епоху переживали колосальний підйом.

Після початку політики експансії організація сільськогосподарської справи змінюється, також як і завдання галузевих досліджень. Після анексії Австрії та окупації Чехословаччини пріоритетним завданням стало створення аналогічного "союзу" наукових установ на територіях, що входять до складу Райху. Іноді це досягалося шляхом переміщення інститутів зі «старого Райху» або створення нових інститутів. Вже у травні 1938 р., після 2-х місяців «приєднання» Австрії директор Інституту селекційних досліджень ім. Кайзера Вільгельма підготував доповідь про різні інституції щодо селекції рослин та університетські сільськогосподарські дослідні установи цієї території, надаючи уряду рекомендації по їх реорганізації. В Чехословаччині мали бути зосереджені всі наукові потужності Райху щодо луб’яних культур [780, S. 20]. Аналогічні принципи з невеликими затримками застосовувалися і під час німецької експансії у Південно-Східну Європу, супроводжуючись створенням нових інститутів в сільськогосподарському секторі. До них відносяться Німецько-болгарський інститут сільськогосподарських досліджень (нім. Deutsch-Bulgarische Insitut für landwirtschaftliche Forschung), Німецько-грецький науково-дослідний інститут біології (нім. Deutsch-Griechische Forschungsinstitut für Biologie) та Інститут по вивченню трудових відносин в сільському господарстві ім. Кайзера Вільгельма (нім. Kaiser Wilhelm Institut für landwirtschaftliche Arbeitswissenschaft). Відкриття Німецько-угорського інституту сільськогосподарських досліджень

(Deutsch-Ungarisches Institut für Landwirtschaftliche Forschung) був запланований, але так і не реалізований.

Однак з початком війни у вересні 1939 року, і особливо після вторгнення в Радянський Союз у червні 1941 року, рамки політики знову переживають зміни. Більше не обмежуючись межами Райху, планування і дослідження поширилися на більш широкий континентальний ринок. Успішні військові кампанії відкрили нові можливості. Тепер німецькі вчені могли відправлятися в ботанічні експедиції і ознайомчі поїздки в раніше недоступні регіони. Виокремлювались головні напрямки досліджень, пов'язані з оптимізацією розведення рослин та тварин, що найкраще підходять до сільськогосподарських умов на окупованих територіях. Дослідження луб'яних та каучукових рослин досягли значного піднесення. У той же час вивчення трудових відносин у сільському господарстві в умовах окупованого «Сходу» мало виробити інструменти для планування «германізації» цієї території. Одночасно вивчення та включення генетичних ресурсів та наукового потенціалу окупованих території у сільськогосподарську дослідну справу Німеччини мало слугувати «свободі харчування» для німців.

Починаючи з 1920-х років, Радянський Союз і Німеччина були найбільшими конкурентами щодо селекції сільськогосподарських рослин. Німецькі дослідники захоплювалися теоретичними і практичними досягненнями своїх радянських колег, але деякі побоювалися, що незабаром Німеччину «перевершать радянські», що інвестують «величезні ресурси» в сільськогосподарські дослідження. Тому ключовим завданням вважалось всебічне вивчення діяльності та результатів досліджень всіх науково-дослідних інституцій аграрного спрямування розташованих на території Радянського Союзу. Особлива увага приділялась фаховим інституціям, розташованим на українських землях, як ключовому аграрному регіону [776, S. 15–16]. Цьому сприяла загальна політика зближення в науковій сфері, яка запанувала після підписання договору про ненапад 1939 р. У березні 1940 р. було розроблено Імперським міністерством освіти та науки спеціальний циркуляр щодо відновлення наукових контактів з Радянським Союзом, хоча були встановлені багаточисельні виключення та прописані механізми контролю. Однак, найважливішим пунктом була заборона на будь-яку «відвертість» з радянськими вченими. Щоб забезпечити виконання цієї вимоги науковцям не дозволялось вступати у будь-які контакти без спеціального дозволу від міністерства, зокрема відділу науки. Особливу роль в циркулярі грав перелік імен окремих вчених по

галузям, які мали здійснювати постійний огляд досягнень радянської науки в своїх областях та інформувати з цього питання своїх колег. Саме вони мали рецензувати наукові роботи радянських вчених у німецьких наукових виданнях та німецьких дослідників, які подавались у радянські збірники [759, S. 89–95].

Зокрема, значна увага вчених була прикута до подій Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1940 р., що проходила в Москві. ЇЇ відвідала німецька делегація вчених у складі Йонаса Шміта (Jonas Schmidt), директора нещодавно створеного Інституту зоотехнічних досліджень ім. Кайзера Вільгельма (нім. Kaiser Wilhelm Institut für Tierzuchtforschung), Теодора Роммера (нім. Theodor Roemer), спеціаліста по рослинництву та професора Глейсберга (нім. Gleisberg) з Позена. У кожного з них була своя «місія» по вивченню стану наукових розробок у цій сфері. В цілому, згідно звіту, який оприлюднює німецька дослідниця Сюзан Хайм, вчені захоплювалися високим ступенем спеціалізації своїх радянських колег і розглядали радянське керівництво як модель для Німеччини, особливо щодо взаємодії між науковими інститутами та державними органами, які «уважно за ними стежили» [779, S. 49–63]. Було відмічено значну частку жінок серед співробітників радянських науково-дослідних установ, що, на думку німецьких фахів, було б бажано і для Німеччини, адже після захоплення нових територій Третій Райх катастрофічно потребував би наукових кадрів. Крім того, Радянський Союз вже мав досвід «континентального управління» аграрною наукою, тоді як Німеччина тільки зіткнулась з такою проблемою. Вчені наголошували, що без детального вивчення всього аграрного потенціалу Радянського Союзу, годі мріяти про контроль за європейською економікою. Та найважливішим був практичний досвід, який демонстрували радянські вчені, зокрема в зоотехнічних та селекційних дослідженнях.

Німецьких вчених приголомшили практичні результати радянських науковців щодо штучного запліднення сільськогосподарських травин, який поєднувався з гормонотерапією, тому давав вищі результати ніж у німецьких колег, які тільки розпочинали такі досліди. Запозичивши ці методики, німецькі вчені згодом реекспортують їх на окуповані землі Радянського Союзу задля нарощення кількості ВРХ.

Селекція теж була під особливою увагою і це є прикладом того, як поєднувалась наука та німецька експансія. Після оприлюднення на Міжнародному конгресі генетики у 1927 р. в Берліні теорії М. Вавілова

про «генетичні центри» або «центри походження культурних рослин», що визначала регіони, в яких дикі форми рослин мали значну різноманітність, знаком національного наукового престижу стала організація експедицій по збору дикорослих видій злакових, бобових тощо. Адже, використовуючи генетичні штампи цих рослин, які мали кращі характеристики стійкості до кліматичних коливань, хвороб, шкідників, можна було шляхом гібридизації досягти значних успіхів у селекції сільськогосподарських рослин. В часи націонал-соціалізму експедиції по колекціонуванню рослин не тільки всіляко підтримувались, але й розцінювались як питання національної ідентичності та свідоцтво піонерського духу німецької науки. Вони набували все більше характер військових заходів при супроводі армії [768, S. 113]. Починаючи з 1934 р. почались тривалі експедиції до гірського масиву Гіндукуш, Туреччини, Тибету. Радянський Союз організовував масово такі експедиції по власній території, проводились досліди по вирощуванню рослин в різних ґрунтово-кліматичних умовах з метою вивчення їх особливостей та визначення спадковості та залежності від навколишнього середовища. Після окупації радянської території німецькі вчені відвідали усі відомі інституції на захоплених землях та заволоділи їх наукової документацією та насіннєвими колекціями. Таким чином німецька експансія відкривала для німецьких вчених багато можливостей не тільки щодо наукових відкриттів, але і в якості кар'єрного зростання.

Для вивчення та вивезення селекційного матеріалу з українських територій було створено спеціальну групу, куди входили вчені двох найбільш фінансованих німецьких інституцій біологічного профілю: Інституту селекційних досліджень та Інституту біології (нім. Institut für Biologie). Директор останнього, Фріц фон Веттштайн (нім. Fritz von Wettstein) вважав, що однією з головних задач війни та продовольчої безпеки зокрема, є захоплення насіннєвих колекцій [776, S 29]. Важливо зазначити, що більше 40% з усього фінансування інституту було витрачено на дослідження селекційного матеріалу вивезеного з українських науково-дослідних установ [760, S. 73]. Він аргументував свою позицію тим, що цінний генетичний матеріал може бути знищений або війною або радянською політикою «лисенківщини». Для німецьких вчених вторгнення на територію Радянського Союзу стало унікальною можливістю перехопити міжнародне лідерство в генетиці, узурпувавши радянські наукові ресурси. Фон Веттштайн призвав Німеччину створити мережу станцій збору рослин, яка б охоплювала усю Європу. А станції

на окупованих територіях мали стати осередками для тестування рослин в місцевих кліматичних та ґрунтових умовах. Аби «рятувати» цінні генетичні зразки планувалось навіть створити центральний інститут селекції. Вже у 1943 р. було створено Інститут досліджень сільськогосподарських культур, що підпорядковувався KWG (нім. Institut für Kulturpflanzenforschung) та очолювався Хансом Штубе (нім. Hans Stubbe) (1902-1989). Місце розташування було обрано з урахуванням орієнтацій досліджень на південно-східну Європу, в Туттенхові, неподалік Відня. Пізніше інституцію взагалі мали перенести на Кавказ [779, S. 216]. Спільно з директором Інституту селекційних досліджень, Вільгельмом Рудольфом (нім. Wilhelm Rudorf) фон Веттштайн склав список 68 радянських інституцій, які їх цікавили у цьому відношенні [791, S. 139]. Зокрема, В. Рудольф був особисто запрошенний Е. Кохом восени 1941 р. контролювати організаційну діяльність усіх українських селекційних установ [774, S 293]. Як він зазначав у своєму листі до президента KWG Альберта Фьоглера (нім. Albert Vögler) від 30 березня 1942 р. «потрібно скористатися шансом, аби отримати тепер важливий насіннєвий матеріал, який ми так довго чекали» [780, S 18]. Таким чином війна не тільки забезпечила доступ до недосліджених регіонів, які становили особливий науковий інтерес для селекціонерів, але і до відповідних інституцій воюючих країн.

Яскравим прикладом такої діяльності, яку сьогодні ми називаємо «біопіратством», можуть слугувати проекти створеного у листопаді 1943 р. Інституту СС генетики рослин (замок Ланнах, Австрія) (нім. SS-Institut für Pflanzengenetik). Заснований Фондом СС «Спадщина пращурів» (нім. SS-Stiftung „Ahnenerbe“), він підпорядковувався Інституту харчування та продовольства (нім. Deutsche Versuchsanstalt für Ernährung und Verpflegung), очолюваного Хайнцом Брюхером (нім. Heinz Brücher) [782, S 216]. Інституту генетики СС в замку Ланнах, який очолив селекціонер Хайнц Брюхер (нім. Heinz Brücher). Одним з головних проектів було виведення витривалих до низьких температур та сухого клімату форм рослин для українських територій для потреб майбутніх німецьких переселенців. Для реалізації цієї задачі вивчався та культивувався асортимент рослин, привезених з тибетських експедиції 1938-1939 рр. та вилучених з українських науково-дослідних установ. Вже восени 1943 р. на базі Інституту проведено перший посів радянського насіння (202 сорти озимої пшениці, 18 сортів жита, 74 ячменю, 28 вівса), а вже у 1944 р. було виведено нову селекцію ячменя та пшениці, яка поєднувала позитивні характеристики тібетських сортів

(дуже короткий вегетаційний період) з характеристиками радянських сортів (стійкість до певних хвороб). Подібні експерименти проводились на інших культурах (соняшник, кукурудза, соя, гречка, бобові тощо) [750, S. 119–144].

В публікаціях Х. Брюхера за 1943 р. вказувалось, що «завоювання Сходу принесло нам [німцям – прим. автора] ті території, які будуть мати вирішальне значення для харчування німецького народу в майбутньому. Однак кліматичні умови цих східних регіонів пред'являють особливі вимоги до культурних рослин. Особливо суворі зими, коротке, але спекотне літо та посушливий сезон в південних регіонах потребують особливої витривалості. Вирощування наших [німецьких – прим. автора] культурних рослин, адаптованих до атлантичного вологого клімату на континентальному сході, в степах півдня Росії, не буде ефективним» [755, S 93]. Для цього вчений ініціював за підтримки найавторитетніших німецьких вчених в галузі селекції, Е. Шеффера, В. Рудольфа та Ф. фон Ветштайна, експедицію для обстеження українських науково-дослідних установ на предмет вивчення радянського селекційного сортименту та вилучення цінного насіннєвого матеріалу [760, S 161–165]. 16 червня 1943 р. в складі спеціальної команди (SS-Sommelkommando) Х. Брюхер разом з помічниками Конрадом фон Раухом (нім. Konrad von Rauch), керівником відділу овочів з Інституту селекції ім. Кайзера Вільгельма, та інженером Штайнбрехером (нім. Steinbrecher) в ролі перекладача, розпочали заплановану експедицію щодо обстеження селекційних установ РКУ. Особливий статус цієї експедиції підтверджувався участю в якості супроводжуючих осіб вищих чинів поліції та СС: генералів Людольфа фон Альвенслебена (нім. Ludolf von Alvensleben), Ханса-Адольфа Прюцмана (нім. Hans-Adolf Prützmann) та генерал-майора Бомхардта (нім. Bomhardt). Зрозуміло, що за такої «підтримки» доступ до наукової інформації був необмежений. У своєму звіті Х. Брюхер це підтверджує: «більшість вчених проявили повне розуміння роботи команди та готовність піти на поступки при передачі матеріалів.» [750, S. 128-130]. Загалом було обстежено 18 селекційних станцій та інститутів. Серед них Інститут цукрових буряків (та станцію на Батиєвій горі в Києві), Інститут кормів (Полтава), Білоцерківська, Миронівська, Харківська, Іванівська, Полтавська (та експериментальне господарство в с. Горбанівка), Лубенська, Черкаська (та експериментальне господарство в с. Драбівка), Веселоподільська, Кримська сільськогосподарські дослідні станції, Уманський сільськогосподарський інститут, установи, що

підпорядковувались Науково-дослідному центру Півдня України, Нікітський та Дніпропетровський ботанічні сади та ін [750? S. 128]. У своєму звіті за 1944 р. Х. Брюхер був вражений значним сортиментом злакових, олійних та каучукових культур. Він зазначає, що «…хоча більшовицька партійна доктрина було ворожа поглядам Дарвіна, Геккеля та Менделя на селекцію, російська рослинна генетика на практиці все ж використовувала науки про спадковість. […] …німецькі вчені роками сумнівались в ефективності російської селекційної науки. […] Як і в інших галузях, ми стали жертвою самообману» [750, S. 125]. Зокрема, з інституцій НД Центра Півдня України було зафіксовано 500, в Миронівці – 800 сортів. На станції на Батиєвій горі 10 тис. європейського та 40 тис. азіатського та американського походження. В Нікітському ботанічному саду було зафіксовано більше тисячі різних сортів винограду, більше 500 сортів персику, 300 сортів інжиру, значна кількість культурних та дикорослих форм слив, груші. Крім того, відмічались значні успіхи щодо вирощування значного сортового розмаїття лікарських та ароматичних рослин в Нікіті та Березоточі біля Лубен. Точних підрахунків щодо кількості вивезеного матеріалу досі зробити не вдається [750, S 128]. Адже, цінність насіннєвих колекцій усвідомлювали й німецькі вчені, які не входили до складу команди, але були німецькими куратори (директорами) цих установ і теж намагались приховати та використати їх для власних наукових проектів. Зокрема, відома скарга Х. Брюхера на де-яких німецьких фахівців, які намагались завірити його у відсутності певного селекційного матеріалу по причині втрати його під час військових дій чи радянської евакуації та приховували його від вилучення [760, S. 142]. Конкуренція між німецькими вченими за цінний селекційний матеріал доходила до того, що вони організовували цілі «кампанії» перехоплення матеріалів один в одного, задіюючи місцеве населення. Після повернення сам Х. Брюхер всупереч попередньої домовленості з Х. Штубе, директором Інституту досліджень сільськогосподарських культур, намагався притримати одержаний матеріал [779, S. 223]. Однак наведені дані дають можливість зрозуміти, якими масштабними селекційними ресурсами оволоділи німецькі фахівці на українських землях. Це давало значний поштовх як для розвитку німецької селекції так і загалом у дослідженнях в сфері харчування. Адже Х. Брюхер, його команда та інші інституції, куди передавалась частина матеріалів, отримали доступ не тільки до цінних рослинних генетичних ресурсів, але й результати багаторічної праці українських вчених.

Ще одне стратегічно важливе питання, яке було безпосередньо пов'язане з науковими дослідженнями в сільськогосподарському секторі стосувалось розробок натурального каучуку, гостру потребу в якому відчув військово-промисловий комплекс. Адже цей природній матеріал імпортувався з тропічних територій, боротьбу за які підчас війни вели Японія, США та Великобританія. Хоча були спроби масового виготовлення синтетичного каучуку «Буна» на заводі в концентраційному таборі Освенцим III Моновіц найбільшою німецькою хімічною та фармацевтичною компанією в Європі IG Farben. Однак виробництво не було вдалим через низку причин, одна з яких полягала у відсутності потрібних характеристик в отриманому продукті. Натомість, в Радянському Союзі натуральний каучук намагались отримати з рослини кок-сагиз (лат. Taraxacum kok-saghyzз) з родини Кульбаб. «Спеціальним уповноваженим щодо контролю за розробками по каучуку» (нім. "Sonderbeauftragten für Pflanzenkautschuk") був призначений Генріх Гімлер, що підтверджує стратегічне значення цього напрямку досліджень. За його дорученням були відправлені спеціальні групи німецьких вчених на окуповані території для вивчення досвіду розведення цієї рослини та виготовлення з її коріння натурального каучуку. Однак кількість добутого каучуку було вкрай малим, і рослини потребували в обробітку значних витрат ручної праці, якою Німеччина не володіла. Тому дослідна робота із станції по селекції рослин KWG в Мюнхеберзі (нім. Müncheberg) була переведена на східні землі, де можна було використати сотні тисяч гектарів для культивування цієї рослини, а також жінок і дітей, чоловіків і євреїв в якості примусової праці. Дослідження та обробка наукового матеріалу по насіннєвому фонду каучуконосів, вилученого в українських наукових сільськогосподарських установах координувались в інституті В. Рудольфа. А безпосередні досліди проводились на організованій у 1942 р. згідно доручення Г. Гімлера селекційній дослідній станція у Райско (нім. Rajsko), що розташовувалась на території концтабору Аушвіц неподалік заводу. Цією установою, яка поступово розширилась до інституції з експериментальними полями, теплицями та хіміко-технічною лабораторією, керував голова селекційної групи (нім. Leiter der Gruppe Züchtung) та спеціальний співробітник з сільського господарства (нім. Beauftragter für landwirtschaftliche Sonderaufgaben) при Головному економічного управлінні СС (нім. SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt) оберфюрер СС Йоахім Цезар (нім. Joachim Caesar) [805, S. 58]. Селекційна робота в Райско була направлена на збільшення вмісту каучуку в рослині, що мало досягатися шляхом

масового та індивідуального добору. Про обсяги робіт свідчить зафіксована кількість проведених дослідів в хіміко-технічній лабораторії (більше 88 тис.) та працюючого персоналу. Весною 1945 р, тут працювало 11 ув'язнених біологів та 25 помічників, понад 150 асистенток з числа ув'язнених жінок, яких перевели з концтабору Равенсбрюк [779, S. 190].

Селекційними дослідженнями, зокрема кок-сагизу, на українських територіях опікувався давній колега Рудольфа, селекціонер Клаус фон Розенштіель (нім. Klaus von Rosenstiel) [46]. Під його координацією восени 1941 р. була організована окрема експедиція вченого Ріхарда Бьоме (нім. Richard Werner Böhme), який займався селекцією цієї рослини на селекційній станції «Червона рись» (нім. «Roten Luch») біля Мюнхеберга. Тут, наприклад, були зроблені спроби отримання поліплоїдних штамів, які обіцяли високий вміст каучуку порівняно з дикою формою. Це досягалось шляхом обробки рослини мутагенною колхіциною, особливим отрутним препаратом, який вражав механізм клітинного ділення, що призводило до подвоєння хромосомного комплексу. Дослідження спадковості мали прояснити спірне питання про те, чи існує зв'язок між формою листа і розміром кореня в кок-сагизі, в результаті чого можна було б знайти простий критерій при масовому відборі. Залучення до розробок наукового матеріалу радянських вчених дозволило удосконалити центрифугу та метод, які використовували українські селекціонери для отримання каучуку, однак вже з присвоєнням назви своєї дослідної установи – «Метод Мюнхеберга» (нім. Müncheberger Verfahren) [778, S. 281]. Це мало стати основою для заводів по виготовленню натурального каучуку, які німці планували відкрити на окупованих землях. Плани по селекції кок-сагизу були досить масштабними. 13 червня 1943 р. з цієї проблематики було проведено спеціальний семінар, на ньому були присутні відомі німецькі спеціалісти: директор науково-дослідного інституту з Пулав Фрідріх Кристиансен-Венігер (нім. Friedrich Christiansen-Weniger), директор Берлінського інституту генетики Ганс Капперт (нім. Hans Kappert), керівник Східно-прусського відділення Інституту селекції ім. Кайзера Вільгельма Вальтер Герцш (нім. Walther Hertzsch), який був до того ж консультантом щодо наукових сільськогосподарських досліджень та освіті Рейхскоммиссаріату «Остланд». В ході роботи семінару було створено три робочі групи, які очолювали В. Рудольф (планування), Р. Бьоме (селекційні дослідження), Й. Цезар (практична селекція) та оприлюднено проект створення окремого науково-дослідного інституту

(на базі станції «Червона рись»), що мали реалізовувати програму «Кок-сагиз». Однак було остаточно вирішено сконцентрувати всі фундаментальні дослідження в Освенцимі. У той час як продовольчі культури вирощувалися переважно в районах, близьких до Райху, каучукові культури вирощувалися у віддалених районах, де спостерігався сильний партизанський рух, з тим щоб позбавити партизан продовольства [771, S. 45]. Однак, зі зміною військової ситуації проекти довелось звернути, а залишивши східно-європейські території вирощування цієї культури було взагалі припинено, адже економічні витрати були необгрунтованими. Тому цей проект був вигідний лише в умовах війни, використовуючи безоплатно людські та сировинні ресурси.

Не менш важливим напрямком у питанні дослідження окупованих територій для ефективного використання для потреб сільського господарства, подальшого заселення німецькими поселенцями було вивчення ґрунтів та їх картографування. Профільний відділ, що входив до складу Дослідницької ради Рейху знаходився під керівництвом географа Отто Шульц-Камфенхеля (нім. Otto Schulz-Kampfhenkel), який, маючи неабиякий вплив серед військового командування організував спеціальний загін особливого призначення (нім. Forschungsstaffel zur besonderen Verwendung des Oberkommando der Wehrmacht), який складався з призваних до військової служби вчених природничих наук. До загону входила група геологів, географів, гідрологів та біологів: Хайнц Элленберг (нім. Heinz Ellenberg), Фридрих Хуттенлохер (нім. Friedrich Huttenlocher), Эрих Обердорфер (нім. Erich Oberdorfer), Эрих Отремба (нім. Erich Otremba), Йозеф Шмитюсен (нім. Josef Schmithüsen) та Генріх Вальтер (нім. Heinrich Walter) [775, S. 169, 179]. На початковому етапі Другої світової війни загін працював на африканському континенті, однак після поразки німецько-італійських військ в цьому регіоні направлений для вирішення нових задач в окупованій Східній Європі. На відміну від військових географічних підрозділів Вермахта, загін мав за допомогою аерофотозйомки уточнювати карти для військового командування. Наприклад, мова йшла по оцінку місцевості для проходження тяжкої броньованої техніки чи можливості військового маскування. Але основна діяльність мала все ж таки цивільний характер для подальшого післявоєнного будівництва. Залучаючи українських вчених з Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва, реорганізованого із Українського інституту соціалістичного землеробства, загоном було проведено масштабну

експедицію по підтвердженню ґрунтової карти України, автором якої був професор, доктор сільськогосподарських наук Григорій Махов [335]. Залучаючи українських вчених, було проведено польові дослідження території від Києва до Криму, збирались дані про вміст гумусу, різних хімічних сполук [13]. Маршрут проходив через Житомир – Вінницю – Умань – Херсон –Євпаторія – Тарханкут – Бахчісарай – Ай-Петрі – Ялта – Алупка – Четирдаг. В результаті експедиції створено карту ерозійних ґрунтів окупованих українських земель [46, С. 66-71; 129]. *(Додаток Д)* Опис поданий до карти класифікує ґрунти з точки зору їх формування, фізичних якостей, хімічних властивостей. Поряд з цим давались рекомендації щодо заходів для поліпшення їх якостей в сільськогосподарському відношенні (приклади сівозмін для різних типів ґрунту, меліоративних робіт, застосування різних за хімічним складом добрив) [545]. Карта отримала вищу нагороду на міжнародній спеціалізованій виставці в Чехії у 1944 році [110, С. 4]. Для Г. Махова це стало приводом для визнання світовою професійною спільнотою під час його подальшої еміграції в Німеччину і пізніше США.

Стратегічно важливим завданням в реалізації програми розвитку аграрного сектора Німеччини було вивчення трудового потенціалу завойованих територій, зокрема в аграрному секторі. У 1940 р. було створено науково-дослідний інститут, що спеціалізувався з даної тематики – Інститут сільськогосподарської ергономіки та сільськогосподарської інженерії (нім. Institut für landwirtschaftliche Arbeitswissenschaft und Landtechnik) [756, S. 266]. Адже розвиток аграрного сектору Німеччини в 1933-1939 рр. демонстрував, що не дивлячись на загальне економічне піднесення та здійснення реорганізації аграрної галузі, досягти поставлених цілей щодо підвищення рівня продуктивності сільського господарства, що обіцяли націонал-соціалісти, не вийшло. Особливо неефективно аграрна політика проявила себе щодо мілких та середніх виробників, які в німецькому аграрному секторі становили більшість. Перемога в «битвах за врожаї», особливо при великій ролі ручної праці в мілких та середніх селянських господарствах, могла бути здійснена лише за рахунок збільшення робочого дня та використанні робочої сили всіх членів селянської родини. Фактор праці в умовах реорганізації галузі та війни, коли здійснювався відтік робочої (особливо чоловічої) сили, набував особливого значення для розвитку німецького сільського господарства та збереження досягнутого рівня продуктивності. В кінці кінців проблема продовольчої безпека, яка існувала до кінця війни, могла бути

вирішена лише за рахунок використання підневільних працівників та експлуатації окупованих територій [12, С. 104-115].

Таким чином, наука і політика в Третьому Рейху створювали один для одного ресурси, де обидві сторони отримували з цього користь. Нацистське правління підкріплювалось працею багатьох вчених, що проводили дослідження в різних галузях з метою підготовки німецької територіальної експансії та укріплення нацистського правління на окупованих територіях та в самому Рейху, з готовністю служили націонал-соціалістичній політиці автаркії та розширення середовища існування. Внесок науки та наукових досліджень в розвиток націонал-соціалістичної держави був оцінений та щедро профінансований владою, що проявилось у дослідницькій різноманітності, а Служба досліджень під керівництвом К. Мейера була ретельно продуманим інструментом в галузі сільськогосподарських досліджень. Про це говорить наявність низки наукових інституцій, де метою було вивчення ґрунтово-кліматичних особливостей «східного простору», виведення адаптованих до цих умов рослин та тварин тощо. Влада ж отримувала експертні висновки на підтвердження своїх дій. Наукові проекти, пов'язані з вивченням та використанням сільськогосподарського потенціалу українських територій були в пріоритеті, адже допомагали в реалізації нацистської політики по освоєнню окупованих ними земель. І німецькі вчені не тільки відчували потребу у забезпеченні сільськогосподарської та харчової незалежності своєї держави, але й не хотіли відставати в освоєнні та трансформації нового простору, яке планувалось на території Східної Європи. Кульмінацією цієї політики стала розробка Генерального плану «Ост». Імперські міністерства сільського господарства та продовольства, освіти та науки, управління регіонального планування, дослідна рада Рейху, як державні органи, та Товариство кайзера Вільгельма й Німецьке науково-дослідне співтовариство, як наукові організації, активно долучились до його появи.

Таким чином, політика нацистів щодо освоєння сільськогосподарського потенціалу знаходилась в площині ідеології, була побудована на концепціях автаркії та розширення «життєвого простору». Війна надала можливість німецьким вченим-аграріям відкрити нові територіальні та наукові горизонти, де випробовувались розроблені ними відкриття, а з іншого боку з'явилась можливість заволодіти науковими здобутками радянських вчених із захоплених земель.

4.2. Пошук форм і способів організації вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи

Плануючи напад та захоплення радянських територій нацистські лідери одночасно розробляли структуру органів управління цими територіями. Ще 3 березня 1941 р. при обговоренні з головнокомандувачем Вермахту Вільгельмом Кейтелем (нім. Wilhelm Keitel) «Плану Барбаросса» А. Гітлер вперше оголосив, що планується започаткування «східного» міністерств, адже вважав, що політичні завдання на окупованих східних територіях будуть складно вирішити лише військовими силами [790, S. 92]. А вже 2 квітня 1941 р. А. Гітлер доручив райхсляйтеру Альфреду Розенберґу (нім. Alfred Rosenberg) приступити до розробки необхідних директив для проведення окупаційної політики на сході [797, S. 509]. 20 квітня 1941 р. А. Розенберґа було призначено керівником «Служби централізованої обробки сіхдноєвпропейських питань» (нім. Dienststelle für die zentrale Bearbeitung der Fragen des osteuropäischen Raums). Лише на підставі наказу А. Гітлера "Про цивільне управління на окупованих східних територіях" (нім. „Erlaß des Führers über die Einführung der Zivilverwaltung in den neu besetzten Ostgebieten") від 17 липня 1941 р. офіційно створювалось *Імперське міністерство окупованих східних територій* (далі ІМОСТ) (нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, RMfdbO), так зване «Східне міністерство» (нім. Ostministerium), очолюване А. Розенберґом [812, S. 7]. Сфери повноважень міністерства і його відносини з іншими установами Третього рейху, а також концептуальні засади його політики визначалися наказами та розпорядженнями А. Гітлера, А. Розенберга, Г. Герінга, В. Кейтеля та іншими керівниками нацистської Німеччини. ІМОСТ тепер формально відповідав за управління та законодавство на окупованих східних територіях. Генеральним секретарем (тобто заступником міністра) та постійним представником А. Розенберга на окупованій території було призначено Альфреда Мейера (нім. Alfred Meyer). Згідно вказаного документу, після закінчення військових дій адміністративні задачі передавались від військової адміністрації до цивільної. На окупованих східних територіях це були Райхскомісаріати «Остланд» (Гернірх Льозе, нім. Hinrich Lohse) та «Україна» (Еріх Кох, нім. Erich Koch), які підпорядковувались цьому міністерству. Його апарат складався з центральних служб у Берліні та низки структур на окупованих територіях.

Головною організацію, яка тісно співробітничала з міністерством, відповідаючи за збір та вивезення з окупованих територій всіх культурних цінностей, зокрема і наукового матеріалу був *Оперативний штаб Розенберґа* (далі ОШР) (нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), створений ще у липні 1940 р., коли в ході військової компанії у Франції було конфісковано великий масив європейського майна. Головним завдання цієї організації було визначення стратегічних засад організації управління окупованими європейськими країнами після закінчення війни та перетворення цих територій на ресурсну базу Німеччини. Штаб та пов'язані з ним служби мали підтримувати та пропагувати націонал-соціалістську ідеологію, використовувати всі отримувані ним відомості на користь нацизму, щоби сприяти активнішій переорієнтації ментальності населення та створення умов для організації й експлуатації матеріальних ресурсів у країнах, окупованих нацистською Німеччиною. По суті, Штаб відповідав за культурну сферу (в широкому сенсі) захоплених територій. Тому об'єктами інтересу ОШР стали передусім архіви, бібліотеки, музеї та різного роду наукові установи. Першочерговий огляд, опис майна, реєстраційна робота з оцінювання стану будівель цих установ, змісту і складу зібрань і колекцій, що залишилися на місці, а також визначення їхньої культурної чи наукової цінності та перспектив використання у майбутньому. Тоді ж було розпочато відбір культурних цінностей для вивезення до Райху та організацію використання решти зібрань на окупованих територіях.

Структура ОШР складалася з Управління штабу в Берліні, головних робочих груп, до складу яких входили менші робочі групи, підлеглих їм зондеркоманд, мобільних, оперативних команд, зв'язкових пунктів, а також зондерштабів. Головні робочі групи (далі – ГРГ) та робочі групи створювалися для практичного здійснення завдань ОШР та забезпечення його діяльності на окупованих територіях. Було створено ГРГ «Франція», «Бельгія та Північна Франція», «Нідерланди», «Остланд», «Україна», «Центр», «Південний Схід». ГРГ «Україна» (до червня 1942 р. центр перебування м. Херсон, пізніше м. Київ) була однією з найбільших головних робочих груп і обслуговувала території райхскомісаріату «Україна», Східну Україну (Харків) та Крим [232, т.1 С. 117]. Окреме місце у структурі ОШР посідали зондерштаби («особливі штаби» – нім. Sonderstab), що працювали разом із робочими групами. Загалом протягом війни їх існувало близько 15, кожен з них відповідав за окремий тематичний напрямок (історію, образотворче мистецтво, науку, фольклористику, світоглядну інформацію, бібліотеки, архівну справу тощо) [232, С. 135] Науковим напрямком опікувалась

спочатку «особлива група» (зондергрупа), яка діяла з 1941 по лютий 1942 рр., згодом реорганізована в окремий «особливий штаб» – *«зондерштаб «Наука»* (далі ЗН) (нім. Sonderstab Wissenschaft), який на початковому етапі очолював Вольфґанґ фон Франке (Wolfgang von Franqué), а представником в Райхскомісаріаті «Україна» був Ганс Браун (нім. Hans Braun) [442]. Серед завдань ЗН було вилучення зібрань наукових та науково-освітніх установ усіх видів (інститутів, академій, вищих навчальних закладів, наукових бібліотек та музеїв, освітніх закладів для робітників, наукових товариств та об'єднань, включаючи студентські), організація користування цими матеріалами; забезпечення діяльності всіх наукових установ, підтримка яких відповідає інтересам німецької військової економіки та утримання військ, цивільної адміністрації і місцевого населення, особливо стосовно всіх наукових установ у галузі медицини, ветеринарії, сільського господарства, лісового господарства та техніки; збереження, відбір та використання наукових матеріалів [233, С. 104-109].

У межах цього завдання співробітниками ЗН здійснювалась підготовка значної кількості наукових матеріалів та відповідних «розробок» (нім. Ausarbeitungen). У більшості вони являли собою базовий, науково обґрунтований підготовчий матеріал, який використовувався нацистами для реалізації політики інтеграції окупованих територій: наукові розвідки, статті та довідки аналітичного й інформаційного змісту, бібліографія тощо, призначені для використання в науково-дослідних установах Третього Райху, у навчальному процесі або ж для забезпечення оперативних потреб ведення пропаганди проти більшовизму, а також для публікації у пресі.

До завдань цієї організації також входило налагодження зв'язків між німецькими дослідниками і різними науковими інституціями, інформування німецьких учених щодо результатів наукових досліджень на окупованих східних територіях. Це мало реалізовуватися шляхом відправлення наукових матеріалів до різних наукових інститутів у Райху. Чимало німецьких науковців активно працювали на Штаб, збираючи в окупованих країнах матеріали та створюючи на їх основі власні наукові розвідки. Саме в цьому аспекті діяльність Штабу була також спрямована на забезпечення джерельною базою наукових пошуків окремих учених та нацистських наукових установ у світлі т. зв. "досліджень Сходу" (досліджень країн Східної і частково Центральної Європи), що позначалися окремим терміном – "Ostforschung".

Зондерштаб мав також одним зі своїх завдань залучення до роботи місцевих професійних науковців. Один з документів називає приблизну

кількість таких працівників в числі 3 тис. осіб з числа професорів, інженерів, агрономів, статистиків, економістів. Серед «розробок» збереглися кілька фундаментальних праць присвячених сільськогосподарському машинобудуванню в Україні (професор Київського сільськогосподарського інституту А. Д. Василяка), проблемам відновлення в цілому галузі (А. Д. Василяка, професор Н. А. Вєтухов), значення МТС в розвитку сільського господарства (К. К. Кононенко, директор дослідного інституту сільськогосподарської механізації при Головному управлінні МТС в Києві), проблеми зрошення сільськогосподарських культур (професор П. А. Двойченко) [232, С. 393–479].

Для більшого контролю, організаційного налагодження наукових відряджень у східні окуповані території у березні 1942 р. ІМОСТ провело нараду німецьких вчених з питань досліджень Сходу. До участі у ньому МОСТ запросило представників близько 45 різних установ. За результатами, так званого, Східного засідання (нім. Osttagung) було підготовлено та опубліковано видання «Проблеми східного простору» (нім. «Probleme des Ostraumes»). Вже у грудні 1942 р. було створено спеціальну установу – *Центр з дослідження Сходу* (нім. Zentrale für Ostforschung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete – *далі ЦДС*) як окрему структуру при відділі культури і науки ІМОСТ. У складі ЦДС було два великі підрозділи – відділ природничих наук та відділ суспільних наук. Метою діяльності цієї установи була координація діяльності наукових установ, різних наукових заходів, дослідницьких проектів на окупованих східних територіях [812, S. 128–129]. В безпосередньому віданні цієї установи з моменту її утворення перебували всі німецькі вчені, що відряджались на окуповані території для наукової роботи. ЦДС очолював геолог Лео фон Цур Мюлен (нім. Leo von zur Mühlen), виходець з Прибалтики, який спеціалізувався на вивченні східно-європейських, зокрема українських, умов (геологія, клімат, мінеральні ресурси тощо). Науково-дослідною роботою природничого відділу в цій структурі керував професор Ульман (нім. Ulmann). Сільськогосподарський відділ очолював Клаус фон Розенштіль, який одночасно керував групою спеціалістів з селекції. Професор Генріх Вальтер відповідав за сільськогосподарську ботаніку, професор Макс Вітт (нім. Max Witt) – за тваринництво та проблеми харчування [798, S. 5–8]. Головним завданням сільськогосподарського відділу була організація «охорони скарбів радянських науково-дослідних сільськогосподарських інститутів та за необхідності їх транспортування у менш небезпечні райони» [798, S. 6]. Таким чином,

ЦДС першочергово була створена не для організації досліджень, а для транспортування до Райху цінного майна радянських інституцій. Лише згодом були розширені задачі ЦДС, що передбачало реорганізацію сільськогосподарських досліджень на окупованих радянських територіях.

Обстеження наукових установ на окупованих територіях проводили силами працівників зондерштабу «Наука» ОШР. Дані про обстеження сільськогосподарських інституцій надавались безпосередньо К. фон Розенштілю, який відповідав в Центр з дослідження Сходу за організацію сільськогосподарської дослідної справи: за контроль сільськогосподарських досліджень, координував робочі інструкції для радянських інституцій та німецьких вчених [779, S. 235]. Згідно інструкцій, які отримували співробітники ЗН ОШР, першочергово, за підтримки служб цивільного управління, німецьких та місцевих органів влади, Вермахту, Служби безпеки складались списки установ, організовувався їх захист, шляхом опечатування, призначення керівника установи, відповідального за збереження майна тощо [233, С. 183]. Збиралися відомості щодо особового складу установи – довоєнного та від початку окупації, наявності в її складі наукових підрозділів і структур, а також спеціалізації установи, її завдань та результатів діяльності. І вже після цього мала бути проведена інвентаризація установи, за результатами якої визначалися подальші дії зондерштабу щодо установи та її зібрань, перспектив та можливостей їхнього використання [232, С. 226].

До ЗН залучалися тільки професійні кадри Німеччини, його склад постійно змінювався і поповнювався новими фахівцями. До числа постійних співробітників, які вивчали сільськогосподарський напрямок на окупованих територіях належали тільки п'ять чоловік разом з керівником. Питаннями природних наук займався Рудольф Прокш (нім. Rudolf Proksch) і Рудольф Тіле (нім. Rudolf Thiele), залучалися на певний термін ще 13 наукових співробітників, в т. ч .: геолог Гаррі Томсон (нім. Thomsen Harry), Харальд Фішер (нім. Harrld Fischer) з Інституту сільськогосподарської техніки при Університеті в Позена, економіст Вальтер Томс (нім. Walter Thoms) з Хайдельберга, мікробіолог Шварц (нім. Schwartz) з Карлсруе та ін [232, С. 393–479].

Рудольф Тіле (нім. Thiele) і проф. Володимир Кундерт влітку 1942 р. працювали в бібліотеках та наукових установах Одеси, де багато уваги приділяли роботі з документами Всесоюзного селекційно-генетичного інституту, виконуючи наукове замовлення Вальтера Гроса (нім. Groß Walter), директора Інституту біології і расової теорії (нім. Institut für

Biologie und Rassenlehre), керівника расово-політичного управління націонал-соціалістична робочої партії (нім. Rassenpolitische Amt (RPA), і його заступника Вернера Гюттіґа (нім. Werner Hüttig) [232, С. 232]. Планувалось не тільки вилучити та вилучити цінну наукову документацію інституту, але й селекційний матеріал урожаю 1942 р. [190]. Особливий інтерес у представників групи «Наука» в квітні 1942 р викликав заповідник «Асканія-Нова», який був детально вивчений, а його бібліотека майже в повному обсязі вилучена [189]. Значна частина матеріалів групи присвячена Криму, де працювали протягом усього 1942 р професор Шварц (нім. Schwarz) на біологічній станції в Карадазі і Браун (нім. Braun) на Метеорологічної станції в Сімеїзі [232, С. 393–479].

Існувала також домовленість між ОШР та Головною групою «Сільське господарство» Господарського штабу «Схід» (нім. (Wirtschaftsstab Ost), який було утворено в червні 1941 р. з метою найефективнішої експлуатації окупованих східних територій на користь Третього Райху. ОШР здійснював науковий супровід, забезпечення працівників конфіскованої Штабом літературою і розробленими матеріалами, особлива увага приділялась інформації про нові технічні культури, сорти рослин, зернові, фураж тощо [233, С. 828–831]. Також зазначалось, що сільськогосподарські дослідження в окупованих областях проводяться зазначеною Головною групою. Відповідні референти сільськогосподарської інспекції при райхскомісарах мали опікуватися питаннями конфіскації та використання сільськогосподарських бібліотек. Окрім того, існувала домовленість між ОШР та відділами «Наука» Господарського штабу «Схід» [232, С. 227], очолюваного геологом Лео фон Цур Мюленом та відділом «Сільське господарство та продовольство», очолюваного селекціонером К. фон Розенштілем.

Завданнями відділів були конфіскація наукових матеріалів в зоні військових дій. Однак згідно з укладеною між ОШР та цим відділом угодою про співробітництво від 4 червня 1942 р. усі конфісковані Господарським штабом «Схід» наукові матеріали мали залишатися на місцях. А про всі здійснені конфіскації цей штаб мав повідомляти відповідні підрозділи в ІМОСТ. Господарський штаб “Схід” цікавили насамперед культурні цінності та установи технічного та сільськогосподарського профілю.

Варто згадати і Східну економічну організацію (нім. Wirtschaftsorganisation Ost), створену німецьким командуванням ще до нападу на Радянський Союз, 19 лютого 1941 р., для економічного

контролю над окупованими землями. Головою сільськогосподарського управління було призначено «праву руку» Баке, генерального секретаря міністерства сільського господарства Ханса-Йохима Ріке (нім. Hans-Joachim Ernst Riecke) [752]. Спеціальним завданням ввіреного йому управління було також вилучення наукової документації в дослідних установах та передання її для подальшого опрацювання фаховим німецьким інституціям.

Як зазначалось, ЗШ системно досліджував стан науки на окупованих східних територіях: були обстежені установи Академії наук УРСР, вищі навчальні заклади та наукові установи, описано їх матеріальну базу, персональний склад, можливості подальшого існування та загального розвитку української науки. Адже передбачалось використати весь наявний науковий потенціал цих територій для включення його у науково-дослідницький сектор економіки Третього Райху. Згідно багаточисельних звітів фон Франке німців перш за все цікавив природничий напрямок, особлива увага приділялась установам сільського та лісового господарства та ветеринарії [476]. Однак на перших порах чіткого плану організації науково-дослідної роботи не існувало. Про це свідчить звітна документація зондерштабу «Наука», де зазначалось, що всі наукові інституції бралися на утримування, адже в будь-якому випадку німецька влада має зробити їх корисними для своєї держави, аби вони «своєю практичною роботою могли дати генералкомісаріату, а також німецькому Вермахту – те, що важко набувається» [223, С. 469–472]. Загалом питання відновлення наукового життя на окупованих східних територіях перебували поза компетенцією як ОШР, так і Зондерштабу «Наука». Рішення щодо долі наукових інститутів, зокрема, їхнього відкриття та налагодження роботи, набору кадрів, оплати, перебували у віданні цивільної адміністрації, а рекомендації як німецька окупаційна влада могла ефективно використати їх в німецьких цілях розроблялись Центром з дослідження Сходу [233, С. 94–103].

Українські вчені прагнули самоорганізуватись в умовах нової влади та зберегти науковий потенціал, який залишився на окупованих землях: науковий персонал, лабораторії, бібліотеки, досліди тощо. Після організації Київської міської управи (далі КМУ) 21-22 вересня 1941 р. під головуванням професора О. П Оглобліна та відділу культури та освіти (К. Т. Штепа) при ній українською громадськістю були спроби зберегти наукові установи АН УРСР шляхом створення Української Академії наук. Провівши низку робочих нарад та обстежень збереженого майна, чисельності персоналу було затверджено склад її Президії та

призначено тимчасово виконуючими обов'язки директорів 21 інституції. Зокрема, Інститут ботаніки очолив член-кореспондент АН УРСР Є. І. Бордзиловський (1875-1948), Інститут зоології – професор М. В. Шарлемань, гідробіології – професор Д. О. Брилінг, біохімії – професор С. Є. Боржковський [223, С. 428–429]. Протягом жовтня-листопада 1941 р. директорами інститутів було підготовлено доповідні записки, де відзначались матеріально-технічні умови на даний час, наявність персоналу та можливі напрямки подальшої роботи. У грудні 1941 р. співробітники контрольно-інспекційного відділу КМУ, провівши обстеження інституцій УАН, обрахунок коштів, необхідних для утримання установ, зазначали, що «зважаючи на політичне значення і господарчий ефект роботи академічних інститутів у відродженні промисловості і сільського господарства України, доводити до певної законсервованості будь-якого з цих інститутів недоцільно» [155]. За даними комісії в УАН працювало 150 вчених, в окремих інститутах продовжувалась науково-дослідна робота. Тому у проекті постанови КМУ «Про реорганізацію науково-дослідних установ м. Київ» пропонувалось продовжити роботу УАН, з певною реорганізацією окремих інституцій. Так, до складу Інституту гідрології УАН включити лабораторне устаткування УНДІ рибного господарства НКЗС УРСР, Інституту ботаніки частково передати майно, устаткування, бібліотеку та земельну площу (40 га) Української філії ВАСГНІЛ.

Однак, в більшості вищі посадовці в системі цивільного управління не були зацікавлені у відновленні повноцінної роботи вищих навчальних закладів та наукових інститутів, поділяючи та підтримуючи, таким чином, офіційну позицію генералкомісара України Еріха Коха [232, С. 228]. Згідно повідомлення генералкомісара м. Києва В. Магунії від 5 січня 1942 р., яке базувалось на висновках керівника РГ «Наука» ОШР фон Франке зазначаємо, що саму структуру академії ліквідовували, а інституції УАН технічного та природничого профлю німецькою цивільною владою вважались корисними для німецького панування та науки, тому передавались у відання відповідним відділам генералкомісаріату [510]. Лише в 15 січні 1942 р. він прийняв остаточне рішення про збереження інститутів та продовження їх наукових робіт оскільки, як зазначалось, в цьому «існує німецький інтерес» [619]. Одночасно було визначено й долю спеціалізованих навчальних закладів. Згідно розпорядження генералкомісара Е. Коха від 21 січня 1942 р. зазначалось, що «всі вищі школи в РКУ аж до подальших вказівок закриваються…» [419, С. 66]. Виняток становили лише медичні, ветеринарні, сільськогосподарські та технічні факультети, природничо-

наукові спеціальності. Ці факультети організаційно і за спеціальностями надалі мали існувати як самостійні інститути. Таким чином, українська академічна наука, вища освіта цікавила німецьку владу лише у прикладному застосуванні.

З метою ефективного використання наукового потенціалу сільського господарства на захоплених землях ІМОСТ організовував координаційні центри сільськогосподарських досліджень, які брали під контроль усі науково-дослідні інституції аграрного спрямування. Зокрема, такі центри були створені у Ризі (очолював Вальтер Герцш – нім. Walter Hertzsch), Мінську та Нижньому Новгороді (очолював Фрідріх Грубер – нім. Friedrich Gruber). З вересня 1941 р. в м. Києві починає діяти *Центр досліджень сільського та лісового господарства для Північно-західної України* (нім. Landwirtschaftlich Forschungszentrale für die Nordwest Ukraine), або скорочена назва – *Центр сільськогосподарських досліджень* (нім. Landwirtschaftliche Forschungszentrale) при Райхскомісаріаті «Україна» під загальним організаційним керівництвом Гойе (нім. Geue) та науковим –ректора Інституту тваринництва та молочного господарства при університеті м. Геттінгену, професора, доктора Отто Зоммера (нім. Otto Sommer) [636, С. 77–78].

Для контролю за науковим життям південного регіону України з вересня 1941 р. в м. Херсон починає діяти *Науково-дослідний центр Півдня України* (нім. Forschungszentrale Süd Ukraine) (ЦПУ). В завойовницьких планах поневолення і подальшої аграрної колонізації східного простору, нацистське керівництво особливу увагу приділяло освоєнню Північного Причорномор'я, Приазов'я і Криму. Мова йшла про створення в цьому регіоні «особливої» – елітної імперської території, яку Гітлер назвав райхсгебіт «Готенланд» («Готська земля»), яка розглядалась як «арійська» прабатьківщина Третього рейху, і планував, попередньо знищивши і виселивши усе корінне населення регіону, заселити край виключно німцями – колоністами, які прибудуть з Німеччини і Австрії. Запланований нацистським фюрером «Готенланд» мав постати на території сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької, частини Дніпропетровської областей і в Криму [180]. Для цього необхідно було якнайшвидше освоїти край, в першу чергу його сільськогосподарський потенціал. Тому тут, в зоні т. зв. ризикованого землеробства, постає необхідність відкрити центр для координації сільськогосподарської дослідної справи.

В зв'язку з тим, що м. Одеса, найбільший науковий центр південної України, входив до складу генерал-губернаторства «Трансністрія» та підпорядковувався румунській владі, центром координації наукових

досліджень південного регіону України стало місто Херсон, яке теж мало потужні ресурси для розгортання наукової роботи для потреб сільського господарства. До війни тут функціонував Херсонський сільськогосподарський інститут, неподалік від міста розташовувалась НД станція бавовництва з потужною науковою базою. Центр очолив професор, доктор Едуард фон Богуславський (нім. Eduard von Boguslawski), який був завідувачем експериментальної ферми у Вроцлав-Гюнтербрюке, (Breslau-Güntherbrücke, Versuchswirtschaft) [762, S. 153]. Він керував науковою інституцією аж до березня 1943 р., коли його було переведено на посаду професора природничого факультету університету м. Бреслау (Вроцлав) (нім. Universität Breslau) [726]. На посаді керівника інституту його замінив доктор Менер (нім. Mener), який продовжував бути науковим куратором Інституту тваринництва ЦПУ [690].

Таким чином, координаторами наукових сільськогосподарських досліджень на території РКУ на початковому етапі було 2 центри: Центр досліджень сільського та лісового господарства для Північно-західної України (Центр сільськогосподарських досліджень) та Науково-дослідний центр Півдня України. *(Додаток Е)*

Аналізуючи наукові інституції аграрного спрямування, німецькі фахівці з одного боку відмічали масштабність радянської аграрної науки. Однак, зазначали що в науково-методичному відношенні НДУ установи були розрізнені і не мали належного єдиного науково-методичного центру, який би керував і направляв всю роботу мережі за певним планом. Методична замкнутість в рамках кожної установи приводила до дублювання тем. Зокрема, у своєму підсумковому звіті керівник групи «Наука» ОШР В. фон Франке стверджував, що «основним більшовицьким принципом було роздрібнювати наукову роботу у великій кількості інститутів, які розробляли суміжні й аналогічні завдання. […] Існують такі, які по суті є лише лабораторіями або майстернями, не маючи наукового значення» [183]. Подібна оцінка подається на сторінках окупаційної преси. Так, на шпальтах газети «Нове українське слово» автор М. Васильєв у статті «Науково-дослідна робота у Совєтському Союзі» наводить причини відставання радянської наукової сфери порівняно з європейськими державами. Однією з причин він відзначає, що: «Наукові теми розподілялись між співробітниками здебільшого механічно» [404]. Крім того, слушно зауважувалось, що радянські науковці були відірвані від європейських тенденцій через обмеженість наукових контактів, відряджень, доступу до новітньої наукової літератури та володіння іноземними мовами.

З весни 1942 р основним робочим питаннями щодо організації сільськогосподарської дослідної справи стала проблема реорганізації науки в напрямку об'єднання інституцій для більш прикладних досліджень, вирішуючи питання дублювання наукової тематики, що існувало при «советах». Так, в пропагандистській статті «Німецькі вчені відновлюють на Україні вирощування рослин», вміщеній на шпальтах окупаційного газети «Нове українське слово», зазначалось, що рослинницька галузь відстає в розвитку від світових тенденцій, тому потребує негайної перебудови. Повідомлялось також про взяття під особливий контроль усіх науково-дослідних установ аграрного спрямування [417]. Крім того, в статті «Німецькі сільськогосподарчі машини в Україні» анонсувалось значне технічне оновлення усіх сільськогосподарських господарств, зокрема й науково-дослідних [418]. Базуючись на розробках групи «Наука» ОШР, фахівці Центр з дослідження Сходу та її парасолькові інституції – Центр сільськогосподарських досліджень (м. Київ) та Науково-дослідний центр Півдня України (м. Херсон), почали реформування аграрної науки на території Райхскомісаріату «Україна». Згідно звіту Центру з дослідження Сходу, ця установа поставила завдання «створити східний дослідницький потенціал доступним для німецьких досліджень для укріплення та покращення військової економічної могутності Райху» [184]. Вже у своєму звіті фон Франке вказує, що інститути Академії наук природничого циклу (Інститути біології та зоології) мають продовжити своє існування. Проект реорганізації цих академічних установ у науково-дослідні інституції прикладного характеру було розроблено в Центрі сільськогосподарських досліджень, зокрема професором, доктором В. Гляйсбергом (нім. W. Gleisberg) [188]. На базі Інституту ботаніки АН УРСР було створено Інститут сільськогосподарської ботаніки (нім. Institutes für Landwirtschaftliche Botanik). Об’єднавши неевакуйованих вчених та працівників Інституту зоології Академії наук, відділу боротьби з шкідниками Інституту цукрової промисловості Наркомзему СРСР постав Інститут захисту рослин (нім. Landesanstalt für Pflanzenkrankheiten und Pflanzenschutz), який інколи називався Центральною станцією захисту рослин (нім. Zentralanstalt für Pflanzenschutz).

Офіційно перший етап реорганізації аграрної науки розпочато 6 червня 1942 р. шляхом створенням єдиного центру «для забезпечення та уніфікації господарчих та краєзнавчих досліджень України». Для організації та уніфікації господарських досліджень та для подання науково-обґрунтованої інформації службам Райхскомісаріату Україна

було створено *Інститут краєзнавства та господарчих досліджень* (нім. Institut für Landeskunde und Wirtschaftsforschung) (куратором призначено професора, доктора Грюнберга (нім. Von Grünberg) у Рівному, а виконуючим директором – радника державного управління доктора М. Розенберга (M. Rosenberg) у Києві) [397]. Однак громадськість про це було повідомлено майже через рік невеличким оголошенням на сторінках газети «Нове українське слово» за 19 травня 1943 р. [211].

Згідно рекомендацій цього Інституту, які стосувались сільськогосподарських досліджень першочергово мало бути «налагоджено» контроль за рослинницькою сферою, особливо щодо селекційних дослідних робіт. Вже 19 серпня 1942 р. ІМОСТ було видано «Циркуляр про об'єкти в галузі рільництва та рослинництва» (нім. «Runderlaß über Einrichtungen auf dem Gebiet des Acker- und Pflanzenbaues»), згідно якого Міністерство визначало особливий статус для всіх дослідних установ обласного рівня (дослідні станції, лабораторії, дослідні поля, контрольно-насіннєві станції), які забезпечували обстеження, випробування продуктивності, фітосанітарні заходи в рільництві. Ставилось завдання по консолідації всіх наявних та уцілілих колишніх радянських дослідних установ. Для цього детально прописувались завдання та функції Управління рослинництва, утвореного ще в березні цього ж року, яке підпорядковувалось Департаменту харчування та сільського господарства РКУ. До його складу входили 7 відділів: ґрунтознавства, аналізу добрив і кормів, сільськогосподарської метеорології, контролю насіння, бактеріології, карантину рослин та відділ загальних питань рослинництва. Всі землі, відведені під дослідні господарства, поля, опорні пункти знаходились у віданні Управління державними маєтностями. Зазначалось, що всі колишні радянські установи обласного значення, які займались обслуговуванням рослинницької галузі (обласна насіннєва диспетчерська станція, обласна інспекція сортовипробування) теж мали бути інтегровані в структуру цього управління. Відділи управління мали збирати та узагальнювати інформацію подану відповідними дослідними установами. Так, відділ ґрунтознавства мав проводити аналіз представлених зразків ґрунту на вміст вапняних поживних речовин, гумусу, структуру, виконання запланованих заходів з аналізу ґрунту. Відділ аналізу добрив і кормів проводив систематизацію інформації щодо добрив, кормів на вміст цінних компонентів, якості та нешкідливості, аналіз сортів борошна, аналіз зразків врожаю сортів і аналіз використання ґрунту. У відділі сільськогосподарської метеорології проводилась оцінка результатів спостережень кліматичних

станцій військово-повітряних сил другого і третього розряду для сільського господарства, участь в спеціальних сільськогосподарських дослідженнях. Відділ контролю насіння здійснював координацію проведення випробувань (насіння трав, походження насіння конюшини і люцерни, насіння буряка, овочів і квітів), визначення вмісту клейковини у пшениці, контроль роботи районних насіннєвих лабораторій. Відділ бактеріології займався контролем за виробництвом бактеріальних заквасок для запліднення, вакцинації тощо. Відділ карантину і захисту рослин збирав дослідження по ідентифікація хвороб рослин і шкідливих організмів, розмноження паразитів, технічний моніторинг служби по боротьбі з шкідниками, дослідження пестицидів. Узагальнював усю дослідну роботу з рослинництва відділ загальних питань рослинництва. Працівники робили огляд українського агрономічного апарату, сертифікації насіння, оцінки сортовипробування, реєстрації сортів. Керівником було призначено німецького фахівця, однак до складу відділів входили українські спеціалісти. Для організації сортовипробування визначали на кожен район 3-4 дослідні господарства, які підбирались відповідно до ґрунтів, клімату та іншими вимогами, які повинні бути виконані для відповідних випробувань. Управління також ініціювало створення на місцях комісій з місцевих експертів по оцінці зимових збитків, рівня врожаю, перспектив збору врожаю, експертизи насіння, меліоративних робіт та інших спеціальних обстежень у галузі рільництва та рослинництва. Передбачалось фінансування цієї установи на пряму від Імперського міністерства харчування та сільського господарства [801]. Вже у вересні 1942 р. на місцях були сформовані відповідні відділи, яким підпорядковувались місцеві карантинні служби, інспектури з сортовипробування, контрольно-насіннєві лабораторії, метеорологічні та сільськогосподарські дослідні станції, спеціалісти з меліорації, окреслювалось коло відповідальності відділу [121; 529].

Наступний крок відбувся 30 вересня 1942 р., коли циркуляром Е. Коха було чітко прописано підпорядкування райхскомісарові всіх НДІ та інституції, які визначались як «крайові» (нім Lades Institute). Наукова підтримка всіх крайових інститутів здійснювалась відділом науки та культури (нім. Abteilung Wissenschaft und Kultur) при райхскомісарі. При кожній інституції мав бути призначений німецький науковий куратор. Визначалась процедура їх затвердження – фахові відділи надавали свої пропозиції щодо кандидатур серед відомих німецьких вчених, а відділ науки і культури їх затверджував. Крім того, політичне та організаційне керівництво інституціями здійснювали

службовці фахових відділів, так звані референти-дослідники (нім. Forschungsreferent), які одночасно підпорядковувались відділу науки і культури [727]. В реальному житті український адміністративний апарат всі дії узгоджував з німецькими кураторами та фактично лише контролював виконання їх розпоряджень. Розподіл повноважень щодо контролю за дослідною роботою пропонувалось фіксувати в кожному конкретному випадку угодою між фаховими відділами та відділом культури та науки при затвердженні райхскомісара або керівника відділу політики.

Відповідальним в Райхскомісаріаті за організацію сільськогосподарських досліджень (нім. Landesbauerführer) було призначено Пауля Кьорнера, який вважався «правою рукою» Г. Герніга та був його представником в Генеральній раді з чотирирічного плану, до того ж був членом президії Німецького дослідницького фонду DFG [795]. 13 жовтня 1942 р. він розробив проект постанови про утворення *Крайового відомства з питань сільськогосподарських досліджень та навчання* (нім. Landesamt für Landw. Forschungs- und Ausbildungswesen) [223, С. 548–551]. Зазначалось, що природні та економічні особливості сільськогосподарського виробництва в Україні відрізняються від німецьких, тому для освоєння сільськогосподарського потенціалу цього краю необхідно проведення широкомасштабних досліджень всіх питань, пов’язаних з сільським господарством, їх оцінка і передача у виробництво. *Крайовий дослідницький центр* (нім. Landesforschugszentrale), як виконавча структура відомства повинна була провести організаційне та адміністративне об’єднання всіх крайових дослідницьких інститутів. Це об’єднання мало ліквідувати роз’єднаність та вузькоспеціалізованість, що було характерно для сільськогосподарської дослідної справи радянської доби. Створювалась структура підпорядкування, за якою Крайовий дослідницький центр підпорядковувався з одного боку Крайовому відомству з питань сільськогосподарських досліджень та навчання, а з іншого – Департаменту харчування та сільського господарства (нім. Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft). На думку розробника це дало б гарантію того, що результати дослідницької роботи в методичному плані будуть узгоджені, а з іншого боку отримають практичне впровадження. *(Додаток Є)*

Проект обговорювався в на засіданнях IMOCT протягом лютого-березня 1943 р. Основні ключові позиції полягали в тому, аби Центр звітував щодо планування дослідної роботи на території українських земель, а згодом і звітував про їх виконання Центру з дослідження

Сходу. Ця вказівка стосувалась і вирішення кадрових питань – всі науковці, які перебували у віданні Крайового дослідницького центру затверджувались спочатку Центром з дослідження Сходу [163].

Цей проект було втілено з певними доопрацюваннями та прийнято циркуляром райхскомісара РКУ від 14 квітня 1943 р. «Продовження та реорганізація важливих для війни наукових досліджень в Райхскомісаріаті Україна за номером V-I 2483-/P II [728]. Новим у документі було чітке розмежування напрямків дослідної роботи на загальноекономічний та сільськогосподарський, фахівці яких формувались у комітети. Керівники комітетів мали призначатись з числа найкращих німецьких директорів науково-дослідних інститутів, що на окупованих територіях. Зокрема очільник останнього мав підпорядковуватись безпосередньо Департаменту харчування та сільського господарства. Для консультування Глави дослідного центру (нім. Präsidenten) з числа двох комітетів формувалась Рада. Фіксується існування «Філіалу Херсон», яка забезпечує діяльність науково-дослідних установ на Півдні України. Вперше зазначено схему фінансування.

Остаточне оформлення відбулось 25 серпня 1943 р., коли було підписано наказ райхскомісара України Е. Коха «Про новий порядок проведення важливих досліджень в наукових установах України», за яким циркуляр від 30 вересня 1942 р. втрачав силу у питаннях щодо наукових установ, окрім підпорядкування архівів та бібліотек [386]. Згідно нового документу утворювався *Крайовий дослідницький центр України при райхскомісарі України* (нім. Landesforschugszentrale Ukraine beim Reichkommissar für die Ukraine) (далі – Центр) з розташуванням у м. Києві та очолюваний з німецької сторони тим же професором О. Зоммером [223, С. 624–625]. Центр контролював в науково-політичних питаннях всі науково-дослідні інституції на території рейхскомісаріату, а також був представником Центру з дослідження Сходу ІМОСТ. Таким чином, це був початок інтеграції українських НДУ, підпорядкованих Центру в загальну структуру управління німецькою наукою, як передбачалось циркуляром рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберґом від 15 липня 1943 р. Особлива увага приділялась сільськогосподарському напрямку, адже в умовах війни для швидкого освоєння сільськогосподарського потенціалу українських земель аграрні дослідження потребували уніфікованого керівництва. Тому в рамках Крайового дослідницького центру створювалась Спеціальна група сільськогосподарських досліджень (нім. Sondergruppe landwirtschaftliche Forschung). Тривало

обговорення щодо статусу і підпорядкуванню Науково-дослідного центру Півдня України. Згідно архівних документів встановлено, що протягом першої половини 1943 р. з метою доведення свого виключного статусу щодо освоєння південно-українських земель ЦПУ проводив низку внутрішніх нарад та перевірок підпорядкованих йому інституцій, де головним питанням було підведення підсумків діяльності сільськогосподарських науково-дослідних інститутів регіону [617]. Завершився цей процес створенням Херсонської філії Спеціальної групи (нім. Nebenstelle Cherson der Landesforschugszentrale Ukraine – Sondergruppe landwirtschaftliche Forschung), німецьким куратором якої призначався професор Янке (нім. Yancke) [223, С. 624–625]. Із загальної групи дослідних інститутів, що підпорядковувались Крайовому дослідницькому центру (9 інституцій) сільськогосподарську тематику представляли 3 крайові інститути (ветеринарних досліджень, господарства та краєзнавства, лісівництва). До Спеціальної групи входило ще 11 науково-дослідних інститутів та 10 станцій, а Херсонська філія нараховувала 5 інститутів (більшість з них по суті філії центральних) та 6 станцій. *(Додаток Ж)*

Крайовий дослідницький центр України фінансувався з бюджету Райхскомісаріату Україна по окремому розділу VI «Наука, виховання та народна освіта», однак Спеціальна група та її філія в Херсоні та всі інституції які входили до їх підпорядкування забезпечувались по розділу VII «Харчування та сільське господарство» [396]. Таким чином, впродовж 1942-1943 рр. тривала перманентна реорганізація сільськогосподарської дослідної справи на території РКУ, метою якої була максимальне освоєння наукового потенціалу сільського господарства українських земель.

Особлива ситуація склалась в м. Харкові, який входив до зони військової адміністрації. До війни в місті та області було зосереджено значну кількість НДУ (понад 60, з них 15 – сільськогосподарські). Харківською міською управою, створеною 26 жовтня 1941 р. (очолив професор О. І. Крамаренко) для охорони НДУ міста та налагодження зв'язків з УАН в м. Києві 12 листопада було ініційовано створення Комітету НДУ, під головуванням професора Л. П. Крамакенка [223, С. 438]. Вже 29 листопада 1941 р. було затверджено положення про нього, яким зазначався статус комітету як одного з відділів ХМУ та прагнення перетворити цю інституцію у філіал УАН [223, С. 444–445]. 16 січня 1942 р. було об'єднано усі залишені радянською владою наукові сили у 11 НДІ, серед яких був НДІ сільського-господарства [223, С. 479–483]. Усі інституції були переведені на госпрозрахунок та перейшли у

розпорядження господарського командування сільським господарством (Wi-Kdo). Вдруге міська влада Харкова звернулась до Президії УАН про утворення Лівобережної філії вже у березні 1942 р., однак на цей час УАН була закрита, а її структура зруйнована. Аби ефективніше використовувати науковий потенціал захоплених земель, в червні 1942 р. німецька влада Харкова дала згоду на реорганізацію Комітету у Раду наук. Згідно положення про Раду за своєю структурою вона повторювала академічну: існувала Президія, що мала робочу групу (президент, 2 віце-президенти, вчений секретар), секції (8), кваліфікаційну та редакційну комісії. Представницьким органом оголошувався Пленум. Сільськогосподарську секцію представляли професори Л. П. Крамаренко (голова), М. О. Вєтухов, О. І. Супруненко та доцент С. Ю. Лісовенко [223, С. 524–527]. Однак, науково-дослідна робота мала виконуватись при узгодженні з німецьким військовим командуванням, виконуючи їх замовлення. Тому, по суті, самостійне існування Ради було лише формальним. 23 грудня 1942 р. цей орган було реорганізовано знову у відділ при міській управі [223, С. 551–552]. Після повтореної окупації ворогом міста робота науковців продовжувалась в рамках цієї структури міської управи, здійснюючи «надання наукової допомоги німецькому командуванню для вирішення питань, що виникають у зв'язку з відновленням господарства м. Харкова та області» [526]. Таким чином, в зоні військової адміністрації, існував свій варіант організації науки у вигляді відповідного відділу при міській управі. За ініціативи українських вчених та дозволу німецького керівництва були спроби утворити самостійний орган на шталт академічного, однак, реалії окупаційного життя завадили повноцінній роботі науковців.

По іншому склалась ситуація з координацією сільськогосподарських наукових досліджень на західноукраїнській території. Землі Східної Галичини, окуповані німецькими військами, 1 серпня 1941 р. були включені до складу 5 дистрикту (провінції) «Галичина» Генеральної Губернії Третього Райху (повна офіційна назва — генерал-губернаторство для окупованих польських земель, нім. Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete). На чолі губернії стояв генерал-губернатор Ганс Франк, якому належала вся повнота адміністративної і військової влади. Центр Генерал-губернаторства знаходився в Кракові, а дистрикту «Галичина» – у м. Львові /Лемберг (нім. Lemberg). Цей регіон розглядався німецькою владою не як окупована територія, а як підпорядкована Райху і яка в майбутньому мала стати його складовою. Тому це визначило дещо

відмінне ставлення німецької влади до цих земель. В рамках нацистської економічної концепції Галичина, маючи тісні економічні зв'язки з західноєвропейською економікою, мала стати складовою частиною підпорядкованої Німеччині системи єдиного «великого господарського простору» [312, С. 399]. Одночасно, планувалось знищити інтелектуальну еліту на захоплених землях. Вже 6 листопада 1939 р. 180 наукових працівників та професорів м. Кракова булоо заарештован та депортовано до концтаборів, де більшість їх загинула. У квітні-червні 1940 р. почалась «Надзвичайна акція умиротворення» (нім. «Außerordertliche Befriedung»), що зводилась до депортації до гітлерівських концтаборів сотень відомих представників польської інтелігенції. З початком радянсько-німецької війни в рамках цієї акції ніч з 3 на 4 липня 1941 р. окремими відділами групи спеціального призначення "Галичина" (Einsatzkommando zur besonderen Verwendung "Galizien") при Поліції Безпеки (Ordnungspolizei) та Служби Безпеки (Sicherheitsdienst) під командуванням бригаденфюрера СС доктора Карла Ебергарда Шьонґарта було арештовано, а 4 липня вбито 21 професора вищих навчальних закладів Львова, а також їх рідних, осіб, що перебували в помешканнях на момент арешту, слуг (всього 52 особи) [765, S. 524]. Серед них був Едвард Віктор Гамерський (пол. Edward Wiktor Hamerski) – польський лікар-ветеринар, професор Ветеринарної академії у Львові (пол. Akademii Medycyny Weterynaryjnej, сьогодні – Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. Ґжицького). Він у жовтні 1939 р. отримав посаду професора внутрішніх та інфекційних хвороб, а також керівника Клініки внутрішніх хвороб малих тварин у Ветеринарному інституті, трансформованому з Ветеринарної Академії. За припущеннями вчених, керівники гітлерівських органів безпеки вирішили використати вбивство тільки невеликої групи польських вчених як інструмент залякування та загострення польсько-українських відносин в регіоні [30, С. 14]. Адже, на момент окупації Львова тут працювало майже 200 людей, які на вересень 1939 р. були професорами в університеті ім. Яна Казімєжа у Львові (пол. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lowie), який від січня 1940 р. було реорганізовано у Львівський державний університет ім. І. Франка. Серед них було 160 поляків, 31 українець, 8 євреїв. З цього числа у 1940 р. 16 працювали у Львівському ветеринарному інституті [30].

З початком німецької окупації Східної Галичини вищі навчальні заклади фактично припинили свою діяльність. Однак нестача професійних кадрів змусила німецьку окупаційну владу на базі вищих

навчальних закладів організувати фахові курси ужиткового профілю для підготовки спеціалістів, потрібних німцям як у Генеральній губернії, так і у Райху, але без права видачі дипломів про вищу освіту та вчених ступенів. На сторінках окупаційної преси повідомлялось про відкриття у Львові на базі «Львівської політехніки» (Львівського політехнічного інституту) Державного технічного інституту (в 1943 р. перейменованого на Державні технічні спеціальні курси (нім. «Technische Fachkurse») та Львівського сільськогосподарського інституту у Дублянах, який з серпня 1942 р. перейменовано у Державні професійні сільськогосподарські курси у Львові (Staatliche Landwirtschaftliche Fachkurse in Lemberg) на чолі з директором — доктором, професором університету Лейпцига, групенфюрером СС Крюґером (Kruger) [789]. Практичне керівництво курсами здійснював професор Б. Свентоховський. При курсах проводилися випробовування в галузі машинобудування, електротехніки, геодезії, будівництва доріг і мостів, архітектури, будівництва, промислової хімії та мікробіології. Для місцевої промисловості заклад відігравав роль експериментально-дослідної лабораторії, в якій можна було оцінити фізичні і хімічні властивості різних матеріалів, важливих з технічного і господарчого огляду [251, С. 319].

Науково-дослідна робота на території Генерал-губернаторства була організована в межах створеного у 19 квітня 1940 р. *Інституту німецької діяльності на Сході* (нім. *Institut für Deutsche Ostarbeit*), що діяв в Кракові, на базі Ягеллонського університету та мав філію у Варшаві. З приєднанням Східної Галичини відкрито ще одну філію у Львові. Г. Франку належала ініціатива створення цієї установи і він став почесним її президентом. Для Східного інституту, як ще іноді називали цей заклад, головним завданням було «продовження та нарощування німецької дослідницької роботи на Сході», аби виправдати зазіхання Третього Рейху на територію та населення, демонструючи «німецькі досягнення» в регіоні в минулому [756, S 266]. Очолював інституцію Вільгельм Кобліц (нім. Wilhelm Coblitz), а куратором в ідеологічних питання був знаний расист, німецько-балтійський економіст, Петер-Хайнц Серафим (нім. Peter-Heinz Seraphim). Інститут крім загального адміністративного відділу мав у своєму складі мистецтвознавчу, етнографічну, правову, економічну, краєзнавчу, геологічну, хімічну, фізичну і дві історичні секції. Крім того працювала сільськогосподарська (загальна) секція (нім. Landwirtschaft) та галузеві (садівництва – нім. Gartenbau та лісничого господарства – нім. Forst- und Holzwirtschaftswissenschaft). *(Додаток 3).* Зокрема, плодоовочевими

дослідженнями керував професор Еріх Маурер (нім. Erich Otto Heinrich Maurer), лісогосподарськими – професор Курт Мантель (нім. Kurt Mantel), який від імені Інституту очолив Лісогосподарський інститут у Львові та проводив там дослідну роботу. Вся науково-дослідна робота пов'язана рослинницькими питаннями, селекцією реалізовувалась на базі дослідного господарства в Пулавах (нім. Versuchsanlage für Acker- und Pflanzenbau in Puławy), яке під час війни очолював Фрідріх Крістіансен-Венігер (нім. Friedrich Christiansen-Weniger). В цілому в інституті працювало в 1940-1945 рр. 188 німецьких співпрацівників і 150 польських, російських та українських «помічників» [20], які діяли за вказівкою і під контролем німецького керівництва. [750, S 233–249] Таким чином, Східна Галичина щодо організації наукових досліджень для потреб сільського господарства була інтегрована у загально-польський контекст, маючи відокремлення у вигляді філії у м. Львові.

На частині південно-українських землях, що після захоплення були передані німецькими військами у тимчасове управління та експлуатацію своєму союзнику – Румунії, діяла інша система наукового забезпечення аграрного виробництва. Тимчасово окупована румунськими військами територія Радянського Союзу між Дністром та Південним Бугом отримала назву Губернаторство «Трансністрія» (тобто «Задністрянщина»), до складу якої ввійшли лівобережна частина Молдавії, вся територія Одеської області і частини Вінницької та Миколаївської областей. Від серпня 1941 р. по січень 1944 р. на цих землях діяло цивільне румунське управління. Згідно розпорядження головнокомандуючого румунської армії Іона Антонеску адміністративне керівництво краю здійснювалось губернатором, через мережу дирекцій та управлінь – економіки, праці, юстиції, комерції, шляхів, культури, охорони здоров'я тощо, створених декретом від 19 серпня 1941 р. З серпня по жовтень 1941 р. адміністративним центром Губернаторства Трансністрії був Тирасполь, а з жовтня 1941 р. і до кінця існування губернаторства – Одеса. На посаді цивільного губернатора був професор, адвокат Георгій Алєксяну, а генеральним примарем Одеси – Герман Пинтя. Як зазначають дослідники [81, С. 414], головна стратегія румунської влади щодо соціально-економічної політики окупованих українських земель полягала у максимальній прив'язці у господарському сенсі цих територій до Румунії. Поряд з німецькими військами край був підданий всеохоплюючій економічній експлуатації та колонізації.

Координацію науки та освіти здійснювала Дирекція культури. Зокрема, Одеський університет, єдиний вищий навчальний заклад

губернаторства, був їй підзвітний. Університет відкрили 7 грудня 1941 р. в складі 6 факультетів, серед яких був і агрономічний. Навіть була спроба відновити діяльність провідного галузевого навчального закладу – Одеського СГІ. В травні 1942 р. на навчання було прийнято 150 студентів. А згодом до нього приєднали Борошномельний інститут та НДІ виноградарства та виноробства ім. В. Є. Таїрова [81, С. 428]. При дирекції культури діяло Наукове бюро, якому підпорядковувались новостворені інституції пропагандистського характеру: «Інститут антикомуністичних досліджень та пропаганди» та «Інститут соціальних наук». До компетенції бюро відносився Інститут селекції та генетики, який відновив свою діяльність. В ході військових дія приміщення інституції було повністю зруйновано. Тому певний час повноцінну діяльність не вдавалось налагодити [294].

Основні функції по керівництву сільським господарством виконувала дирекція агрокультури. Цей орган керував процесом обробітку землі, вирощуванням худоби та сільськогосподарської продукції, розподілом урожаю та продуктів отриманих від тваринництва. В структурі дирекції працював науково-дослідний відділ, якому звітував Інститут гідротехніки та меліорації, який теж відновив свою діяльність під час окупації [152]. *(Додаток И)* Згідно архівних даних, інституція намагалась налагодити діяльність дослідної мережі, яка була у вкрай зруйнованому стані внаслідок воєнних дій та відсутності кваліфікованого персоналу [598]. Зберіглись дані про відновлення Балтського експериментально –демонстраційного пункту в с. Мирони, який працював з 1937 р. Маючи до війни потужну матеріально-технічну базу (102 га землі, 30 робітників, 20 коней, лабораторія для аналізу зерна, бібліотека), ця установа обслуговувала Балтський, Бірзульський (Котовський) та частину Кодимського районів Одеської області. У 1938 р. пункт був обстежено та розроблено агрогрунтознавчу карту за авторством Г. Г. Махова. Згідно його характеристики ґрунти пункту були типові для району – чорнозем підзолистий, окарбоначений, суглинистий. На літо 1942 р. всі сівозміни були введене не повністю, хоча залишилось частина селекційного матеріалу, сільськогосподарська техніка, однак весь науковий матеріал було розграбовано місцевим населення на опалення. На початку березня 1943 р. вдалось відновити довоєнний стан установи і провести на її базі показову нараду за участю румунських (доктор Ример) та німецьких (фон Мальхус) науковців. Дослідний пункт став показовим щодо відродження інституцій аграрного спрямування [154].

З наближенням фронту, від січня по березень 1944 р. влада в краї переходить до румунського військового командування, зникає назва «Трансністрія», відбувається скорочення адміністративного апарату (усі дирекції губернаторства ліквідовуються, а замість них були утворені дві дирекції: адміністрації та економіки), одночасно з подвоєною енергією окупанти вивозять матеріальні цінності з краю. Тому майже все наукову документацію цього періоду та залишені ресурси радянського часу було вивезене румунськими військами. Водночас вони піклувались про знищення слідів своїх злочинів, намагаючись «розосередити» вивезені цінності по інституціях Румунії, що пояснює труднощі реституції культурного надбання, з якими зіткнувся Радянський Союз у післявоєнний період.

21 березня 1944 р. влада перейшла до німецького окупаційного командування, а вже в березні-квітні 1944 р. радянські землі між Дністром та Бугом були звільнені від німецько-румунських окупантів.

Таким чином, аналіз доступних джерел дозволяє зробити висновок, що румунська окупаційна влада, проводячи колоніальну політику на окупованих українських землях, користуючись залишеними науковими ресурсами галузі, дозволила існування науково-дослідних інституцій для потреб сільського господарства, маючи на меті максимальне освоєння краю. Однак чіткої організаційної структури для координації сільськогосподарської дослідної справи на території «Трансністрії» не було впроваджено.

Отже, зважаючи на особливу значимість науково-дослідних установ сільськогосподарського призначення для продовольчої безпеки Німеччини, ці об’єкти були в полі постійної уваги структур Імперського міністерства окупованих східних територій (Оперативний штаб Розенберґа, Центр з дослідження Сходу тощо). Перманентна реорганізація вітчизняної сільськогосподарської справи, проведена окупаційною владою мала за мету освоєння наукового потенціалу сільського господарства для максимального використання галузі для потреб економіки Німеччини. Румунська окупаційна влада користуючись залишеними науковими ресурсами галузі, дозволила існування науково-дослідних інституцій для потреб сільського господарства, однак чіткої організаційної структури для координації сільськогосподарської дослідної справи на території «Трансністрії» не впровадила.

4.3. Місце і роль координуючих центрів сільськогосподарської дослідної справи щодо організації наукових процесів для потреб галузі на українських землях

Зі встановленням окупаційної влади на українських землях серед першочергових заходів нової влади щодо організації сільськогосподарської дослідної справи був максимальний збір інформації про науково-дослідні установи аграрного спрямування, залучення німецьких фахівців для налагодження наукового процесу в сільському господарстві та збереження та використання місцевих наукових кадрів галузі для потреб німецької науки та економіки. Адже основною метою загарбників було досконале вивчення окупованих територій для подальшої їх «германізації». На території РКУ діяли 2 координаційні центри сільськогосподарських досліджень: Центр досліджень сільського та лісового господарства для Північно-західної України (Центр сільськогосподарських досліджень) та Науково-дослідний центр Півдня України, які були реорганізовані у серпні 1943 р. у Крайовий дослідницький центр України при райхскомісарі України.

Окупаційна влада у контролі за сільськогосподарською справою на українських землях потребувала значної кількості німецьких фахівців, які б змогли очолити українські аграрні наукові інституції, планувати їх науково-дослідну роботу в інтересах Третього Райху. Згідно із постановою IMOCT IIIb 2/334/42 від 10 березня 1942 року на Департамент продовольства та сільського господарства РКУ було покладено кадровий контроль та фінансування цих установ [801, S. 33]. Своє занепокоєння постійною нестачею німецьких спеціалістів для роботи на українських територіях зокрема зазначає очільник департаменту, Пауль Кьорнер (нім. – Paul Körner) у листі до керівників всіх рівнів галузі від 13 серпня 1942 р. [330]. Для реалізації поставлених завдань щодо проведення аграрної та продовольчої політики на окупованих східних територіях залучались німецькі спеціалісти будь-якої кваліфікації. Така ж пропозиція стосувалась і німецьких фірм, які бажали на основі контрактів для ведення господарювання в окремих галузях аграрного сектору. Найважливішим критерієм відбору було бажання «прийняти участь у відновленні господарства на Сході» та можливість припинення з цією метою своєї діяльності на батьківщині. Висувались вимоги лише до віку (не молодше 1908 р.н., тобто 30-ти років), фізичного здоров’я, однак військовозобов’язані не брались до

уваги. Окремо заповнювалась анкета, де претендент мав вказати свій попередній досвід, знання мов, побажання по заробітній платні тощо.

Підбір німецьких наукових кадрів для роботи в НДУ аграрного спрямування здійснювався в кілька етапів: Центр з дослідження Сходу ІМОСТ давала замовлення Імперській «Службі досліджень», очолюваній К. Мейером. Рекомендовані фахівці затверджувались координаційними центрами сільськогосподарських досліджень, що діяли на території РКУ. Перед німецькими науковцями, які відряджались на окуповані східні землі, ставились завдання щодо вивчення та збереження наукового потенціалу НДУ сільського господарства, використання здобутків аграрної науки для ефективного ведення галузі для задоволення продовольчої безпеки Німеччини [329]. Передбачалось, що німецькі вчені будуть працювати групами, мотивуючи це тим, що один спеціаліст «не може виконати своє завдання по акумулюванню інститутів» [329]. У вересні 1941 р. на «освоєння східних просторів» було відряджено 51 вченого, 23 з яких на українські землі [659]. З них кожний третій був з числа німців, народжених на території Російської імперії, а отже, відбирались ті, що гарно володіли мовою та знали місцеві умови. Рослинницьку галузь представляло 15 фахівців, 5 спеціалістів з тваринництва та 3 – плодово-виноробний напрямок (*Додаток І*). Серед інституцій, які мали найбільше представництво відзначаємо Інститут селекції ім. Кайзера Вільгельма, Мюнхеберг – 4 чол. 2 вчених делеговано від Державного науково-дослідного інституту садівництва, Пильніц (нім. Staatliche Versuche- und Forschungsanstalt für Gartenbau zu Pillnitz) та 3 – від Сільськогосподарської дослідної станції, Ладсберг (нім. Versuchs- und Forschungsanstalt für Landwirtschaft, Landsberg). Науково-дослідні інституції аграрного спрямування при університетах Берліну, Бону, Кьонігсбергу, Йени, Бреслау, Сільськогосподарських вищих шкіл Мюнхену та Гогенхайму теж відряджали викладачів. Свої завдання, щодо досліджень на «східних окупованих територіях» мали спеціалізовані сільськогосподарські дослідні інституції – Інститут по вивченню хвороб рослин, Лансберг (нім. Institut fur Pflanzenkrankheiten, Landsberg), Державний навчальний та науково-дослідний інститут виноградарства та плодівництва, Нойштадт (нім. Staatlichen Lehr- und Versuchsanstalt für Wein- und Obstbau Neustadt), Інститут рослинництва та селекції рослин, Гогенхайм-Штутгарт (нім. Institut für Pflanzenbau und Pflanzenzüchtung Hohenheim-Stuttgart), Інститут тваринництва та зооінженерії, Берлін, (нім. Institut für Tierzüchtung und Haustiergenetik der Universitat, Berlin) [659].

Основним завданням координаційних центрів сільськогосподарських досліджень, що діяли на території РКУ була організація науково-дослідної та господарської роботи НДУ аграрного спрямування на цій території. Центр досліджень сільського та лісового господарства для Північно-західної України (Центр сільськогосподарських досліджень) координував на середину 1942 р. 8 інституцій: Інститут сільськогосподарської ботаніки; Інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва; Інститут селекції; Інститут плодівництва; Інститут тваринництва; Інститут гідробіології та рибного господарства; Інститут харчової промисловості; Інститут захисту рослин [223, С. 522–523]. Планувалось відкрити Інститути ветеринарії, лісового господарства, сільськогосподарської техніки, сільськогосподарської економіки [223, С. 570–577].

Згідно архівних матеріалів з'ясовано, що на початковому етапі німецької окупації при Науково-дослідному центрі Півдня України (м. Херсон) на базі Херсонського сільськогосподарського інституту планувалось відкрити науково-дослідні інститути рослинництва, виноградарства, огородництва, тваринництва; на базі Української бавовницької станції утворити інститути бавовництва та захисту рослин. Однак, науково-дослідну роботу окупаційна влада змогла організувати лише в Інститутах бавовництва, тваринництва та меншою мірою Інституті захисту рослин (інша назва – Інститут фітопатології та ентомології). Інституції, які існували, в усіх як науково-дослідних, так і організаційних роботах були підзвітні зазначеним координаційним центрам. Зокрема, всі питання кадрового забезпечення вирішувались за згодою німецької сторони, щорічно установи подавали на узгодження плани науково-дослідних робіт, звіти відділів, де вказувалась тема, актуальність, висвітлення досліджуваного питання в літературі, методика проведення теми, місце та час, необхідне матеріальне обладнання та виконавці [601].

Центри проводили організацію всіх наукових ресурсів з метою розробки масштабних проектів для реорганізації сільського господарства РКУ. Одним із прикладів такої роботи стала розробка програми іригації дніпровськими водами Півдня України. Адже окупаційна влада ставила завдання по максимальному господарському освоєнню всіх орних площ та збільшення врожаю. Очолив проект знаний німецький вчений-лісівник та ґрунтознавець Густав Краусс (нім. Gustav Adolf Krauß) , який одночасно обіймав посаду голови ради по

державному будівництву при РКУ [787]. У пояснювальній записці щодо доцільності цього проекту зазначалось, що степи України та Північного Причорномор'я демонструють низькі показники урожайності (вдвічі менші за показники у Німеччині), а у посушливі роки – лише 1/6 від передбачуваних. Адже загальною кліматичною особливістю степових регіонів півдня України є велика кількість тепла і світла та водночас брак вологи. Варто наголосити, що німецькими спеціалістами були проаналізовані всі доступні наукові матеріали та проекти розроблені радянськими вченими. Зазначимо, що зрошувальна система в цьому регіоні системно почала впроваджуватись ще наприкінці XIX століття. Зрошення здійснювалось за допомогою невеликих примітивних самопливних систем. А вже у 20-х роках при Херсонському окружному земельному відділі було створено окремий підвідділ меліорації та водного господарства, який відповідав за зрошення 14,7 тис. га земель. В Криму діяла Альминська й Тайганська зрошувальні системи «Кримводгоспу», яка охоплювала понад 6 тис. га. У 30-х роках на півдні України були побудовані Білянський (площа 1200 га), Кам'янецький (1300 га) зрошувальні масиви. У 1939 році в колгоспі «Кам'янка» Софіївського району Дніпропетровської області була введена в дію зрошувальна система на площі 500 га із застосуванням (вперше в Україні) дощувальної техніки позиційної дії. В цілому в УРСР та Кримській АРСР площа зрошення на початок 1941 р. досягала 78 тис. га. Однак ці заходи не вирішували проблему в регіоні. Тому починаючи з 1932 р. була поставлена наукова проблема перед радянським вченими щодо розробки широкомасштабних гідромеліоративних заходів з регулювання стоку річки Дніпро. Вперше пропозицію щодо використання водних ресурсів Дніпра та будівництва каналу в Крим через таврійський степ висунув у 1846 р. видатний вчений ботанік, директор Нікітського ботанічного саду Крістіан Стівен, однак тоді вона не отримала належної уваги.

Користуючись напрацюваннями українських вчених було розроблено проект зрошення Південної України та Північного Криму водами Інгульця та Дніпра, який мав охоплювати 2,9 млн. га. (Для порівняння обсягу територій бралися землі Бадену та Саксонії) [360]. Згідно розрахунків треба було відвести 10 млрд. кубів води з цих річок за період з червня по вересень. Це становило би 20% обсягу води, який поступає щорічно з Дніпра у Чорне море. Максимальний водозабір з обох річок становив би 1 тис. м³/с. Проводились розрахунки будівництва греблі та електростанції на Дніпрі нижче гирла Інгульця (25 км на Схід

від Херсону), де вода мала самопливом текти з ріки, що буде піднята на 16,5 м в районі Перекопського перешийку по магістральному каналу, який також мав бути ще й судноплавним. Далі канал роздвоювався – одна гілка вела б до Генічеську, а друга – на Північний Крим та Керченський півострів. *(Додаток Ї).* Детально розраховувались технічні характеристики магістрального русла, водосховищ. Для північних зрошувальних зон вода мала забиратись з греблі Дніпра 6 насосними станціями та 5 – з р. Інгулець й подаватись у магістральні канали. Для цього планувалось створити на Півдні України кільце нових теплоелектростанцій, які б виробляли 3 млрд. кВт енергії.

Вираховувались очікувані економічні успіхи у сільському господарстві – збільшення виробництва пшениці, технічних рослин (бавовник, соняшник, рицина, кунжут), збільшення виробництва кормових культур для інтенсифікації тваринництва, розширення площ під сади та виноградники, овочеві культури. Загалом, за рахунок лише зрошення планувалось збільшення урожайності у 2-2,5 рази, поголів'я худоби у 3-4 рази (завдяки збільшенню та консолідації обробітку кормових культур). Так, виробництво молока на 1,3 млн. т, м'яса на 0,27 млн. т, вовни на 0,006 млн. т, яєць на 380 млн. шт.

Вся територія іригаційної системи мала бути охоплена мережею дослідних станцій, яку планувалось організувати протягом 10 років загальною площею 20 тис. га. Основними завданнями цієї мережі мало бути вивчення питань зрошувального землеробства щодо урожайності сільськогосподарських культур, технології та стандартів вирощування сільськогосподарської продукції, підготовка кваліфікованих працівників для комплексного управління тощо. Проводились економічні розрахунки окупності зрошувальної системи в майбутньому.

Зазначалось, що економічні успіхи були б можливі в разі розробки системи лісозахисних смуг вздовж каналів та водосховищ та вирішення проблеми заселення. Згідно даних радянських вчених на кінець 30-х років оптимальною щільністю заселення регіону вважалось 45 чол. на 100 га орних земель. Німецькі вчені допускали показник у 35 чол. на 100 га, що вважалось реальним аби покрити загальний попит на робочу силу. У цьому ключі цей проект мав доповнюватись науковими розробками, які становили основу Генерального плану «Ост», що передбачав «германізацію» цього регіону зокрема. Цей план мав також узгоджуватись з плануванням у майбутньому Східно-чорноморської

судноплавної траси, яка би забезпечила та збалансувала розвиток населених пунктів та промислових об'єктів.

З метою реалізації цього проекту РКУ було прийнято 30 липня 1942 р. «Меморандум про іригацію Півдня України та Північного Причорномор'я Дніпровськими водами» за номером IV-129/42 («Denkschrift über die Bewässerung der Südukraine und der Nordkrim aus dem Dnjepr»). Згідно цього документу передбачалось виділення 3-4 млрд. рейхсмарок, які спрямовувалися б на будівництво системи протягом 4 років з моменту закінчення військових дій. До того часу започатковувалось спеціальне Бюро водного господарства (уточнювалась обов'язковість участі місцевих експертів, раніше залучених до цієї наукової тематики), фахівці якого мали провести детальні розрахунки та доповнення до існуючого проекту.

Одночасно надавались рекомендації у відділи продовольства та сільського господарства генеральних комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва та Мелітополя та господарської команди «Південь» про початок обліку земель, відведених під лісозахисні смуги. Передбачалось висадити 7-рядні лісосмуги шириною 12 метрів вздовж усіх кордонів земельних масивів кожного села та 5-рядні – шириною 9 метрів в межах окремих сіл по можливості вздовж кордонів сівозмінних ділянок. Детально прописувались правила висадки: вздовжні смуги мали висаджуватись перпендикулярно до постійного напрямку літніх вітрів [613]. Виділялись 4 основні кліматичні зони: 1. – Північна чорноземна (Ольшанка-Кіровоград-Олександрія-Кременчук-Карловка-Чугуїв-Волочанськ), 2 – зона звичайного чорнозему (Вознесенськ-Кривий Ріг-Нікополь-Бердянськ), 3 – Південна чорноземна (Миколаїв-Каховка-веселе-Приазовське), 4 – Зона бурих земель (Чаплинка-Новоолесіївка). Відстань між смугами визначалась в залежності від кліматичної зони: 1 та 2 вздовжні смуги від 400 до 500 м, поперекові – від 1500 до 2 00 м. 3 та 4 зони відповідно – від 200 до 300 м та 1000 – 15000 м. Підготовчі організаційні роботи були розпочаті ще в лютому 1942 р. [618]. Тоді ж були прописані механізми фінансування, організовано збір даних про наявні лісосмуги та їх стан. Координаційні центри розробляли інструкції щодо висадки та догляду за посадками, де чітко прописувалось призначення, розташування, методика проведення висадки (підготовка ґрунту, характеристика саджанців та порід дерев, маркування рядів, способи висадки), методика додаткової висадки, догляд (за ґрунтом, за деревами, фітосанітарні заходи), потреба в робочій

силі. А вже у 1943 р. розпочались дослідні роботи по експериментальному зрошенню вздовж запланованого магістрального каналу між гирлом р. Інгулець та Перекопським перешийком.

Ще один масштабний проект, який розробляли координаційні центри сільськогосподарських досліджень, стосувався організації помологічної науково-дослідної роботи в рамках загального розвитку садівництва України та був представлений в вересні 1942 р. [116]. Відповідальним розробником проекту був професор, доктор В. Гляйсберг (нім. W. Gleisberg), який поєднував завідування Інституту садівництва та рослинництва при Познанському університеті (нім. Institut für gärtnerischen Pflanzenbau und Pflanzenzüchtung, Reichsuniversität Pozen). Проект передбачав низку заходів по організації сільськогосподарської дослідної справи в галузі садівництва та виноградарства. Адже, враховуючи місцеву специфіку та потреби, селекція та сортовипробування плодово-ягідних культур мала особливе значення для ефективного ведення сільського господарства. А окупаційна влада ставила перед цією галуззю на ряду з рослинництвом та тваринництвом завдання по максимальному забезпеченню продовольством Третього Райху та Вермахту зокрема. З цією метою німецькими вченими було проаналізовано науковий потенціал Інституту плодівництва в Китаєво під Києвом та його опорних пунктів в с. Краснокутське (Сумська обл.), с. Яна (Сталінська обл.), с. Лохвиця (Полтавська обл.) та с. Осламово (Вінницька обл.); Мліївської садово-овочевої дослідної станції (Черкаська обл.), Мелітопольської дослідної станції садівництва (Запорізька обл.), Нікітського ботанічного саду в Криму та дослідного господарства при Уманському плодово-овочевому інституті. Враховуючи різні грунтово-кліматичні умови, проект передбачав реорганізацію галузі, в основі якої лежав принцип районування – закріплення окремих інституцій за природньо-кліматичними зонами українських земель. Так, Інститут плодівництва в Китаєво мав відповідати за наукові впровадження для північної частини України, Мліївська станція поряд з господарством Уманського інституту – Лісостеп, Мелітопольська станція – степові райони, Нікітський ботанічний сад – територія Криму. Лохвицька дослідна станція мала спеціалізуватись на селекції та сортовипробуванні овочевих культур. За пропозицією професора В. Гляйсберга головною інституцією, яка мала проводити науково-дослідну та адміністративну координацію помологічних та ампелографічних досліджень на українських землях, на противагу інституту в Китаєво, як це функціонувало за радянських часів,

мала бути Мліївська станція, яка перетворювалась в науково-дослідний інститут. Адже, за висновками вченого ця установа мала потенціал щодо розширення своїх науково-дослідних ділянок, асортименту тощо. Однак, організаційно установи підпорядковувались Центру сільськогосподарських досліджень в Києві – Китаєво, Умань, Млієво, Лохвиця; та Науково-дослідному центру Півдня України в Херсоні – Мелітопіль та Нікіта.

Передбачалась також розробка заходів щодо розвитку бджільництва, декоративного садівництва, виноградарства. Так, українські території були оголошені «регіоном поширення філоксери», найбільш небезпечного шкідника виноградної лози. Тому пропонувалось поступово замінити на цих землях європейські сорти американськими, які стійкі до цієї комахи. На окремих ділянках, наприклад, нижнього Дніпра, мали бути відновлені виноградники після проведення низки заходів по боротьбі з личинкою хруща, які особливо вражають кореневу систему рослини. Відзначались перспективні напрямки розвитку галузі, зокрема сприяння північному виноградарству. Наступним етапом щодо розвитку садівничої галузі мала бути розробка проекту по впровадженню зрошувального плодівництва та овочівництва, яке планувалось узгоджувати із загальноукраїнською програмою побудови іригаційної системи р. Дніпро.

Окремий напрямок в діяльності координаційних центрів становила робота щодо популяризації досягнень науково-дослідних установ в умовах нової держави. Рішенням РКУ від 20 жовтня 1942 р. запроваджувався друкований орган Департаменту продовольства та сільського господарства «Німецький господар в Україні» (нім. «Der deutsche Landwirt in der Ukraine»). Він виходив з середини листопада 1942 р. двічі на місяць німецькою мовою. Головним редактором призначили військово-адміністративного радника Зифкена, а редакція розміщувалась в м. Києві по вул. Бульварно-Кудрявські 24. На його сторінках висвітлювались всі актуальні проблеми сільського господарства – поряд з виробничими питаннями друкувались усі адміністративні розпорядження та об’яви. Однак значна увага приділялась фаховим науковим статтям спеціалістів координаційних центрів сільськогосподарських досліджень. Зокрема, саме там, вперше на українських землях було надруковано карту ерозійності ґрунтів Г. Махова, яка була складена на основі експедиції на чолі з Отто Шульц-

Камфенкелем [753]. Одночасно департамент продовольства та сільського господарства РКУ започатковував україномовне фахове видання – щотижневу газета українською мовою «Український хлібороб», його науковий супровід здійснював Центр сільськогосподарських досліджень (м. Київ). Також, планувалось випустити у 1943 р. сільськогосподарський календар «Країна чорнозему» українською мовою, який мав поширюватись серед усього сільського населення українських земель, що, на думку авторів проекту мало не тільки полегшити агітаційну та пропагандистську роботу на селі, але й просування наукових методів ведення галузі [613].

Питання популяризації та впровадження наукових здобутків НДУ у виробництво планувалось здійснювати через організацію Крайового природничого музею. З березня 1943 р. активно розробляється концепція такого закладу, який мав на початковому етапі діяти на базі Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва [573]. Головним завданням такої установи мала бути демонстрація в популярній формі новітніх досягнень науки і практики економіки України в порівнянні з іншими територіями Рейху та можливо й іншими країнами. Особлива увага приділялась землеробській галузі. Вже в червні цього ж року заступником рейхскомісара Е. Коха Шайбертом (нім. – Scheibert) повідомлено про розробку проекту такого музею в Києві, який мав підпорядковуватись Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями. Основу колекції музею мали становити зібрання Зоологічного музею Університету та зоологічна колекція Академії наук [511], яка на той час була у володінні Інституту захисту рослин та боротьби з шкідниками. Згідно даних, який подає директор Зоологічного музей університету, професор В. М. Артоболевський цього об’єднання в реалії так і не відбулося. У віданні згаданого Інституту знаходилась лише колекція університету [676]. Однак, остаточної думки, щодо долі зоологічних колекцій так і не було відпрацьовано. Адже деякі німецькі керівники наприклад, доктор Матіле (нім. – Matile), куратор Інституту захисту рослин наполягали на об’єднанні всього фонду під егідою університету, який би надавав консультацію та експонати в разі необхідності сільськогосподарським науково-дослідним інституціям [182].

Крім науково-організаційної роботи координаційні центри сільськогосподарських досліджень значні зусилля направляли на сприяння вирішення господарських питань, пов’язаних з діяльністю відомчих інституцій. Особливий контроль відбувався у кадрових питаннях: розроблено чіткі інструкції щодо оплати, преміювання

працюючих. Всі працівники були в обов'язковому порядку зареєстровані на біржі праці, де на кожного заводилась відповідна картка та застраховані в розмірі 3% від суми заробітної плати [609; 729]. Окрема увага приділялась фольксдойче, для яких згідно розпорядження рейхскомісара України від 19 листопада 1942 р. створювалась окрема страхова каса в розмірі 5% від загальної заробітної плати [215]. Щомісяця адміністрацією кожного інституту до центрів подавались уточнюючі списки німецькою мовою, де зазначалось прізвище та ім'я, дата народження, національність, сімейний стан, освіта, посада, до якої групи відноситься посада (від 1 до 8), які надбавки (фольксдойче, досвід роботи, знання німецької мови) надавались працівнику. До першої групи відносились директор та його заступник із заробітною платнею 1740 та 1500 крб. відповідно, другу категорію посад представляли завідуючі відділами та лабораторіями, де зарплатня сягала від 1187 до 950 крб. в залежності від стажу роботи. Наприклад, в Інституті ґрунтознавства кількість таких працівників сягала майже третини від всіх працюючих в установі. Наукові співробітники, перекладачі входили до 3 категорії (900-750 крб.). Робота асистентів, картографів, фотографів та лаборантів разом з представниками адмінвідділу оцінювалась по 4-5 категоріях посад (820-500 крб.), весь технічний персонал входив до наступних категорій (400-280 крб.). Середні місячні витрати на заробітну плату по інститутах сягали від 30 до 60 тис. крб. [654; 341]. Лише в останні місяці окупації кількість працюючих у НДУ значно скоротилась, відповідно й загальний фонд заробітної плати [69].

Аби зберегти наукові кадри від наслідків війни керівництво координаційних центрів намагались покращити загальний рівень життя українських вчених. Так, від перших днів в окупованому Києві люди відчували брак продовольства, який поступово перетворювався на справжню трагедію, підсилюючи фізичні та моральні випробування людей, пов'язані з окупацією. За спогадами біолога професора Генріха Вальтера, який працював старшим радником цього центру, «Багато хто з вчених виглядав вкрай погано та був на межі своїх сил» [110, С. 32]. Крім продуктів, передбачених продовольчими картками працівники інститутів отримували продукти харчування за офіційно встановленими, а не базарними цінами, що були у кілька разів вищими і постійно зростали. Наприклад, влітку 1942 р. 1 кг хліба у державній торгівлі коштував 1,7 крб., а на базарі – 100 крб.; 1 яйце – 80 коп. і 8 крб. відповідно; 1 літр молока – 1,2 крб. і 40 крб.; 1 літр соняшникової олії – 14,5 і 280 крб. А вже у березні 1943 р. на базарах Києва 1 кг хліба міг

сягати 400 крб., 1 кг сала – 6000 крб. [725, С. 64]. Реалії, що існували для мешканців українських територій, зокрема і вчених, вже згадуваний мемуарист Г. Вальтер фіксує в контексті діяльності очільника Центру сільськогосподарських досліджень (м. Київ), доктора О. Зоммера, який наприкінці 1941 р. маючи доступ на продовольства, залишеного німецькою армією, як не якісне, роздав по дослідним інститутам м. Києва і «…люди були вдячні і за це». [110, С. 32].

Проблему продовольчого забезпечення вирішувалось на рівні міської влади шляхом організації їдальні для науковців [227]. Окрім того, всі бажаючі отримували земельні ділянки під власні городи, де могли працювати по суботах, відпрацьовуючи суботній день за рахунок додаткових годин в інші робочі дні [615]. Інститути також забезпечувались посівними матеріалами. Згідно списку загальної потреби у насіннях для Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва, поданого на затвердження Центру на початку 1943 р., окремою строфою було подано перелік сільськогосподарських культур (24) та кількість в кг насіння для потреб працівників. Лише картоплі для посадки на городах працюючих передбачалось в обсязі 12 т. [543].

Надзвичайно актуальною для киян впродовж німецької окупації залишалась проблема забезпечення промисловими предметами щоденного вжитку. Сіль, сірники, гас, одяг, білизна ще з початком війни потрапили до розряду гостродефіцитних та залишалися такими практично до кінця окупації, й навіть у післявоєнні роки. Ціни на промислові товари на ринку теж колосально відрізнялись від офіційно встановлених. Брусок мила коштував 130-340 крб, чоловічі черевики – 3 тис. крб., жіночі – 2,5 тис. крб. [176, С. 32] Тому забезпечення працівників цими товарами мало величезне значення для вчених. Знайдені документи підтверджують, що для співробітників науково-дослідних інституцій видавалась білизна, сезонний та робочий одяг й взуття, мило та сода [634; 530]. Для контролю за дослідною роботою на полях працівники отримували право на безкоштовний проїзд в трамваї [332]. Крім того, Центр організував надання медичної допомоги працівникам 14 підвідомчих йому науково-дослідних установ м. Києві [332; 333].

З наближенням театру військових дій Крайовий дослідницький центр України при райхскомісарі України поклав на німецьких кураторів завдання організації вивезення звітної документації, елітного насіннєвого фонду, колекцій та цінної літератури. Показовим є

розпорядження наукового куратора одного з інститутів про заборону розголошувати інформацію щодо запакованих для відправлення матеріалів та документації. А окрема директива стосувалась обмеженого доступу до цього процесу українського директора [616]. Центром було чітко сплановано план, обсяги, маршрут вилученого з українських НДУ майна, яке до кінця жовтня 1943 р. було вивезено спочатку до Вінниці, потім до Одеси. З остаточним відступом німецьких військ з території України заступник рейхсміністра окупованих східних областей Альфред Мюллер (нім. A. Müller) видав розпорядження про переміщення всього майна сільськогосподарських дослідних інститутів до Познані. Як він зазначав, цим установам «має бути гарантована їх повна робоча дієздатність» [338] Вже в листопаді 1943 р. Е. Кох звітував про «повну евакуацію» всіх сільськогосподарських дослідних інституцій в Познань [512]. Евакуацією українських НДУ аграрного спрямування керував доктор, професор Карл Мансфельд (нім. – Karl Mansfeld), який до цього очолював Інститут рибного господарства [223, С 624–625]. Як згадував учасник подій, професор В. М. Артоболевський, він особисто проводив огляди колекцій метеликів, птахів, цінної зоологічної літератури, зокрема Зоологічного музею університету [676, Арк. 23–24]. Супроводжуючими цінного майна призначались українські вчені, які відповідали за збереження колекцій та матеріалів в дорозі, а згодом мали опрацьовувати ці матеріали вже Познані. Небажання чи відмова були неможливими. Професор В. М. Артоболевський наводить вислів професора О. Зоммера: «… вашої згоди не потрібно. Запакуємо в коробки разом з вашими колекціями» [676, Арк. 23–24]. Лише скарги на похилий вік та певна хитрість професора дозволила йому уникнути небажаної «евакуації». Однак інші вчені змушені були виконувати накази німецького керівництва. Таким прикладом може слугувати вимушений від'їзд професора М. В. Шарлеманя, який «супроводжував» орнітологічну колекцію, ботаніка Л. А. Симанської, яка «відповідала» за гербарій з Нікітського ботанічного саду. «Рятування» колекцій кожен сприймав по своєму. Значна частина українських вчених боялись помсти радянської влади, тому намагались виїхати в німцями (Г. Г. Махов, В. Ф. Савицький та інші). Зокрема, німецькі історики наводять дані, що на березень 1944 р. у «Центрі прийому російських вчених» (нім. „Auffangstelle für russische Wissenschaftler), що працював у Верхній Сілезії (м. Хейдебрек) було зареєстровано вчених, інженерів та членів їх родин в кількості 847 чол. [764, S. 533].

Вивезення наукової документації та цінного матеріалу пояснювали як «необхідність», адже територіально об'єктом їх наукових інтересів були українські землі, тому це вимагало місцевих матеріалів. Дехто свідомо співпрацював з німецькою владою, намагаючись допомогти у вивезенні якомога більше цінного майна та забезпечити собі кращі умови для майбутньої кар'єри. Професор В. М. Артоболевський наводить такий приклад, згадуючи вченого Л. Шелюшко, який ще задовго до евакуації готував перевезення своєї унікальної колекції метеликів до Німеччини [676, Арк. 22]. Однак, більшою мірою українські науковці намагались всіляко, при можливості, приховати цінне майно, або применшити їх значення та унікальність. Тому, ті що залишались, ховали наукові колекції, архіви, літературу по власних квартирах, горищах, в технічних приміщенням – «ми, старожили університетські, всі куточки знаємо та горища. Звичайно це був ризик. Якби все було знайдено, що ми ховали, розмова була б коротка» [676]. Так, незважаючи на посилений контроль з боку німецької адміністрації, працівники Уладово-Люлінецької дослідно-селекційної станції Н. Малюшицька, І. Краснощоков, Л. Охрімчук, Д. Комар, І. Грогуль підмінили етикетки на мішках з підготовленим до евакуації елітним насінням цукрових буряків, тому німці під виглядом елітного вивезли звичайне фабричне насіння. Крім того, на станції залишилися селекційні матеріали, закагатовані в полі й льохах. Вдалося зберегти частину селекційних матеріалів бобових культур та кормових трав . Однак, в умовах війни, значна частина документації та колекцій була втрачена під час руйнування будівель при відступі німецьких військ [33]. Серед науковців м. Києва була надія, що університетські приміщення руйнувати не будуть, тому туди зносились авторські колекції, рукописи, вціліле обладнання тощо. Однак, на жаль, колекції зоологічного музею університету та АН, а разом з ними принесене вченими вціліле наукове майно та література, рукописи були втрачені від пожару після підривів.

Вивезене співробітниками Центру майно український наукових установ разом з вченими на початок 1945 р. року було розпорошено по різним німецьким науковим інституціям. Так, наукова література та звітна документація Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва була вивезена до польського міста Бидгощ в Агрономічний інститут. Колекції ссавців (5 тис. екз.), птахів (10 тис. екз.), комах (100 тис. екз.), бібліотека Інституту захисту рослин та боротьби з шкідниками опинились біля м. Бендзіна неподалік Познані. Там само й наукові матеріали Інституту ботаніки, рибного господарства та інституту

плодівництва. Документація Інституту селекції була частково вивезена до Познані, Вжешні та німецького містечка Нендорфу біля Ганновера, а насіннєвий фонд – до польського містечка Опатува. Матеріали Інституту тваринництва особисто вивозив професор О. Зоммер до Штутгарту [223]. Згідно спогадів німецького професора, Г. Вальтера, в останні місяці війни Центр сільськогосподарських досліджень особисто підпорядковувався Г. Гіммлеру, який наказав вивезти всіх німецьких наукових співробітників з Познані до західних кордонів Німеччини. Це, по словам Вальтера, врятувало життя німецьких науковців. Однак, з початком окупації західної Німеччини американськими військами документація Центру за наказом цього керівника була знищена [46, С. 20–90]. Це пояснює відсутність системних даних щодо роботи цих установ у 1941-1943 рр., що дало свого часу підстави робити висновки про зупинку сільськогосподарської науково-дослідної роботи в період німецької окупації.

«Евакуацією» інститутів, які підпорядковувались Науково-дослідному Центру Півдня України, керував професор Янке (нім. Yancke) [223, С. 624]. Було вивезено цінні колекції, наукові матеріали та бібліотеки з багатьох південно-українських сільськогосподарських науково-дослідних установ, але на щастя, частково майно було повернуто. Вже в перші місяці після закінчення війни почали формуватися робочі групи від окремих сільськогосподарських науково-дослідних установ, завданням яких був розшук та повернення вцілілого майна. Так, вже в липні 1945 р. була сформована група працівників Української дослідної бавовницької станції (Чахмахсазіанець В. А., Васютинський Ю. П.), яка спільно з радянськими військами відшукували вивезене майно на території Німеччини. Згідно листа секретаря Херсонського міськкому КП(б)У Д. Тишкевича професору Авдоніну, який завідував Головнаукою Наркомзему СРСР від 16.7.1945 р. було знайдено 25 ящиків та 85 мішків документації, насіннєвого фонду, устаткування Української дослідної станції бавовництва на території дослідного господарства Берлінського університету, що дозволило відновити діяльність установи у короткі терміни [498].

Координацією науково-дослідної роботи для потреб сільського господарства західноукраїнських земель керував Інститут німецької діяльності на Сході, де Львівська філія інституту була зорієнтована у напрямках просторового планування, ґрунтознавства, садівництва та лісового господарства. В результаті науково-дослідної роботи в

Інституті була підготовлена колективна монографія, присвячена садівничим дослідження для потреб харчування населення в умовах війни, куди були включені рекомендації для організації садівничої справи, помологічних досліджень на території Східної Галичини [769]. Дослідження ґрунтів західноукраїнського регіону проводив доктор Отто Кліппель (нім. Otto Klippel), де основну увагу приділено еродованості земель сільськогосподарського призначення в цьому регіоні у порівнянні з іншими територіями Райху [784, S. 271–275]. Дослідження лісогосподарської секції стосувались організації лісового господарства, зокрема для організації масштабних лісових засаджень ярів в регіоні для сповільнення темпів еродованості ґрунтів (Антон Ф. Кріше – нім. Anton F Kriesche) [786, S. 197–208]. Агрономічний напрямок очолювався професором Фрідріхом Крістіансен-Венігером. Координована ним робота спрямовувалась на розробку комплексних програм для регіону по збільшенню сільськогосподарського виробництва. Вчений активно співпрацював з координаційними центрами сільськогосподарських досліджень, що діяли на території РКУ, та у полі його наукових інтересів було вивчення землеробства українських степових регіонів. З цією метою він відвідав НДУ південної України та виступив з повідомленням на XII пленарному засіданні інституту, вказуючи на перспективність дослідження проблем зрошувального землеробства для німецької агарної науки [794, S. 331]. Заступник сільськогосподарської секції професор Рудольф Бройнінґ (нім. Rudolf Bräuning) у своїх дослідженнях, порівнюючи ситуацію під час Першої світової війни, наголошував на розробках загальних планів постачання сільськогосподарської продукції, використовуючи потенціал Східної Галичини, покращуючи показники агровиробництва цього регіону через удосконалення агротехніки [754].

Результати наукових досліджень вчених Інституту друкувались на сторінках наукового журналу «Die BURG, щоквартальник Інституту німецької діяльності на Сході, Краків» (нім. Die Burg, Vierteljahresschrift des Instituts für Deutsche Ostarbeit, Krakau), що виходив з жовтня 1940 р. по липень 1944 р. Однак, в окремі місяці виходив бюлетень установи «Німецькі дослідження на Сході. Новини Інституту німецької діяльності на Сході» (нім. Deutsche Forschung im Osten, Mitteilungen des Instituts für Deutsche Ostarbeit) [811, S. 249–254]. Вийшов тільки один том «Щорічника Інституту німецької діяльності на Сході» (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Ostarbeit 1.1941) в 1942 р., в рамках «Серії Інституту німецької діяльності на Сході» (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche

Ostarbeit) опублікували три праці від секції «Історія» і одну від секції «Краєзнавство» в 1942-1944 рр.

Влітку 1944 року, в рамках евакуації німецьких установ науковців та документацію інститут та його філій було вивезено до замків в Баварії – Мільтах і Цандт, район Хам, у Верхньому Пфальці. А секція «Краєзнавство», яка дешифрувала аерофотознімки для потреб вермахту, ще до січня 1945 р. залишалась в Генеральній Губернії. Лише в кінці липня 1945 року американські окупаційні установи закрили інститут в Баварії, а його матеріали були вивезені до США [112, С 145].

Таким чином, до основних напрямків діяльності координаційних центрів сільськогосподарських досліджень, що діяли на території РКУ, відносилось налагодження організаційної роботи всіх підвідомчих їм сільськогосподарських наукових інституцій. З цією метою німецькі спеціалісти опрацьовували дані щодо збереженого майна установ, наявних наукових та адміністративних кадрів, затверджували на посади директорів НДУ з числа українських науковців та німецьких кураторів, штатні розписи, плани науково-дослідної роботи, координувалась робота по розробці комплексних програм реорганізації сільського господарства, окремих його галузей. Однак, зі зміною ситуації на фронті, всі зусилля працівників Крайового дослідницького центру України при райхскомісарі України спрямовувалась на максимальне вилучення та навіть знищення в супереч міжнародним правовим нормам найціннішої наукової інформації, колекцій, літератури з території українських земель.

Зусилля вчених Інституту німецької діяльності на Сході та його філій в питаннях вивчення сільського господарства були спрямовані на комплексне дослідження польської території, в контексті якої розглядались землі Західної України. Залучаючи місцевих науковців, німецькі фахівці з метою ефективнішої експлуатації окупованих земель проводили теоретичні розробки щодо покращення агротехніки сільського господарства Східної Галичини, зменшення показників еродованості ґрунтів у регіоні тощо.

4.4. Особливості аграрного дослідництва в межах діяльності вітчизняних галузевих науково-дослідних інституцій.

Користуючись залишеними ресурсами і відчуваючи обмеженість використання своїх наукових кадрів, німецьке керівництво продовжило

діяльність науково-дослідних інституцій на українських землях з метою найефективнішого використання сільського госпдарства в німецьких цілях. З іншого боку, українські вчені опинились в умовах окупації, де з перших днів було запроваджено обов'язкову трудову повинність [419, С. 27–29]. Вони змушені були працювати на «нових господарів», намагаючись не тільки вижити в екстремальних умовах війни, але й прагнули зберегти результати своєї та колективної багаторічної науково-дослідної праці. Аби простежити реальні результати діяльності сільськогосподарських дослідних установ варто звернутись до ретроспективи функціонування знакових інституцій, які репрезентували різні напрямки аграрної науки.

Головною інституцією, яка займалась рослинництвом під час окупації німецькими військами був *Інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва* (нім. Institut für Bodenkunde, Pflanzenernährung und Ackerbau) [61, С. 188] (далі – ІВРА), створений на основі радянського Українського НДІ соціалістичного землеробства в м. Києві [661, Арк. 4]. Однак в україномовних архівних документах, скоріш за все внутрішнього користування, вказувалась назва Український науково-дослідний інститут рільництва та рослинництва або за старою радянською назвою лише без слова «соціалістичного» – Український НДІ землеробства [328; 573]. Іноді ще вживалась назва Інститут хліборобства та рослинництва [223, С. 522–523].

Його очолив добре знаний в наукових колах ґрунтознавець, професор, доктор сільськогосподарських наук Григорій Григорович Махов (1886-1952). Керівником з німецької сторони (офіційно посада називалась «німецький комісар» – нім. Deutsche Beauftragt) створеної інституції було призначено відомого хіміка, доцента з Гогенхайму, доктора Отто Зігеля (нім. Otto Siegel), який спеціалізувався на вивченні хімічного складу органічних добрив. До його компетенції належав контроль над веденням всієї дослідної роботи, ініціював переміщення кадрів в середині інституту, листувався з німецькими вченими, щодо їх дослідної роботи на базі інституції, звітував перед Центром, який контролював фінансову та організаційну діяльність. Директор Г. Махов всі поточні питання узгоджував з німецьким куратором та виконував його розпорядження. Фактично весь масив розпорядчих документів за підписам Махова розпочинались фразами: «згідно розпорядження д-ра Зігеля» або «за наказом доктора Зігеля».

Структура інституту включала в себе 4-и відділи (ґрунтознавства, агротехніки та добрив, луківництва та господарського), 4 лабораторії (фізико-хімічних, агро-хімічних досліджень, бактеріологічних та

мінеральних добрив), дослідною базою були 3 поля (Голосіївське, Святошинське та Бучанське). Штат інституту нараховував від 58 до 85 чол., разом з допоміжним технічним персоналом дослідних полів кількість працюючих сягала 112 чол. [654; 655]. В інституті працювало 3 професори (Григорій Махов, Олександр Надеждін, Сергій Москвічов), 10 старших та 17 наукових співробітників, який в персональному порядку затверджував Центр [179]. Аналізуючи склад інституту за гендерною ознакою, відзначимо значне перевищення кількості жінок. Наприклад, на травень 1943 р. при 63 працюючих в інституті 26 були чоловіки, жінок 37, враховуючи працівників на дослідних полях, співвідношення 44 та 68 відповідно. Як і в довоєнний період простежується домінування чоловіків на керівних посадах.

Згідно аналізу архівних документів видно, що на початковому етапі своєї діяльності, коли ще не було чіткого контролю з боку німецьких кураторів, працівники інституту планували свою науково-дослідну роботу, продовжуючи теми розпочаті ще в довоєнний час. Робоча програма на 1942-1943 рр. передбачала вивчення тем щодо ефективності калійних добрив, агротехніки сумішей багаторічних бобових та злакових трав тощо [605]. Зокрема, зазначалось, що застосування калію магнезійного, який у своєму складі має значні домішки хлористих сполук вимагало детального вивчення в ґрунтово-кліматичних умовах України. Для цього восени 1942 р. були закладені досліди площею 1640 кв.м на Голосієвському дослідному полі під озиме жито. Добрива заносились двічі під час посіву та весною. Досліди щодо вивчення питань травосіяння, зокрема травосумішей, проводились на площі 14 тис. кв.м на дослідних полях в Бучі та Голосієво. Загалом на тему було виділено майже 24 тис. руб., що включала зарплату керівника теми, техніка аналітика, допоміжних та сезонних працівників, відрядження на селекційні станції для збору дослідних матеріалів, взяття зразків, фенологічних спостережень. Виконуючи цю тему, досліди були закладені на Миронівській та Уладово-Люлінецькій селекційно-дослідних станціях, а також продовжувались стаціонарні досліди з травопільною сівозміною на Миронівській, Носівській, Верхняцькій, Поліській станціях. Про відновлення діяльності цих станцій повідомлялось на шпальтах окупаційної преси [78].

Інститут продовжував наукове кураторство цих дослідних станцій, про що свідчать протоколи засідань відділу агротехніки [588]. Наприклад, працівники відділу А. М. Надеждін, С. М.Москвічов, М. О.Левицький, Г. М. Самбур та С. М. Кашин, К. А. Савицький, М. Ф. Новицький та А. І. Богомолов затверджували план наукової

роботи *Носівської дослідної станції,* яка обслуговувала Чернігівську та північну частину районів Сумської області, забезпечуючи ці території високоякісним насінням (особлива увага приділялась конюшині, овочевим культурам), розробляла агрозаходи, які б забезпечували високі та стійкі урожаї сільськогосподарських культур [545].

В період німецької окупації станцію очолював староста станції А. Чабанюк, головним агрономом був С. Стеценко [328]. На станції поряд з покращенням районованих ефективно займалась виведенням нових сортів сільськогосподарських культур (озима пшениця та жито, ячмінь, горох, гречка, конюшина, огірки, цибуля). Основним питанням дослідної роботи станції було визнано вивчення способів докорінного покращення агровиробничих властивостей осолоділих чорноземів, солонців і солончакуватих ґрунтів для одержання високих і стійких урожаїв [545, Арк. 1-4]. Було враховано попередню довоєнну недосконалість організації дослідної роботи станції, адже через різке розмежування області на Поліську і Лісостепову зони і відсутність опорної мережі станції в Поліській частині унеможливлювали розробити тематику для області в цілому і тому по агротехніці сільськогосподарських культур тематика була розрахована лише на бурякову (лісостепову) частину області. Тому у розпорядження станції було передано Остерський опорний пункт Поліської станції та планувалось організувати Сновський та Шостенський опорні пункти, для репрезентації підзолистих ґрунтів. Для цих пунктів працівники станції, консультуючись з науковцями інституту розробили тематику та схеми дослідної роботи. А лісостепові солонці були представлені Лосинівським опорним пунктом.

Загальний план науко-дослідних робіт станції складався з 11 наукових тем. Селекція і насінництво були проводились з культурами: 1. озимої пшениці й жита; 2. ярових культур (ячменя, вівса, гречки); 3. трав'яних та зерно-бобових культур (конюшина, горох); 4. овочевих культур (огірки, цибуля, столовий буряк, томати). Вплив багаторічних трав, органічного та мінеральних добрив на урожай сільськогосподарських культур в буряковій сівозміні розглядався у порівнянні врожайності багаторічних трав в чистому посіві та сумішах щодо їх впливу на зміни родючості ґрунту. Вплив мінеральних добрив досліджувався на фоні угноєння та без нього, розглядалось зміни показників урожайності у буряковій сівозміні при вапнування, гіпсування та фосфоритування. Одночасно продовжувались старі стаціонарні досліди: щодо порівняння чистого та зайнятого пару при довготерміновому застосуванні мінеральних добрив та угноєнні; вплив

систематичного застосування в сівозміні багаторічних трав, органічних та мінеральних добрив і вапнування на родючість вилугованих (осолоділих) чорноземів. Значна увага приділялась розробці агротехнічних заходів для підвищення родючості солонців та солончакуватих ґрунтів. Для цього досліди проводились на Лосинівському опорному пункті щодо вивчення системи угноєння в 7-річній буряковій сівозміні та середньо солонцюватих чорноземно-лугових ґрунтах (місце внесення добрива в сівозміні, норми та співвідношення міндобрив в сівозміні на різних фонах – без удобрення, з удобренням, сидератному й гіпсованому), умов грунтотворення та прийомів меліорації солонців, солончакуватих чорноземно-лугових грунтів і сірих осолончакованих ґрунтів.

Окремим напрямком дослідної роботи залишалось питання застосування місцевих (Кролевецько-понорницьких) фосфоритів – коефіцієнт використання фосфорної кислоти, мінеральних та органічних добрив культурами бурякової сівозміни, вплив вбирання ґрунтом фосфорної кислоти на врожай сільськогосподарських культур та ефективність фосфоритів. Ключовою науковою темою станції залишався аналіз агротехніки культур бурякової сівозміни. В рамках цього тематичного блоку вивчалась система обробітку пару, способи обробітку дернини багаторічних трав під озимину, норми висіву озимою пшениці на удобреному фоні, час, способи та норма висіву гречки, врожайність багаторічних трав в залежності від різного співвідношення компонентів у сумішах. Однак значна увага приділялась дослідженню овочевої сівозміни та її післядія.

Продовжувалась дослідна робота щодо винайдення ефективних прийомів боротьби з шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур та їх застосування у виробництво: біологічний метод боротьби з шкідниками – совки та плодожерки, боротьба з буряковим довгоносиком, капустянкою тощо. Крім того на станції проводились досліди щодо селекції білої англійської свині породи Йоркшир та ВРХ породи Сименталь [545; Арк. 46 зв.–47]. Таким чином, науково-дослідна робота станції продовжувалась, охоплюючи проблематику, яка вивчалась ще у довоєнні роки.

Загалом, дослідна робота Інституту фінансувалась на належному рівні, в залежності від планових робіт (закупівля добрив, насіння, оплату відряджень, транспортних витрат) місячні витрати коливалась від 30 до 100 тис. крб. [342]. На 1943 р. інститут поновлював лабораторний інвентар (44 найменування), хімреактиви (63), сільськогосподарський

реманент (24), закуповував насіння 45 сільськогосподарських культур [653].

Про розмах дослідної роботи, яка проводилась в Інституті можна робити висновки, аналізуючи виробничо-фінансовий план Голосіївського дослідного поля за 1943 рік [70]. Загалом поле сягало 560 га з них 485,1 га орної площі, 1,1 га саду, ліс – 1,12 га. На полі проводились досліди з 21 культурою (злакові, багаторічні трави, овочеві культури). В плані дослідних робіт було визначено потребу в насіннях, інсекто-фунгіцидах, добривах. Всі матеріали постачались з місцевого насіннєвого управління [216]. Визначався план внесення добрив під окремі культури. Прописувались всі робочі процеси, забезпечення їх проведення робочою та тягловою силою по місяцях (в робочих днях), сільськогосподарським інвентарем. Голосіївське поле було найбільшим дослідним майданчиком інституту – тут працювало 33 працівника, тоді як, в Бучі – 25, в Святошино – 12 [655, Арк. 27–28].

Починаючи з другої половини 1942 р., німецькі вчені-аграрії активно долучаються до використання наукової бази інституту для проведення своїх досліджень. На замовлення та при фінансуванні Інституту захисту рослин та боротьби з шкідниками (нім. – Landesinstitut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge) та особистої зацікавленості німецького вченого, доктора Неу (нім. – Neu), який там працював, проводилась спільна робота в мікробіологічній лабораторії ІВРА [343].

Інститут землеробства тісно співпрацював з іншими освітніми та науковими галузевими інституціями. З відновленням діяльності Київського сільськогосподарського інституту на початку 1942 р., було налагоджено виробничу практику студентів 4 та 5 курсів 2-х факультетів (агрохімічний та механізації сільського господарства) на власному дослідному полі (300 га) та дослідному полі (Голосієво) Інституту землеробства [43]. Оцінку зимостійкості озимини в різних фізико-географічних умовах науковців Інституту проводили зі співробітниками сектору агрометеорології Гідрометеорологічного інституту, який почав діяти у 1941 р. на базі метеорологічної обсерваторії Київського університету (директор, професор Д. Кутєпов) [310].

1943 р. позначився в діяльності інституту участю у науковці установи у ґрунтознавчій експедиції, яка проводилась Спеціальним загоном особливого призначення, очолюваного географом Отто Шульц-Камфенхелем. За допомогою аерофотозйомки уточнювались карти для військового командування, зокрема глибина ярів. За основу була взята ґрунтова карта Григорія Махова. Як зазначалось, у 1943 р. карта з

поясненнями О. Зігеля була видрукована на сторінках німецькомовного друкованого органу «Der deutsche Landwirt in der Ukraine» [129; 545]. *(Додаток Д).*

В цей період Центром сільськогосподарських досліджень активно розробляється концепція Крайового природничого музею, який мав на початковому етапі діяти на базі Інституту [573]. Головним завданням такої установи мала бути демонстрація в популярній формі новітніх досягнень науки і практики економіки України в порівнянні з іншими територіями Рейху та можливо й іншими країнами. Особлива увага мала бути приділена землеробській галузі. Головні акценти у формуванні концепції закладу полягали у визначенні внеску німецької наукової думки, участі вчених німецького походження у розвиток промисловості та сільського господарства українських земель.Вже в червні цього ж року заступником рейхскомісара Е. Коха Шайбертом (нім. – Scheibert) повідомлено про початок розробки проекту Крайового природничого музею в Києві, який мав підпорядковуватись Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями. До розробки залучались фахівці Центру сільськогосподарських досліджень.

Основу колекції зоологічного напрямку мали становити зібрання Зоологічного музею Київського Університету та зоологічна колекція Академії наук [511]. На той час ці матеріали були частково у володінні Інституту захисту рослин та боротьби з шкідниками (нім. – Landesinstitut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge), який об’єднав працівників з Інституту зоології Академії наук УРСР та відділу боротьби з шкідниками Всесоюзного НДІ цукрової промисловості [676]. Інший варіант організації природничого музею належав науковому куратору Інституту захисту рослин доктору Матіле (нім. – Matile), який наполягав на створенні його як структури університету та мав бути консультаційним центром для усіх українських науково-дослідних інституцій [182]. Остаточного варіанту так і не було відпрацьовано.

На початок 1944 р. майно інституту було «евакуйовано» до Познанського університеті, сюди ж виїхав професор Г. Махов. Згідно спогадів професора Г. Вальтера, який відповідав за розміщення та налагодження побутового життя українських науковців в університеті, відомо, що українські вчені інституту були в цей час задіяння у картографічних експедиції по Рейнській рівнині. В 1944 р. співробітники Інституту отримали наказ підготувати уточнюючі карти щодо оцінки місцевості для проходження важкої броньованої техніки та можливості військових маневрів німецького танку «Тигр». Користуючись даними аерофотозйомки експедиції 1943 р., українські

фахівці мали надавати Центру дані щодо заболоченості ґрунтів. Однак, німецькі війська відступали швидше, ніж готувались карти. Г. Вальтер писав: «Уся ця робота була ілюзорною, тому що поки карти будуть готові та потрібні для наших [німецьких – *прим. автора*] танкових військ, цей регіон вже буде зайнятий ворогом. *[…]* Але хто висловлював свою думку з цього приводу, того розстрілювали на місці. Багато хто втратив так своє життя. *[…]* Перед нами була повна катастрофа». На початок 1945 р. року співробітники інституту були вивезені до польського міста Бидгощ в Агрономічний інститут, куди було евакуйовано наукову літературу та звітну документацію [223, С. 622]. Частина науковців на чолі з професором Г. Маховим опинилась на території Німеччини в американській підконтрольній зоні і згодом продовжила наукову діяльність на базі Українського технічно-господарського інститут в Реґенсбурзі.

Селекційні дослідженнями в період окупації представлені діяльністю науково-дослідного *Інституту селекції* (іноді зустрічається назва Інститут цукрової промисловості), який почав діяти з жовтня 1941 р.. Його очолювали: технічний напрямок – професор В. П. Куликовський та д. с.-г. н. В. Ф. Савицький. Науковим куратором з німецького боку був призначений доктор Бонне (нім. Bohne), директор дослідного господарства при Середній сільськогосподарській школі м. Целле (нім. Hohere Landbauschule, Versuchsfelder, Celle). Його асистентами були науковці: доктор Л. Райф (L. Rave) голова відділу реєстрації сортів Інституту селекції тютюну, Форхайм (нім. Reichsanstalt fur Tabakforschung, Forchheim) та доктор К. Ренке (нім. Ranke), очільник науково-дослідної станції в містечку Груб, в Північній Баварії [405]. Структура інституції складалась з відділу технології цукрового виробництва (лабораторії: технологічна, апаратно-теплотехнічна, механізації трудомістких процесів та транспорту, 25 чол.), відділ селекції та генетики (групи: керівництва селекційними станціями та сортовипробуваннями цукрового буряку, генетико-селекційне вивчення цукрового буряку; лабораторії: цитології та ембріології, фізіології та біохімії, селекції злакових культур та кормових трав, контрольно-насіннєва, контрольно-насіннєва станція, 29 чол.), відділ рільництва (лабораторії: агрохімії, агроґрунтознавства та грунтової мікробіології, агротехніки, метеорології, 16 чол.), відділ захисту рослин (лабораторії: прогнозу шкідників, ентомології, фітопатології, 26 чол.), відділ механізації бурякового рільництва (групи: механізації посівів та обробки цукрового буряку, механізації посадки висадків, механізації боротьби зі шкідниками цукрового буряку, 11 чол), експериментальна майстерня

інституту (1 чол), фітокабінет (1 чол.) наукова бібліотека (3 співроб.), адміністративно-господарська частина (32 чол.). [682] *(Додаток Й)*

Затверджена Наукова Рада складалась з 28 членів, з яких 11 докторів наук та професорів. Вченим секретарем інституту та Наукової Ради було призначено старшого наукового співробітника П. І. Водолажського. Повністю зберіглась наукова бібліотека у складі 35 тис. томів.

Дослідною базою лишалось Батгорське дослідне поле (на Батоєвій горі) (20 працівників) [570]. До мережі інституту входило 6 дослідно-селекційних станцій (Уладівська, Верхняченська, Білоцерківська, Весело-Подолянська, Іванівська та Ялтушківська) та 26 сортоділянок при цукрових заводах. Документи репрезентують поіменні списки працівників, їх посади та наукові звання. Інститут тісно співпрацював з місцевими інспектурами по сортовипробуванню, які відновили свою діяльність вродовж 1941-1942 рр. [572].

Згідно обстеження 1 листопада 1941 р. матеріальна база інституту була у незадовільному стані, адже приміщення потребували заскління, лабораторії опинились без приладдя, селекційний матеріал потребував упорядкування після евакуаційної кампанії тощо. Найкраще порівняно з матеріальною базою було кадрове забезпечення: адже працювало 9 професорів, 50 старших та 24 молодших наукових співробітників, 21 дипломований лаборант чи технік.

Серед першочерговий завдань, які ставило керівництво інституту, було відновлення мережі пунктів спостереження, що діяли при цукрових заводах, завершення збору дослідних даних за 1941 р. та їх обробка, продовження роботи над колекцією грибів-збудників хвороб цукрового буряку. Найбільшою проблемою, з якою зіткнулись науковці, стало розкрадання насіннєвого колекційного фонду місцевими мешканцями [340]. Наприкінці 1941 р. було розроблено та затверджено науково-тематичний план, де зафіксовано продовження розпочатих ще в попередні роки наукових проблем. Зокрема, перед інститутом стояли завдання по науковому керівництву селекційними станціями, виведення нових сортів сільськогосподарських рослин, розмноження та оцінка вже існуючих українських та іноземних сортів. Науково-дослідна робота торкалась дослідження проблем спадковості, вивчення цитологічних, фізіологічних, біохімічних властивостей сільськогосподарських культур, їх технічної якості (цукристості, олійності тощо), стійкість рослин до грибкових хвороб До нових напрямків додалось вивчення нових методик, засобів та способів боротьби з шкідниками та хворобами цукрового буряку, які застосовувались в Німеччині, препаратів німецького виробництва [702]. Інститут зумів зберегти унікальні сортові

колекції: злакових (по 300 сортів культури пшениці, вівса, ячменю, проса, гречки), бобових, городніх культур (300 сортів картоплі, 100 – помідорів, 30 – капусти, 30 – часнику та цибулі), багаторічних трав, лікарських рослин тощо. Всього біля 10 тис. екземплярів.

У тісній співпраці з інститутом діяла Київська контрольно-насіннєва станція, яка успішно проводила роботу як в лабораторії так і на дослідних ділянках. Згідно даних розміщених на сторінках окупаційної преси, цій установі підпорядковувались та успішно функціонували 40 міжрайонних та районних лабораторій [260].

Отже, аналізуючи архівні документи, можна зробити висновки, що науково-дослідна робота з селекції цукрового буряку під час окупації продовжувалась в Українському інституті селекції, створеного на основі залишеного в ході евакуації установи майна та наукового ресурсу Всесоюзного НДІ цукрової промисловості. Цією установою було продовжено дослідну тематику попередніх років та частково розширено на вимогу нових господарів, збережено матеріальну базу та кадровий потенціал галузі.

Плодоовочевий напрямок сільськогосподарської науки представляв *Інститут плодівництва* (нім. Institut für Obstzüchtung), який згодом отримав назву Інститут вирощування та розведення фруктів та овочів. Хоча, основна частина науковий співробітників була зарахована до лав Червоної армії чи евакуйована на Схід країни, більшість обладнання лабораторій і кабінетів було вивезено до м. Уфи [306, Арк. 2]. Проте, в інституті ще залишалась частина лабораторного устаткування, великий вибір реактивів та інших матеріалів, вся наукова бібліотека та експериментальні насадження з багаторічними дослідами. На початок жовтня 1941 р. в інституті залишилось працювати лише 4 наукових співробітники (А. А. Романіка, В. І. Лозовий, Г. Я. Сірий, А. В. Пономарьов), 1 аспірант та завідувач сортовим пунктом. Загалом кількість технічного персоналу інституту нараховувала 26 чол. [658] Головним завданням для співробітників у перші дні після відступу радянських військ була організація охорони та збереження вцілілого майна [169; 368; 370; 372]. Під керівництвом А. А. Романіки у Плодоягідному інституті хутора Китаєва було визначено напрями відновлення науково-дослідної роботи з плодівництва в окупації. Зокрема, здійснення негайного призначення адміністрації, організації постійного дієвого колективу робітників та належної тяглової сили: коней, тракторів, машин. Наявний персонал приступив до обробітку дослідних ділянок експериментальної бази з метою виявлення їх стану та об’єктів шляхом обмірювання та підрахунків. З метою кращої

підготовки до зими було очищено ділянки бази, здійснено обрізання дерев, виконано обробіток ґрунту [159;164]. Було заплановано здійснити ремонтування будинків, що були пошкоджені через воєнні дії, обладнати кімнати необхідним лабораторним устаткуванням, поповнити штат наукових співробітників, щоб вже навесні 1942 р. забезпечити роботу за науково-технічними завданнями з отриманням належної плодово-ягідної продукції.

Згідно аналітичної довідки про діяльність Інституту, яку підготував німецький куратор цієї установи професор, доктор В. Гляйсберг (нім. W. Gleisberg), який одночасно очолював Інститут садівництва та рослинництва при Познанському університеті, на серпень 1942 р. Інститут активно працював та був ключовою інституцією щодо дослідження наукових питань із селекції плодово-ягідних культур [116, С. 20–26]. На цей період працювали: відділ агротехніки з лабораторіями (фізіологічна, агрометеорологічна, агрохімічна), відділ сортовивчення із секторами (технології зберігання фруктів, технології переробки фруктів); фітосанітарний відділ з лабораторіями (ентомологічна, фітопатологічна). Однак, німецький куратор наполягав на реорганізації структури установи до двох відділів: відділ технології вирощування з лабораторіями (агрохімічна, лабораторія по вивченню хвороб рослин та захисту рослин) та сортовивчення з лабораторіями (цитології та селекції). Підрозділ, що займався вивченням питань зберігання та переробки фруктів був перетворений в господарську одиницю та тісно співпрацював в дослідженні наукових питань з Інститутом харчової промисловості, навчальною установою, яка в період німецької окупації відновила навчальний процес на старших курсах, де готували спеціалістів для цукрової, спиртової та бродильної промисловості на механічному та технологічному факультетах. В окупованому Києві залишилось 6 професорів, 15 доцентів та старших викладачів та 11 асистентів. Очолив інституцію професор Аполінарій Адамович Піонтковський, який керував установою до своєї смерті, до квітня 1943 р. [411]. Було збережено майно та лабораторне устаткування цехів (ливарний, ковальський, механічний, слюсарний, деревообробний), повністю збережена бібліотека [156, Арк. 75]. Так, дослідна робота науковців цього інституту з колегами з Інституту плодівництва торкалась питань застосування спеціального картопляносушарного комбайну, за допомогою якого переробляли свіжу картоплю на сушену у вигляді таблеток для вживання як людей, так і тварин. А науковці інституту харчової промисловості інженер М. В. Старицький та Г. Г. Запольська опрацьовували питання застосування картопляних

таблеток у виробничі процеси галузі. На чолі з науковою співробітницею О. В. Жовніренко досліджувались питання доцільності використання цукрового буряку щодо виготовлення пастили, повидла, вина. Група вчених під керівництвом О. С. Чекановської розробила ензиматичний (ферментний) спосіб пришвидшення процесу просвітлення фруктових соків [434].

Співробітникам Інституту плодівництва вдалось зберегти наукову бібліотеку, колекції (музей), дослідний сад та пасіку, однак теплиці ти лимонарій були в майже зруйнованому стані. Частково працювала дослідна мережа навколо Києва: лісорозплідник, колекційний сад та виноградники в Китаєво, Самбурках та Чабанах, експериментальні ділянки на території Ботанічного аду в Звіринці (3 га), персиковий та абрикосовий сади на Лук'янівці (3 га), дослідний сад в Василькові (8 га). Підтримувались наукові контакти з Краснокутським (Харківська обл.) дослідним опорним пунктами, Мліївською (Черкаська обл.) та Мелітопольською (Запорізька обл.) дослідними станціями. Зокрема, на 1942 р. дослідне господарство в Китаєво зберегло 700 сортів плодових дерев (яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, абрикоси,персик), 70 сортів смородини, 60 – аґрусу, 80 – малини та 85 – суниці [80]. На 1942-1943 рр. було заплановано проведення наукової роботи з наступних тем: 1) відбір кращих сортів на гібридних плантаціях; 2) гібридизація європейських та місцевих сортів яблук, груш та вишні; 3) морфологічний опис українських сортів; 4) оцінка поширення основних видів шкідливих організмів плодових дерев та прогнозування їх поширення на 1943 р. 5) біологія та контроль за кореневою системою плодових дерев; 6) технологічні випробування різних сортів та гібридів плодових культур. Планувалось повне перепланування дослідної мережі, зокрема, першочергово мали бути перенесені дослідні господарства на інші території.

Лохвицький дослідний опорний пункт (Харківська обл.) набув особливого статусу як науково-дослідний центр експертизи ротів рослин і був перетворений на філіал Інститут (нім. Forschungsstelle für Obstunterlagen, Nebenstelle des ukrainischen Zentralinstitute für Obstzüchtung). Адже питання документування має важливе значення для вирощування плодових культур в залежності від ґрунтових та кліматичних умов. Для німецьких фахівців було вкрай важливо використати наявні українські ресурси зі значними площами дикорослих плодових насаджень в різноманітних кліматичних зонах, де сформувались відмінні екотипи, адаптовані до регіону походження шляхом природнього відбору. Тому ведення точного документування

стандартних сортів мало надати реальні відомості щодо стану розвитку галузі та стимулювати її. Планувалось збільшити площу дослідного господарства за рахунок земель найближчого колгоспу с. Криниці. З українського боку наукову роботу Центру мав організувати професор М. Михайловський. Відзначалось, що лохвицькі щепи плодових дерев мали відмінні характеристики та пропонувались для насадження території Східної Німеччини. Враховуючи особливе значення Центру для розвитку німецької плодово-овочевої промисловості науковим куратором було призначено доктора Пола-Герхарда де Хааса (нім. Paul-Gerhard de Haas), члена вченої ради та керівника науково-дослідного інституту садівництва в Пильниці (нім. Versuche- und Forschungsanstalt für Gartenbau zu Pillnitz). Його помічниками призначались доктор Хюлеаарм (нім. Hüleaarm), асистент Інституту садівництва та рослинництва Берлінского університету (нім. Institut für gärtnerischen Pflanzenbau der Universität Berlin) та доктор Ф. Хилкенбаумер (нім. Fr. Hilkenbäumer), керівник експериментальної станції вирощування фруктів університету Галле, Гросс-Оттерслебен (нім. Obstbauversuchsstation der Universität Halle, Groß-Ottersleben) [116, С 27–28].

Мелітопольська дослідна станція, яка обслуговувала степову частину України (Запорізьку, Дніпропетровську, Одеську, Миколаївську області та Донбас) мала дві експериментальні бази загальною площею 428,11 га. Впродовж окупаційного періоду станція продовжувала вивчати найбільш пристосовані до умов посухи та морозів типи підщепи плодових дерев; системи обрізки та формування плодових дерев; найефективніші заходи боротьби зі шкідниками плодового саду; найбільш перспективні сорти для степової зони України та виведення нових покращених сортів для вирощування в умовах степової зони України; технічна оцінка сортів плодових та ягідних рослин. В цілому співробітникам станції вдалось зберегти усі насадження на експериментальній базі та продовжити дослідну роботу по 5 науковим темам з 8 довоєнних [636, С 137].

З наближенням радянських військ восени 1943 р. Центр сільськогосподарських досліджень включив цінне наукове майно (колекція саджанців, документація та література) до переліку, що підлягала вивезенню на територію Німеччини. Частину пограбованого згодом було знайдено на території Польща, неподалік Познані [223, С 620–623].

Таким чином, провідна наукова установа в галузі плодівництва продовжувала існувати, її співробітники в нових умовах намагались

зберегти від лихоліть війни результати своєї наукової діяльності. З іншого боку, німецька окупаційна влада була зацікавлена у вивченні місцевого плодівництва та намагалась використати здобутки радянських фахівців цієї галузі для реалізації планів щодо максимального освоєння продовольчого потенціалу українських земель для потреб Третього Райху.

Дослідженням проблем пов'язані із захворюваннями рослин та тваринними шкідниками відбувалось в межах діяльності *Інституту захисту рослин та боротьби з шкідниками* (нім. – Landesinstitut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge) (інколи називався Центральна станція захисту рослин – нім. Zentralanstalt für Pflanzenschutz), який об'єднав працівників з Інституту зоології Академії наук, відділу боротьби з шкідниками Інституту цукрової промисловості, які не були евакуйовані та залишились в окупованому Києві. Очолив цю наукову установу доктор зоології, професор Микола Васильович Шарлемань (1877-1970), його заступником став Володимир Юстинович Пархоменко – ентомолог, к. б.н. З німецької сторони куратором призначався вчений-ентомолог, професор доктор Шедль (нім. Schedl). Особлива увага зверталась на контроль за поширенням карантинних організмів. Адже під час хаотичного переміщення великої кількості людей, худоби, продовольчих запасів відбулось масове поширення шкідників та інфекцій. Розуміючи це, німецька окупаційна влада поставила першочерговим завданням роботу по боротьбі з шкідниками, відновлення роботи карантинної служби [293]. Вже у квітні 1942 р. було організовано установу за зразком аналогічної німецької – Інституту захисту рослин в Берлін-Далем. Як зазначалось в інформаційному повідомленні, що було надруковано на шпальтах окупаційної преси, до складу Інституту входило 2 доктори біологічних наук, 7 кандидатів біологічних наук, з них три професора і один доцент [212]. На основі біографічного та просопографічного методів досліджень вдалось реконструювати персональний склад наукових працівників інституту. Загалом нараховувалось 30 наукових співробітників, з них 13 (8 з науковим званням) чоловіків та 17 жінок (лише 2 з науковим званням). За уточненими даними в установі працювало 2 доктори біологічних (Шарлемань М. В., Паромонов С. Я.) та 1 сільськогосподарських наук (Голов'янко З .С.), 7 кандидатів біологічних (Єфименко М. С., Панасенко В. Т., Пархоменко В. Ю., Персидський Д.Я., Решетняк (Решетник) Є. Г., Теленга М. А.) та 2 сільськогосподарських наук (Бєльський (Більський) Б. І. та Савченко Є. М.). В структурі інституту працювали відділи прогнозу шкідників (Єфименко М. С.), карантину

(Мандровська Н. Л.), хімметоду (Савченко Є. М) та біометоду (Теленга М. А.) лабораторія (Салунська Н. І.), музей (Парамонов С. Я.) та бібліотека (Троїцька В. І.). Основна діяльність інститут проводилась щодо інформування населення: було написано ряд нарисів-оглядів різних культур шкідників, а також багато листівок для сільського населення з метою популяризації методів боротьби з шкідниками. Співробітники інститут постійно друкували замітки на сторінках окупаційної преси щодо боротьби зі шкідниками. Так, Б. Бєльський присвятив велику статтю огляду основних завдань щодо боротьби зі шкідниками у рільництві, де пояснює методику обстеження полів на наявність різного роду шкідників. Також вчений робить прогноз щодо масового поширення мишей-полівок та подає рекомендації у боротьбі з ними [21]. М. В. Шарлемань у статті «Захисники нашого врожаю» наголошував на господарській користі диких птахів та необхідності створення штучних гнізд [731]. В. Т. Панасенко висвітлював питання поширення хвороб рослин у парниках, звертаючи основну увагу на хворобу т.зв. «чорної ніжки» [477]. Окрему статті він присвятив проблемі іржі на озимих хлібах, де висвітлив шляхи зараження злакових та надав практичні рекомендації щодо протидії цій хворобі [478].

Складено текст радіолекції, які регулярно транслювали. Приведено в порядок інсектаріум (оранжерею) Інституту з культурами різних рослин. Для вивчення шкідників зроблено дослідні посіви на дослідній ділянці поблизу Інституту. Основні наукові завдання інституту стосувались проблем таксономії, мінливості, поширення та господарського значення ховраків. Польові дослідження та збір морфологічного матеріалу проводила Є. Г. Решетняк, яка для цього виїжджала в дослідне господарство в Кагарлицькому районі на Полтавщині [290, С. 141–142]. Також працювала бібліотека, яка по суті становила бібліотеку Інституту зоології АН УРСР, де було зібрано біологічну і спеціальну література з питання боротьби з шкідниками [318, С 342].

Як звітував завідувач відділу біометоду Інституту захисту рослин Микола Абрамович Теленга наприкінці 1943 р. Президії АН УРСР, завданням ввіреного йому відділу було методичне керівництво роботою обласних біолабораторій по тріхограммі (Дніпропетровськ, Вінниця, Біла Церква, Умань) та подальша розробка цієї теми [223, С. 608–609]. За його визначенням відношення німецької сторони до цього методу було скептичним. Тому було вирішено повторити всі попередні досліди, розпочато вивчення біологічних рас тріхограми та вивчення можливості

заміни зернової молі іншим видом, який би був більш придатний для масового розведення паразиту в штучних умовах.

Відділ хімметода проводив роботу по випробовуванню в місцевих умовах низки німецьких препаратів по боротьбі з сусликами та деякими шкідливими комахами та хворобами рослин. Відділ прогнозування, який мав особливий статус, проводив велику роботу по вивченню чисельності шкідників з метою розробки прогнозу. Вже восени 1942 р. здійснено широкомасштабне обстеження, для якого була розроблена спеціальна «Інструкція по осінньому обслідуванню ґрунтів на зараженість шкідниками в сільському господарстві» («Instruktion für die Herbstliche Bodenuntersuchung in der Landwirtschaft») [213]. Аналізу підлягали громадські та державні господарства, які проводились бригадирами по боротьбі з шкідниками під безпосереднім керівництвом агрономів господарств. Обстеження ґрунту мали проводили в кожному районі всі державні господарства та два громадських, які були типовими для даного району відносно ґрунту, сівозмін тощо. Визначались пріоритетними бурякосіючі та бавовняні господарства, які досліджувались у три етапи: поля, де висіяні культури, де планується на наступний рік та озимині посіву даного року. Було сплановано терміни та черговість обстеження, розмір пробних ям, їх кількість на 1 га та їх розміщення на полі. Детально проінструктовано щодо техніки розкопок, консервування та пакування дослідного матеріалу. Зверталась увага на дослідження неораних земель. Зазначалось, що в генералкомісаріатах Миколаєва та Дніпропетровська, в Криму, Запоріжжі та Сталіно необхідно було обстежити в кожному районі типове для місцевості тваринницьке господарство, де вивчались три ділянки площею щонайменше 10 га кожна, які в даний рік не використовувались під випас худоби, а тому були сильно засмічені бур'янами.

Аби активізувати роботу на місцях 17-23 жовтня 1942 р. в Києві Інститутом захисту рослин було проведено Всеукраїнську конференцію за участю українських (40 доповідей) та німецьких (3 доповіді: О. Зоммер, Шедль) науковців [599]. Вони окреслили основні засади розвитку науково-дослідної роботи в сільському господарстві та захисту рослин зокрема. Піднімались питання про історичний розвиток організації науково-дослідної та оперативної роботи щодо захисту рослин (Більський Б. І.), зоогеографічного районування України (Парамонов С. Я.), поширення хвороб рослин в Україні (Панасенко В. Т.), географічне розповсюдження, екологію морфологічно-біологічні типи бур'янів (Клеопов Ю. Д., Зоз І. Г.), хвороби рослин Криму, рак томатів, термічне обеззаражування проти

іржі пшениці (Масолов), резистентні сорти проти шведської та гессенської мухи в Україні (Солунська, Затвора), стійкі сорти вівса (Масловський), протравлювання зерна формаліном (Михайловська), іржа цибулі і боротьба з нею (Іваненко); методи прогнозу шкідників в сільському господарстві (Єфименко М. С.), авіаметод в боротьбі зі шкідниками полів, лісів (Савченко Є. М., Грезе М.), поліхлориди в боротьбі зі шкідниками буряка (Приходькіна Т. Д.), загальна характеристика шкідників саду в Україні (Любомудров І. С.), шкідники люцерни в Україні, (Вернігор С. Ф.), ефективність Перетруму як засобу боротьби зі шкідниками (Пухов, Парамонов С. Я.), результати використання біометоду в боротьбі зі шкідниками (Цитович Г. В.); використання Афелі́нусу (Aphelinus mali) проти плодожерки в Криму (Дирош), опилення комахами рослин виду Cucurbita (Невкрита О. М.), листовійки України, їх систематика, географічне розповсюдження та значення для сільського господарства (Образцов); розповсюдження та масове розмноження бурякової тлі (Житкевич О. Н.). 22 жовтня виступали на теми: «Хрущі та їх вивчення на сторінках сучасної літератури», «Розповсюдження та господарське значення шкідників лісу в Україні», «Сільськогосподарське користування на лісових порубах, як засіб боротьби з хрущами» (Голов'янко З. С.); «Авіаметод в боротьбі зі шкідниками лісу», «Фауна полезахисних лісосмуг» (Грезе М.); «Питання лісової ентомології Криму» (Юснев); «Корисні тварини в Україні та їх охорона» (Шарлемань М. В.); «Сови України і їх значення в сільському та лісовому господарстві» (Зубарева В. І.). 23 жовтня були озвучені доповіді: «Членистоногі шкідники свійських тварин в Україні» (Ахременко), «Стан питання щодо вивчення оводів (лат. Oestridae) в Україні» (Парамонов С. Я.) [600]. Фактично, українські вчені на цій конференції звітували перед німецькими спеціалістами про масштаби науково-дослідної роботи у довоєнний час та окреслювали перспективи подальших досліджень в питанні захисту сільськогосподарських рослин.

Особливо цінними були розробки пов'язані з карантинними питаннями, адже вивчались питання протидії поширення різних хвороб (зокрема філоксери, раку картоплі, помідор, картопляна нематода тощо). Зокрема було розроблено інструкції щодо обстеження насіння на низку хвороб та його знезараження. Так, для боротьби з поширення бактеріального раку помідор в Кам'янець-Подільській окрузі працівниками Інституту було розроблено інструкції по боротьбі з цією хворобою, зокрема передбачалось протравлення насіння розчином хлориду ртуті (II) – сулеми [214]. Одночасно зі створенням Інституту на місцях відновлювались карантинні інспекції з лабораторіями та

прогнозпунктами, які в адміністративному відношенні підпорядковувались Карантинній службі та місцевим сільськогосподарським управам, а в методичному – отримували інструкції від Інституту [395]. Згідно архівних даних, інспекції надавали дані про ситуацію на місцях: проводили обстеженні якості багаторічних трав на виявлення карантинних бур'янів, зокрема на виявлення паразитичної рослини повитиці (лат. Cuscuta) та повідомляли про обсяги заражень. Інститутом були розроблені рекомендації для протидії поширення паразитів. Так, заражені місця пропонувались скосити, а поверх того місця проорати на глибину 15-20 см, скошений бур'ян на тому ж місці мав бути висушений та спалений [620]. Надавались рекомендації для інспекцій по роботі з населенням щодо догляду за сортовою картоплею та зберігання насіння сортів, які мають стійкість щодо ракових хвороб [191].

У вересні 1943 року під час відступу німців з території м. Києва частина співробітників Інституту (М. Шарлемань, С. Парамонов, Л. Шелюжко) виїхала до Познані, де науковці продовжували протягом 1,5 року науково-дослідну роботу, зокрема щодо вивчення ховрахів. Музейні колекції та цінна наукова література були вивезені німцями у Східну Пруссію. Пізніше майно інституту опинилось в невеличкому містечку Хайльсберг поблизу Кенігсбергу. Частина майна інституту була віднайдена ще під час проведення Східно-Прусської операції, про що повідомлялось на шпальтах газети «Исвестия»: «… В приміщенні фортеці міста Хайльсберг знайдені бібліотека та експонати, що належали Інституту зоології Української академії наук. В залах фортеці, де розміщувався німецький гарнізон, знайдені ящики, шафи та стоси документів» [318, С 343]. Знайдене майно було надіслано інституту зоології АН УРСР, про що звітував вчений-секретар Президіума АН УРСР Г. В. Карпенко влітку цього ж року [223, С 384]. Після закінчення війни М. Шарлемань потрапив в радянську зону окупації та ще кілька років розшукував не знайдені наукові матеріали та зоологічні колекції Інституту [723].

Таким чином, під час періоду окупації українських земель німецько-фашистськими військами система захисту рослин була реорганізована та відновила своє існування на нових організаційних засадах. Вітчизняні вчені продовжували працювати над попередньо заявленими науковими питаннями та суттєво вплинули на стан поширення хвороб та боротьбу з шкідниками у сільському господарстві українських земель, що не дало в подальшому зруйнувати насіннєвий фонд та швидко відновити аграрний сектор у післявоєнний період.

Окремою сторінкою в історії сільськогосподарської дослідної справи часів окупації є діяльність *Інституту сільськогосподарської ботаніки*, який було організовано на базі Інституту ботаніки АН УРСР. Адже частина науковців цього інституту не була евакуйована. До кінця 1941 р. інституція працювала в межах діяльності УАН, але з її розпуском підпорядковується Центру сільськогосподарських досліджень та отримує назву «Інститут сільськогосподарської ботаніки». Ботанічні дослідження цікавили німців тільки в ключі їх практичного застосування, зокрема, щодо подальшого освоєння цих земель для економічного визиску. Згідно списку співробітників інституту, підготовленого на прохання київської міської управи на жовтень 1941 р. в установі працювало 20 чол., що становило майже половину від довоєнного складу, а директором вказано Є. Х. Занкевича [663]. Зусиллями вчених було збережено майно установи, бібліотека, музей з унікальним гербарієм рослин з усього світ, будівля була у задовільному стані [210]. Найбільше постраждали в ході військових дій дослідні садки та вегетаційні будиночки [223, С. 457]. На кінець 1941 р. діяло 5 відділів: селекції і генетики (І. І. Болсунов), плодоягідних культур (професор А. А. Піонтковський), систематики рослин (член-кореспондент Є. І. Бордзиловський), фізіології рослин (Є. Х. Занкевич) лікарських і технічних рослин (Г. Н. Котуков). Науково-дослідними завданнями інституції було продовження селекційної роботи щодо вирощування нових сільськогосподарських, технічних культур та лікарських рослин з метою відбору покращення їх показників урожайності, вмісту поживних та лікувальних речовин. Тривала розпочата ще в попередні роки масштабна робота з систематики рослин «Флора України», два томи якої вже були опубліковані. На підставі цієї праці відділ систематики спільно з відділом геоботаніки проводив наступні етапи комплексної роботи щодо розробки арти індикаторів (показників) ґрунтів України [210]. Особливо складним для вчених інституту був період підпорядкування УАН, адже фінансування установи не було, вчені потерпали від голоду. Тому нагальною потребою для керівництва установи була організація продовольчого забезпечення працюючих. Зокрема, налагодження видачі співробітниками хлібних пайків, харчування в їдальні, організованої для міською управою для науковців академії тощо [223, С. 461]. Про цей період згадує у своїх спогадах вдова академіка О. В. Фоміна, Ольга Густавівна Радде-Фоміна, яка з осені 1941 р. була обрана вченим секретарем інституту. «Так тривало до березня, коли все було підбито, і принаймні Інститут сільськогосподарської ботаніки знову зібрав всіх, хто залишився» [732, С. 412]. Загалом, за нашими підрахунками в

інституті працювало 40 наукових співробітників (21 жінок та 19 чоловіків), 15 яких мала вчену ступінь (лише 3 з яких були жінки). Вчені-біологи з різних міст (Харків, Воронеж, Вінниця, Житомир) намагались влаштуватись на роботу до інституту. Тоді ж було призначено директором інститут відомого ботаніка, професора Юрія Дмитровича Клеопова, який на початку 1942 р. повернувся до Києва з Харкова [135].

Остаточна реорганізація установи завершилась отриманням статусу «крайового» та підпорядкування Крайовому дослідницькому центру України при райхскомісарі України, що мало уніфікувати всі дослідження на території РКУ. З цього часу призначаються німецькі куратори інституції. Зокрема, інститутом керують в різний час доктор Фріц Шиндлер (нім. Fritz Schindler), керівник Інспекції експертизи сортів рослин, м. Візельбург (нім. Sortenregisterstelle, Wieselburg); доктор Спорр (нім. Sporr), професор Генріх Вальтер (нім. Heinrich Walter), завідувач Ботанічним інститутом при Вищій технічній школі, Штутгард (нім. Botanischer Institut der Technische Hochschule, Stuttgart) [223, С. 624]. Згідно спогадів останнього, співпраця між українськими та німецькими вченими була надзвичайно плідною, особливо для німецької сторони. Адже німецькі науковці прагнули використати усі доступні наукові ресурси не тільки для розвитку наукових проектів для потреб німецької економіки, але й для реалізації власних наукових амбіцій. Зі словами великої вдячності Г. Вальтер згадує поради і рекомендації Ю. Д. Клеопова, Н. О. Десятової-Шостенко, О. Г. Радде-Фоміної [110, С 33–37]. Однак, варто зауважити, що німецькі вчені були представниками окупаційної влади і були інструментом реалізації її політики. Вчені-куратори перебували на військовій службі, носили військову форму та знаходились під захистом Вермахту. Тому відмовити їм у «співпраці» за таких умов загрожувало відповідними наслідками.

Протягом 1942-1943 рр. інститут продовжив наукову тематику, окреслену в попередні роки з урахуванням корегування, які вносили німецькі фахівці, зважаючи на прикладне призначення досліджень. Так, відділ систематики рослин готував до друку видання української флори на німецькій і українській мовах, акцентуючи увагу на сільськогосподарських і технічних рослинах; розпочав роботу на тему «Бур'яни полів та городів України». Під безпосереднім керівництвом Ю. Д. Клеопова у відділі геоботаніки випустили карти «Природня рослинність України» (в мірилі 1:1 000 000) та «Сучасна рослинність України» (в мірилі 1:3 000 000); «Ботанічно-географічне ділення України»; складено фітосоціологічні таблиці рослин для України. Відділ

фізіології рослин вивчав господарські та біологічні властивості баштанних культур; умови схожості свіжої бульби картоплі з метою одержання двох урожаїв (посівний матеріал). Під особливим контролем німецьких спеціалістів перебувало дослідження культури кок-сагиз. Зокрема, вчені відділу геоботаніки розробили методику ідентифікації насіння кок-сагиз від звичайної кульбаби, а у відділі фізіології рослин апробовували різні методи підготовки насіння кок-сагизу до посіву з метою досягнення рівної і одночасної схожості [223, С. 602–603].

Зважаючи на результати наукової діяльності інституту німецька влада дозволила 4-6 червня 1942 р. провести засідання наукової сесії Інституту сільськогосподарської ботаніки (інколи в документах та мемуарах згадується як з'їзд). Фактично, це була перша наукова конференція в м. Києві від початку окупації німецькими військами міста і нараховувала більше 120 учасників. Відкривав сесію німецький куратор, професор Г. Вальтер, який доповідав про завдання інституту в період війни, які ставились окупаційною владою. Наголошувалось, що інституція була ключовою установою у науковому забезпеченні сільського господарства українських земель. Він також познайомив всіх учасників зі структурою інституту та програмою наукових робіт на 1942-1943 рр. Зокрема, основна увага мала приділятись продовженню наукових досліджень, пов'язаних з вивченням природничого районування України. Цьому питанню були присвячені перші доповіді, де ботаніко-географічний аспект висвітлив директор інституту Ю. Д. Клеопов, ґрунтознавчий – директор Інституту землеробства, Г. Г. Махов, кліматологічного – директор Інституту кліматології М. Гук та зоогеографічного – директор Інституту захисту рослин, М. В. Шарлемань. Протягом трьох днів роботи конференції було виголошено понад 20 наукових доповідей. Так, виступи співробітників Інституту сільськогосподарської ботаніки були присвячені: аналізу флори широколистяних лісів Східної Європи (Ю. Д. Клеопов), рослинності Рівненської області (Г. Г. Чорноголовко), заплавним лукам нижньої течії р. Рось (Є. Т. Полонська-Клеопова). Окремий блок доповідей стосувався висвітлення спірних питань в методології Мічуріна-Лисенка та його послідовників. Зокрема, доцент Є. Х. Занкевич підсумував, що одне з головних завдань Інституту полягає у критичній та неупередженій її оцінці. Практичні питання сільськогосподарської ботаніки висвітлювались науковцями к. б. н. І. І. Болсуновим («Вплив довгострокового самозапилення на врожайність у самозаплідних сільськогосподарських рослин»), Я. І. Боярським («Негативні наслідки дослідження внутрішньо

сортового схрещування у пшениці»), О. М. Бурачинським («Дискусійні питання яровизації культурних рослин). М. Кащенко у доповіді про селекційні досліди над суходільним рижем в районі Києва познайомив учасників заходу з результатами роботи інституту щодо виведення перспективних сухостійких сортів рису. Питання вегетаційного розмноження піднімали професор М. Луговий, звітуючи про результати довготривалої роботи та доцент М. Н. Мойсеєва, доповідаючи про ріст щеп в різних умовах освітлення та аерації. Цитологи продемонстрували результати своїх досліджень щодо вивчення культури ячменю. Доцент Л. Д. Зафійовська підготувала доповідь щодо впливу ядра на утворення целюлозної оболонки, професор Д. Я. Персидський познайомив з даними щодо механізму розвитку нестиглих зернівок ячменю. Теоретичні доповіді стосувались висвітленню специфіки вирощування каучукових рослин, зокрема професор О. М. Льовшин зосередив свою увагу на питанні розподілу каучуконосної функції в окремих група системи рослинного світу. Професор М. В. Чорнояров спробував піддати критиці класичне уявлення про біологічне значення каріокінезу для розподілу спадкових властивостей [402]. Таким чином, в умовах окупації, продовжувався обмін наукової інформації, думок, але під контролем окупаційної влади, яка планувала використати науковий потенціал вітчизняних вчених для максимальної експлуатації українських земель.

Продовжувалась експедиційна діяльність вчених. Протягом весни-літа 1943 р. тривала експедиція по вивченню лікарських рослин в районі м. Сміла при безпосередній участі директора інституту. Однак, через його передчасну смерть 13 липня 1943 р. була припинена [593].

З наближенням фронту для інституту почалась друга «евакуаційна» кампанії, тепер організована вже німецькою владою. За спогадами О. Г. Радде-Фоміної «Інститут ботаніки вивозився в жахливому безладі, колекції та бібліотека були розгромлені» [732, С. 412]. Найбільше німецьких спеціалістів цікавили гербарії, адже він був унікальним не тільки щодо представленої кількості рослин. Він був одним з найбільш науково-оброблених гербаріїв Радянського Союзу. Професор Г. Вальтер, який відповідав за вивезення майна з інституту до Познані у своїх спогадах описує цей період, згадуючи, що його та українських колег турбувало перш за все збереження ботанічних колекцій, адже німецькими військами планувалось підірвати всі двоповерхові будинки м. Києва. А саме у такому перебувала інституція.

Згідно доповідної записки від 8 грудні 1943 р. голови планової комісії АН УРСР П. Т. Марковського, який оцінював стан інститутів

Академії після звільнення м. Києва, було вивезено 105 650 гербарних листків (гербарій І. І. Шмальгаузена – 173 пачки та гербарій української флори – 532 пачки та 60 тис. гербарних листків) [223, С. 231]. Г. Вальтер в мемуарах вивезення наукової документації пояснив не тільки як прагнення зберегти її від наслідків війни, але як необхідний робочий матеріал для вчених, що виїжджають разом з німецькими силами. «Оскільки кияни працювали над флорою України, то потрібно було брати с собою в Познань весь гербарій, а також бібліотеку та всі документи» [46, С. 72]. Однак, це була завідомо спланована політика німецької влади. Адже українськими науковими матеріалами планувалось збагатити колекції німецьких наукових інституцій. Крім того, українські вчені боялись помсти радянської влади, тому більшість намагалась виїхати в німцями. Відомо, що супроводжували майно інституту Десятова-Шостенко Н. О., О. Г. Радде-Фоміна, Є Т. Полонська-Клеопова, Н. Т. Осадча-Яната. На сьогодні достеменно відомо, що виїхали ще 8 співробітників (професор П. В. Савостін; доценти І. Г. Зоз, І. І. Болсунов, Л. Д. Зафійовська; М. Данилевська, Т. Зозуліна, М. І. Бондаренко, І. П. Косач-Борисова) [223, С. 603]. У кожного з них була своя мотивація: хтось мав гіркий особистий чи родинний досвід контактів з репресивною радянською машиною, у когось були тісні зв’язки із західним науковим світом у 20-х – початку 30-х років і тому прагнув продовжити наукову кар’єру в інших реаліях, ніж це було в Радянському Союзі, у де-кого були родичі за кордоном і це був шанс об’єднатись родинам. Але для всіх спільним був страх за своє життя, очікуючи помсту від радянської влади за співпрацю з ворогом.

Згодом керівництво АН УРСР радянська влада вжила низку заходів, аби розшукати та повернути вивезене. На початку 1945 р. частина експонатів, гербарію, обладнання насіннєвої колекції були знайдені в складських приміщеннях села Нейдорф та м. Мислослава поблизу Познані, у березні – наукову літературу в замку м. Хайдельберга, в квітні – гербарій української флори в м. Бенген поблизу Познані та в будівлі готелю м. Берндорф що в Нижній Австрії [223, С. 383–384]. Для супроводу віднайденого майна та повернення його в Україну Академією наук УРСР 5 червня 1945 р. було командировано старшого наукового співробітника М. І. Косця та надано дозвіл на використання для цієї мети трьох закритих вантажних вагонів [223, С. 779]. Хоча згодом з’ясувалось, що майно інституту, особливо гербарій, знаходився у вкрай поганому стані, констатувалось, що гербарій повернувся не в повному

обсязі [223, С. 399]. Однак, незважаючи на ці обставини, значні обсяги наукового майна інституту все таки було врятовано [732, С. 156].

Дослідження наукового забезпечення тваринництва в зазначений період відбувалось в межах діяльності *Інститут тваринництва* (нім. Institut für Tierzucht). Інколи вживалась назва «Інститут скотарства та молочного господарства». Директором цієї установи було призначено професора Івана Івановича Клодницького (1884-1949). Німецьким науковим куратором був очільник Центру сільськогосподарських досліджень при РКУ, ректор Інституту тваринництва та молочного господарства при університеті м. Геттінгену, професор Отто Зоммер (нім. Otto Sommer) [369].

Інститут почав діяти з кінця лютого 1942 р., в складі якого працював у різній час від 21 до 53 співробітників із витратами на заробітну платню більше 33 тис. крб. на місяць [656; 738]. Робота інституції була організована у 6 відділах (ВРХ очолював В. А. Примак, вівчарства – М. З. Гелевера, свинарства – А. В. Кондратюк, птахівництва – М. К. Тищенко, бджільництва – В. А. Нестерводський, шовківництва – С. В. Карлаш). Відділи бджільництва та шовківництва працювали на базі Боярського технікуму бджільництва [406]. Вчені проводили статистичну роботу, збирали дані, складали карти про районування тварин в Україні. При інституті діяло три лабораторії: біохімічна, молочна та відгодівлі сільськогосподарських тварин, що працювали на базі залишеного після радянської евакуації лабораторного обладнання Інституту біохімії АН УРСР. Адже згідно оцінці, зробленої у листопаді 1941 р. директором Інституту біохімії УАН, професором С. Є. Боржковським, який ще до війни керував лабораторію зоотехнічної біохімії Інституту біохімії АН УРСР, інституція не могла самостійно повноцінно працювати [157]. Лишилось лише 7 співробітників, але зберіглась від ушкоджень значна матеріально-технічна база: будівля, біохімічна лабораторія. Лабораторія являла собою спеціально збудоване для біохімічних досліджень приміщення разом з віварієм з тваринами, збережене обладнання кімнат для операцій над тваринами і фізіологічних дослідів, повний набір реактивів, посуду, апаратури, бібліотекою з рідкісними виданнями з біохімічної проблематики. Розглядались варіанти приєднання лабораторії до Інституту гідробіології, Медичного чи Стоматологічного інституту. Однак, у кінцевому рахунку вона стала частиною Інституту тваринництва, зважаючи на сільськогосподарську тематику її довоєнних досліджень та наявності спеціалістів, що її презентували. Так, вчені працювали над практичним застосуванням виробленого в Інституті методів штучної надранньої відгодівлі китайського дубового

шовкопряда для одержання не одної, а двох генерацій за сезон; відновлення схожості зерна, ураженого клопом-черепашкою; винайденням біохімічних препаратів, які паралізують дію катепсину в зелених частинах рослин, що консервуються (боротьба за збереження білковини в рослинних консервах і силосах); препаратів з відходів буряківництва для локалізації бурякового довгоносика на неїстівних для нього рослинах з отруєнням інтоксицидами.

Таким чином, лабораторію біохімії Інституту тваринництва представляв директор С. Є. Боржковський разом із ще трьома співробітниками (В. Я. Горбачевська, Л. А. Дубовцева, О. І. Петренко), які працювали над темою: «Вплив інсуліну на обмін речовин та відкладання жиру у кролів». Лабораторія відгодівлі, очолювана професор С. Й. Ерлер, який до війни був завідувачем кафедри відгодівлі Білоцерківського зоотехнічного технікуму, працювала в складі ще 5 співробітників (А. А. Микульский, О. Я. Гужовська, З. М. Лугова, В. І. Демін, У. І. Листавичок). Вчені цієї лабораторії вивчали: 1) вплив каротину на обмін речовин та відкладання жиру у кролів; 2) азотистий обмін у вагітних самок кролів; 3) вплив каротину на розвиток шовкопряду; 4) залежність хімічного складу конюшини та проблем травлення у худоби. По першій та другій темам проводились біохімічні аналізи, де визначався вміст вологості, золи, білків, жирів, клітковини, кальцію, фосфору у кормі (буряк, морква, комбікорм, овес) та калових масах тварин, у сечі – загальний азот, кальцій, фосфор, каротин). Для з'ясування впливу каротину на розвиток шовкопряду проводились аналізи вологості листя шовковиці білої (лат. Morus alba) та визначення каротину в них. Для визначення хімічного складу конюшини передбачалось здійснити забір матеріалу трьома етапами (до цвітіння, перший та другий покоси) з двох різних полів (в Олександрії та Терезино) та провести детальний аналіз всього вуглеводного комплексу (моно-, ди- та полісахариди, геміцелюлози) та білкового (загальний, білковий, остаточний азот, амідит) [223, С. 594–595].

На дослідній базі в с. Терезино теж діяла лабораторія. Загалом планувалось перевести весь інституту на цю дослідну базу, але до кінця окупаційного періоду цього не відбулося. Підпорядковувався Інституту тваринництва й заповідник Асканія-Нова. Крім того, до його мережі на кінець 1942 р., коли інститут отримав статус «крайового», увійшли: філіал в Херсоні, станції в Боярці (Корсунський район, Генеральний округ Київ) – бджільництва та розведення гусені тутового шовкопряда; Заворичі (Бориспільській район, Генеральний округ Київ) – хутрове

тваринництво; Асканія-Нова (Генічеський район, Генеральний округ Крим) – утримання та годування тварин.

Науковці інституту активно були долучені до впровадження сільськогосподарської окупаційної політики. Зокрема, вони приймали участь в трьох нарадах присвячених питанню тваринництва. Перші дві проходили в Києві на початку березня та в середині травня 1942 р., друга – у Дніпропетровську в червні 1943 р. [406; 400]. Головна проблематика цих зустрічей торкалась організації заходів по збільшенню поголів'я худоби та заготівлі м'ясної продукції для Вермахту. З цією метою планувалось розширити мережу дослідних господарств інституту, особливо тих, що спеціалізувались у питаннях розведення та годівлі коней, овець, шовкопряда. В результаті цих нарад на базі інституту було утворено відділ конярства на чолі із зоотехніком В. Д. Юркевичем.

З початком німецької евакуаційної кампанії вся документація інституту, література готувались до вивезення на польську територію до м. Збоншинь (нім. Benschen), а згодом на німецьку – до м. Штутгарта [223, С. 622]. Професор О. Зоммер організовував вивезення наукової документації інституту під час відступу німецьких військ з території українських земель. У 1945 р. частина наукової документації інституції була переправлено до «Інституту Зоммера», Інституту тваринництва та молочного господарства при університеті м. Геттінгену.

Дослідження для потреб рибного господарства репрезентував в окупаційний період на українських землях *Інститут гідробіології та рибальства*, який іноді згадується як Інститут рибного господарства (нім. Institut für Fischereiwissenschaft). До його складу ввійшли співробітники Інституту гідробіології АН УРСР та Інституту рибного господарства Наркомзему УРСР, які з різних причин залишились на окупованій території.

Після створення Української Академії наук (УАН) 20 жовтня 1941 р. було призначено тимчасово виконуючим обов'язки директора інституту гідробіології (професор Д. Є. Белінг). Сприяв відновленню інституту гідробіології, його співробітник, М. Я. Кирпиченко, якого тоді ж було обрано уповноваженим відділу культури та освіти у справах Академії наук. Він фактично був вченим секретарем УАН та відповідав за розробку планів наукових робіт та внутрішній розпорядок по всіх академічних установах [223, С. 428–429]. Як доповідав професор Д. Є. Белінг представникам окупаційної влади у вересні 1941 р.: «Наявний склад наукових співробітників, що перебуває в Києві, дозволяє налагодити дослідну роботу по основних напрямках діяльності

Інституту, крім робіт з гідрофізіології» [158]. Адже в окупованому Києві залишилась половина наукового складу Інституту гідробіології. Зокрема, керівники гідробіологічного, іхтіологічного та санітарно-гідробіологічного секторів, 10 старших та молодших наукових співробітників, 7 лаборантів та 1 аспірант. Після радянської евакуації залишилась значна частина лабораторних матеріалів, посуду, обладнання, окрім оптичного приладдя. Лабораторне приладдя, як і бібліотеку інституту були розпорошені по іншим інституціям, що входили до складу Академії наук УРСР, майно яких не було вчасно вивезено. Зокрема, частина матеріалів перебувала в Інституті мікробіології, інша – Інституті клінічної фізіології. Найбільш цінне устаткування зберігалось у заповіднику «Гористе». Однак, співробітникам інституту гідробіології в короткі терміни вдалось відновити цілісність матеріально-технічної бази установи. Приміщення були також не ушкоджені, що дозволяло ефективно відновити науково-дослідну роботу. З цим проханням у вересні 1941 р. професор Д. Є. Белінг звернувся до окупаційної влади, мотивуючи, що інститут має добру наукову базу для проведення прикладних досліджень, які б стали корисними для міського господарства та у питаннях організації та ефективного ведення рибного господарства. У доповідній записці відділу культури та освіти Київської міської управи до генералкомісара м. Києва про стан інститутів УАН також повідомлялось, що інститут гідробіології з наявними в ньому 19 співробітниками, які представляють відділи гідрохімії та санітарної гідробіології цілком працездатний.

Використовуючи значний кадровий та матеріальний потенціал, окупаційна влада в ході реорганізації науки на українських землях заснувала на базі Інституту гідробіології Інститут гідробіології та рибальства, куди увійшли неевакуйовані співробітники Інституту рибного господарства Наркомзему УРСР. Про відкриття інституту та напрямки його діяльності повідомлялось на сторінках окупаційної преси [223, С. 496, 522–523]. Директором установи призначався професор Д. Є. Белінг, авторитет якого німецькі фахівці високо оцінювали. Зокрема, керівник групи «Наука» ОШР Вольфґанґ фон Франке, відзначав вченого в числі інших «справжніх» науковців, які залишились у Києві, відмічаючи його німецьке походження [183, Арк. 249]. Науковим куратором інституту з німецької сторони призначався професор, доктор Карл Мансфельда (нім. – Karl Mansfeld), який був директором науково-дослідної орнітологічної станції ім. Фрейхерра фон Берлепша в с. Зеебах, неподалік м. Фрайбург (нім.

Staatl. anerkannte Vogelschutzwarte, (Freiherr von Berlepsch-Stiftung), Seebach) [762, S. 73].

Окреслювалась тематика науково-дослідної роботи. Зокрема, вивченням прісних вод України: річок з системою заплавних водоймищ та ставків, де основна увага зосереджуватись на дослідженні Дніпра. Перед науковцями стояли завдання по дослідженню фізичних, хімічних, біологічних особливостей водоймищ, їх продуктивність, ступінь придатності для рибогосподарського використання; вивчення біології водних організмів, насамперед тих, що є об'єктом промислу (риби, молюсків тощо); явища забруднення вод і вплив його на риб; хвороби риб тощо. У розпорядженні Інституту функціонувала дослідна станція річкового рибальства «Гористе» поблизу с. Старосілля на Дніпрі з мережею дослідних ставкових рибних господарств: біля селища Мала Салтанівка на р. Стугна, що спеціалізувалось на розведенні карпа, та в Пущі-Водиці (розведення форелі) [130].

Філією інституту було визнано науково-дослідний інститут гідробіології в м. Дніпропетровську, що діяв при місцевому університеті [223, С. 514]. Директором інституту було призначено професора М. О. Гордієнка, він же керував сектором гідроботаніки. Сектор рибальства та іхтіології очолював професор А. І. Дехтяренко; гідроботаніки – А. І. Берестов; гідрохімічний – Л. С. Калітаєва [221, С. 117]. Інституція продовжувала гідробіологічні дослідженнях водоймищ степової смуги України (річки, озера, ставки), їх санітарно-біологічну оцінку, рибогосподарські дослідження. Тривало розпочате ще у довоєнні часи вивчення гідробіології колишньої порожистої частини Дніпра та водосховищ Дніпрогеса, у зв'язку з частковим знищенням риби ГЕСом. Тому основна діяльність інституту зосереджувалась на розробці практичних рекомендацій щодо штучного відтворення рибних запасів р. Дніпра (частково р. Самари) на ділянці від Кременчука до Нікополя. На сторінках окупаційної преси повідомлялось, що на кінець літа 1942 р. мало бути випущено 105 млн. мальків промислової риби [223, С. 531–532]. Гідробіологічний інститут організував 10 пунктів, що працювали з травня по липень 1942 р. У чотирьох господарствах роботи проводилися винятково співробітниками інституції, в інших – місцевими рибалками. Керували роботами професори М. О. Гордієнко та А. І. Дехтяренко. На 20 липня, незважаючи на загалом несприятливі метеорологічні умови того літа, були випущені 25,5 млн мальків коропа, ляща, карася та інших порід річкової риби [221, С. 117].

Долучаючись до реалізації сільськогосподарської окупаційної політики, 20 травня 1942 р. за участю співробітників Інституту при агрономічному відділі генералкомісаріату м. Києва спільно з обласним рибним управлінням була проведена нарада з питань рибальства з метою розробки системних заходів у питанні регулювання рибного промислу на Київщині. На цьому зібранні професор Д. Є. Белінг виступив з доповіддю про відновлення рибних запасів у річках Дніпро, Десна та Прип'ять. Вчений аргументовано доводив необхідність розгортання роботи по збереженню малька аби збільшити обсяги штучного риборозведення. Для цього пропонувалось організувати очищення прибережної смуги шляхом викошування рослинності, розчищення гирл, контроль за риболовецьким знаряддям [399].

З метою розширення наукової тематики Інституту німецьким керівництвом неодноразово ставилось питання щодо включення Карадазької біологічної станції до науково-дослідної мережі установи. Станція існувала ще з 1907 р. та з 1937 р. входила до складу дослідної мережі Академії наук УРСР. Для детального її обстеження сюди неодноразову приїздив німецький директор Інституту рибного господарства, К. Мансфельд. Після евакуації більшості вчених до м. Уфи в установі залишилось 5 співробітників, яким вдалось зберегти її від розгрому та пограбування. Однак, унікальну колекцію фундатора станції, Т. І. В'яземського, частину бібліотеки було знищено румунськими військами, які були розквартировані неподалік [223, С 317–322]. Куратором цієї інституції було призначено німецького мікробіолога, професора, доктора Вільгельма Шварца (нім. Wilhelm Schwartz), директор Ботаніко-мікробіологічного інституту в Карлсруе (нім. Botanische-Mikrobiologisches Institut, Karlsruhe) [762, S. 55]. Вчений входив до складу залучених співробітників Зондерштабу «Наука» ОШР та співпрацював з Робочою групою «Крим» ОШР, яка була створена 21 лютого 1942 р. та очолювана Гербертом Шмідтом (нім. Herbert Schmidt). До складу РГ «Крим» входили: Отто Вайссер, Гайнріх Берент, Гайнц Нак та Франц Гінґотт [233, С. 110–111]. Професор В. Шварц безпосередньо перебував на станції від 15 серпня по 15 листопада 1942 р., де мав зібрати дані щодо методики мікробіологічних досліджень радянський вчених та оцінити перспективу подальших досліджень [606]. На замовлення ОШР В. Шмідт відбирав найбільш цінну наукову літературу з бібліотеки станції для відправки у відповідні науково-дослідні інституції Німеччини [415, С. 55]. Серед багатьох наукових тем, що розроблялась співробітниками ОШР окрема стосувалась проблем сільськогосподарського освоєння узбережжя Кримського півострова. З

цією метою станцію кілька разів відвідували співробітники РГ «Крим» ОШР (Г. Шмідт та Г. Берент), які розробляли тему під робочою назвою «Чорноморське питання» [232, С. 231]. Окрема розробка стосувалась вивченню результатів діяльності станції, особливо щодо впливу радіаційного випромінювання на рослини [232, С. 398]. Цим питанням особливо цікавився німецький вчений-селекціонер, професор Ганс Штубе, який ще з кінця 20-х років в лабораторіях Інституту селекції ім. Кайзера Вільгельма проводив подібні експерименти [779, S. 201]. Тісно співпрацював з групою й гідрогеолог, професор П. А. Двойченко, який приймав участь ще в роботі Комісії з вивчення виробничих сил Криму у 1920 р. та товаришував з В. І. Вернадським. На замовлення групи професор П. А. Двойченко готував наукові розвідки присвячені геологічним, гідрологічним, ґрунтознавчим питанням, які стосувались проблем сільського господарства («Статистичний облік води для зрошення», «Яким бути кримським степам?», «Водні та фізичні властивості ґрунтів Криму», «Забезпечення його північної частини дніпровською водою», «Наскільки давнім є перетворення південноросійських лесових ґрунтів на степ та яким може бути вирішення цієї проблеми?», «Зрошення сільськогосподарських культур на Півдня України», «Лісосмуги як захист від вітру в степу», «Пшениця Криму») [232, С. 429]. Його висновки та рекомендації були включені до розробки комплексної програми іригації дніпровськими водами Півдня України, яку розробляв Центр сільськогосподарських досліджень.

Тісно співпрацювала в часи окупації з Інститутом гідробіології ще одна академічна інституція – *Інститут гідрології*, який було також відновлено 20 жовтня 1941 р. під егідою УАН та призначено директором професора Київського гідромеліоративного інституту В. М. Терпугова [223, С. 428–429]. Інститут входив до складу технічного відділу Академії та діяв силами 2-х секторів: гідрогеології та гідротехніки. На кінець 1941 р. тут працювало лише 7 наукових співробітників з 20 [223, С. 449–450]. В зв’язку з тим, що майже все обладнання інституції було евакуйовано або знищене інститут було переведено до приміщення Науково-дослідного інституту рибного господарства НКЗС УРСР, яке залишилось неушкодженим. До інституту гідрології приєдналась частина науковців з бувшого інституту рибного господарства, яка не була включена до складу Інституту гідробіології. Це дозволило, незважаючи на лихоліття війни зберегти бібліотеку Інституту рибного господарства Наркомзему УРСР (12 тис. томів), його лабораторне та технічне оснащення, що сприяло швидкому відновленню установи у відбудовчий період [223, С. 234].

Після ліквідації УАН Інститут гідрології підпорядковувався відділу водного господарства Райхскомісаріату «Україна». Під юрисдикцію цього відділу підпадав також *Гідрометеорологічний інститут* [612]. В стінах цього навчального закладу, який відновив свою діяльність на початку 1942 р., за нашими підрахунками залишилась працювати третина професорсько-викладацького складу, основну частину яких складали профільні науковці, тоді як евакуювались в основному викладачі загальних дисциплін, зокрема, кафедри марксизму-ленінізму в повному обсязі. Так, з 14 професорів не евакуювалось 7, з 26 доцентів – 9, з 16 асистентів – 8 та 6 викладачів – з 23 [156, Арк. 75]. Приміщення інституту не були зруйновані, зберіглась досить потужна матеріально-технічна база 3-х факультетів (агро-меліоративного, гідро-меліоративного та торфяно-меліоративного), що обслуговувались 8 лабораторіями (гідравлічна, гідро-технічна, випробування будівельних матеріалів, хімії, фізики, торф'яна, ґрунтознавства, ботанічна). Директором інституту було призначено доцента Я. О. Сніцара, керівником навчального відділу – доцента П. П. Кубишкіна. Крім навчальної діяльності, яку відновили лише з березня 1943 р., при інституті продовжувалась дослідна робота, якою керував професор І. Г. Келль. Було затверджено перелік наукових тем, до яких входило вирішення проблем: меліорації України; водогосподарчих потреб Криму; зволоження ґрунту та полезахисні смуги; зрошення Півдня України. Головне завдання, яке постало перед науковцями закладу – розробка комплексної програми меліорації Правобережного Полісся.

Науковою роботою дослідної мережі інституту, куди входила Супійська та Сульська дослідні болотні станції, керував професор М. О. Тюленєв, який обіймав посаду завідувача сектором осушування в інституті, координуючи дослідну роботу з вивчення технічних культур та лукових трав [644]. Сприяло відновленню діяльності *Супійської дослідної меліоративної болотної станції* в Яготинському районі Київської генеральної округи (нині Панфильської дослідної станції Інституту землеробства НААН) ситуація в регіоні. Адже після підриву відступаючими радянськими військами меліоративної система р. Супою різко підвищився рівень ґрунтових вод та почався інтенсивний ріст заболочуваності місцевості. Дозволило швидко налагодити науково-дослідну роботу те, що будівля та частково агрономічна лабораторія Панфіло-Яготинського опорного пункту (довоєнна назва установи, яка діяла з 1936 р.) була збережена, проводились метеорологічні спостереження. Директорами в окупаційний період діяльності станції працювали С. О. Паляничко, який до того завідував науковим сектором

в установі, та Д. І. Сергеєв. Практично весь склад співробітників залишився. Так, на станції продовжували працювати М. М. Малинка (агроном), Д. І. Соломко (агрохімік), О. І. Сорокопуд (старший технік), З. А. Паляничко (молодший технік), О. І. Паляничко (метеорологічний спостерігач). Вони продовжили передбачені робочими програмами досліджень попередніх років стаціонарні досліди на площі 140 га. Зокрема, планувалось продовжити вивчення системи обробки і угноєння в сівозміні; агротехніки лучних трав та сортовипробування культур травопільної сівозміни на 22 стаціонарних дослідах. У планах була організація осушення кротовим дренажем болота в с. Панфили. Але через брак робочої та тяглової сили дослідна робота фактично велась лише щодо вивчення впливу агротехнічних прийомів на сільськогосподарські культури в умовах осушуваного торф'яного ґрунту. Висвітленню цих питань була присвячена стаття професора М. О. Тюленєва «Використання боліт як сільськогосподарських угідь» на сторінках окупаційної газети «Рідна нива» [136].

Складним для співробітників станції виявився й 1942 р. В наслідок несприятливих погодних умов у 1942 р. (пізня весна, тривале підтоплення осушувальної системи) та несвоєчасної та не в повному обсязі організації польових робіт, урожайність на ділянках зі стаціонарними дослідами була вкрай низькою. В зв'язку з цим Гідромеліоративний інститут відрядив на допомогу в організації дослідних робіт групу студентів-старшокурсників під керівництвом професора М. О. Тюленєва. На 1943 р. було заплановано продовжити тематики розпочатої ще з 1938 р. : вивчення довговічності та врожайності окремих лучних трав в чистому вигляді; термінів користування і врожайності лучних травосумішей. Започатковувалось вивчення норм висіву тимофіївки лучної на насіння; порівняння силосного і рядкового посіву тимофіївки при посіві її на насіння; доз і термінів внесення мінеральних добрив на врожайність і склад травосуміші; норм висіву насіння лучних трав на врожайність і довговічність лучної травосуміші; внесення мінеральних добрив на врожайність картоплі; результативність застосування мінеральних добрив в залежності від глибини обробку ґрунту; вплив кальцію на врожай і якість цукрового буряка; впливу мідних міндобрив на врожайність сільськогосподарських культур [136]. Не зважаючи на зусилля вченого, 1943 р. теж був нерезультативним. В зв'язку з бойовими діями неподалік від станції, що призвело до часткової руйнації будівлі установи, мобілізацією персоналу, науково-дослідна діяльність інституції була фактично зведена нанівець: досліди вчасно не

проводились, руйнувались, деякі зовсім призупинені, врожайність на стаціонарних дослідах була вкрай низькою. Це підтверджується висновком М. О. Тюленєва, який у своїй доповідній записці від 9 грудня 1943 р. до Наркомзему УРСР констатував, що дослідна робота велась у досить обмеженому вигляді [62, С. 75].

Згідно архівних даних відомо, що відновила свою діяльність *Сульська дослідна меліоративна болотна станція* на Сумщині (заснована за ініціативою М. О. Тюленєва у 1934 р. як дослідне поле), яка також підпорядковувалась у науковому відношення Гідромеліоративному інституту, а в організаційному – відділу водного господарства Райхскомісаріату України. Установа мала продовжувати дослідження щодо вивчення культури болота «Ромен» з метою сільськогосподарського використання. Згідно архівних документів з'ясовано, що штат станції на 1941-1942 рр. складався з 2-х наукових співробітників та 56 чол., що обслуговували господарство установи. Її загальна площа сягала майже 200 га, з яких більше половини становив болотяний масив, і лише четверту частину займали посівні площі. Керівником було призначено на початку 1942 р. агронома М. К. Ковалевича [258, С. 220–221]. На жаль, досі не знайдено документів, які б могли проілюструвати хід науково-дослідної роботи на цій установі та науковий супровід цієї установи вченими Гідромеліоративного інституту.

Відділу водного господарства Райхскомісаріату України підпорядковувалась ще одна інституцій, яка спеціалізувалась на питаннях вивчення сільськогосподарського призначення заболочених угідь – *Сарненська науково-дослідна станція з досліджування боліт на Волині*, яка тісно співпрацювала з Інститутом гідробіології та рибного господарства. Ця установа, що охоплювала болотний масив «Чемерне», була створена ще до початку І світової війни, у 1913 р., але після її початку припинила свою діяльність. У 1921 р. відповідно до умов Ризького мирного договору, до Польщі відійшло 35 тис. кв. км землі колишньої Волинської губернії, зокрема й територія станції. З цього часу почалась активна робота в регіоні щодо розробки комплексної програми сільськогосподарського освоєння болотяної місцевості цього регіону: розроблено та затверджено план меліоративних робіт, організовано курси щодо підготовки спеціалістів-меліораторів, відновлено діяльність Сарненської науково-дослідної станції, яка розпочала роботу лише у 1924 р. На початок 30-х років на станції працювало вже 3 відділи (зоотехнічний, луківництва, землеробства з агрохімічною лабораторією) з площею під дослідне господарство обсягом 256 га. Упродовж 30-х

років протяжність її осушувальної сітки, що складалась із магістральних і бокових каналів, досягала 40 км, а дренажної – 60 км. Спостереження велись з 1932 р. і відіграли велику роль у прогнозуванні осушувальних систем на навколишнє середовище [632].

Науковим куратором дослідної станції з німецького боку було призначено відомого вченого в галузі меліорації, професора Хайнца Янерта (нім. Heinz Janert), який очолював інститут господарювання при Кьонінгському університеті (нім. Kulturtechnisches Institut der Universität) [170]. Його було делеговано Імперською «Службою досліджень» (нім. Forschungsdienst – FD) на окуповані радянські землі в числі групи вчених (6 професорів), що мала обстежити та зорганізувати науково-дослідну діяльність для потреб сільського господарства в районі Ленінграду [659]. Однак, ситуація на фронті завадила цьому. Тому з листопада 1941 р. вчений оселяється в Сарнах та керує дослідною роботою. Основна увага співробітників станції було зосереджено на дослідження вирощування культури кок-сагизу в умовах заболоченої місцевості, що було стратегічно важливим для німецького керівництва. Зважаючи на важливість напрямку в контексті німецьких наукових пошуків в ході фінальної стадії реорганізації організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи, яка відбулась 25 серпня 1943 р., планувалось на базі станції відкрити Крайовий інститут агрокультури та торф'яного господарства (Сарни, Волинь) (нім. Landesinstitut für Landeskultur und Moorwirtschaft). Однак, з відступом німецьких військ з території українських земель проект так не був реалізовано.

З наближенням фронту для гідробіологів почалась друга «евакуаційна» кампанії, тепер організована вже німецькою владою. Уповноваженим щодо організації вивезення майна всіх науково-дослідних установ, які підпорядковувались Центру сільськогосподарських досліджень був доктор К. Майнсфельд, який зосередив першочергову увагу на «евакуації» майна та документації «свого» інституту [223, С. 625]. Майно вивозилось до Познані, де протягом 1943-1945 рр. українські вчені, які виїжджали, мали працювати для потреб Рейху [223, С. 621]. Згідно спогадів українських вчених німецька влада ставила завдання про обов'язковий супровід наукової документації місцевими науковцями та у примусовому порядку змушувала виїжджати. Зокрема, майно Крайового інституту рибного господарства супроводжував його директор Д. Є. Белінг. Вчений вже мав досвід контактів з репресивною радянською машиною (був заарештований у 1932-1937 рр.), тому страх за своє життя, очікуючи

помсту від радянської влади за співпрацю з ворогом змусила його залишитись після війни в Західній Німеччині.

Ціною неймовірних зусиль (хитрощі, переховування) співробітникам інституту все ж таки вдалось частково зберегти приладдя для проведення комплексних гідробіологічних, іхтіологічних, меліоративних досліджень та навіть лабораторну оптику, яку було придбано за часів окупації. Частково була збережена бібліотека інституту гідробіології, Карадазької біологічної станції [223, С. 233, 319]. Це дозволило в короткі строки відновити з приходом радянської влади діяльність інституції в галузі гідробіології, гідрології, рибного господарства та меліорації.

Таким чином, гідробіологічні дослідження під час окупації продовжувались силами вчених, які з різних причин не були евакуйовані радянською владою та представляли довоєнні інститути: гідробіології, гідрології АН УРСР, Інституту рибного господарства Наркомзему УРСР, Дніпропетровський науково-дослідний інститут гідробіології Дніпропетровського університету, Карадазьку біологічну станцію АН УРСР. Окупаційна влада використала залишений науковий людський та матеріальний потенціал, обмеживши науковців у тематиці досліджень лише для потреб рибництва.

Наукове забезпечення сільського господарства південно-українських земель відбувалось під координаційним началом ЦПУ, що дислокувався в м. Херсон, яким мав значну наукову та матеріальну базу для розгортання наукової роботи. Зокрема, в регіоні працювала єдина в республіці науково-дослідна установа для потреб бавовництва – Українська станція бавовництва (сьогодні це Інститут зрошуваного землеробства НААН України). В ході евакуації було вивезено лише 22 чол., більшість з яких становили очільники установи та структурних підрозділів, представники адміністративно-партійного апарату установи [187]. Німецька окупаційна влада скористалась залишеними ресурсами і вже 10 листопада 1941 р. станція відновила діяльність та офіційно стала називатись *Інститутом бавовництва* [304]. Установа мала подвійне підпорядкування: з одного боку контролювалась окремим уповноваженим з питань бавовництва Центру в Києві, а з другого – відділу бавовника (очолював Зелінг) окружного коменданта сільськогосподарського управління (лейтенант фон Енгельбрехтен), який в свою чергу звітував Миколаївському обласному земельному управлінню (очолював капітан Ефлянд) [150]. Інститут продовжив науково-дослідну роботу згідно тематичного плану 1941 року, було відновлено штат працівників станції, необхідний для закінчення

запланованих дослідних робіт на цей рік, проведено всі роботи по польовим та лабораторним дослідам, збір бавовника на всіх дослідах, підготовчі роботи по селекції зернових, овочевих культур та трав, посіяно озимих культур (33 га) [303]. Спільно з управлінням бавовнозаводів обстежено стан запасів насіння на заводах та заготпунктах, спільно з Херсонською с/г комендатурою проведено облік запасів інсектицидів та фунгіцидів по Херсону, підготовлено звіти за 1941 р. по відділам.

На основі аналізу архівних документів підраховано, що впродовж всього окупаційного періоду кількість персоналу становила від 83 до 101 співробітників. Весь цей період установу очолював О. В. Панов. Інститут складався з 6 відділів: агротехніки (С. Д. Лисогоров), агрохімії (Е. Х. Бурзі), фітопатології (П. Г. Єстафієв), ентомології (Л. О. Александров, І. Є. Подкопай), механізації (М. І. Єремич), селекції (О. В. Панов). До Інституту було приєднано дослідне господарство Херсонського СГІ разом з будівлями, лабораторією, бібліотекою та обладнанням, що уберегло його від розкрадання та знищення. Планувалось саме тут проводити дослідну роботу щодо питань зрошуваного овочівництва [489]. Інституту продовжувало, як з довоєнних часів, підпорядковуватись Скадовське дослідне поле та у питанні дослідної роботи щодо бавовника Кримська сільськогосподарська дослідна станція.

Згідно тематичних планів науково-дослідної роботи та звітів відділів за 1941, 1942 та 1943 рр. НДІ бавовництва продовжував працювати над питаннями агротехніки бавовника, люцерни, чергування культур в бавовницькій сівозміні, системи удобрень в бавовно-люцерновій сівозміні та вплив добрив на розвиток та урожайність бавовника, вплив багаторічних трав на фізико-хімічні властивості ґрунту, меліорація засолених ґрунтів [695].

Селекційна робота продовжувалась по двом культурам – бавовнику та люцерни. Завданням щодо селекційних робіт по бавовнику було виведення швидко достигаючих сортів, урожайного сорту з довжиною волокна 29/3- мм та стійкого до гомозу. Дослідження люцерни охоплювала питання що стосувались оцінки існуючих сортів люцерни для впровадження у виробництво та виведення найпродуктивнішого сорту в умовах посушливого клімату Півдня України [469]. Продовжувались досліди методично розроблені та закладені в попередні роки щодо сортовипробування. Тривали випробування сортів в основному (24 сорти) та розширеному сортовипробуванні (49 сортів);

розмноження випробовуваних сортів та насіннєва робота з промисловими сортами [463].

Відділ фітопатології вивчав задачі щодо термохімічного обеззаражування бавовника проти гомозу, випробовував сорти бавовника на стійкість проти гомозу та вілту, встановлення причин, що викликають іржаву плямистість люцерни тощо [468]. Питання по освоєнню сівалки для посіву бавовника з одночасним внесенням мінеральних добрив, конструювання та виготовлення кінної гузо-корчувалки, 17-ти рядної зерно-трав'яної сівалки, апаратів для посіву насіння люцерни, кінного комахоуловлювача мотовильного типу, ручної арахісо-лущилки, кінного чизель-культиватора стояли перед відділом механізації [464].

Відділ ентомології вивчав фумігацію насіння люцерни хлорпікрином в боротьбі з личинками самоїда, вивчалась біологія люцернового усача та розроблялись заходи по боротьбі з ним, випробовувались механічні заходів боротьби зі шкідниками люцерни [442]. Відділ агротехніки опрацьовував питання агротехніки бавовника та люцерни, системи удобрень та чергування культур в бавовницькій сівозміні [461]. Відділ агрохімії досліджував вплив міндобрив на розвиток та урожай бавовни; дозування бору та строки його внесення; вплив сірки на доступність фосфатів та урожай бавовника; вплив багаторічних трав на фізико-хімічні властивостей каштанових ґрунтів; люцерни на фізико-хімічні властивості основних ґрунтових типів зони бавовносіяння; розроблялась система заходів по окультуренню засолених ґрунтів (травосіяння та гіпсування) [462].

Дослідну роботу продовжили й на Скадовському дослідному полі, організованому ще у 1936 р. Не зважаючи на погане матеріально-технічне укомплектування ще з радянських часів та наполягання німецької влади на закриття, цю структурну одиницю інституту вдалось зберегти [490]. Дослідне поле знаходилось в 8 км від м. Скадовська, в південній, найбільш посушливій причорноморській смузі України, що характеризувалась різнорідністю ґрунтового покриву. Саме тут вирішувались питання агротехніки бавовника на комплексних засолених ґрунтах. Протягом досліджуваного періоду на дослідному полі проводились досліди щодо передпосівної обробки ґрунту під бавовник, норм висіву кондиційного та використання некондиційного насіння бавовника для посіві, дози та співвідношення мінеральних добрив під бавовник, наслідки впливу мінеральних добрив на бавовник та яровий ячмінь, місце внесення добрив в бавовницьку сівозміну, меліораційний вплив на солонці добрив та способи обробки ґрунту, взаємовплив

травосіяння та гіпсування та окультурення солонців, вивчення реальних для даних умов схем сівозміни тощо [470].

Питання існування Кримського дослідного бавовницького поля, яке знаходилось в селі Бюйтень Біюк-Онларського району Криму було вирішено по іншому. Установу переведено в кінці березня 1942 р. на Кримську сільськогосподарську дослідну станцію, що знаходилась в селі Ташли-Кіпчак Курманського району (сьогодні с. Клепініно). Дослідною роботою з бавовника опікувався агроном Закоморний під керівництвом професора П. І. Богдана. Впродовж 1942-1943 рр. було закладено 2 дослідні ділянки, де основною науковою проблемою було удосконалення агротехніки бавовника в умовах Криму. Зокрема, проводились досліди щодо впливу норм висіву на урожайність культури (визначено оптимальні норми – 55-65 кг/га), види та строки посіву (визначено орієнтир температури ґрунту 13˚С на глибині 40 см), вплив площі живлення в зв'язку з карбуванням, вивчення ефективності карбування, залежність урожаю від кількості обробок. Друга тема традиційно стосувалась застосування добрив під цю культуру, зокрема – види добрив у підкормці та строки її проведення. Робились загальні висновки щодо середньої урожайності бавовника-сирцю по Кримській дослідній станції, що становив лише 5,3 ц/га, а середній показник по Курманському району становив взагалі 80 кг/га [445].

В результаті науково-дослідної роботи були розроблені для впровадження у виробничий процес «Інструкції по апробації посівів бавовника в Криму та в Україні»; «Інструкції по прогнозу урожаю бавовника»; «Загальні директиви по збору, сортуванню, сушіння та зберігання бавовника»; «Вказівки по апробації посівів бавовнику» , «Вказівки по апробації південної коноплі»; «Керівництво для посівів озимини по бавовнику кінними дисковими сівалками» [178; 199; 200; 201; 425; 624]. Протягом 8-14 серпня 1943 р. на базі установи пройшли курси по апробації бавовника, які прослухали 45 чол. [657].

У досліджуваний період науково-дослідна робота проводилась на базі новоствореного *Інституту захисту рослин ЦПУ*, який складався з двох відділів: ентомології та фітопатології. Вже на листопад 1942 р. нараховувалось 19 співробітників, однак наукових кадрів не вистачало, про що свідчать листи директора інституту, Александрова Л. О. до науковців Києва з пропозицією переїзду до Херсону, де вказувались різного роду заохочення (заробітна платня, квартира, продуктові пайки, їдальня). Лабораторне устаткування інституту складало частково неевакуйоване майна Херсонське СГІ, Інституту бавовника та для доукомплектування спеціально замовлялось у німецьких фірмах.

Наукова проблематика торкалась питань вивчення шкідників бавовника, зернових, городніх культур, кормових трав та розробка заходів боротьби з ними [704]. Зокрема, проводились досліди щодо ефективності німецьких препаратів в боротьбі з головними шкідниками бавовника (тлі, трипси, павутинного кліщика), дії механічних методів боротьби з личинками та дорослими клопами на посівах люцерни, оцінка ураженості різних сортів люцерни жовтим тихіусом та листковим головним насіннєїдом з метою винайдення форм стійких до цього шкідника, вивчення стійкості сортів озимої, ярової пшениці, жита до ураження мухою гессенською, шведською мухою та виявлення причин, що зумовлюють таку стійкість [691]. Інститутом було розроблено рекомендації боротьби з озимою совкою, люцернового клопа, план боротьби зі шкідниками в плодових садах [467; 504] тощо.

Значна науково-дослідна робота проводилась в *Інституті тваринництва ЦПУ*, який очолив О. Н. Бакало. Інститут складався з відділів ВРХ (О. Н. Бакало), дрібного тваринництва (О. В. Шавлач), вівчарства (М. А. Сапожніков), конярства (Ю. В. Шацький, Л. Н. Дайнеко), харчування сільськогосподарських тварин (Ф. І. Беднягін) та мікробіологічної лабораторії (Н. І. Мальчевська). До кінця 1942 р. тривало укомплектування інституту, про що свідчать листи керівника Центру Півдня України про переведення сюди спеціалістів з Полтави, оголошення про прийом на роботу в місцевій пресі тощо. Загальна кількість працюючих становила від 15 до 24 чол., заробітний фонд інституту складав 358,5 тис. руб. Значне лабораторне та матеріальне устаткування, бібліотека були одержані від сільськогосподарського інститут та окремо закуплено нове лабораторне обладнання, дослідних тварин, чому сприяло окружне управління державними маєтками. Також було організовано дослідні господарства на базі держмаєтків «Українська земля», «Браунфельд».

Згідно тематичних планів, звітів відділів інституту, які подавались директору щомісяця можна детально відтворити науково-дослідну діяльність установи. Зокрема в інституті розроблялись питання закономірності росту та розвитку молодняка червоної німецької породи ВРХ (Ангельнська порода), впливу різних способів спарювання на статеву потенцію биків-репродукторів, перспективи розвитку бджільництва на Півдні України, випробування придатності вуликів з очерету для утримування в них бджіл, медоносності бавовника, вивчення популяції місцевих кіз, акліматизація німецького м’ясо-вовняного мериноса на Півдні України, породні різновиди коней Півдня України та шляхи їх подальшого удосконалення [186]. Відділ

харчування сільськогосподарських тварин продовжував вивчати проблеми, що розроблялись радянськими вченими ще у довоєнний період: підвищення поживності соломи шляхом обробки її попілом, заміни привозних мінеральних кормів (крейда, вапно, сіль) місцевими мінеральними засобами – золою палива домашніх печей (очерет, дрова, солома). Відділ дрібного тваринництва зосередився на виведенні укрупнених кролів, на проблемах спадковості господарськи корисних ознак у кролів, дослідженні питань багатоплідця овець та збільшення його шляхом гормонального впливу, інбридінгу, як методу селекції у свинарстві, розробки методики інкубації гусячих яєць, ефективні методики вирощування курчат в примітивних господарських умовах [192].

Інститутом тваринництва для потреб виробництва було розроблено та впроваджено Інструкції щодо проведення купання хворих на коросту овець препаратом Антісарніко [82]. В рамках науково-дослідної роботи інституту спільно з райзоотехніками Херсонщини, які підпорядковувались сектору тваринництва Миколаївського генералкомісара, протягом грудня 1942 р. по травень 1943 р. проведено обстеження місцевих кіз та розроблені рекомендації по збільшенню поголів'я, умов утримання та харчування.

Збережені під час німецької «евакуації» племінні тварини Інституту тваринництва були передані Херсонському СГІ імені О. Д. Цюрури, який повернувся з евакуації зі Ставрополя і був офіційно відновлений Постановою РНК УРСР від 20.03.1944 р. [718, С. 100] Вже в наступні роки це дозволило СГІ прийняти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці (Москва, 1945). В цей навчальний заклад повернулись і науковці, які працювали в окупаційних науково-дослідних інституціях (С. Д. Лисогоров, Е. Х. Бурзі, П. Г. Єстафієв, М. О. Сапожніков та ін.), завдячуючи яким було швидкими темпами відновлено науково-дослідну роботу інституту.

Згідно нашого припущення низка науковців була залишена на окупованій території зі «спеціальними завданнями», метою яких було максимальне збереження науково-дослідної роботи в умовах окупації, контроль за науково-дослідною діяльністю німецьких науковців та службовців тощо. Адже, відомо що в Херсоні активно діяла група підпільників, до складу якої входили О. В. Бенюх – директор контрольно-насіннєвої бавовницької станції, співробітники Інституту бавовництва: С. Д. Лисогоров – завідувач відділу агротехніки, С. О. Гладков – співробітник відділу селекції, Д. Г. Василенко – співробітниця відділу агрохімії [718, С. 94]. Крім того, в Інституті

бавовництва працював молодший син професора, етнічного німця Е. Х. Бурзі, В. Е. Бурзі [50], легендарний керівник розвідувально-диверсійної групи, який успішно проводив операції на території Херсонщини.

Однак, варто зауважити, що, у своїх наукових працях вчені жодним чином не згадували про дослідну роботу в окупаційних період. В перші повоєнні роки в звітах установ, наукових статтях ще простежується використання числових даних, результатів дослідів за ці роки. Так, звітуючи про науково-дослідну роботу за 1944 р., директор Української дослідної станції бавовництва, на той час Ф. С. Кузько, використовував у висновках результати роботи 1941-1943 років, одночасно підкреслюючи, що під час німецької окупації було зруйновано всю науково-дослідну роботу установи. Такий самий підхід простежується і в наукових статтях Е. Х. Бурзі, С. Д. Лисогорова, С. С. Раєвської та інших. Пізніше дані цих років взагалі не брались до уваги, тим самим демонструючи відсутність сільськогосподарської науково-дослідної діяльності в роки окупації.

Таким чином, маючи особливі інтереси щодо колонізації південноукраїнських земель окупаційна влада особливу увагу приділила організації сільськогосподарських досліджень на цих землях. Українські вчені продовжили розпочаті дослідження попередніх років, адаптуючи їх для потреб окупаційної влади.

Продовжувалась науково-дослідна робота для потреб сільського господарства в зоні військової адміністрації, де з січня 1942 р. діяв *НДІ сільського господарства* при Харківській міській управі, який об'єднав НД інститути землеробства (професор О. І. Супруненко), тваринництва, механізації сільського господарства, агромеліорації та лісового господарства, експериментальної ветеринарії, НД обласну селекційну, картопляно-овочеву, контрольно-насіннєву станції, НДС бджільництва, шовківництва, птахівництва та Центральну наукову сільськогосподарську бібліотеку [223, С 479–483] Згідно завдань німецького керівництва активна робота проводилась щодо удосконалення сільськогосподарського машинобудування. Цим напрямком опікувався директор установи професор Л. П. Крамаренко, який за сумісництвом очолював кафедру сільськогосподарських машин Харківського політехнічного інституту. На замовлення німецького командування було розроблено конструкцію шарнірної залізної та дерев'яної борони, створено механізми зчеплення для нових марок тракторів німецького виробництва. У цей же час вчений розпочав переклад своєї фундаментальної праці «Сільськогосподарські машини:

теорія, конструкція та розрахунок» [298]. Восени 1942 р. Л. П. Крамаренко вийшов перший том цієї роботи – «Машини для збирання льону та коноплі» [527, С. 53]. Перед вченими ставились завдання по розробці інструкцій щодо удобрення, боротьби зі шкідниками. За розробку цих питань в межах НДІ сільського господарства відповідав професор М. С. Пищемук [526, С. 93].

Успішно науково-дослідна робота продовжувалась на Харківській селекційній станції, яка входила до складу НДІ сільського господарства. Вчені, які залишились на окупованій території, продовжили дослідження по озимій пшениці, яка була висіяна у вересні 1941 р. (М. А. Голуб, П. В. Кучумов, І. Г. Строна, О. В. Заговора). Тому цінний селекційний матеріал евакуювати тоді не було можливості. Згідно спогадів завідуючої групи по озимій пшениці (Ю. І. Коробейнікова), німецьке керівництво не втручалось у методику роботи, що дозволило зберегти насіннєвий фонд та евакуювати його при повторній окупації Харкова у лютому 1943 р. [633, С. 144].

Таким чином, не зважаючи на особливий статус прифронтового регіону, на Харківщині, в зоні військової адміністрації, продовжувалась науково-дослідна діяльність сільськогосподарських науково-дослідних установ, що дало змогу частково зберегти досліди, матеріально-технічну базу установ сільськогосподарської дослідної справи в умовах окупації.

Отже, зважаючи на масштаби наукової діяльності для потреб сільського господарства, яка проводилась науковцями, що з різних причин залишились на окупованих територіях можна з впевненістю стверджувати про неперервність наукової аграрної думки, продовження розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні в цей період, однак на замовлення іншої держави.

РОЗДІЛ 5
ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ У ВІДБУДОВЧИЙ ТА ВИРОБНИЧИЙ ПРОЦЕСИ УРСР УПРОДОВЖ 1943-1945 РР.

Через воєнні дії у Другій світовій війні на території УРСР сільськогосподарським науково-дослідним установам та господарствам було завдано величезної шкоди – більшість інститутів, станцій і полів були повністю знищені, незначна решта дослідних установ – зруйновані та пограбовані. Деякі науково-дослідні установи незабаром після початку війни вдалося евакуювати у глибокий тил, де вони продовжували виконувати наукові дослідження. Військові дії на території УРСР, тимчасова окупація німецько-румунськими загарбниками, вивезення наукового майна нацистами з українських земель призвели до руйнування сільського господарства республіки і повної дезорганізації налагодженої системи сільськогосподарського дослідництва. Після остаточного звільнення українських територій та повернення вчених з евакуації почалось налагодження організаційної та наукової роботи вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ. Ненормована праця науковців, які в найкоротший термін ліквідували негативні наслідки господарювання ворога шляхом відновлення галузевих досліджень та відбудови сільськогосподарського виробництва, забезпечила подальший ефективний розвиток сільського господарства країни.

Встановлення внеску сільськогосподарських науково-дослідних установ у відбудовний та виробничий процес УРСР упродовж 1943–1945 рр. є потужним базисом для неупередженого відображення минулого і ефективного планування перспективного аграрного виробництва у країні. Важливим є з’ясування особливостей державного регулювання галузевих наукових досліджень за різними напрямами сільськогосподарського виробництва в УРСР. Зокрема визначення наукового забезпечення галузей землеробства і рослинництва, плодівництва, виноградарства та виноробства; встановлення шляхів відновлення наукових досліджень у напрямку селекції та насінництва сільськогосподарських культур; визначення напрямів відтворення науково-організаційного процесу в агромеліорації та механізації сільського господарства, а також наукового підґрунтя відбудовних процесів у тваринництві.

5.1. Особливості державного регулювання галузевих наукових досліджень

У період німецько-румунської окупації відбувалась абсолютна експлуатація місцевого населення та значне вилучення сільськогосподарських ресурсів. Це спричинило цілковиту руйнацію народного господарства у всіх областях УРСР, що перебували у зоні здійснення воєнних дій [809, S. 39]. Величезні збитки були завдані сільському господарству країни грабіжницькою політикою окупантів, а також руйнівними заходами при їх відступі. Крім того, до значних втрат призвели бойові дії та евакуація науково-дослідних установ у тилові райони Радянського Союзу [83, С. 100]. Величезними були збитки у сільськогосподарській галузі через масове знищення багаторічних дослідів на дослідних полях, станціях та у колгоспах. Суттєвим було скорочення посівних площ, що спричинило стрімке зниження показників урожайності сільськогосподарських культур у землеробстві та рослинництві, а також поголів'я у тваринництві [167, Арк. 7; 165]. За загальними підрахунками, УРСР було завдано найбільших збитків серед всіх союзних республік СРСР, що становили 285 млрд крб., або 42% [431, С. 27].

Під час наступальних і відступальних бойових дій радянських та німецьких військ, а також їх бомбардувань, у руїни перетворились 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 машинно-тракторних станцій УРСР. Повністю було зруйновано матеріально-технічну базу всіх галузей сільськогосподарського виробництва країни. Зокрема знищено 56 128 тракторів, 24 128 комбайнів, виведено з ладу 1 187 тис. сільськогосподарських машин різного призначення [636, С. 9]. У сільському господарстві країни після відступу німецько-фашистських загарбників чисельність тракторного парку і сільськогосподарських машин у порівнянні з довоєнним періодом зменшилась втричі, комбайнів – у п'ять разів. Відступаючи під натиском радянських військ, німецько-фашистськими загарбниками було вивезено на Захід велику кількість продовольчих та сировинних ресурсів. За період окупації до Німеччини з колгоспів УРСР відправили: зерна і борошна – 4 415 тис. т., картоплі, овочів і фруктів – 1 310 тис. т, сіна – 458 т [712, Т. 3 С. 155].

Загалом упродовж 1941–1945 рр. у сільській місцевості УРСР було зруйновано 1 808 тис. будинків. Крім того, забито і вивезено до Німеччини: великої рогатої худоби – 7 594 тис. голів, свиней – 9 333 тис., овець і кіз – 7 317 тис., птиці – 59 297 тис., коней – 3 311 тис., знищено або вивезено зерна – 17 307 тис. т. Внаслідок бойових дій, а

також за вказівками як радянських, так і німецьких органів влади, у колгоспах країни було знищено будівель – понад 230 тис., посівів сільськогосподарських культур – 18 млн га, вирубано садів і виноградників – 144 тис. га [712, Т. 3., С. 156].

По мірі визволення українських територій від німецько-фашистських загарбників, ЦК КП(б)У та РНК УРСР затверджували постанови щодо відновлення діяльності науково-дослідних установ НКЗС УРСР. Першим документом стала постанова РНК УРСР №545 «Про відновлення діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ НКЗС УРСР» від 13 грудня 1943 р. [292, Арк. 364]. Згідно з цією постановою було відновлено роботу 5 українських науково-дослідних інститутів аграрного спрямування, Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки, 8 НДС. Масштабне відновлення науково-дослідної мережі НКЗС УРСР здійснювалось згідно постанов РНК УРСР №232 від 18 березня, №495 від 15 травня, №678 від 17 червня 1944 р. Відповідно цих документів поновлювалась діяльність 59 науково-дослідних установ міністерства. Зокрема, Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, 10 науково-дослідних інститутів, 26 науково-дослідних станцій, 15 дослідних полів, 7 опорних пунктів [79]*(Додаток К).* Одночасно розширювалась мережа науково-дослідних установ. В зв'язку зі значним поширенням чуми птиць на території республіки та для розробки ефективних заходів боротьби проти епізоотій серед домашньої птиці, дрібних сільськогосподарських тварин, риб та бджіл в жовтні 1944 р. було організовано Українську НД ветеринарну станцію [636, С. 391–392]. У 1945 р. у західних областях УРСР організовано нові дослідні установи республіканського значення. Зокрема з метою наукового забезпечення сільського господарства Львівської області згідно з дозволом РНК СРСР №36-10 «Про організацію дослідних установ у західних областях УРСР» від 25 березня 1945 р. та постановою РНК УРСР №775 «Про організацію Львівської науково-дослідної станції рільництва» від 12 травня 1945 р., розпочато діяльність Львівської науково-дослідної станції рільництва та дослідних полів у Дрогобицькій і Станіславській областях УРСР [636, С. 582–583]. Для проведення комплексної науково-дослідної роботи по сільському господарству в складі станції утворили: відділ агротехніки та хімізації, овочівництва, селекції та насінництва, кормодобування, захисту рослин, економіки та організації сільського господарства, лабораторію агрохімії, ґрунтової мікробіології, сільськогосподарської агрометеорології. В її розпорядження передали земельну площу бувшого фільварку в селі Пікуловичі Новояричівського району з усіма будівлями,

сільськогосподарськими машинами, робочою та продуктивною худобою. Особлива увага приділялась відновленню роботи дослідно-селекційних станцій. З цією метою було прийнято розпорядження РНК УРСР щодо першочергових будівельно-відновлюваних робіт, забезпечення будівельними матеріалами, елітним селекційним фондом, тягловою та робочою силою, тракторами [636, С. 254–258]. Загалом на капітальні ремонти цих установ лише у 1944 р. виділялось урядом 1,5 млн. крб. [636, С. 503–504].

У порівняні з мережею у довоєнний період загальна кількість науково-дослідних установ зменшилася майже на 61 % (з 97 до 60 одиниць). Це відбулося за рахунок скорочення кількості опорних пунктів, що були організовані у колгоспах (42 – у 1941 році, 7 – у 1944 році) [636, С. 355]. Причиною стало те, що за часів окупації найбільше було зруйновано опорних пунктів в колгоспах. Поряд з цим, на 1 серпня 1944 р. в системі НКЗС УРСР відновили діяльність 94 % інститутів, станцій і полів у порівнянні з 1941 р. [79, Арк. 371–376; 536; 537]. У зв'язку із військовими подіями більше як наполовину (53,5%) зменшилося фінансування аграрного дослідництва із державного бюджету і становило 9,1 млн. крб [292]. *(Додаток Б).* Однак, навіть ця сума не була використана лише на половину, що пов'язано з дефіцитом товарів та послуг у цей період. Суттєвих руйнувань зазнала матеріально-технічна база *(Додаток В)*

Основний характер руйнувань, заподіяних науково-дослідній мережі німецькими військами полягав у майже повністю зруйнованих лабораторіях (агрономічні, фізіологічні і селекційні, технологічної переробки сільськогосподарської сировини), що були на дослідних станціях; порушенні сівозміни у довгорічних дослідах на дослідних полях і станціях; знищено продуктивне тваринництво і птахівництво на переважній більшості дослідних полів і станцій; знищено або вивезено значну частину наукової літератури із бібліотек наукових установ.

Із науково-дослідних установ найбільш потерпіли Українські науково-дослідні інститути агролісомеліорації, гідротехніки і меліорації, плодівництва. Майже зовсім знищені лабораторії і порушені сівозміни на Красноградській дослідній станції, Поліській науково-дослідній станції тваринництва, Одеській науково-дослідній станції рільництва, Українській науково-дослідній станції рисосіяння, Валківському дослідному полі, Синельниківському дослідному полі та ін. [636, С. 360].

Упродовж 1943–1945 рр. для розширення науково-дослідної роботи проблемною була відсутність потрібного лабораторного обладнання. У

довоєнний час забезпечення дослідного процесу лабораторним склом, хімічними реактивами, фільтрувальним папером, аналітичними і технічними терезами, мікроскопами, калориметрами, психрометрами, звичайними та ґрунтовими термометрами здійснювали спеціальні організації. За часів окупації вищенаведені матеріальні засоби були вщент знищені, і лише евакуйована у східні області СРСР їх незначна частка повернулася до науково-дослідних інститутів, станцій і полів. Проте ця кількість була вкрай недостатньою для виконання науково-дослідних робіт. Крім того, нормальну роботу по закладці польових дослідів гальмували певні труднощі з тягловою силою на дослідних полях. Так, на 100 га площі припадало лише 4,1 тракторних, 1,4 – кінських сил, що призводило до несвоєчасного виконання польових робіт. Адже за підрахунками фахівців оптимальна потреба сягала на 10 га орної землі 1 кінська сила, а на 300-350 га – 15-ти сильний трактор [636, С. 363–364].

За роки Другої світової війни відбулись суттєві зміни кадрового складу у науково-дослідних установах аграрного спрямування. Значна кількість вчених-аграріїв, що були мобілізовані на 1944-1945 рр. ще перебували у складі Червоної Армії; частина вчених, евакуйованих у тилові регіони Радянського Союзу залишалась там, частина, які з різних об’єктивних та суб’єктивних причин опинилась на окупованій ворогом території, після звільнення земель були вивезені відступаючими німецькими військами, де-які з них, побоюючись політичного переслідування так і не повернулись до Радянського Союзу. Певна кількість науковців в ході військових дій на території українських земель втратила життя в наслідок підпільної діяльності, голоду та нелюдських умов життя. У відновленій мережі науково-дослідних установ НКЗС УРСР на 1944 р. нараховувалося лише 186 старших наукових співробітники, що становило 35% у порівнянні з 1941 р. З цієї кількості директорів та професорів – 19 осіб, з науковим ступенем – 85 осіб, кандидатів сільськогосподарських наук – 66 осіб. Лише у складі науково-дослідних інституцій системи Наркомзему УРСР кількість науковців скоротилась на 73,5%. У середньому заповнення штату мережі науково-дослідних установ НКЗС УРСР становило 62%. Змінився й гендерний показник: вдвічі збільшилась відносна присутність жіноцтва в аграрній науці. Пояснює ці зміни не тільки мобілізація чоловічого населення, але й пріоритет, що надавався при евакуації наукових інституцій професорським кадрам, адміністративному керівництву, більшість з яких становили чоловіки (серед "захищених" вчених до війни лише 20% були жінки).

На початок серпня 1944 р. усі науково-дослідні інститути, станції та поля були забезпечені лише професійним керівним складом – директорами, заступниками директорів з наукової роботи та головних бухгалтерів. Особливо гостру потребу в наукових кадрах відчували Поліська НДС рільництва, науково-дослідні станції, дослідні поля в Західних областях УРСР, а також селекційні овочево-картопляні станції в Одесі та Сталіно. Для задоволення потреб у наукових кадрах було розширено роботу очної і заочної аспірантури в усіх НДІ НКЗС УРСР, а також збільшено кількість наявних наукових співробітників завдяки підвищенню їх кваліфікації. Наприкінці 1944 р. на навчання за програмою підготовки наукових кадрів через аспірантуру було направлено 70 осіб, з яких 55 – на заочне відділення [636, С. 340–345]. Однак, реальні результати були невтішними. Згідно прогнозу фахівців, які робили висновки по даним довоєнних років лише 10% аспірантів успішно завершували навчання та захищали наукові роботи [571, Арк. 90]. Ще з довоєнних часів кадрове забезпечення сільськогосподарських науково-дослідних установ науковими співробітниками порівняно з іншими категоріями працюючих сягало 45%. Крім того, зверталася особлива увага на підготовку співробітників середньої кваліфікації (лаборантів, техніків і молодших наукових співробітників) з числа молоді, яка закінчувала середні школи, а також і з практиків, які могли включитись в науково-дослідну роботу.

Управління діяльністю галузевих науково-дослідних установ у відбудовний період продовжував здійснювати Сектор науково-дослідних установ НКЗС УРСР. Однак, цей структурний підрозділ систематично не справлявся з поставленими перед ним завданнями щодо координування діяльності науково-дослідних установ мережі НКЗС УРСР. Підтвердженям цьому слугують матеріали Колегії Наркомзему УРСР 29-30 серпня 1944 р. [636, С. 334–339] Ця проблема поставала ще у довоєнний час, однак відбудова мережі потребувала ще більшої концентрації та злагодженості адміністративної роботи. В зв’язку з цим НКЗС УРСР ініціював збільшення кількості штатних одиниць Сектору з 8 затверджених на 1944 р. до 15 [636, С. 548–549], як це передбачалось ще у 1940 р. Така необхідність була пов’язана з потребою організації зусиль щодо відновлення матеріально-технічної бази мережі: забезпечення лабораторним устаткуванням, технікою, племінною та робочою худобою. Таким чином Сектор при остаточній його організації повинен був мати фахівців: планово-фінансової групи (4 штатні од.); групи постачання (3 шт. од.), яка відповідала за забезпечення тягловою силою, продуктивною худобою, сільськогосподарськими машинами і

тракторами; 3 інструктора-методиста з рослинництва, тваринництва, механізації і меліорації, аспірантури. У цей час змінюється керівництво Сектору – замість управлінця С. В. Абрамовича структуру очолив науковець, який добре знав проблеми вітчизняного сільськогосподарського дослідництва – професор О. Т. Калачіков, який був заступником директора з наукової роботи УНДІ соціалістичного землеробства. Його першими розпорядженнями в якості очільника науково-дослідної мережі НКЗС УРСР стала посилена увага до капітального ремонту усіх приміщень науково-дослідних установ [636, С. 192–193]. Крім того, згідно наказу НКЗС УРСР від 31 травня 1944 р. сектор провів масштабну роботу по інвентаризації всього уцілілого майна мережі [636, С. 204–205]

Необхідність швидкого налагодження централізованого оперативно-організаційного і науково-методичного керівництва аграрним дослідництвом спонукала до змін в координуванні галузі. В цей період знову висувається теза про відновлення Наукової Ради при НКЗС УРСР (О. І. Душечкін), створення окремих координаційних установ по рільництву, що поєднало би науково-дослідну мережу НКСЗ УРСР та НК харчової промисловості СРСР (Ф. А. Попов). На засіданні згаданої колегії розглядались різні проекти координаційних змін сільськогосподарського дослідництва, в результаті чого було створено Інспекторську групу в складі 15 чоловік з висококваліфікованих наукових працівників інститутів [677]. Вже у вересні 1945 р. таке об’єднання почало функціонувати. В її обов’язки входило перевіряти роботу науково-дослідних установ, а потім колегіально, із залученням зацікавлених галузевих інститутів обговорювати діяльність кожної установи, готувати пропозиції щодо її покращення. Ці пропозиції пізніше узаконювали у вигляді наказів або рішень керівних партійних і радянських органів.

За період відновлення роботи мережі науково-дослідних установ Наркомзему УРСР, Сектор провів чималу організаційну роботу. Оформив через відповідні вищі інстанції всю мережу, організував її фінансування і апробував науково-тематичні плани науково-дослідних установ. Значних результатів було досягнуто в упорядкуванні експериментальної бази інститутів і дослідних станцій, опрацюванні положення про інститути, дослідні станції, дослідні поля і їх експериментальні бази. Ці тимчасові положення було затверджено керівництвом Наркомату, вони стали юридичною основою для роботи науково-дослідних установ. Зокрема, уточнювались форми та методи, методичні принципи роботи, визначались напрямки роботи структурних

підрозділів, чіткіше прописувалась взаємодія інститутів з їх експериментальною базою тощо [636, С. 207–215]. У майбутньому планувалося шляхом відповідного диференціювання тимчасових положень розробити типові положення (статути). Зібрано матеріали по основних показниках господарсько-організаційного і кадрового стану дослідної мережі. Співробітники сектору надали допомогу в укомплектуванні керівним складом – директорами, заступниками директорів, завідуючими лабораторій, інструкції до набору, учбові програми за профілями, фінансування підготовки аспірантури тощо.

Внаслідок проведеної Сектором науково-дослідних установ Наркомзему УРСР в 1944 році організаційної роботи за кожним інститутом разом із підпорядкованою йому мережею дослідних станцій, полів та опорних пунктів було закріплено для обслуговування певну ґрунтово-кліматичну зону УРСР. Київська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Ровенська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька, Дрогобицька, Станіславська і Чернігівська адміністративні області обслуговувалися УНДІ соціалістичного землеробства Києва. Однойменний інститут, розташований у Харкові, в науково-методичному відношенні обслуговував Лівобережний Лісостеп УРСР (Харківська, Полтавська і Сумська області); УНДІ зернового господарства – Степ України (Дніпропетровська, Сталінська, Ворошиловградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та Ізмаіловська обл.); Цюрупинська НДС виноградарства і освоєння пісків Нижнього Дніпра – Південь української республіки; Українські НДІ механізації сільського господарства, тваринництва, експериментальної ветеринарії, плодівництва, гідротехніки і меліорації, агролісомеліорації обслуговували всю територію УРСР. З метою усунення організаційних хиб, пов'язаних з існуванням двох НДІ соціалістичного землеробства – в Києві і в Харкові – НКЗС порушив перед Раднаркомом УРСР питання про перетворення харківської установи на філіал Українського НДІ соціалістичного землеробства, розташованого в Києві [576].

Важливим поштовхом у розвитку аграрної науки стало переведення фінансування мережі її науково-дослідних установ з місцевого бюджету на республіканський. Надаючи особливого значення відновленню існуючих і організації нових дослідних полів та опорних пунктів – установ, які найбільше постраждали у роки війни – НКЗС УРСР наказом за № 234 НКЗС УРСР від 15 травня 1945 р. постановив у другому кварталі 1945 р. практично здійснити перехід на фінансування з республіканського бюджету дослідних полів та опорних пунктів, які відновили свою діяльність на підставі постанов РНК, і фінансувались до

цього часу з місцевих бюджетів. До 25 травня 1945 р. розглядались та затверджувались тематичні плани і кошториси науково-дослідних організацій. З третього кварталу розпочалось фінансування дослідних полів та опорних пунктів через відповідні науково-дослідні інститути; затверджувалось положення про порядок планування, фінансування, бухгалтерської та оперативної звітності, контролю в системі науково-дослідних установ НКЗС УРСР [636, С. 27].

В обов'язки Сектору науково-дослідних установ Наркомзему УРСР було також покладено відновити дорадчі функції науково-дослідних установ. Слід було розробити план відвідування екскурсантами науково-дослідних інститутів, станцій, організувати тісний зв'язок земельних відділів з роботою науково-дослідних установ через проведення науково-технічних нарад, наукових конференцій про досягнення і втілення у виробництво наукових висновків їх роботи, а також організувати друкування в пресі й видання науково-дослідними організаціями висновків за попередні роки їх діяльності з тим, щоб робітники райземвідділів мали можливість використовувати їх в роботі по підвищенню врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва в колгоспах. Вони надавали поради колгоспам і радгоспам щодо правильної організації території господарювання та ефективного використання сільськогосподарських машин [220]. Неодноразово постачали колгоспам і радгоспам сортове насіння, готували спеціалістів сільського господарства, допомагали організувати роботу безпосередньо у полях. Співробітники науково-дослідних установ систематично виїжджали у сільську місцевість, де здійснювали інструктаж бригадирів і ланкових, розробляли схеми перехідних сівозмін, організовували роботу зі знищення шкідників у полях [673, Арк. 354]. Впровадження зазначених заходів забезпечило у 1944 р. успішне виконання весняного посіву сільськогосподарських культур. Колгоспи УРСР засіяли 8 млн га ріллі, а до кінця весни виконали план посіву ярих колосових культур на 117%, цукрових буряків – на 106%, соняшнику – на 119% [289, С. 493].

Відновлення сільського господарства було тісно пов'язано з відродженням поліграфічної галузі та популяризацією досягнень НДУ аграрного спрямування. Ще у грудні 1943 р. було утворено Управління у справах поліграфії та видавництв при РНК УРСР, а вже від 20 вересня 1944 р. відновлювали діяльність усі поліграфічні підприємства республіки [244, С. 69]. З того часу розпочинає свою роботу Державне видавництво сільськогосподарської літератури (м. Харків), у якому було випущено у 1944 р. лише 22 найменування, а вже у 1945 р. – 57. Було

відновлено видання збірників праць НДУ (1944 – 4, 1945 – 5). З січня 1945 р. відновлювалось видання науково-виробничих масових сільськогосподарських журналів – «Сільське господарства України», «Соціалістичне тваринництво», «Сад і город», «Ветеринарна справа», «Технічні культури» [636, С. 550–551].

У відбудовний період плідну діяльність, спрямовану на розвиток сільського господарства країни, розгорнули науковці Академії наук УРСР. Ще створена в умовах евакуації Лабораторія сільськогосподарської механіки при Відділі технічних наук АН УРСР об'єднала зусилля науковців щодо відродження сільськогосподарського машинобудування на нових засадах. З поверненням з евакуації академік О. Н. Соколовський восени 1944 р. піднімає питання про необхідність створення в структурі АН УРСР Лабораторії ґрунтознавства як початкового етапу у створенні окремого інституту. Адже питання агроґрунтознавства частково розглядались під час евакуаційного періоду в історії Академії, в межах Інституту геології [223, С. 331–334].

Однак галузь потребувала комплексного науково-теоретичного підходу, коли при збільшеному фінансуванні та централізації відбувався швидкий інституційний розвиток, що демонстрували інші галузі науки в цей період. З цією метою на початку 1945 р. на засіданні Президії Академії наук УРСР було розглянуто питання створення у її структурі мережі науково-дослідних установ, які на наукових засадах повинні були вирішувати проблеми сільськогосподарського виробництва країни. Вже 20 квітня 1945 р. Президія затвердила постанову про створення Комісії з організації Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР [77, С. 21]. До її складу були включені видатні вчені – академіки АН УРСР М.М. Гришко, О.І. Душечкін, члени-кореспонденти АН УРСР – В.Ф. Старченко (міністр сільського господарства УРСР), П.А. Власюк, П.С. Погребняк, Я. В. Ролл, Л. І. Рубенчик, професор О. П. Маркевич [76, С. 109].

У середині 1945 р. Президія АН УРСР розглянула пропозиції Комісії щодо створення у її структурі Відділу сільськогосподарських наук у складі таких установ мережі АН УРСР: зокрема Інституту ґрунтознавства – на базі Лабораторії ґрунтознавства та відділу мікробіології ґрунтів Інституту мікробіології; Інституту фізіології рослин і агрохімії – на базі відділу фізіології рослин Інституту ботаніки; Інституту ентомології, паразитології і фітопатології – на базі відділів ентомології і паразитології Інституту зоології; Інституту генетики та селекції – на базі відділів генетики і селекції Інституту зоології та селекції; Інституту рослинництва – на базі існуючого Інституту

соціалістичного землеробства НКЗС УРСР у м. Харків; Інституту лісівництва – на базі відділу екології Ботанічного саду та дослідного лісництва; Інституту сільськогосподарської механіки – на базі Лабораторії сільськогосподарського машинобудування та проблем сільськогосподарської механіки.

Крім того, Комісія звернулася з проханням до Президії зарахувати до складу Відділу сільськогосподарських наук академіків АН УРСР: Т.Д. Лисенка, А.О. Сапєгіна, В.П. Поспєлова, О.Н. Соколовського, В.Я. Юр'єва; членів-кореспондентів АН УРСР: Є.В. Звєрезомб-Зубовського, П.М. Василенка, П.О. Свириденка, Я.С. Модилевського, М.Г. Попова та інших. А також звернутися до РНК УРСР з клопотанням про дозвіл здійснення додаткових виборів до складу АН УРСР дійсних членів і членів-кореспондентів за різними спеціальностями. Зокрема дійсних членів за напрямами: рослинництво, агрофізіологія, сільськогосподарська механіка, селекція рослин, генетика, лісівництво; членів-кореспондентів за напрямами: ґрунтознавство, рослинництво, агрохімія, фітопатологія, паразитологія, селекція рослин, селекція тварин, технологія та первинне перероблення сільськогосподарської продукції [77, С. 14–15]

Наприкінці серпня 1945 р. Президією було погоджено створення у структурі АН УРСР Відділу сільськогосподарських наук з такими установами: Інститутом фізіології сільськогосподарських рослин і агрохімії, Інститутом генетики і селекції, Інститутом ентомології та фітопатології, Інститутом лісівництва. До складу створеного Відділу сільськогосподарських наук з Відділу технічних наук АН УРСР були переведені – лабораторія машинобудування та сільськогосподарської механіки; з Відділу біологічних наук – лабораторія ґрунтознавства і Ботанічний сад [77, С. 16–17].

Незабаром у жовтні 1945 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У затверджено постанову про організацію у структурі АН УРСР Відділу сільськогосподарських наук з метою створення єдиного керуючого органу сільськогосподарської науки для всебічного і повного вирішення теоретичних питань, пов'язаних з підвищенням родючості ґрунту, виробництвом нових, більш урожайних культур, розробленням ефективної системи живлення рослин, а також для вирішення проблем сільськогосподарського машинобудування і тракторобудування [77, С. 18–19]. Завдання Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР полягало у вирішенні найактуальніших для сільськогосподарської науки теоретичних проблем, які не могли здолати окремі галузеві науково-дослідні

інститути, станції та поля. Крім того, завдання полягало у широкому та ефективному практичному впровадженні результатів теоретичних розроблень вчених у сільськогосподарське виробництво. Адже, впродовж 1944 р. вченими АН УРСР було випущено лише 11 наукових праць, присвячених питанням сільського господарства, а 1945 – 25.

Крім організаційних змін, які переживала сільськогосподарська дослідна справа у період відбудови країни, змінилось і ставлення до науковців, як потужного потенціалу у відновленні народного господарства. Усі реорганізаційні процеси галузі першочергово обговорювались на засіданнях наукових колективів, які вносили свої пропозиції, надавали проекти змін тощо. За високі результати наукових розробок протягом 1943-1946 рр. держава відзначила вчених численними нагородами та преміями. У вересні 1944 р. в зв'язку зі святкування 25-річчя АН УРСР Указом Президії Верховної Ради СРСР було нагороджено Орденом Леніна академіка АН УРСР А. О. Сапєгіна, орденом Трудового Червоного прапора – дійсного члена АН УРСР К. Г. Воблого, доктора сільськогосподарських наук В. Я. Юр'єва, орденом «Знак Пошани» - чл.-кор. АН УРСР П. А. Власюка, В. Я. Юр'єва Ціла плеяда вчених була відзначена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» – М. А. Любинський, М. М. Підоплічко, Я. В. Ролл, М. О Зеленский, Б. Г. Левитський та багато інших [708]. Героєм Соціалістичної праці у 1945 р. став академік Т. Д. Лисенко. Сталінську премію другого ступеня за створення високоврожайних сортів пшениці вже після війни отримав В. Я. Юр'єв. За досягнення в роботі по успішному відновленню діяльності науково-дослідних установ, активне розгортання науково-дослідної роботи і одержання значних успіхів у виконанні науково-тематичного плану в 1944 р., за організацію допомоги колгоспам в ліквідації наслідків військових дій на теренах українських земель у грудні 1944 р. 17 наукових співробітників системи НКЗС УРСР були нагороджені грошовими преміями [376]. За значні досягнення у науково-дослідній роботі вчені нагороджуються відзнакою «Відмінник соціалістичного землеробства». Так, першим відзначено селекціонера І. Я. Магомета, директора Сквирського дослідного поля, який за виведення низки цінних сортів плодоовочевих рослин отримав відзнаку, іменний годинник та грошову премію [636, С. 581]. Відзнаками були відмічені селекціонери науково-дослідної мережі ВНДІ цукрової промисловості, яка підпорядковувалась Наркому харчової промисловості СРСР. Зокрема, за успішне розгортання селекційної роботи в Середній Азії, збереження та

розмноження цінних селекційних зразків цукрового буряку 35 наукових співробітників були нагороджені іменними відзнаками та грошовими преміями [686, Арк. 18]. Престиж науки в ході війни значно виріс. Вже у березні 1946 уряд навіть випустив спеціальну постанову, якою надавались значне підвищення зарплатні для наукових співробітників дослідних інститутів, особливо тим, які займали адміністративні посади [44, С. 2]. Вчені забезпечувались перевагами в отриманні житла, продуктів та одягу, автотранспору [636, С. 606]. Ці привілеї особливо були відчутними на тлі тотальної післявоєнної руїни та дефіциту товарів.

Таким чином, упродовж 1943–1945 рр. вченими науково-дослідних установ НКЗС УРСР вирішено значні проблеми як у напрямі організаційно-господарського зміцнення науково-дослідних інститутів, дослідних станцій та полів, так і щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи у країні. Велике значення науковці надавали посиленню допомоги колгоспам і радгоспам УРСР у напрямі ліквідації наслідків хижацького хазяйнування німецько-фашистських загарбників. Для ефективного відновлення сільськогосподарської дослідної справи було посилено функції Сектор науково-дослідних установ НКЗС УРСР як координатора аграрного дослідництва. У його підпорядкуванні знаходились значна мережа науково-дослідних установ, які вирішували важливі проблеми з ліквідації наслідків хижацького хазяйнування загарбників, а також організаційно-господарського та наукового зміцнення науково-дослідних інститутів, станцій та полів. Важливим здобутком цього періоду є створення Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР, що у подальші роки значно покращило науково-теоретичну основу сільськогосподарської дослідної справи.

5.2. Наукове забезпечення галузей землеробства і рослинництва

Науково-методичні плани мережі науково-дослідних установ на 1944 -1945 рр., в основному, повторював тематику довоєнного періоду. Це цілком зрозуміло, оскільки основні проблеми, які стояли перед початком війни по лінії сільського господарства у значній мірі зберігали свою актуальність у воєнний і післявоєнний час. Провідні теми, що їх розв’язували інститути, являлися довгорічними. Таким чином, такі завдання, як підвищення родючості ґрунту, урожайності сільськогосподарських культур і поліпшення їх якості, виведення нових

сортів зернових і технічних культур, опрацювання кращих агротехнічних заходів не втрачали свого значення.

У рослинницькій галузі слід було розробити основний агротехнічний комплекс заходів по відбудові буряківництва, ліквідації негативних наслідків порушення і руйнування сівозмін за часів окупації, відбудови зернового господарства, розробити агротехніку одержання високих урожаїв каучуконосів, зокрема кок-сагизу, олійних та прядивних культур як важливого виду стратегічної сільськогосподарської сировини; розробити агротехніку культури рису, проса і поширити її в колгоспах. Виходячи з гострої потреби в органічних і мінеральних добривах, потрібно було опрацювати способи широкого використання штучного гною, різних компостів, зеленого добрива та більш інтенсивного застосування препаратів із азотфіксуючих бактерій (азотобактерин) та бульбочкових бактерій (нітрагін); створити і втілити в практику сільськогосподарського виробництва методи і способи мобілізації біологічно зв'язаного азоту, як доповнення недостатньої кількості азотних добрив у колгоспах.

Провідна вітчизняна установа в галузі рослинництва, УНДІ соціалістичного землеробства (Київ), вже з січня 1944 р. відновив свою діяльність у складі 34 чол., куди увійшли науковці, що повернулись з евакуації так і ті, що працювали в Інституті ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва часів окупації (13 чол.) [373]. У березні цього ж року для розроблення методики науково-дослідних робіт, апробації тематики і програм наукових звітів, наукових висновків та пропозицій виробництву була поновлена робота Наукової ради інституту у складі 12 науковців, яка мала засідати щомісяця для вирішення поточних виробничих питань [371]. Офіційне відновлення діяльності інститут відбулось згідно постановою №495 РНК УРСР від 15 травня 1944 р. [300, Арк. 1]. Через знищення енергетичних ресурсів, зіпсування стаціонарних дослідів та порушення сівозмінних полів у перші післявоєнні роки поряд з організацією науково-дослідної роботи, вченими інституту приділено значну увагу організаційно-відновлювальним роботам. Невдовзі науково-дослідну роботу в інституті здійснювали вчені 7 відділів: агротехніки, хімізації, агроґрунтознавства, овочівництва, кормовиробництва, захисту рослин і механізації; 4 лабораторій: фізико-хімічних досліджень ґрунтів, фізіології рослин, сільськогосподарської мікробіології та агрохімії [487, Арк. 62].

Одночасно низкою постанов РНК УРСР до інституту було прикріплено 10 науково-дослідних станцій, полів та опорних пунктів

(Додаток К). Вищезазначена науково-дослідна мережа інституту значною мірою була зруйнована німецькими окупантами як у частині господарської, так і науково-дослідної роботи. Матеріали щодо результатів багаторічної праці вчених науково-дослідної мережі інституту до війни були або вивезені німецькими окупантами, або втрачені. Казаровицька науково-дослідна станція луківництва, Лановецька селекційна дослідна станція та Драбівське дослідне поле були взагалі зруйновані вщент [300, Арк. 1 зв.]. Таким чином, у 1944 р. інституту довелось разом із відновленням науково-дослідної та господарської роботи відновлювати господарства всієї науково-дослідної мережі. Значну увагу в інституті приділяли розвитку наукових кадрів. Вже наприкінці 1944 р. в інституті працювало: 5 докторів наук і професорів, 8 кандидатів наук, 11 старших наукових співробітників, 16 молодших наукових співробітників та 5 чоловік науково-технічного персоналу [218, Арк. 94].

З січня 1944 р. відновлює свою діяльність УНДІ соціалістичного землеробства (Харків), директором якого з призначено М. А. Іллінську-Центилович, а заступником з наукової роботи професора О. Т. Калачикова [636, С. 132, 166]. На серпень 1944 р. в інституті працює 17 наукових співробітників (2 профессора та доктора, 8 – кандидатів наук) у 3 відділах (захисту рослин, економіки, нових культур, який пізніше розділено на агротехніки та селекції) [677, Арк. 308]. Згідно затвердженого у вересні 1944 р. положення про інститут, установа обслуговувала лісостепову знову Лівобережної України (Полтавську, Сумську та харківську області). До його мережі входили: Красноградська селекційна станція та Валковське дослідне поле. Інститут тісно співпрацював з Харківським СГІ. Проте з вирішенням проблем організаційного характеру науково-дослідній діяльності було приділено неналежну увагу. Через упущення термінів весняного закладення дослідів земельна площа дослідної мережі інститутів була використана під господарські посіви, на деяких були закладені тимчасові досліди.

У 1944 р. Наркомземом УРСР були затверджені теми науково-дослідних робіт інститутів, які стосувались ефективного вирощування сільськогосподарських культур у різних ґрунтово-кліматичних зонах УРСР. Для виконання наукових тем були закладені стаціонарні польові досліди, за якими інститути отримали важливі наукові результати: розроблялись агротехнічні заходи вирощування сільськогосподарських культур у Лісостепу та Поліссі УРСР; раціональну систему живлення цукрових буряків у зерно-бурякових сівозмінах, їх відновлення [255].

Новими були теми пов'язані з розробкою агротехнічних заходів вирощування кок-сагизу та боротьби із захворюваннями тютюну і махорки [300, Арк. 2зв].

Вченими встановлено ефективність: системи обробітку ґрунту і удобрення у посівах гречки; способів культури проса; агротехнічних заходів вирощування люпину на зерно; агротехніки культури картоплі [203, Арк. 86]. Визначено ефективність внесення комбінації органічних добрив поряд з азотно-фосфорними у посівах гречки, люпину і проса. З'ясовано ефективність суцільного та широкорядного способу сівби проса [300, Арк. 3]. Найбільш результативні сходи люпину отримали при сівбі сухим насінням, що пояснюється ранніми термінами його сівби. Встановлено ефективність садіння картоплі середніми бульбами із загущенням і підживленням [209, Арк. 240]. Особливе місце в тематиці та діяльності інституту належало науково обґрунтованому чергуванню сільськогосподарських культур у сівозмінах для забезпечення підвищення рівня родючості ґрунту і урожайності зернових та технічних культур.

З метою розробки рекомендацій для відбудови сільського господарства західноукраїнських земель вчені інститутів тісно співпрацювали з науковцями кафедри загального землеробства і рослинництва Львівського політехнічного інституту. Були розроблені оптимальні сівозміни для західноукраїнських земель, агротехнічні прийоми під різні культури в умовах низинних торфовищ, які були характерні для даного регіону (Г. С. Кияк) [240; 241].

З метою відновлення каучуківництва в країні особливу увагу у відбудовчий період в тематиці УНДІ соціалістичного землеробства (Київ, Харків) звертається на розробку системи агротехніки кок-сагизу для отримання високих врожаїв культури. Зокрема, на Бучанському дослідному полі, яке спеціалізувалось на цій тематиці, основна дослідна робота проводилась щодо відпрацювання методики посіву культури шляхом підсіву в гнізда пророслого насіння [699, Арк. 3зв]. Несприятливі метеорологічні умови 1944 рр. призвели до значних пошкоджень закладених дослідів, однак, дозволили випрацювати методику ремонту зріджених посіві шляхом гніздового підсіву, де пропонувалось різна ступінь зволоження ґрунту та пророщення насіння. Відпрацьована методика апробувалась у виробничих умовах Київської області та дала позитивні результати [300, Арк. 12]. Успіхи дозволили провести науковцям УНДІ соціалістичного землеробства (Харків) [250] серію виїзних науково-практичних семінарів з вирощування кок-сагизу та кульбаби для виробників Київської, Харківської, Полтавської,

Чернігівської та Сумської областей, які проходили з лютого по березень 1945 р. [636, С. 573] Вже у 1945 р. в УРСР у цілому було перевиконано план урожайності однорічних коренів кок-сагизу більше ніж у 3 рази. У Київській області урожайність цієї культури становила у середньому 3,3 т/га, що перевищило планову урожайність більше ніж у 7 разів [499, Арк. 23]. У деяких колгоспах Київської області урожайність кок-сагизу підвищилась до 12 т/га. Досягнута у колгоспах Київської області урожайність кок-сагизу забезпечувала середній вихід каучуку з одного гектара посівної площі у розмірі 75 кг. Успішне вирощування кок-сагизу у Київській області було видатним через те, що отримана урожайність цієї культури перевершила всі раніше відомі випадки практичного виробництва колгоспного каучуківництва. Вже у 1945 р. планова площа посіву кок-сагизу в країні становила 2400 га, включаючи 703 га перехідних дворічних плантацій і 1697 га однорічних посівів. Фактично під посівами кок-сагизу було 2287 га: 467 га дворічних і 1820 га однорічних плантацій. Найвищу урожайність з дворічних плантацій отримали у Чернігівській та Полтавській областях, однорічних – у Київській та Чернігівській [672, Арк. 28–29].

Дослідження чинників захворюваннями тютюну і махорки дозволили визначити, що головними причинами захворюваності стало порушення агротехнічних заходів: значне запізнення з термінами посіву і незадовільний догляд за ними. За результатами виробничих дослідів у колгоспах Полтавської, Сумської та Чернігівської областей з'ясовано, що вірусне захворювання мало зональний характер: найбільше його розповсюдження відмічали у південних районах та відсутність – у зоні Полісся УРСР [203, Арк. 87].

Розробляючи заходи підвищення ефективності внесення органічних та мінеральних добрив, (під керівництвом М.Д. Колоши) було визначено, що у зерно-бурякових сівозмінах зони Полісся УРСР ефективність комплексного застосування фосфорної муки та гною, органо-мінерального удобрення поряд із внесенням дефекату, органо-мінерального удобрення із застосуванням різної глибини оранки ґрунту [300, Арк. 5зв]; у посівах кок-сагизу - збільшення внесення калійних добрив у два рази на фоні азотно-фосфорного удобрення забезпечувало значний приріст урожайності коренів цієї культури [699, Арк. 8]. З'ясовано вплив норми внесення мінеральних добрив у фазу цвітіння рослин кок-сагизу. Зокрема підвищені норми внесення азотних добрив затримували початок фази цвітіння, а фосфорно-калійних – зумовлювали його прискорення. З'ясовано, що при внесенні органічних та мінеральних добрив при кращому зволоженні ґрунту відбувалось

значне підвищення урожайності зазначеної культури. Продовжувались дослідження щодо розробки заходів хімічної меліорації солонців і підзолистих ґрунтів УРСР. Вченими встановлено ефективність різних норм внесення гіпсу, вапна та бору на солонцях Лісостепу УРСР.

Співробітниками відділу агроґрунтознавства у 1944 р. продовжувалась робота по складенню ґрунтової карти УРСР у масштабі 1:750000. Довоєнні напрацювання доповнились нанесенням механічного складу, ґрунтового покрив Ізмаїльської та Чернівецької областей, опрацьовані заплави річок, виправлена низка контурів, уточнені кордони УРСР за новою мільйонною картою, виданою у 1944 р. Крім того, у цей період завершено підготовку кліматологічного нарису УРСР (М.С. Кулик), опису ґрунтоутворюючих порід і геоструктурних районів УРСР (П.К. Заморий), підзолистого процесу ґрунтоутворення в УРСР (Н.Б. Вернандер), основи солонцюватих ґрунтів УРСР (Г.М. Самбур [636, С. 243, 483–486].

За роки тимчасової німецько-фашистської окупації в УРСР стрімко знизились обсяги вирощування овочевих культур. Тому у відділі овочівництва значну увагу було приділено підвищенню ефективності агротехнічних заходів щодо цих культур. Зокрема, визначено залежність рівня зволоженості ґрунту до густоти посівів картоплі. Значна увага приділялась розробки заходів щодо покращання природних кормових угідь шляхом використання високопродуктивних бобово-злакових або злаково-бобових травостоїв [547, Арк. 3].

Таким чином, упродовж 1943–1945 рр. вчені УНДІ соціалістичного землеробства НКЗС УРСР вирішували значні проблеми як у напрямі організаційно-господарського зміцнення науково-дослідної мережі інституту, так і щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи УРСР. Науковцями отримано значні здобутки щодо розробки ефективних агротехнічних заходів з подальшого відновлення зерно-бурякового господарства та овочівництва. Приділено увагу ефективному вирощуванню тютюну і махорки, кок-сагизу, бобово-злакових та злаково-бобових травостоїв; впровадженню науково обґрунтованих сівозмін, як основи ефективного землеробства. Велике значення надавали ефективному обробітку ґрунту та внесенню органічних і мінеральних добрив, термінів та норм внесення хімічних засобів у посівах зернових, просапних та овочевих культур.

Надзвичайно актуальним у відбудовний період питання відновлення польового травосіяння мало не тільки виключне агротехнічне значення, але й створювало міцну, високоякісну кормову базу для відродження тваринництва.

У досліджуваний період важливими в галузі землеробства та рослинництва були досягнення Всесоюзного НДІ цукрової промисловості. У стаціонарних дослідах встановлено ефективність систем обробітку ґрунту та удобрення у травопільних сівозмінах з вирощуванням бобово-злакових травосумішок [578, Арк. 10]. Визначено, що травопільні сівозміни за їх впливом на родючість ґрунту мали перевагу перед паропросапними сівозмінами у напрямі покращання фізичних властивостей і водного режиму ґрунту. З'ясовано, що покращання фізичних властивостей обумовлено значно більшою кількістю залишеної органічної маси та більш рівномірним її розподіленням у шарах ґрунту [692, Арк. 53]. Вченими в ході дослідних робіт встановлено, що рання оранка активізувала мікробіологічні процеси у ґрунті, а більш пізня – забезпечувала інтенсивну діяльність мікрофлори на наступний рік. Акцентуючи увагу на вивченні культури цукрового буряку відпрацьовувались методики живлення рослин: цукристі сорти буряків вимагали посилення внесення азоту, урожайні – фосфору; підвищення внесення калійних мінеральних добрив знижувало захворюваність культур [117, Арк. 133-134]. Шляхом порівняння впливу різних видів селітри (аміачна, натронна) рекомендувалась у масове використання перша, вплив якої підсилювався додаванням кухарської солі, сірчанокислого магнію та калію. Зокрема, солі магнію, значні поклади яких було виявлено у Західних областях УРСР, позитивно діяли на цукристість буряків при внесенні в останній період їх вегетації, що вказувало на необхідність застосування зазначеного удобрення під глибоку оранку [117, Арк. 134-135]. Ефективним виявилось застосування грибного препарату триходерма лигнорум, який використовували шляхом внесення у ґрунт та у вигляді бовтанки для обробітку насіння перед посівом для підвищення урожайності цукрових буряків [578, Арк. 12]. Так, застосовуючи цей препарат показники збільшувались на 1,2 т/га – цукрові буряки,0,3 т/га – озима та яра пшениця.

В умовах, коли ще не було виведено однонасіннєвих форм цукрового буряку значна увага вчених приділялась технічному методу створення однансіннєвого посівного матеріалу, шляхом вирощування сегментованого насіння високої якості, що мало зменшити затрати ручної праці при прориві висадків. Однак, при значному зниженні витрат на ручну працю (до 30-35%), стабільної урожайності та схожості при такому методі досягти не вдавалось.

Продовжувалась дослідна робота вчених інституту і щодо ефективності розроблених у попередні заходів боротьби з буряковим

довгоносиком. В умовах майже повної відсутності хімічних отруйних речовин для боротьби зі шкідниками, особливого значення для виробництва одержали біологічні та технічні методи боротьби відпрацьовані вченими інститут: покращена система загороджувальних і направляючих канавок, механізоване їх прокладання, розроблена методика і техніка затравлення у ловецьких колодязях фумігантами, запропонований приманковий метод боротьби, використання паразита бурякового довгоносика – яйцеїда ценокрепис [117, Арк. 147].

Таким чином, повернувшись з евакуації до м. Київ у 1944 р., вчені інституту продовжили науково-дослідну роботу щодо розробки систем агротехнічних заходів, способів обробітку ґрунту та удобрення, захисту від шкідників і хвороб, що забезпечувало високі та стійкі урожаї цукрових буряків, зернових культур і трав у зерно-просапних сівозмінах з метою підвищення родючості ґрунту.

Активну науково-дослідну роботу у відбудовчий період проводив УНДІ зернового господарства ім. В.В. Куйбишева НКЗС УРСР, який було відновлено згідно постанови РНК УРСР №495 від 15 травня 1944 р. [536, Арк. 292–293]. Після повернення з евакуації інститут зіткнувся з типовими тогочасними проблемами вітчизняного аграрного дослідництва: недостатнє кадрове укомплектування (лише на 40% від 1941 р., нестача наукових кадрів на посади керівникі відділів і лабораторій: механізації сільського господарства, сівозмін, фітопатології, агрохімії, економіки і організації); розгромлена експериментальна база (Синельниківська, Олександрівська), відсутність робочої та тяглової сили (Ератівське дослідне поле), будівельних матеріалів для першочергових робіт, придбанні лабораторного обладнання та реактивів тощо. Взагалі в ході військових дій сільськогосподарські науково-дослідні установи степової зони УРСР були зруйновані найбільше серед інших регіонів УРСР. За таких умов відбудовчі роботи в цей період столи як першочергові завдання. Тематичні плани на 1944 та 1945 рр. розроблялись з урахуванням обмежених матеріальних та виробничих можливостей. Серед першочергових завдань інституції та її мережі було відновлення елітного сортового насіннєвого фонду зернових, зернобобових, технічних, овочевих, баштанних культур і кормових трав за всіма основними сортами, районованими в Дніпропетровській та Запорізькій областях, і створити вихідний матеріал за первинними ланкам насінництва з тим, щоб в найкоротші терміни відновити сортове насінництво в колгоспах і радгоспах [673, Арк. 348]. Ці завдання були досягнуті завдяки вдало організованій реевакуації установи, коли було централізовано

передислоковано не тільки наукових співробітників, але й технічний персонал, наукові матеріали, обладнання та майно інституту, а також повністю і своєчасно перевезене на експериментальні бази сортове насіння ярих культур, вирощене впродовж евакуаційного періоду. Найбільшу кількість (понад 30 т) сортового насіння озимих культур було перевезено на Синельниківську експериментальну базу інституту, яка у 1944 р. володіла найменшими земельними угіддями з усіх установ мережі інституту.

Одночасно з відновленням матеріально-технічної бази мережі вченими інституту проводилась науково-дослідна робота в межах 16 тем з агротехніки вирощування сільськогосподарських культур і 7 тем – з селекції та насінництва польових культур [673, Арк. 350]. Значне місце у тематичному плані установи було відведено розробленню науково обґрунтованих сівозмін (І.О. Макодзеба), встановлення норм висіву зернових колосових культур (Т.М. Пиріг), внесенню органічних та мінеральних добрив для посушливих умов Степу УРСР (І.К. Артюхов), агротехніки багаторічних трав у Степу УРСР (М.І. Бугаєнко), кукурудзи та проса (Д.С. Фільов), підвищення зимостійкості озимої пшениці і люцерни (О.І. Задонцев) Крім того, вчені допомагали земельним організаціям і колгоспам готувати кадри бригадирів-рільників та агрономів-апробаторів [220, Арк. 76]. О. М. Рєпін звернув удосконалював методи сушіння і зберігання насіннєвого матеріалу та вивчав методи прогрівання насіння пізніх культур [701, Арк. 359]. У питаннях боротьби зі шкідниками польових і овочевих культур в Степу УРСР» (Є.В. Клоков) вчені також пішли в напрямку удосконалення біологічних методів. Не зважаючи на масштабність науково-дослідних робіт у відбудовчий період, частина запланованих в зв’язку із матеріально-технічними та кадровими труднощами лишалась неохопленою.

У 1944 р. поряд з виконанням робіт з відновлення експериментальних баз та розширення науково-дослідної діяльності вчені інституту надавали допомогу земельним органам і виробництву з відновлення зруйнованого німецькими окупантами сільського господарства Степової зони УРСР. Зокрема наукові співробітники брали участь у розробленні заходів та проектів рішень виконкомів обласних рад депутатів трудящих Дніпропетровської та Запорізької областей; брали участь в обласних нарадах передовиків сільського господарства Дніпропетровської області, обласних нарадах щодо розроблення заходів з підвищення урожайності кукурудзи і проса; брали участь у проведенні

курсів голів колгоспів, а також у здійсненні весняної сівби в колгоспах Дніпропетровської області [673, Арк. 355].

Велике значення мала виконана значна наукова робота на дослідних станціях у напрямі надання допомоги виробництву щодо розроблення агротехнічних заходів для колгоспів і радгоспів степової зони УРСР. Вчені інституту забезпечували навчальний процес на курсах апробаторів зернових культур при Дніпропетровському і Запорізькому обласних земельних управліннях, де було підготовлено понад 200 осіб. Крім того, дослідні станції розширювали свою навчальну діяльність у допоміжних господарствах, упорядковували землі, закріплювали та організовували наукові досліди для практичних навичок студентів [677, Арк. 318]. Крім того, вченими інституту та його мережі проводились курси і семінари агрономів-апробаторів картоплі та овочевих культур, де було підготовлено 73 особи [673, Арк. 355]. Виконуючи завданням НКЗС УРСР, наукові співробітники інституту Б.П. Соколов, Д.С. Фільов, С.І. Чорнобривенко виїжджали в колгоспи Дніпропетровської області з метою дослідження досвіду організації праці їх передових ланок і бригад у напрямі ефективного вирощування бобових культур і кукурудзи.

Отже, упродовж 1943–1945 рр. науково-дослідна робота з селекції та агротехніки вирощування зернових та інших сільськогосподарських культур для Степу УРСР була зосереджена в Українському науково-дослідному інституті зернового господарства ім. В.В. Куйбишева НКЗС УРСР. Повернувшись з евакуації до м. Дніпропетровськ у 1944 р., для відновлення і підвищення ефективності науково-дослідної роботи та виконання науково-виробничих завдань вчені інституту здійснили важливі наукові дослідження з вирощування елітного насіння зернових та овочевих культур для зони Степу УРСР. Зокрема за напрямом ефективної агротехніки вирощування сільськогосподарських культур: розроблено системи основного обробітку ґрунту і правильних сівозмін, ефективних заходів боротьби з бур’янами у польових сівозмінах, окремих елементів агротехніки кукурудзи і проса та допомоги виробництву в отриманні високих урожаїв цих культур, методики встановлення норм висіву зернових колосових культур, ефективної агротехніки зернобобових культур і багаторічних трав.

Вченими розроблено системи заходів з підвищення зимостійкості озимої пшениці і люцерни, а також допомоги виробництву в отриманні високих урожаїв озимих зернових колосових культур, заходи використання добрив у рільництві та овочівництві, удосконалено і

впроваджено у виробництво методи сушіння і зберігання насіннєвого матеріалу та визначено ефективність прогрівання насіння пізніх культур.

5.3. Розвиток наукових досліджень у напрямі селекції та насінництва сільськогосподарських культур

Стратегічно важливим напрямком відродження сільського господарства було повноцінне відновлення насінництва. Згідно з наказом НКЗС УРСР від 23 березня 1943 р. було розроблено заходи зі створення фонду сортового насіння для відродження насінництва зернових і зернобобових культур, однорічних кормових трав та соняшнику [559, Арк. 45]. Зокрема вченими УНДІ зернового господарства ще в умовах евакуації спільно зі співробітниками Дніпропетровської та Харківської ДСС було розширено вирощування сортового насіння районованих сортів в УРСР до 500 т, а також співробітниками селекційних станцій інших республік СРСР – до 200 т. З цією метою Управління Державного сортового фонду Наркомзему СРСР забезпечило елітним насінням та першої репродукції ярих зернових і зернобобових культур УНДІ зернового господарства у обсязі 17,8 т, Харківську державну селекційну станцію – 50,7 т. [604].

Урядами країни та республіки було видано низку постанов («Про засипку насіннєвих фондів ярих культур для посіву весною 1944 року в колгоспах областей, визволених від німецької окупації після 1 липня 1943 р.», 8 листопада 1943р.; «Про заготівлю насіння олійних культур з урожаю 1943 р. по колгоспах УРСР», від 1 грудня 1943 р.; «Про надання допомоги насінням для весняної сівби колгоспам республіки, постраждалим від фашистської окупації», від 12 лютого 1944 р.; «Про збільшення розміру насіннєвих ділянок в колгоспах УРСР на 1944 р.», від 28 липня 1944 р.; «Про поліпшення насінництва зернових культур» від 1 березня 1945 р. Постанова Раднаркому СРСР «Про поліпшення насінництва зернових культур» від 25 лютого 1945 р.), які окреслювали завдання в цій галузі сільськогосподарського дослідництва. Для створення фонду сортового насіння на насінних ділянках районних насінницьких радгоспів УРСР і державних селекційних станцій на 1944 р. визначався план насінницьких посівів ярих культур у обсязі 1059 га, з них супереліти – 76 га, еліти – 286 га, першої репродукції – 697 га. Зокрема для ярої пшениці – 286 га, ярого ячменю – 279 га, вівса – 186 га, проса – 34 га, гречки – 32 га, люцерни – 5 га, еспарцету – 4 га, кормових буряків – 2 га [495, Арк. 25–27]. Проте наявність врятованого

в умовах евакуації, вирощеного у 1942 р. та вцілілого на 1944 р. сортового насіння, а також передбаченого урожаю 1943 р. не забезпечували потреб насінницьких ділянок районних насіннєвих радгоспів УРСР [495, Арк. 28]. Так, УНДІ зернового господарства та Дніпропетровська державна ДСС реевакуювали 333,6 т сортового матеріалу зернових, зернобобових культур, соняшнику і трав; мережа «Укрсортонасіннєовоч» на противагу вивезеним з України у тилові регіони СРСР 4,8 т цінного елітного насіння 250 основних овочевих, баштанних та кормових культур змогли заготовити та повернути в республіку лише 2,1 т насіннєвого матеріалу [231; С. 142]. Частково насіння супер еліт ціною неймовірних зусиль зберегли від вивезення німецьких військ працівники поодиноких насіннєвих господарства, що діяли під час окупації (наприклад, в Харківській області діяло 13 з 14 господарств, що продовжували висівати окремі сорти зернових культур [139, Арк. 2]. Однак значні обсяги сортового насіннєвого фонду було пограбовано окупантами [206, Арк. 7].

Одразу після реевакуації УНДІ зернового господарства було першочергово відновлено його науково-дослідну діяльність в цій галузі. Вчені інституту виконували насінницьку роботу за всіма культурами і сортами, районованими в Дніпропетровській і Запорізькій областях. У 1944 р. в інституті виконали роботу за 21 ярою культурою, 51 сортом – 91 репродукцією [673, Арк. 352]. Тому в цьому році план насінницьких посівів ярих культур було значно перевиконано. Основні їх посіви були здійснені у полях Синельниківської, Ерастівської експериментальних баз інституту. Всі насінницькі посіви ярих культур, за винятком сортів: ячменю – Паллідум 032, проса – В. Подолянського 0367 і 1 репродукції соняшнику Жданівського 8281, було здійснено своїм насінням. За планом посіву чотирьох сортів – 16 репродукцій озимих культур було передбачено посіяти 345 га насінницьких посівів. Плідною роботою відзначився Всесоюзний інститут селекції та генетики, який успішно відновив насінництво сортів озимої м’якої пшениці степового екотипу сортів Одеська 3 та Одеська 12, що районувались перед війною (Ф. Г. Кириченко, М. С.Терлецька, Е. М. Шумакова). П. Ф.Гаркавий відновив насінництво сортів ярового ячменю, створених перед війною – Одеський 9, Одеський 18 та Одеський 14. Керівника відділу селекції та насінництва зернових культур Ф. Г. Кириченка вже після війни, у 1948 р., було нагороджено Сталінською премією II ступеня.

З метою ефективної організації відновлюваних робіт в цій галузі в червні 1944 р. НКЗС УРСР ініціювало проведення міжвідомчої наради, присвяченій селекційно-насіннєвому питанню [590]. Контроль за цією

галуззю покладався на галузеве міністерство, таким чином селекційні станції мережі ВНДІ цукрової промисловості йому звітували. З метою швидкого відновлення насіннєвої роботи та забезпечення елітним насінням насіннєві ділянки районних насіннєвих господарств директори ДСС зобов'язувались відновити документацію насіннєвих посівів, використовуючи первинні записи спеціалістів, що працювали в період окупації, перевіряти історію походження насіння через насіннєві розплідники. В зв'язку із доступом місцевого населення до насіннєвих колекцій під час військового протистояння рекомендувалось організувати збір зразків місцевих сортів у наближених до станцій територіях. Крім того, в зв'язку з нестачею насіннєвих фондів визначались обсяги завозу матеріалу з інших республік країни, колекційних зразків зі світової колекції Всесоюзного інституту рослинництва (далі – ВІР). Дозволялось широке випробування нових високоврожайних сортів сільськогосподарських культур безпосередньо на виробничих ділянках колгоспів паралельно з випробуваннями на станціях. З метою більш швидкого відновлення насінницької роботи і забезпечення елітним насінням насіннєвих ділянок районних насіннєвих господарства було дозволено в якості виключення на період 1944-46 рр. створювати насіння супер-еліти шляхом негативного відбору, а розплідники попереднього розмноження (замість насіннєвих розплідників, до відновлення останніх) по окремих культурах і сортам – масовим і масово-негативним відбором. Відродженню селекційно-насіннєвої роботи сприяло відновлення дослідної мережі ВНДІ цукрової промисловості. Певні результати в цьому напрямку обговорювались на спеціальній нараді, що проходила в Москві в січні 1945 р для працівників мережі, де вказувалось, що на кінець 1944 р. повністю відновили наукову діяльність лише 7 ДСС та 2 селекційних пункти. (з довоєнних 9 і 3 відповідно) [558]. За вказаний рік цими установами було вироблено цінного сортового фонду 3,3 тис т зернових культур [689, Арк. 12].

Важливо відмітити, що з цього часу ДСС отримають статус пріоритетних науково-дослідних установ аграрного спрямування: першочергове забезпечення матеріально- технічних, кадрових потреб, першочергова закупівля лабораторного обладнання, худоби, тяглової сили, покращувались умови праці для наукових співробітників, відновлювалось видання спеціалізованого журналу «Селекция и семеноводство» [393]. Остаточно статус станцій було підтверджено у квітні 1946 р. згідно Постанови Ради Міністрів СРСР №846 «Про заходи з подальшого відновлення зернового виробництва, бурякосіяння та

олійних культур у колгоспах УРСР» дослідно-селекційні станції УРСР, які здійснювали селекцію зернових і технічних культур, прирівнювались за постачанням до державних селекційних станцій Міністерства земельних справ СРСР [73]. Найбільшими виконавцями замовлень держави по відновленню насіннєвих фондів визначались Харківська, Немерчанська, Носівська, Миронівська, Дніпропетровська, Сталінська селекційні станції [577]. Зокрема, Харківська ДСС відновлювала сорти власної селекції найбільш урожайних сортів твердої пшениці: Народна, Гордеіформе 34-5129, 25-155, 13-236; ячменю – Ганна Моравська 71, сорт Харківський 35-180 та 35-152; вівса – Харківський 0596, жита озимого – Харківський Петруський 194, кукурудзи – Біла зубовидна, сої – Харківська 149 [633].

Важливим напрямком відбудови сільського господарства було відродження овочівництва, де першочерговими заходами мали стати організовані дії по відродженню насінництва овочевих культур. По мірі визволення територій від окупантів відновлювалась мережа міжобласних селекційних овоче-картопляних станцій – Харківської, Сталінської, Дніпропетровської, Київської та Одеської. Першорядною проблемою було значне скорочення сортименту овочевих культур – на 1944 р. вчені констатували, що з 280 сортів довоєнних часів були наявні лише 28 [677, Арк. 304]. І якщо до війни вказані станції мали насіннєвих посіві на 2,6 тис га то на 1944-1945 рр. лише 1 тис. га. Тому завдання ставилось в розширенні як сортименту – передбачалось першочергово відновити 158 сортів, так і розширення площі посівів для одержання масового виробництва. Найбільш успішним в цьому питанні було визнано УНДІ зернового господарства – у 1944р. закладено посіви на площі 108 га по 20 культурам, хоча, незважаючи на високі показники, результати все одно були не втішними. Половина посівів, отриманих з харківських насіннєвих господарств була забракована, до того ж 1944 р. характеризувався малосприятливими метеорологічними умовами, які вплинули на урожайність; через не достатню забезпеченість робочою силою експериментальних господарств не у повній мірі були здійснені агротехнічні прийоми насіннєвих посівів. З подібними труднощами зіткнулись й інші селекційні інституції. Так, Носівська ДСС змогла забезпечити здачу супер-еліти лише на 73,5% від запланованих обсягів [636, С. 558]. Однак, чітко сплановані організаційні заходи Сектору науково-дослідних установ, пріоритетність забезпечення ДСС в налагоджені роботи вже наступний рік дали значний прорив у показниках. Наприклад, лише Носівська ДСС здала в Держфонд 124,8 т насіння еліти та 0,7 т насіння 1 репродукції. Такі показники були

досягнуті внаслідок покращення існуючої методики насіннєвої роботи зернових культур, конюшини, яке було засновано на принципах безперервного покращеного відбору, збагачення спадкової основи насінних рослин та відновлення їх на високому агротехнічному рівні [636, С. 562].

Вкрай погана була ситуація з насінництвом лугових трав, що напряму залежало від формування кормової бази тваринництва. Зокрема, інституції науково-дослідної мережі НКЗС УРСР володіли лише 120 ц насіння цих культур, 150 ц лугових незлакових трав, 55 ц конюшини разом з люцерною. Тому питання відновлення насінництва кормових трав неодноразово піднімалось директорами установ як рослинницької, так і тваринницької галузі, особливо гостро це звучало на засіданні Колегії НКЗС УРСР 29-30 серпня 1944 р. Були визначені окремі установи, які першочергово зайнялись даною тематикою: Бурівське болотне поле, Казаровицька НДС луківництва, Чернігівська обласна ДС тваринництва.

Відновлення зруйнованого сільського господарства вимагало впровадження у виробництво нових сортів сільськогосподарських культур, тому селекційний напрямок науково-дослідної роботи був одним з першочергових. Одним з перших спромігся відновити селекційні роботи УНДІ зернового господарства, який протягом 1944-1945 рр. працював над 9 злаковими культурам [673]. Вчені Всесоюзного селекційно-генетичний інституту відновлюючи діяльність закладу, на матеріалі привезеному з евакуації створили та у перші повоєнні роки передали у виробництво сорт озимої пшениці Одеська 16 (Ф. Г. Кириченко). П. Х. Гаркавий продовжив дослідження щодо вивчення природи ячменя-двуручки, що дозволило розширити уявлення про природу онтогенезу озимих та ярих культур. Вчений Обґрунтував методи підбору пар для схрещування, оцінки ячменю на фітозахворюваність та морозостійкість; запровадив у практику метод складних схрещувань.

Яскравий приклад відродження селекційної роботи демонструє діяльність Харківської ДСС. Після повернення колективу і матеріальної бази станції до Харкова, у 1946 р. з ВІРу та його відділень на Кубані, від Кам’яно-Степової станції до установи передано зразки світової колекції, що дозволило повноцінно розгорнути селекційну роботу у відділі селекції по 7 групам: озимій пшениці, озимому житу, ярій пшениці, ячменю та вівсу, круп’яним, бобовим культурам, соняшнику та кукурудзі. До того часу, зразків було настільки мало, що всі посіви проводили вручну. Однак, вже у 1945 р. було виведено сорт озимої

пшениці – Харківська 1/246, тривали роботи щодо сорту Зенітка, роботу з яким було завершено лише у 1947 р. (М. А. Голуб, В. І. Дідусь, Ф. Д. Герасимяк). Продовжено роботу з ярою пшеницею твердих сортів лінії Гордеіформе та м'яких – Люсценс (П. В. Кучумов, Е. Е. Ватуля). Зокрема, було успішно схрещено Гордєіформе 34-5129 з місцевими зразками пшениці твердої, що дало початок в майбутньому видатному сорту твердої ярої пшениці Харківська 46. Значні труднощі були з відновленням сорту пшениці м'якої Лютесценс 32-249, яка фактично так і не змогли відновити. Робота з ячменем велась на основі сортів 08/71, Ганна Лоосдорфська, 0353/133 та – 13862, залучивши зразки зі світової колекції від Краснокутської селекційної станції (Саратовська обл.) і Отрадо-Кубанської дослідної станції ВІРу. В результаті селекційної роботи було відновлено довоєнний сорт Ювілейний, Нутанс 353-Ж та розпочато роботи з сортом Харківський 306 (Т. І. Дмитрієва). Відновлено сорт вівса Харківський 0596 (Т. І. Дмитрієва). Продовжувались сортовипробування на покращення характеристик жита Харківське Петруське 194 та Харківське 282 (В. П. Пахомова). В результаті системної роботи станцією на 1946 р. було відновлено та районовано такі сорти власної селекції: пшениця м'яка озима – Ерітроспермум 917, Ферругінеум 1239, Мільтурум 120; жито озиме – Харьковское Петкусское 194; пшениця м'яка яра – Мильтурум 162; – ячмінь – Европеум 353/133, Нутанс 8/71, Юбилейный 1386; овес – Харьковский 596. На Державне сортовипробування було передано сорти: пшениця озима – Альбидум 30-9 (Новоюрьевка), Мильтурум 36-214 (Салют), Украинка Харьковская, Эритроспермум І/246, Мильтурум 26-471, Мильтурум 34-169, Эритроспермум 33-333, Мильтурум 26-1046; жито озиме – Харьковское 282; пшениця тверда яра – Гордеиформе 13-236, Гордеиформе 25-155; ячмінь – Нутанс 353-Ж., що в подальшому увійшли до генофонду лабораторії рослинних ресурсів створеного у 1956 р. Українського НДІ рослинництва, селекції та генетики (нині Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН), а також були передані у ВІР для поповнення світової колекції [633].

Серед дослідно-селекційних станцій успіхами у відновленні селекційної роботи могли пишатись Поліська та Лановецька ДСС мережі УНДІ соціалістичного землеробства (Київ). Так, вченими Поліської дослідної станції виведено сорт жита Поліський, районований для легких підзолистих ґрунтів зони Полісся, та передано у практичне виробництво Житомирської, Київської і Чернігівської областей. Виведено кращі сорти картоплі столово-технічного напряму; сорти люпину вузьколистого сидерального напряму, малоалкалоїдного

жовтого та безалкалоїдного вузьколистого [205, Арк. 87]. У цілому науковцями Поліської дослідної станції було виведено елітного посівного матеріалу: 9,0 т жита сорту Поліське, 0,9 т люпину малоалкалоїдного, 0,6 т безалкалоїдного, 4,5 т алкалоїдного, 32,8 т картоплі. Лановецька селекційно-дослідна станція зосередила свою увагу крім селекції зернових культур на покращенні сортів конюшини та інших бобових трав, що було вкрай необхідно для відновлення кормової бази тваринництва [143, Арк. 53].

Однак остаточне відновлення селекційного напрямку у більшості науково-дослідних установ аграрного спрямування відбулось лише наприкінці війни. Зокрема в УНДІ соціалістичного землеробства (Харків) значну увагу приділено селекції зернобобових – виведення брухусостійких форм гороху, селекції та насінництва нових технічних і кормових культур [197]. Однак, в цей час найбільшу увагу вченими зосереджено на культурі кок-сагизу. Як доповідала на засіданні Колегії НКЗС УРСР 29-30 серпня 1944 р. директор Інституту М. А. Ільїнська-Центилович, усі відділи інституту в своїй роботі були зосереджені на комплексному дослідженні цієї культури [677, Арк. 308]. В результаті було розроблено ефективний метод оцінки видової чистоти культури (М. А. Іллінська-Центилович) [198]. Успіхи дозволили провести науковцям установи серію виїзних науково-практичних семінарів з вирощування кок-сагизу та кульбаби для виробників низки областей, де у виробничих умовах перевірявся вказаний метод.

Науковцями Київської селекційної овоче-картопляної станції у Київській обл., відновленої у травні 1944 р., розвинені дослідження з селекції нових сортів овочевих культур: столової моркви і буряків, баштанних, капусти, томатів, картоплі; поліпшено існуючі сорти овоче-баштанних культур і картоплі [671, Арк. 135–137]. Вченими Харківської селекційної овоче-картопляної станції у Харківській обл., відновленої у грудні 1943 р., розширено дослідження з селекції томатів, огірків, цибулі, гарбузів, дині; удосконалено насінництво овоче-баштанних культур; зібрано повну колекцію сортів овочевих культур, виведених селекційними станціями СРСР і місцевих аборигенних, а також завезених сортів [671, Арк. 138].

Науковцями Сталінської, Одеської селекційних овоче-картопляних станцій розширено дослідження нових та поліпшено існуючі сорти овочевих культур: томатів, солодкого перцю, баклажанів, редиски, капусти, спаржевої квасолі, моркви та цибулі. Цінним виявилось поліпшення основних сортів картоплі, дослідження колекційного матеріалу, виведення нових сортів картоплі для умов Південного Степу

УРСР; удосконалення основних та виведення нових сортів кавунів, динь, огірків і гарбузів, встановлення ефективності вирощування різних видів та сортів гарбузових культур. Дніпропетровська селекційно-дослідна овоче-баштанна станція відновила селекцію овоче-баштанних культур і картоплі [144]. Науковцями Української науково-дослідної станції олійних культур виведено нові сорти та розширено насінництво олійних, зернових культур та багаторічних трав для умов Степу УРСР [492, Арк. 17].

Значних успіхів у насінництві та селекції у зазначений період досягли вчені Всесоюзного НДІ коноплі, який було перейменовано у Всесоюзний НДІ луб'яних культур. В зв'язку з військовими діями, окупацією більша частина сортовипробувальних пунктів на території УРСР була знищена. Державна комісія з сортовипробування технічних культур, використовуючи сільськогосподарські показники, районувала сорти конопель тільки у районах, які не були в окупації [685, Арк. 31]. У 1944 р. посіви цієї культури сортовим і місцевим покращеним насінням на території всієї країни становили лише 13% від загальної посівної площі. Проте завдяки наполегливій праці науковців вже до 1948 р. посіви конопель сортовими і місцевими покращеним насінням підвищились до 60% [538, Арк. 43]. Отже, головним завданням насіннєвої та селекційної роботи інституту було сприяння відновленню обсягів вирощування культури шляхом відродження насінництва, підвищення врожайності конопель і створення нової однодомної форми, придатної для механізованого збирання. Розроблений академіком М. М. Гришко сорт ОСО-72, районований у 1940 р. на 40 тис. га виявився нестійкий за даною ознакою [15]. Тому основна робота інституту зосереджувалась на створенні покращених одночасно дозріваючих форм (Є. С. Гуржій, Г. Й. Аринштейн). Виходячи з біологічних особливостей статевих типів і враховуючі невдачі з одночасно дозріваючими коноплями в якості головного статевого типу було вибрано однодомну фемінізовану плоскінь, свідомо знехтувавши тим, що ці рослини мають дрібніше насіння при меншій його масі. Переважаючими аргументами було те, що цей статевий тип найбільш стійкий за ознакою однодомності, а жіночі і чоловічі квітки його співпадають за термінами цвітіння [71, С. 22]. Крім того, увага вчених зосереджується на вирішенні проблеми збільшення урожайності волокна сортів середньоросійського типу за рахунок підвищення його вмісту в стеблах.

Упродовж 1944–1945 рр. вченими Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур та державних селекційних станцій

розширено масштаби міжсортової масової гібридизації; здійснено покращання існуючих місцевих сортів конопель шляхом відбору на продуктивність за прямими ознаками. Науковцями було виведено сорти конопель з одночасним дозріванням поськоні і матерки, однодомної та південних сортів; організовано спеціальні конопляні сівозміни; визначено стійкість конопель до низки хвороб [685, Арк. 31 зв.]. Вченими здійснено міжсортове схрещування у комбінації з багаторазовими непереривними масовими або фамільно-груповими відборами; отримано і використано у виробництві гібридне насіння з метою підвищення урожайності за високої скоростиглості [688]. Певні підсумки з цього напрямку були підведені вже у грудні 1948 р. на Всесоюзній нараді з селекції, насінництва і первинного оброблення конопель, яка проходила на базі інституту, де науковці надали дані сортовипробування, зробили висновки та розробили практичні рекомендації з районування нових сортів [538, Арк. 48]

Серед технічних культур в цей період активізується увага вчених на розробку більш продуктивних сортів льону-довгунця, де основною вимогою було отримання високоякісного волокна та насіння зі значною стійкістю проти фузаріозу та іржі, покращанням номерності довгого волокна та складу олії у насінні, поліпшенням біологічних особливостей [687, Арк. 15]. Здійснювалось господарське оцінювання кращих перспективних нових сортів льону-довгунця в колгоспах, розширюючи ці посіви у наступні роки з метою подальшої перевірки та розмноження сорту. Досягнення інституту щодо покращення цієї культури були відмічені пізніше, у 1948 р., коли відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР №3164 «О мерах по восстановлению и дальнейшему развитию льноводства и коноплеводства и улучшению дела первичной обработки льна-долгунца и конопли» за сприяння Міністерства сільського господарства СРСР у Всесоюзному науково-дослідному інституті льону у м. Торжок Калінінської області на початку грудня 1948 р. було проведено Всесоюзне засідання з селекції, насінництва і первинного обробітку льону-довгунця [664; 540]. На засіданні було вирішено завдання відбудови та подальшого розвитку льонарства, селекції та насінництва, організації сортовипробування і районування сортів льону-довгунця, а також первинного оброблення у колгоспах, де за приклад брали результати роботи ВНДІ луб’яних культур [507; 508].

Таким чином, упродовж 1943–1945 рр. вчені селекційно-дослідних установ НКЗС УРСР вирішували значні проблеми як у напрямі організаційно-господарського зміцнення науково-дослідної мережі, так

і щодо подальшого розвитку сільськогосподарської дослідної справи в УРСР. Науковцями вирішено проблеми ефективної селекції та насінництва сільськогосподарських культур та обґрунтовано технології раціонального їх застосування із врахуванням специфічних особливостей сортів у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР. Було розширено дослідження з селекції нових та удосконалення існуючих сортів зернових – озимих та ярих пшениці і ячменю, зернобобових – виведення брухусостійких форм гороху, технічних та кормових культур, багаторічних трав; овочевих культур (томатів, огірків, цибулі, гарбузів, столової моркви і буряків, капусти, картоплі); удосконалено насінництво овоче-баштанних культур (кавунів і динь, кок-сагизу тощо. Значних успіхів було досягнуто у селекційно-насіннєвій роботі щодо малопоширених технічних культур (кок-сагиз, льон-довгунець, конопля). Було розширено масштаби міжсортової масової гібридизації; здійснено покращання існуючих місцевих сортів шляхом відбору за продуктивністю; впроваджено у виробництво сорти нової селекції, які відрізнялись стійкістю проти хвороб та шкідників і значно перевищували показники попередніх селекційних сортів за урожайними та якісними показниками.

5.4. Відновлення науково-організаційного процесу в агромеліорації та механізації сільського господарства

У відбудовний період групу НД установ агромеліорації представляли: 1) УНДІ агролісомеліорації (м. Харків) і підпорядковані йому Цюрупинська НДС з освоєння пісків Нижнього Дніпра (м. Цюрупинськ), Маріупольська і Володимирська агролісомеліоративні дослідні станції, Партизанський агролісомеліоративний опорний пункт, Придеснянськийопорний пункт ерозії ґрунтів; 2) УНДІ гідротехніки та меліорації (м. Київ) з Брилівською НДС зрошення, Сумським, Панфильським, Борівським та Каменським на Дніпрі дослідними полями. Першочерговими завданнями цього напрямку сільськогосподарської дослідної справи було у короткі терміни розгорнути роботи з відновлення зруйнованих лісових полезахисних смуг, а також ставкових господарств і зрошуваного землеробства. Однак, саме ці установи були в числі найбільше постраждалих в наслідок військових дій та окупаційної політики. Зокрема, УНДІ агролісомеліорації не вдалось евакуювати, наукова документація інститут залишились в окупованому м. Харкові та була втрачена [550].

НД установа відновила своє функціонування лише з початком 1944 р., коли було призначено директором І. О. Яхонтова (з 21 березня 1944 р. – Б.І. Логінова) та відновлено штат інституту у кількості лише 5 чол. [72]. Вщент зруйновані були Володимирівська агролісомеліоративна дослідна станція та Придеснянський опорний пункт боротьби з ерозією ґрунтів [407, С. 3]. Крім того, полезахисні смуги опинились під загрозою знищення через відсутність належного догляду та неправильного вирубування [592, Арк. 1]. Протягом всього 1944 р. діяльність інституту була зосереджено лише відновленні матеріально-технічного стану мережі і тільки у жовтні 1944 р. затверджено тематичний план науково-дослідних робіт інституту щодо визначення чинників ерозійного руйнування ґрунту та шляхів боротьби з ними, встановлення ефективності захисного лісорозведення для різних ґрунтово-кліматичних умов УРСР [584, Арк. 4]. На початок 1945 р. в інституті працювало вже 19 чол., з яких – 9 наукових співробітників, у тому числі 2 доктори (К. Е. Собеневський, І. О. Яхонтов) та 3 кандидати наук (І. М. Лабунський, Б. І. Логінов, О. С. Савельєв) [8, Арк. 1–3]. Не дивлячись на нестачу приміщень, наукового та лабораторного обладнання, вченими було значно розширено та удосконалено науково-дослідні агролісомеліоративні роботи [585, Арк. 2], було удосконалено методики відновлення та виправлення полезахисних смуг, зруйнованих під час німецької окупації (Б.І. Логінов); удосконалено конструкції полезахисних смуг; підібрано та вирощено нові породи для полезахисних лісонасаджень та досліджено посівний та посадковий матеріал грецького горіха, сибірської модрини та бородавчастої берези (О.Ф. Скоробогатько); запроваджено відновлювальне вирубування у полезахисних лісових насадженнях (І.М. Лабунський), протиерозійні заходи на територіях з ґрунтовим покривом, порушеним у результаті воєнних дій (М.Д. Кобезський), розроблено ефективні заходи запобігання ерозійним процесам, способи відновлення лісових культур у колгоспних лісах, зруйнованих воєнними діями (І.О. Яхонтов); досліджено санітарний стан зруйнованих полезахисних смуг та розроблено заходи боротьби зі шкідниками (В.І. Дмитрієвський); організовано господарювання у штучних степових лісових масивах, пошкоджених під час німецької окупації (Л.Т. Устинівська) [465].

Науковцями з’ясовано ефективне лісорозведення порід: ясеня звичайного та фруктових дерев і кущів – груші, яблуні, аличі, абрикоса, скумпії, золотистої смородини, європейського бересклета. Для боротьби з ерозією ґрунту опрацьовано ефективне застосування посіву люцерни у сумішці з пажитницею та оптимальне загортання насіння. Поповнено

дендропарк новими видами деревних та чагарникових порід: трояндою сирійською, азалією звичайною, глодом, обліпихою, іргою. Опрацьовано ефективну агротехніку айви японської, мушмули звичайної, модрини сибірської, клена сріблястого та інших [586, Арк. 4]. Організовано агролісомеліоративні господарства із заготівлі районованого насіння; визначено ефективну агротехніку вирощування деревних порід та формування зооценозів на території, що піддавалась агролісомеліоративній дії; складено наукові рекомендації з розвитку лісових розплідників [587, Арк. 7]. Вченими удосконалено технічні креслення агролісомеліоративної машини ПІ-5, сконструйовано машини для збирання лісового насіння; розроблено систему заходів боротьби з мігруючими шкідниками у полезахисних лісонасадженнях; відображено специфіку колгоспних лісів [697, Арк. 1]. У зв'язку зі значним змінами агрорельєфу, який відбувся внаслідок військових дій вкрай актуальною постала тематика, пов'язана зі створенням стійких і продуктивних захисних протиерозійних насаджень. На Придеснянському опорному пункті боротьби з ерозією ґрунтів було зосереджено на цій проблематиці основну увагу: підбирались породи та агротехніка лісових і садових насаджень для змитих та розмитих земель; встановлено дію лісової та трав'яної рослинності на поверхневий стік і кольматаж продуктів змиву тощо [696, Арк. 4].

В умовах відбудовчого періоду першочерговим стало завдання відновлення збережених полезахисних лісосмуг, тому значну увагу зосереджено на розробленні способів вирубування, як догляду за полезахисними смугами. З їх застосуванням цього методу покращувались конструктивні особливості смуг, що забезпечувало посилення їх полезахисної дії та зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, покращувався ріст насаджень, розвиток крон, що сприяло довговічності насаджень, а отже зменшувались витрати на створення нових смуг [361, Арк. 10].

Таким чином, у відбудовний період вчені Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР вирішували значні проблеми як у напрямі організаційно-господарського зміцнення науково-дослідної мережі інституту, так і щодо подальшого розвитку досліджень у напрямі агролісомеліорації: розроблено заходи з ефективного відновлення полезахисних смуг, боротьби з ерозією ґрунтів, удосконалення розплідників, лісового господарства та захисту лісів.

Провідною установою, яка комплексно займалась проблемами агромеліорації був відновлений УНДІ гідротехніки і меліорації

НКЗС УРСР, який у травні 1944 р. переведено з м. Одеси до м. Києва [666, Арк. 174]. Це затверджувалось відповідно до «Положення про УНДІ гідротехніки та меліорації», затвердженому в серпні 1944 р. [636, С. 263–267]. Директором інституту був призначений С. М. Алпатьєв, який замінив С. В. Соколовського [636, С. 189–190]. Невідкладними завданнями постало: зібрання кадрів і устаткування, відновлення діяльності дослідної мережі, вирішення проблем службового приміщення (1944 р та перша половина 1945 р. інститут займав лише 2 кімнати Київського гідромеліоративного інституту) та житла для співробітників, переведення фахівців з м. Одеси [668, Арк. 55]. Лише наприкінці 1945 р. вдалось відремонтувати виділену для інституту окрему будівлю та розмістити окремі підрозділи, однак бібліотека, архів та ґрунтово-меліоративна лабораторія до кінця року так і не відновили діяльність. Одночасно з вирішенням організаційних проблем в інституті розпочато розроблення науково-дослідної тематики, яка забезпечувала якнайшвидшу ліквідацію наслідків окупації та відновлення зруйнованого водного господарства УРСР. Вже у 1945 р. в установі було затверджено структуру підрозділів у складі п'яти відділів: зрошення (в.о. керівника М. Я. Власов), осушення (М. О. Тюленєв, А. М. Янголь), гідротехніки (К. Ф. Срібний), сільськогосподарського водопостачання (В. А. Шкарупо), економіки (П. Т. Семко) і однієї лабораторії меліоративного ґрунтознавства (Є. Н. Пітулько). Наприкінці 1944 р. в інституті працювало 18 наукових співробітників, серед яких один доктор наук, два професори, шість кандидатів наук та один доцент. Вже через рік – із запланованих 76 посад було зайнято менше половини, 34, з яких 26 працювало в Києві, а 8 – в Одесі [229, С. 15, 21].

Упродовж 1944–1945 рр. вченими інституту під керівництвом С.М. Алпатьєва розроблено спрощені способи розрахунку та організації робіт для відновлення артезіанських свердловин і водопідйомників, ефективні способи освоєння торфових боліт, меліоративно-гідрологічні характеристики малих річок для комплексного їх використання. Відновлено одну дослідну станцію (Брилівська НДС зрошення), чотири дослідних поля (Сульське, Панфильське, Бурівське, Кам'янець-Дніпровське), укомплектовано їх керівництвом, науковим персоналом, необхідним обладнанням і матеріалами [488, Арк. 105]. Крім того, досвід 1945 р. вимагав збільшення кількості працюючих на ДС мережі інституту. Згідно обґрунтувань, розроблених М. О. Тюленєвим міністерством було збільшено штатний розпис Панфильського болотного дослідного поля з 10 до 26 співробітників, Сульського болотного поля з 13 до 21, Бурівського до 20 [62, С. 78]. Це забезпечило

розроблення та освоєння 75% орних земель, які були у розпорядженні дослідної мережі інституту, збільшити на 82 одиниці поголів'я тварин і надати істотну допомогу колгоспам УРСР.

В інституті збереглися і продовжили удосконалюватись основні напрями досліджень та методичні підходи, сформовані ще у довоєнні роки, проте тематичні плани були чітко підпорядковані завданням перспективного меліоративного та водогосподарського будівництва в УРСР. Адже, відступаючи окупанти знищили 80% осушувальної мережі УРСР, а це 1900 км каналів осушуваною площею 76 тис. га. та практично всі насосні установи [700]. Тому головним завданням галузі стало їх відновлення. В питаннях осушення перед інститутом були поставлені завдання, які стосувались норм та ступеня осушення для культур технічних, зернових, кормових, городніх, луко-пасовищних у комплексі з агротехнікою і удобренням; раціональні методи проектування осушувальних систем (відкритий і закритий дренаж) і регулювання водоприймачів; агрофізіологічні основи осушення; раціональна експлуатація осушувальних систем і споруд на них; механізація будівельно-меліоративних і експлуатаційних робіт; нових методів осушення та перспективного розвитку осушення в УРСР.

Для повної інтенсифікації процесу осушення виробництву було запропоновано використовувати кротовий дренаж, апробований ще до війни (М. О. Тюленєв), обгрунтовувались розрахунки ступеня осушення на торф'яних болотах УРСР (А. М. Янголь), рекомендувалось вирощування на осушений ґрунтах не тільки травосуміші, але й нові для таких умов сільськогосподарські культури – цукровий буряк, кок-сагиз, коноплі махорку. У дослідженні агротехніки сільськогосподарських культур на торфових ґрунтах вчені інституту тісно співпрацювали з науковцями агрономічного факультету Львівського політехнічного інституту та Сарненської дослідної станції з освоєння боліт, яку приєднали до мережі інституту лише у 1949 р. Так, у рецензії на роботу доцента Г. С. Кияка присвяченого цьому питанню професор М. О. Тюленєв зазначав, що західноукраїнський регіон, 90-95% якого становили мезотрофні торфовища (перехідні) для покращення показників урожайності вимагали виключно правильного застосування науково обґрунтованих заходів агротехніки [239, С. 3]. Загалом, дослідження західноукраїнського регіону з точки зору агромеліорації було серед пріоритетних тем інституту. Так само, як і проблеми зрошення території Бессарабії, де розглядались можливості використання з цією метою підземних вод.

З метою підвищення продуктивності землеробства і створення стійкого підґрунтя виробництва сільськогосподарської продукції незалежно від погодних умов було розширено площі поливних земель, основним чином шляхом будівництва великих державних зрошувальних систем. Перспективним був напрям вирощування на поливних землях нових культур – бавовнику та рису [229, С. 33]. Крім того, гостро стояла проблема використання шахтних вод на Донбасі. Вчені розробляли ефективні шляхи їх використання для відновлення овочевої бази в регіоні через зрошення культур в різних рельєфних умовах з урахуванням хімічного складу води [700]. Крім того, з метою покращення експлуатації зрошувальної системи вчені розробляли ефективні конструкції каналоочисників.

Проблема зрошення та осушення тісно пов'язана з вивченням меліоративного-гідрологічної характеристики малих річок. Тому у досліджуваний період вчені інституту звернули свою увагу на вивчення басейну р. Рось, Синява, Псел, Уж, Случ, Мурафа що дозволяло ефективніше розробити водогосподарську систему сільського господарства окремих регіонів.

Науковцями встановлено кращий спосіб залуження, який забезпечував літню безпокривну сівбу після вівса на зелений корм чи ранньої картоплі. Проте науково-дослідна робота з метою підвищення ефективності гідромеліоративних досліджень та освоєння культури боліт у Лісостепу УРСР потребувала розширення [204, Арк. 44]. Тому значну увагу в інституті було приділено розширенню конструкторських досліджень з розвитку механізації гідромеліоративних робіт, дренажу при осушенні, нових типів водопідйомників для зрошення і водозабезпечення, гідротехнічних споруд сільськогосподарського призначення, а також розробленню нових методів і техніки поливу, нормування зрошення та інших агромеліоративних робіт [488, Арк. 106].

В ході військових дій на території УРСР було зруйновано 70% ставкового господарства, що становило 7546 ставків площею 46 тис га. Його відбудова вимагала комплексної модернізації типових проектів колгоспних ставків. Для їх відновлення та будівництва нових гідротехнічних споруд в інституті продовжили дослідження та випробування ефективності замінників портланд-цементу. Вчені інституту удосконалили випробування у лабораторних та практичних умовах: гідравлічних розчинів із застосуванням цементуючих добавок, що знаходились у природних умовах (трепел, діатоміт, опока) та штучних (обпалена глина, бій цегли та черепиці, зола бурого вугілля), кальцинована глина (80–85% глини з додаванням 15–20% вапна),

пробуджений бетон з гранульованих доменних шлаків від виплавляння чавуну, кускових доменних, котельних шлаків, керамічного бою, подрібнених отверділих цегляних і змішаних розчинів [667]. Крім того, вчені покращували методики відбудови ставкового господарства.

Отже, УНДІ гідротехніки та меліорації, як провідна науково-дослідна установа в цій галузі сільськогосподарської дослідної справи за період 1944-1945 рр. вирішували не тільки задачі, пов'язані з організаційно-господарським відновленням робіт, але й отримали значні здобутки щодо розвитку досліджень у напрямі меліорації сільського господарства. Зокрема вченими інституту вирішено проблеми гідротехніки, зрошення та осушення земель, меліоративної гідрогеології, екології, утилізації стічних вод, механізації меліоративних робіт; корінних меліорацій солонців та солончаків; розроблено конструкції меліоративних систем і дощувальної техніки, систем сільськогосподарського водопостачання, технології збірного залізобетону, методи застосування полімерних матеріалів у меліоративному будівництві, автоматизації технологічних процесів водорозподілу в меліоративних системах; економіки та організації водно-меліоративних підприємств; оцінювання агрометеорологічних ресурсів та обґрунтування технологій раціонального їх застосування з врахуванням специфічних особливостей різних ґрунтово-кліматичних умов УРСР.

Проблема швидкого відновлення руйнованого сільського господарства УРСР першочергово вимагало від вчених розробки технічної модернізації сільськогосподарського виробництва. УНДІ механізації сільського господарства НКЗС УРСР було переведено до м. Києва, до мережі установи входили відповідні станції: с. Акимівка Запорізької області та у м. Харкові, створеній на харківській матеріально-технічній базі інституту [698, Арк. 2].

У відбудовний період наукові дослідження в інституті були спрямовані на створення технічних засобів для механізації трудомістких процесів у рослинництві та тваринництві. У тематичному плані інститут 1944 р. передбачалось дослідництво за 11 науковими темами під керівництвом професорів С.Л. Васильєва, М.І. Медведєва та кандидата наук Л.Г. Полякова [426, Арк. 1]. Першочерговими завданнями стали дослідження та розроблення машин для агрегатування з тракторами з метою вирішення проблем раціонального комплектування та використання машинно-тракторних агрегатів. Крім того, в інституті встановлювали ефективність роботи тракторів, тракторних зернових сівалок, їх уніфікації для вирішення проблем з ремонтом. На станції в

м. Харкові продовжили дослідження та випробування тракторних 24-рядних зернових сівалок, молотарок «МК-1100», проєктування повітряних млинів типу КМВ-10 та повітряного насосного устаткування для колгоспів УРСР [460]. Акимівська ДС мала звужену проблему в цьому напрямку: розробка та випробування зернозбиральних машин, що відповідали б умовам збору урожаю в умовах степової частини УРСР [636, С. 444–445].

Значні досягнення в напрямку заміни дизельного палива на природній газ, які були зроблені вченими під час перебування інституту в евакуації, знайшли своє продовження у відбудовний період. Зокрема, розробкою та випробуванням агрегатів для використання природного газу в сільськогосподарській енергетиці займалась Акимівська ДС механізації, адже установа розміщувалась на території Приазов'я, де знаходились значні поклади цього палива. Перед вченими стояло завдання перевести трактор СХТЗ-НАТИ повністю на газове паливо (В.В. Заморський). Протягом 1944-1945 рр. було лише розпочато роботи: виготовлено апаратуру для газового палива безпосередньо для цієї моделі, проведено його обкатку стенд для лабораторного випробування та часткове тяглове динамометрування [636, С. 610–613]. Продовжувались розпочаті в умовах евакуації досліди щодо ефективного використання метану для цілей газового зварювання як замінника ацетилену, випробовувалась сконструйована апаратура для застосування природних газів, зарядна станція, встановлено техніко-економічні показники при роботі на газі.

Велике значення в інституті приділено випробуванню тракторів «С-65», «СХТЗ», «С-60», «У-1», «У-2», «СТ-65» та визначенню удосконалення їх комплектувальних деталей. Зокрема рекомендовано розроблення економних двигунів рідкого палива (дизельних двигунів) та двигунів для місцевих видів палива(солома, торф, буре вугілля, дрова, відходи первинної переробки сільськогосподарської продукції.); колісних тракторів на балонах для міжрядного обробітку ґрунту [207, Арк. 18-19]. Значну увагу приділяли випробуванню снопов'язалок «ТВ-1» і «Ланц», за якого встановлено ефективність роботи снопов'язалки «ТВ-1», розробленої вченими інституту [444, Арк. 16–17]. У виконанні досліджень брали участь А.О. Василенко, П.М. Василенко, які згодом були обрані академіками, П.І. Андрусенко, В.К. Заморський, М.І. Медвєдєв, О.О. Омельченко та інші відомі вчені.

Новим напрямком робіт цей період стало вивчення трофейної техніки та підготовка технічної документації для виробництва запасних частин до американських тракторів Мак-Кормік-Дирінг W-9, W-6,

Фармол Н і Катерпілер Д-4», дослідження зносу, визначення ремонтних допусків і посадок та розроблення технології ремонту основних деталей американських тракторів та виробітку та витрат пального [380]. Для цього створювались в колгоспах опорні пункти по випробуванню тракторів у виробничих умовах (6 – у Харківській, 9 – Дніпропетровській та по одній в Запорізькій та Херсонській областях).

У лабораторії тракторовикористання інституту вирішували проблему раціонального використання машинно-тракторного парку в МТС. Науковцями опрацьовано заходи підвищення продуктивності машинно-тракторного парку МТС, зменшення витрат палива і встановлено раціональне використання тракторних агрегатів [574, Арк. 4]. Результати своєї роботи вчені інститут продемонстрували на курсах підготовки трактористів, бригадирів тракторних бригад і механіків, організованих наприкінці 1943 р., які проводились з метою створення резерву механізаторів для МТС УРСР [494].

Через те, що на визволеній від німецьких загарбників території УРСР ремонт тракторів відбувався в умовах значної нестачі запасних частин та інструментів, вирішенню проблеми якнайшвидшого відновлення ремонтної бази і реставрації дефіцитних деталей надавали важливе значення [698, Арк. 1 зв.]. Вченими лабораторії тракторовикористання інституту було успішно виконано заплановану тему з проектування безтрубчастого радіатора до колісних тракторів СГТЗ, що забезпечувало значну економію кольорових металів та здешевлення ремонту радіатора. Науковці лабораторії тракторовикористання інституту вирішували проблему ефективної заміни кольорових металів і легованих сталей при ремонті тракторів та сільськогосподарських машин» [574, Арк. 5]. Важливим було те, що при ремонті тракторів і сільськогосподарських машин частина деталей, виконаних з кольорових металів та легованих сталей, без шкоди для надійної роботи механізмів могла бути замінена менш дефіцитними металами – чавуном, вуглецевою сталлю.

У лабораторії ґрунтообробних та посівних машин інституту вирішували проблему визначення ефективної системи організації процесу збирання та посіву сільськогосподарських культур: міжрядкового посіву, обробітку та збирання коренів цукрових буряків і кок-сагизу, удосконалення техніки посіву цукрових буряків і кок-сагизу гніздовим способом. Крім науково-дослідних робіт, затверджених до виконання у тематичному плані інституту, вчені виконували дослідження за дорученням НКЗС СРСР, РНК УРСР і НКЗС УРСР. Зокрема за темами: «Створення конструкцій транспортних засобів для

сільського господарства (вози на кулькових і роликових підшипниках)»; «Випробування бурякоочисної фрезерної машини»; «Випробування віялки «Колгоспниця» конструкції Коралова»; «Випробування локомобілів сільськогосподарського типу» [636, С. 610–612].

Отже, упродовж 1943–1945 рр. вчені УНДІ механізації сільського господарства НКЗС УРСР опрацьовували технічне спрощення конструкцій посівних, збиральних та зерноочисних машин з одночасним підвищенням їх продуктивності, розробляли ефективну систему заходів з економічного використання паливно-мастильних матеріалів; підготовку технічної характеристики трофейних зразків сільськогосподарських машин і двигунів на предмет їх використання; широке впровадження у виробництво позитивних наслідків випробувань сільськогосподарських машин та знарядь вітчизняного виробництва.

Проблемами механізації у відповідному відділі УНДІ соціалістичного землеробства. Основна увага вчених була зосереджена на розробці спеціальних культиваторів для ефективного міжрядного обробітку технічних і просапних культур [300, Арк. 10]. Відділ механізації ВНДІ цукрових буряків удосконалював процес посадки цукрових буряків шляхом впровадження розробленої конструкції машин, що працювали на тязі від трактора з демультиплікатором та без нього. Досліджено та випробувано нові бурякові сіялки і апарати дистанційного та пунктирного посіву цукрових буряків, а також випробування нових бурякозбиральних машин і нових валково-рядкових способів їх збирання та очищення. Вченими удосконалено механізацію процесів міжрядкового обробітку і підживлення цукрових буряків, а також ефективного внесення основного удобрення [117, Арк. 139-141].

Таким чином, науково-дослідна робота в галузі механізації здійснювалась за науковими темами, що вирішували значні проблеми механізації для розвитку перспективного сільськогосподарського виробництва у країні.

5.5. Розвиток галузей плодівництва, виноградарства і виноробства

Ключовим завданням щодо відбудови плодово-ягідного напрямку сільського господарства було відновлення плодових насаджень, ягідників та виноградників, які було зруйновано в наслідок військового

протистояння на території УРСР. Провідна інституція, яка відповідала за наукове забезпечення галузі, УНДІ плодівництва НКЗС УРСР, відновив свою роботу у листопаді 1943 р., поступово відновлюючи свою мережу: Мліївську, Мелітопільську, НДС плодівництва, 3 опорні пункти (Краснокутський,Ямський, Воздвиженський). Однак, експериментальна та матеріальна база інституції була у вкрай незадовільному стані: повністю зруйновано експериментальне господарство, знищені всі досліди лабораторії фізіології, агрометереології, ентомології, товарних якостей і технології, відділу агротехніки, а також селекції з спрямованого виховання отриманих з насіння гібридів із застосуванням рослинного ментору, вегетаційної гібридизації, різних термінів посіву, відбору для розмноження живців. Відступаючими німецькими військами знищена значна частина колекційних насаджень, до двох третіх рослин значного гібридного фонду плодово-ягідних рослин, всі маточники карликових підщеп, ягідних культур, спеціальні насадження з агротехніки, агрохімії, агрометеорології і агрофізіології. Всі насадження у кварталах насіннєвих порід сортовипробувального саду знищені повністю. Частина дослідних і виробничих насаджень, яка збереглась, внаслідок відсутності елементарного догляду за ними і хижацького використання була доведена до повного пригноблення і сильно запущена. Німецькими окупантами була розграбована та повністю знищена наукова документація: звіти, фото, таблиці, плани, попередні записи тощо. Знищені результати наукових досліджень з виготовлення сидрів і встановлення хибності плодів. Викрадено більше 3 тис. книг з наукової бібліотеки інституту. За неповними розрахунками, збитки за матеріалами цінностями, які спричинили німецькі окупанти, становили понад 3 млн руб. Збитки експериментальній роботі неможливо було оцінити у грошовому вимірі [306, Арк. 2-3]. У 1944 р. було відновлено роботу у відділах агротехніки, селекції, захисту рослин та у лабораторіях агрохімії та технології інституту, у 1945 р. – у лабораторіях фізіології та агрометеорології, а також ентомології.

За постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про відновлення садів та ягідників в колгоспах та радгоспах областей, звільнених від німецької окупації» від 14 березня 1944 р., на інститут було покладено завдання по розробці плану по комплексній відбудові плодово-ягідного напрямку сільського господарства, що стало основою тематичного плану на 1944-1945 рр. [471, Арк. 19]. Для цього при інституті відновлювалось функціонування Республіканської Державної Комісії по сортовипробуванню плодоягідних культур при НКЗС УРСР з мережею сортовипробувальних пунктів Лівобережної України (14). Головою

Комісії призначено відомого селекціонера, кандидата біологічних наук, М. О. Зеленського [384]. Одночасно відновлюється діяльність Державної Інспекції по апробації плодово-ягідних культур (А. Серидко), яка контролювала вирощування посадкового матеріалу в 132 розсадниках по областям. З метою реалізації поставлених завдань УНДІ плодівництва у травні-липні 1944 рр. провів низку курсів для апробаторів по ягідним та плодовим культурам, розроблено систему заохочень для активізації роботи місцевих агрономів щодо відновлення колгоспних садків [389]. При Мліївській НДС плодівницва з березня 1945 р. почала діяти міжобласна однорічна практична школа плодівництва з набором у 100 чол, яка обслуговувала Київську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську області [382].

Під керівництвом кандидатів наук М.Ю. Гущина (директор інституту), І.М. Ковтуна, В.С. Михайловського, М.К. Полякова М.П. Тарасенка розроблено матеріали інвентаризації садів УРСР; здійснено обстеження стану садівництва в колгоспах та радгоспах у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР; розроблено основні організаційні і агротехнічні заходи з відновлення садівництва та плодівництва в УРСР. Адже, впродовж 3 років в колгоспних садках не проводились агротехнічні заходи, підрізка, тому першочергово вчені розробляли конкретні заходи щодо відновлення системи обробки та удобрення ґрунтів садків, виправлення форм крон дерев та кущів ягідників, нормування суцвіть на отримання щорічних високих урожаїв яблуні; дослідженням біохімічних процесів, пов'язаних з ефективним плодоношенням яблуні; агротехніки передсадивного обробітку ґрунту для саду; термінів, видів, норм і способів внесення добрив на суничних насадженнях; (А. А. Романіка, О.М. Вербов, І.Л. Герун, М.Ю. Гущин, І.М. Ковтун, І.А. Коломієць, М.П. Тарасенко) [306, Арк. 4-6]. Нагально потребою галузі було відновлено сівозмін для плодових розплідників, порушених в ході військових дій. Крім того, уточнювався стандартний сортимент для східних регіонів УРСР та розроблялися стандарти для західноукраїнських областей. З цією метою згідно наказу НКЗС УРСР від 21 жовтня 1944 р. при інституті створювалась Комісія, яка мала розробити порідно-сортове районування плодово-ягідних культур (М. Ю. Гущин, М. П. Тарасенко, М. О. Зеленський, Є. Ф. Дем'янець, А. Серидько).

Під керівництвом С.Х. Дуки, М.О. Зеленського, К.Ф. Ігнатової, І.М. Ковтуна, В.М. Лозового, А.П. Родіонова продовжено роботу щодо селекції нових високоякісних сортів яблуні та груші; кісточкових: персика, абрикоса; ягідників: суниці, полуниці, малини, аґрусу;

опрацювання вирощування елітного садивного матеріалу. Селекцією ранньостиглих сортів овочевих культур продовжували займатись С. А. Добровіцька та Л.Д. Супрун. І. І. Галаган, М.О. Шилкіна розробляли способи боротьби з американською борошнистою росою аґрусу, досліджено чинники прояву чумацького блиску у плодових дерев, встановлено ефективність фунгіцидів у боротьбі з хворобами плодів та листків чорної смородини: плямистості та іржі [306, Арк. 14–21, 23, 29, 32]. Д. І. Вовченко, В. С. Михайловський розробляли заходи боротьби з буруватістю листків груші [471, Арк. 181].

Таким чином, першочергові завдання плодово-ягідного напрямку сільського господарства вимагали від УНДІ плодівництва розробки ефективних заходів по відновленню плодово-ягідних насаджень у колгоспах та радгоспах республіки, які постраждали внаслідок військових дій та окупації; опрацювання агротехнічних заходів, які забезпечували високі щорічні врожаї плодово-ягідних культур; виведення нових високоякісних сортів; удосконалення способів боротьби з хворобами та шкідниками; розроблення методики сортовипробування плодових культур, оновлення їх сортименту для різних регіонів УРСР.

З подібними завданнями зітнулась виноградно-виноробна галузь сільського господарства. За роки окупації в УРСР особливо постраждали насадження маточників підщепних лоз, які у більшості випадків були перетворені на випаси для худоби та сінокоси. У цілому загинуло 24,8 тис. га виноградників і близько 350 га маточників підщепних лоз. Вже у 1945 р. вцілілі насадження виноградників на 77,6 тис. га були сильно проріджені і запущені, тому в перші післявоєнні роки вони забезпечували вкрай низькі урожаї. Навіть у спеціалізованих виноградарських радгоспах середня урожайність становила 0,98 т/га. На 669 га маточників підщепних лоз, що збереглися, у 1945 р. після п’ятирічної перерви вперше зорали ґрунт у міжряддях [363, С. 25].

Надаючи великого значення вирішенню проблеми відновлення та подальшого розвитку виноградарства і виноробства, урядом УРСР було прийнято низку спеціальних постанов, які базувались на визначеному та затвердженому ще у 1939 р. плані закладки виноградників та спеціалізації основних виноградних районів СРСР. Згідно постанови РНК СРСР і ЦКП(б) У від 27 червня 1944 р. «Про відновлення та подальший розвиток виноградарства та виноробства в УРСР» затверджувались заходи і терміни приведення в ефективний

агротехнічний стан запущених виноградних насаджень, передбачено значне розширення в УРСР площ під високоякісними сортами винограду у Вінницькій, Ворошиловградській (нині – Луганська), Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Сталінській, Херсонській областях. В зв'язку з цим УНДІ виноградарства та виноробства ім. В.Є. Таїрова, як провідної науково-дослідної інституції в цьому напрямку, переводилось у відання Наркомату харчової промисловості УРСР, який опікувався виноградниками радгоспів та колгоспів республіки, виноробною галуззю. Однак, плани так і залишились не реалізованими [493]. В зв'язку з цим, для вивчення проблем виноградарства НКЗС УРСР в грудні 1944 р. розширює напрямки роботи Цюрупинської НДС з освоєння пісків нижнього Дніпра, де виокремлює відповідний відділ з секціями: агротехніки, селекції та сортовивчення, розсадниківства та технологічною лабораторією [534]. Крім того, при станції організовуються 6 опорних пункти (2 в районах кореневласних та 4 – прищеплених виноградників), а НК харчової промисловості УРСР виділив для випробувальних робіт земельну ділянку (316,7 га) під експериментальну базу установи. Вже у наступні роки станція зобов'язана була закласти дослідних виноградників на площі 30 га за 20 сортами. Таким чином, в системі НКЗС УРСР була організована спеціальна НДС, Цюрупинська НДС з виноградарства та освоєння Дніпровських пісків (назва з березня 1945 р.), яка спеціалізувалась на розробці наукових засад ведення виноградарства та виноробства в Україні, адже на неї покладались завдання по агротехнічному керівництву колгоспним и виноградними розсадниками в усіх областях УРСР.

У досліджуваний період вчені УНДІ виноградарства і виноробства продовжуючи тематику довоєнних років (проблеми спеціалізації виноградно-виноробних районів, встановлення ефективності виробництва винограду високої якості та продуктів його перероблення), основний акцент змістили на відновлювальних роботах, що супроводжувались заходами з реконструкції старих виноградників, розширенню площ винограду в радгоспах і організації нових виноградарських радгоспів. Вже у 1948 р. кількість виноградарських радгоспів зросла до 224 з площею виноградників 29,4 тис. га, у порівнянні з 1940 р., коли радгоспів було 146 з площею виноградників 22,0 тис. га [446, Арк. 5].

Упродовж 1945–1946 рр. співробітниками інституту були детально обстежені насадження маточників підщепних лоз у радгоспах і колгоспах Одеської, Херсонської і Миколаївської областей та виявлено

470 га, що підлягали відновленню. У результаті обстежень були розроблені заходи з відновлення кущів на маточниках підщепних лоз стосовно кожного господарства зазначених областей. Для виділення нових площ під виноградні насадження було розроблено методику обстеження природно-історичних і ґрунтових умов радгоспів у виноградно-виноробних районах УРСР, затверджену Вченою радою інституту. Обстеження здійснювалось з метою вибору під виноградні насадження площ земель, які забезпечували отримання високоякісних марочних вин і шампанських виноматеріалів, а також визначення перспективних можливостей розширення площ виноградників для радгоспів у спеціалізованих районах УРСР [446, Арк. 1а-2].

У 1945 р. співробітниками розроблено заходи підвищення урожайності маловрожайних сортів винограду в умовах УРСР. Встановлено, що найвищий відсоток розвинених глазків винограду сорту Рислінг отримували із підрізанням його на сучки. У сорту Каберне Совіньйон відсоток розвинених глазків також підвищувався у варіантах з підрізанням на довгі стрілки і особливо – на сучки. Це пов'язувалось зі змінами умов живлення за різних способів підрізання винограду. Вченими визначено, що найбільшу кількість плодоносних пагонів винограду отримали у неудобрених варіантах з коротшим підрізанням, які у сорту Рислінг становили 86%, у сорту Каберне Совіньйон – 77%. Таке підвищення урожайності відбувалось за рахунок збільшення кількості розвинених і плодоносних пагонів [447, Арк. 7–9]

Досліджувались особливості агротехніки виноградарства у виноградно-виноробних районах УРСР, зокрема ефективність застосування агротехнічного комплексу із внесенням мінеральних добрив, що досліджувалось на виноградниках сорту Шасла Доре і Мускат, як найбільш поширених [447, Арк. 49–58]. Вченими визначено, що глибоке весняне розпушування ґрунту забезпечувало збереження вологи у ґрунті та кращий розвиток виноградних кущів. Водночас виноградна лоза не припиняла вегетацію із зниженням вологості ґрунту, при цьому значною мірою обмежуючи ріст і плодоношення. Опрацьовувались агротехнічні заходи (закривання пагонів винограду) із захисту виноградних насаджень від дії зимових заморозків в умовах північних районів УРСР. Зокрема закривання шаром землі 25 см і 35 см, а також комбіноване закривання землею разом із соломою. Важливим було дослідження різних термінів закривання пагонів: одразу після перших заморозків, що пошкодили листя; через 10 днів після цього варіанту; через 20 днів. Навесні після відкривання кущів здійснювався облік ступеня пошкодження кущів за критеріями: пошкодження глазків,

однорічних пагонів, коренів на різній глибині та облік загиблих кущів; і встановлено, що глазки однорічних кущів були значно пошкоджені морозом ще до закривання винограднику. Однорічні пагони постраждали меншою мірою – при комбінованому закриванні було пошкоджено лише 33% пагонів, при закриванні шаром землі на 35 см – 40%, на 25 см – 57%. Комбіноване закривання землею з соломою та більш глибоке закривання шаром землі на 35 см значною мірою оберігало корені кущів від пошкодження морозом [447, Арк. 33]. Цюрупинська НДС спеціалізувалась на вивченні застосування добрив на піщаних ґрунтах. Зокрема, за дворічний термін дослідної роботи було встановлено значну ефективність мінеральних добрив, порівнюючи з органічними (збільшення врожаю на 50% на противагу 20% при використанні гною.)

За темою «Покращання існуючого стандартного сортименту і виведення нових сортів винограду» у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР випробувано кращі сорти винограду інших виноградних районів СРСР; виведено нові цінні столові і технічні сорти винограду та підщеп шляхом гібридизації [447, Арк. 122–123]. Вченими удосконалено сорти винограду клонової селекції [447, Арк. 155–156]. За виноградом сорту Рислінг відібрано високоврожайні клони, які не страждали малоплідцям, осипанням цвіту і горошенням ягід. За виноградом сортів Сенсо і Мускат Гамбурзький здійснювали селекцію у напрямі відбору високоврожайних клонів з одночасно дозріваючими ягодами у гроні та гронами на кущі. За виноградом сорту Карабурну здійснювали відбір високоврожайних кущів з рихлими гронами і довгими ягодами. Результати своєї діяльності вчені продемонстрували на курсах агрономів-апробаторів, які були організовані НКЗС УРСР у червні 1944 р. та охопили 796 чол. Ними було обстежено насаджень виноградників на площі 3055 га [636, С. 238–239].

Визначено найкраще формування виноградних кущів для різних районів виноградарства УРСР. Так, Цюрупинська НДС звітувала про більш якісніший врожай в умовах установи при зімкнутій кроні. Проводилось випробування різних препаратів для боротьбі з шкідниками винограду. Зокрема використання отрути ДДТ позитивного результату не отримали. Вченими розроблено хімічних метод вибраковування фузаріозних живців. Встановлено, що зараження виноградної лози фузаріозом відбувалось не у всі пори року, а тільки після закінчення періоду вегетації, що пояснювалось станом внутрішніх біохімічних процесів, які підживлювали рослину. Зокрема у період вегетації здорового куща, коли в ньому здійснюється значне

нагромадження пластичних речовин, інфекція Fusarium, яку вводили штучним шляхом, не приживалась. Відповідно у такому стані виноградні рослини можна вважати практично стійкими проти зараження зазначеною хворобою. З порушенням балансу між процесами асиміляції і дисиміляції, коли надходження поживних речовин у живці припинялось, а втрати їх за рахунок окислення призводили до певної міри виснаження всієї рослини, у такому стані виноградна лоза легко вражалась Fusarium [446, Арк. 160].

Виконано виробничу перевірку розробленого співробітниками інституту комплексу агротехнічних заходів, що забезпечували значне підвищення виходу щеплених виноградних саджанців із шкілки. Зокрема, основні вимоги розробленого комплексу зводились до того, щоб щеплення до висадження у шкілку мали б круговий калус на підщепі та прищепі, були достатньо міцно спаяні калусовими масами, в яких виявлялися навіть зачатки зростання і висаджувались у шкілку з достатнім запасом пластичних матеріалів. Цього досягали тим, що для щеплень використовували тільки цілком дозрілі підщепні живці [446, Арк. 127].

В зв'язку із масштабністю відновлюваних робіт у виноградарській галузі, значна увага науковців зосереджувалась на покращені знарядь з обробітку внесення мінеральних добрив і підживлення виноградників. Зокрема, у виробництво рекомендували культиватор «ВУМ-60» (конструкція Всесоюзного науково-дослідного інституту виноградарства) як універсальне знаряддя та «ВК» (конструкції УНДІ виноградарства) як кінно-тракторний культиватор полегшеного та спрощеного типу [448, Арк. 7]. Подібні висновки стосувались удобрювачів «ВУМ-60» та «ПМ».

Таким чином, в галузі виноградарства та виноробства у досліджуваний період велику увагу приділено впорядковуванню старих виноградників, розширенню площ винограду в радгоспах і організації нових виноградарських радгоспів, розробленню комплексу агротехнічних заходів, які забезпечували значне підвищення виходу щеплених виноградних саджанців із шкілки, захисту виноградних насаджень від дії зимових заморозків у північних районах, опрацюванню комплексу ефективного внесення мінеральних добрив, конструюванню та випробуванню знарядь для внесення мінеральних добрив і підживлення виноградників тощо. Велике значення надавали покращанню існуючого стандартного сортименту і виведенню нових сортів винограду у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР, удосконаленню сортів винограду клонової селекції.

5.6. Наукове підґрунтя відбудовних процесів у тваринництві

Після визволення території УРСР від окупантів тваринницька галузь знаходилась у критичному стані, адже не тільки зменшилось поголів'я (на 36% ВРХ, 80% свині, 57,5% вівці та кози, 61,5% коні) [513], знищено його матеріально-технічну базу (будівлі ферм, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів), але й фактично зруйновано племінну справу УРСР. Унаслідок евакуації в 1941–1942 рр. та масових акцій окупантів по знищенню, заготівлі та вивезенню худоби до Німеччини породистому поголів'ю було завдано величезної шкоди. Кількість племінного поголів'я на 1945 р становила по ВРХ 29% від довоєнного, свиням – 28%, вівцям та козам – 32%. У більшості (з 21) дерплемрозплідників (далі ДПР) було знищено поголів'я у значних обсягах. Так, в районах діяльності Вальківського ДПР ВРХ, Ново-Георгіївського ДПР овець, Полтавського ДПР свиней не лишилось жодної ферми. Подібна ситуація зафіксована на племінних фермах колгоспів Миргородського ДПР рябої миргородської породи свиней, Кобилянському ДПР сокільських овець [228]. Значне скорочення було й плідників: бугаїв – 22,4%, кнурів – 12,2%, баранів – 11,5% від довоєнного рівня [483, С. 334]. Крім того, було знищено документацію на племінних тварин. З метою відновлення племінні книги вченими провідних НДУ в галузі тваринництва було ініційовано оновлення документації, де у племінні книги згідно розпорядження РНК СРСР від 8 січня 1945 р. були введені спеціальні розділи для запису високопродуктивних метисів кровності від 1 і вище, які мали дані про походження, продуктивність, що відповідало вимогам, встановленим для чистопорідної худоби відповідних порід. У спеціальні розділи фіксувались тварини із загубленими даними про походження, а їх кровність визначалась спеціальними зоотехнічними комісіями [441].

Основним джерелом відновлення та збільшення поголів'я худоби стало його поповнення за рахунок приплоду та контрактації молодняку, якою в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства. Поповнення поголів'я відбувалось також за рахунок трофейних поставок. Збільшення породистого поголів'я вирішувалось у досліджуваний період за рахунок реевакуації племінної худоби. Так, співробітники ВНДІ гібридизації та акліматизації сільськогосподарських тварин (Асканія-Нова) змогли повернути 5 тис. голів породистих овець, 300 голів свиней української степової породи. Реевакуювали вивезене поголів'я Градизький (Полтавська обл.), Молочанський, Лебединський (Сумська обл.), Полтавський,

Кобиляцький (Полтавська обл.), Мелітопольський (Запорізька обл.) ДПР. Загалом на 1944-1945 рр. відновлено роботу 28 дерплемрозплідників, поновили свою діяльність племінні колгоспні ферми та парувальні пункти. Однак, не зважаючи на ефективні кількісні показники відновлення племінної справи до кінця війни відчувалась гостра нестача порідної худоби (бугаїв лише 67,3%, кнурів – 76,7%, баранів – 58,4%).

Однією з нагальних потреб у відновленні тваринництва була організація кормової бази, яка за період окупації сильно постраждала: площі під багаторічними травами були незначними, а стан угідь – незадовільним (зрідженість та забур'яненість). Так, наприклад, у звільнених в 1943 р. лівобережних областях кормовими культурами було засіяно всього 20% площ від довоєнного рівня 1940 р.. Ситуація до того ж ускладнювалась знищенням насінництва кормових культур [636, С. 10].

Виходячи з потреб галузі для науково-дослідних установ тваринницького напрямку першочерговими стояли завдання розробки методів та способів інтенсивного відновлення стада продуктивної та робочої худоби на основі біотехнологічних методів, вирішити проблеми раціоналізації годівлі в умовах нестачі кормів; втілити в практику сільськогосподарського виробництва основні досягнення у боротьбі з епізоотіями та різними хворобами сільськогосподарських тварин і птиці, домогтися швидкої ліквідації осередків захворювань, залишених після німецької окупації; опрацювати систему заходів для розвитку в колгоспах дрібного тваринництва, бджільництва та рибництва [292, Арк. 369].

На початку 1944 р. в УНДІ тваринництва НКЗС УРСР, який повернувся з евакуації, було відновлено діяльність 7 відділів (ВРХ, свинарства, конярства, вівчарства, бджільництва та шовківництва, годівлі і фізіології сільськогосподарських тварин, економіки) та 3 лабораторії (штучного осіменіння, рибництва, біохімії). З 1945 р. напрямки науково-дослідної роботи було розширено, в наслідок чого було утворено нові відділи: дрібного тваринництва і механізації тваринництва [739]. Здійснено значну роботу з відновлення експериментальної бази «Українка», де у 1945 р. виконували роботу з укомплектування племінного стада: великої рогатої худоби – до 350, свиней – до 350, овець – до 546 голів, організовано кролеферму на 200 голів, птахоферму – на 250 курей-несучок і пасіку – на 180 бджолосімей, яких до війни не було [456, Арк. 3а].

Головне завдання інституції стояло в налагодженні організаційно-зоотехнічної і племінної роботу зі збереження, відновлення та покращання якостей племінних стад ВРХ (симентальська, червона степова, білоголова українська, сіра українська, швіцька й ольденбурзька породи), свиней (української степової, великої білої, миргородської порід), овець сокольської породи. Досліджено ефективність поглинальної метизації місцевої худоби симентальською породою у зв'язку з генерацією, розведення метисів 3–4 генерації з метою консолідації бажаних господарсько-цінних ознак (І.А. Зозуля). Вченими встановлено, що метизація місцевої худоби симентальською породою в УРСР забезпечила у порівнянні з покращеною худобою підвищення їх господарської ефективності на основі збільшення живої ваги від 7% до 17%, надоїв – з 9% до 46% у залежності від частки спадковості симентальської породи. Досліджено продуктивні і племінні якості збереженої худоби швіцької породи у районі діяльності Лебединського державного племінного розплідника, виведено групи метисів швіцької породи з підвищеною жирномолочністю, розроблено об'єктивні методи їх екстер'єрного оцінювання (О.Є. Яценко). У результаті виконання наукових досліджень за два роки відновлювального періоду поголів'я метисів швіцької породи в районі діяльності Лебединського державного племінного розплідника збільшилось на 71% у порівнянні з 1943 р. [746].

Вчені Всесоюзного НДІ гібридизації та акліматизації тварин (Асканія-Нова) у відбудовний період продовжили роботу по виведенню нового породного типу молочно-м'ясної худоби на основі відтворювального схрещування червоної-степової з молочними шортгорнами. Збережене ядро шортгорнізованої аксанійської худоби стало основою для продовження дослідної роботи в цьому напрямку [124].

В зв'язку з втратою документації на племінних тварин актуальним було розроблення інструкцій бонітування племінних тварин. На прикладі стада ВРХ сірої української породи племінного радгоспу «Поливанівка», Градіжському ДПР Г.В. Цапенком оброблено матеріали бонітування за основними господарсько-цінними ознаками – екстер'єром, живою масою, молочною продуктивністю і жирномолочністю. Удосконалення стада здійснювали шляхом внутрішнього породного методу розведення тварин за лініями. Відпрацьовано методику бонітування червоної степової худоби, яку проводив Я.І. Первак у районах діяльності Молочанського і Сталінського ДПР. У колгоспних фермах виявлені бугаї-плідники та

корови з походженням від відомих родоначальників, що діяли у довоєнний час. Здійснено обстеження 13 колгоспів Київської та Харківської областей, які отримали трофейних тварин цінної породи остфризів, що мали високу молочну продуктивність (Т.Д. Потапова). Зазначалось, що тварини були у виснаженому стані в наслідок тривалого перегону, незадовільної годівлі та ураження шкірними хворобами. Тому для трофейної худоби рекомендувалось посилити раціон. У результаті обстеження стану племінного тваринництва на племінних фермах налагоджено зоотехнічний облік, покращено вирощування молодняку, використано кращих бугаїв-плідників тощо [456, Арк. 28].

З подібними проблемами зіткнулись і регіональні НДС тваринництва – Чернігівська та Київська. Остання спрямувала всю науково-дослідну роботу на відновлення племінних стад ВРХ симентальської та білоголової української порід. З евакуйованого стада було повернуто у дослідне господарство «Терезине» лише 10 голів білоголової української породи та 23 – симентальської, на противагу відповідно 86 та 123 на довоєнний час. Тоді як найбільш цінних тварин згідно розпорядження Міністерства радгоспів СРСР було залишено з метою поліпшення продуктивних якостей худоби Сталінградської області [194, С. 55]. З метою поповнення племінного стада сюди було направлено 97 тварини симентальської породи, однак вченими було констатовано їх вкрай незадовільний стан. Однак, розроблений перспективний план комплексних заходів по селекційно-племінній роботі (М. А. Кравченко, М. О. Старовєров), що включав поєднання двох груп тварин із різною спадковістю сприяло високій життєздатності стада, зростанню його продуктивності.

Значних втрат отримало племінне свинарство, яке у 1944 р. нараховувало лише 11% голів від довоєнного рівня [639, С. 7]. Маючи більшу скороспілість та плодючість ніж ВРХ чи вівці, свині були основним джерелом виробництва м’яса та сала. З метою розробки ефективних методів відновлення племінного поголів’я свиней у відділі свинарства УНДІ тваринництва під керівництвом Д.К. Білогуба на базі Полтавського ДПР досліджувались екстер’єрні особливості і продуктивність основних типів свиней великої білої породи з метою виділення кращих; спадкової цінності кнурів і самок з метою відбору їх для виведення ліній. Результатом науково-дослідної роботи по удосконаленню миргородської породи свиней (П.І. Омельченко) стало виведено нових ліній з високою господарською скоростиглістю і сальними якостями шляхом ввідного схрещування з беркширською породою [456, Арк. 35-37]. Досліджуючи скоростиглість, вихід та якість

продукції за напівсальної відгодівлі метисів від кнурів миргородської породи у порівнянні їх з помісями від кнурів беркширської породи рекомендовано використання кнурів беркширської породи для промислового схрещування у всіх промислових свинарських господарствах. Крім того, досліджуючи групи крові у свиней, було виявлено певні закономірності, що впливали на продуктивність тварин [26]. З метою підвищення плодючості малоплідних самок миргородської та беркширської породи досліджувались результати осіменінням їх спермою двох кнурів в одну охоту як за природного парування, так і за штучного осіменіння. Встановлено значне підвищення плодючості малоплідних самок від злучок з двома кнурами в одну охоту, хоча плодючість багатоплідних самок від осіменіння спермою двох кнурів в одну охоту не підвищувалась. Не дивлячись на це, у промислових свинарських господарствах, що мали самок, рекомендовано парування їх з двома кнурами в одну охоту [25].

Урятоване під час евакуації вченими ВНДІ акліматизації та гібридизації сільськогосподарських тварин (Асканія-Нова) (О. К. Гребень) стадо свиней української степової білої породи з племінних ферм Мелітопільського ДПР дало можливість у відбудовний період відновити поголів'я цієї породи. Асканійське стадо перед війною було основним репродуктором породи, тому його відновленню було приділено максимальну увагу – з 297 голів, що повернулись з евакуації на кінець 1945 р. вже становило 324. Крім того, було завершено апробацію п'ятої лінії (Боєць) та одержано 6 лінію (Новий), що згідно методики автора породи, академіка М. Ф. Іванова, було запорукою успішного її розведення, застосовуючи міжлінійне схрещування (Л. К. Гребень). У свою чергу це забезпечувало більшу плодючість, скороспілість та крупний ріст українських степових свиней [125, С. 33]. Продовжувались дослідні роботи щодо виведення української степової рябої породи, розпочаті ще у довоєнний період. Ця порода за прогнозами мала більш міцну конституцію, краще пристосована до жаркого сухого клімату Приазов'я та Причорномор'я. Було одержано 30 дорослих племінних кнурів та самок 3 ліній та розпочато роботу ще над 2 новими. На кінець 1945 р. було утворено перший племінний свинорадгосп для розведення цієї породи (Херсонська об., Велико-Лепитинський р-н) [124].

Після звільнення українських територій від окупантів племінне вівчарство теж мало критичні показники. Прикладом цього слугують дані Всесоюзного НДІ гібридизації та акліматизації тварин, де вказується, що вціліло лише 12% чистокровних асканійських рамбульє,

породи, що має унікальні характеристики, особливо щодо живої маси (до війни 50 тис. голів), однак і ті тварини що збереглись, демонстрували значне зниження продуктивності та живої маси. Важливо відмітити, що ця порода ніде крім асканійського стада не зберіглась. Відновлення породи проводилось 2 методами: чистопорідного розведення та метизації місцевих мериносних самок, завезених з Кавказу з асканійськими баранами рамбульє на базі племінних вівчарних фермах Генічеського ДПР. Вже у наступні роки було виведено 200 голів чистокровних баранів асканійських рамбул'є та розроблено методичне керівництво по відновленню породи [123]. В галузі смушкового вівчарства була намічена апробація виведеної до війни порідної групи багатоплідних каракульських овець, а також вивчення акліматизації і продуктивності каракулів, завезених з Середньої Азії в колгоспи Каракультресту Півдня України [327].

З метою відновлення племінного поголів'я тонкорунного вівчарства УНДІ тваринництва ініціював організацію 4-х спеціалізованих стаціонарних пунктів (Харківська обл.), де досліджувалась продуктивність тонкорунних овець типу прекос та їх метисів; здійснено бонітування і мічення овець, організовано облік настригу їх шерсті та живої маси. Зібрано матеріали з кількісного, породного, класового складу та продуктивності цигайських овець у Маріупольському ДПР, тонкорунних овець типу прекос у Сумській області. Розроблено методики: годівлі і утримання племінних тонкорунних овець, організації ручної злучки чистопородних самок. Під керівництвом О. О. Ушивця, досліджуючи шубні якості грубошерстих і метисних овець в УРСР здійснювалось бонітування експериментальних овчин і взято аналіз зразків шерсті для визначення їх довжини та складу за категоріями волосу; сконструйовано і виготовлено прилади для визначення теплопровідності та повітропроникності овчин; удосконалено методику аналізу шкіри і вовняного покрову [456, Арк. 46-48].

Завдання по відновленню племінного поголів'я гостро стояло і у конярстві, адже на 1944 р. лишилось лише від 4,9 до 8,8% коней по різним областям (найнижчі показники у Ворошиловградській обл.) довоєнного рівня. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 травня 1943 «Про заходи по збільшенню поголів'я коней, по покращенню догляду та їх утримання» відновлення галузі планувалось за рахунок поновлення роботи спеціалізованих ДПР – на кінець 1945 р. розпочало діяльність 3 ДПР (Ново-Український, Пирятинський та Красноградський) та створено новий (Прилуцький); відбудовано всі 16 державних заводських стайні [367]. Однак, досліджуючи племінні

ресурси коней в основних районах УРСР, вченими УНДІ тваринництва та УНДС конярства (Є. І. Сеньковський, І. І. Жадан) з'ясовано, що зони діяльності зазначених державних племінних розплідників були слабо насичені кіньми, кількість яких варіювала від 8,4% до 34,6% у відношенні до довоєнного періоду. Таке положення викликало посилену експлуатацію коней, у тому числі й самок, що відбилось на відсотковому їх зажеребленні. Посилено експлуатувався також молодняк, у тому числі й породний, що за незадовільних умов годівлі та утримання більшої його частини призвело до недорозвиненості і значно обмежувало їх племінне використання. Через постійну недостатню годівлю коней гарний порідний молодняк відставав у розвитку, що призводило до обмеження його племінного використання. Крім того, конематки не завжди мали задовільну відгодованість, що гальмувало темпи відновлення племінного конярства, а інколи зводило нанівець всю роботу з покращання порідності коней [456, Арк. 77-78]. Тому для організації необхідної кормової бази для коней були відновлені кормові сівозміни з вирощуванням кормових культур та багаторічних кормових трав. Були розроблені рекомендації по відгодівлі виснажених коней, що закріплювалось як обов'язкова вказівка до виконання на республіканській нараді передовиків галузі, що проходила в м. Києві 24 грудня 1945 р. [41, С. 18–19].

В умовах швидкого відновлення галузі нагальною потребою постало відродження дрібного тваринництва, зокрема кролівництва. Науковцями встановлено ефективність впровадження техніки розведення кроликів методом ущільнених окролів, що забезпечило збільшення відтворної здатності самок більше ніж у два рази (Г. Г. Подоба) [515]. Встановлено ефективність схрещування кроликів шиншилової породи та породи білого велетня, що забезпечило отримання укрупнених тварин шиншилового окрасу. Молодняк першого покоління від їх схрещування у порівнянні з чистопородними тваринами шиншилової породи розвивався інтенсивніше та мав гарне хутро шиншилового окрасу, що забезпечило доцільність масового застосування такої метизації [516].

Одночасно відроджувалось козівництво. Вченими УНДІ тваринництва проведено вибіркове дослідження поголів'я кіз у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Харківській областях УРСР та встановлено, що козівництво в УРСР не мало належного зоотехнічного обслуговування, були відсутні злучні пункти, їх виробники були низької якості. В цілому поголів'я кіз мало недостатню живу масу – 37,1 кг, їх молочна продуктивність була

невеликою і становила у середньому за лактацію близько 300 л, що значною мірою зумовлювалось незадовільними умовами утримання, догляду та годівлі. Настриг шерсті кіз становив у середньому 250–350 г, яка була низької якості, зокрема – неоднорідною та грубою, за незначним вмістом (в середньому 13,5%) пуху. Групи кіз-метисів із зааненською породою вигідно відрізнялись від місцевого поголів'я (середня жива маса становила 47,1 кг, надій – 350 л), незважаючи на те, що вони були виведені за ввідного схрещування та мали незначну частку спадкових ознак молочної зааненської породи [456, Арк. 69-70]. Були зроблені висновки, що козівництво в УРСР як одна з галузей продуктивного тваринництва мало всі необхідні передумови для розвитку.

Для відновлення і розвитку галузі першочерговим стояло відновлення птахівництва, де ставились завдання по виведенню нових та удосконалення існуючих порід птиці, підвищення продуктивності всіх видів птиці. Загалом у птахівничій галузі, як і у тваринництві у цілому, становище було вкрай складним, передусім через брак якісних кормів, теплих приміщень, а також через масові захворювання птиці інфекційними хворобами. Тому у травні 1944 р. з метою прискорення відбудови галузі було затверджено постанову РНК УРСР «Про розвиток птахівництва в колгоспах і заходи з вирощування та перероблення птиці на м'ясо» [313, С. 54]. Згідно з державними планами розвитку колгоспного і радгоспного птахівництва на 1944 р. передбачалося відновити птахоферми у господарствах та значно збільшити поголів'я птиці. Планувалось розширення мережі інкубаторно-птахівничих станцій з таким розрахунком, щоб кожна станція обслуговувала 2–3 райони. Вже на початок 1946 р. було відновлено 145 з 161 державних інкубаторно-птахівничих станцій. За цією постановою до кожної області, району і колгоспу УРСР доводилися планові завдання з виведення добового молодняка птиці та його вирощування для комплектування основного стада і здавання державі на м'ясо. Однак, об'єктивна ситуація в галузі призводила до зриву показників поставлених партійними та урядовими рішеннями. Згідно даних, які виголошувались на нараді передовиків в галузі тваринництва у 1946 р., недовиконувались поставки як по м'ясу птиці так і по яйцям у двічі (потрібно було заготовити 68 млн голів птиці та забезпечити 85,4 млн. яєць) [41, С. 20–21]. Тому перед науково-дослідними установами ставилось завдання щодо розробки ефективних заходів по відновленню поголів'я птиці, її породного складу, відгодівлі з метою поліпшення її продуктивних якостей. З цією метою вчені УНДС птахівництва під

керівництвом М.В. Дахновського упродовж 1944–1946 рр. проводились дослідження по встановлено ефективності впливу ультрафіолетового випромінювання і глибокого охолодження у період інкубації курячих, качачих, гусячих та індичих яєць на розвиток і витривалість молодняку, моторно-евакуаційної діяльності травного апарату птиці (курей, качок, гусей) у рентгенівському зображенні [581, Арк. 165, 169]. На експериментальній базі «Борки» у Харківській області науковці здійснювали селекцію сільськогосподарської птиці (курей, качок, гусей, індичок) та племінну роботу з птахівництва; випробували типи інкубаторів; розробляли та і випробовували раціони, що забезпечували отримання високої заплідненості і виведення гусячих яєць; встановлено секреторну діяльність травного апарату сільськогосподарської птиці; розробили методику, техніку, інструкції, вказівки щодо ефективної годівлі, утримання, розмноження поголів'я птиці різних порід, виконання стаціонарних досліджень у виробничих умовах колгоспів; досліджено економіку птахівництва УРСР у відбудовний період і заходи подальшого її розвитку [484, Арк. 179а].

Науковцями було організовано інкубаторно-птахівничі станції, проаналізовано виробничий процес, отримано та популяризовано результати досліджень щодо ефективного вирощування молодняка птиці, проводились досліди щодо занурення інкубаційних яєць в розчин соляної кислоти задля покращення газообміну та як наслідок було досягнуто прискорення виходу курчат на 45,5% (Г. А. Машталер) [359]. Вчені встановили ефективність відгодівлі молодняку курей (леггорн білий, метиси, місцеві), качок (місцеві, пекінські); відгодівлі молодняку птиці з використанням відходів зерна, кормових коренеплодів, жмихів, хрестоцвітих і отримання високих якісних показників відгодованої птиці; визначили ефективність застосування насильної ручної та машинної відгодівлі молодняку птиці в колгоспах, відгодівлі молодняку птиці різного віку та у різний час – літньої, пізньої осінньої та зимової, а також з використанням як білкового корму річкових молюсків. Під керівництвом М.Г. Плюща здійснено розширене відтворення та подальше покращання реевакуйованого поголів'я селекційної птиці виведених порід і ліній. Важливим стало виконання досліджень за темою: «Розроблення і впровадження в інкубаторно-птахівничі станції трансмісійної вентиляції в інкубаторах «Комунар» і «Український гігант» [313, С. 56-57]. Як свідчив досвід, існуючі вентиляційні системи виявилися ненадійними, часто виходили з ладу. Фахівці станції продовжували роботу із удосконалення вентиляційних систем. Зокрема

виведення валиків та ремінного кріплення на верх інкубатора для зручного обслуговування.

Головним завданням галузі крім відновлення поголів'я нагально стояла проблема відгодівлі та утримання тварин. В умовах нестачі кормів, спричинених порушенням сівозмін, відсутності достатньої кількості насіння кормових трав, природніми умовами (посухи), для вчених науково-дослідних установ тваринницького напрямку актуальними були теми пов'язані з розробкою раціону для відгодівлі тварин при використанні альтернативних кормів. У відділі годівлі і фізіології сільськогосподарських тварин УНДІ тваринництва (П. Д. Пшеничний) досліджувалось питання вирощування молодняка ВРХ у післямолочний період. Вченими (Є.М. Івіцька, К.І. Вересенко) визначено ефективність поєднання концентрованих та соковитих кормів, що сприятливо вплинуло на розвиток ВРХ. З'ясовано найвищу кількість споживання вівцями кукурудзяного силосу, засилосованого у період молочної стиглості зерна (К.І. Вересенко). Показники досягли 2,58 кг на 1 голову [456, Арк. 97, 100]. За темою «Оптимальна кількість соковитих та грубих кормів у раціоні свиней за напівсальної відгодівлі» під керівництвом Т.М. Скиби встановлено, що оптимальною поживною цінністю є кормовий раціон з 37–47% концентрованих кормів [456, Арк. 105]. Разом з тим визначено необхідність використання соковитих кормів: кормових буряків і кавунів, гарбузів, кабачків і картоплі. З'ясовано найкращий силос для свиней – сумішка амаранту з сорго або кукурудзи з соєю. При цьому відмічено повне забезпечення свиней мінеральними кормами.

Досліджуючи склад і поживну цінність кормів в УРСР на базі лабораторії біохімії УНДІ тваринництва встановлено, що найкращим джерелом каротину для забезпечення сільськогосподарських тварин була морква червона, високоякісне сіно люцерни та вико-вівса, зелені кормові трави і кормовий гарбуз (І.М. Захарченко, Є.С. Каленін). Вони забезпечували стабільне живлення худоби як у період пасовищного, так і у період зимового утримання. Багаті на каротин силосовані корми і сіно виявились основними джерелами каротину для задоволення потреб усіх видів сільськогосподарських тварин у період зимового стійлового утримання [456, Арк. 135-136].

Вчені Всесоюзного НДІ кормів ім. Вільямса працювали над питанням заміни концентрованих кормів, використання яких було у цей період вкрай обмеженим. Було доведено, що листя конюшини, люцерни та тимофіївки, порівнюючи з їхніми стеблами містили у 2-3 рази більше білків та значно менше клітковини, багатші на мінеральні речовини,

потрібні тваринам, та значно краще за вмістом білка та малої кількості баласту ніж більшість концентрованих кормів (С. С. Шайн). Визначено, що за поживним складом сінне листя прирівнювалось до зернового корму, особливо для свиней, як 1:1. Тому були розроблені рекомендації по заготівлі сіна, його обмолоту, режиму харчування при використанні сінного листя, його попередній обробці та підготовці (В. М. Рабінович) [597]. Наголошувалось, що для забезпечення необхідної кількості кормів варто організовувати зелений конвеєр, використовуючи посівну площу при господарствах ферм. Зокрема, вченими інституту було розроблено рекомендації щодо строків посівів кормових трав, сортименту, агротехніки для організації зеленого конвеєру. (І. Д. Рогоза) [607]. Крім того, розроблялись рекомендації по ефективній заготівлі та збереженню кормів (А. А. Лохін [347], І. Д. Рогоза [608], Т. І. Скиба [637], С. Д.Бутко [42]), які підтверджувались розрахунками вчених відділу економіки УНДІ тваринництва (О. В. Соловйова). Доведено економічну ефективність відновлення сівозмін і площ посіву кормових культур – багаторічних бобових трав, що позитивно впливало на покращання кормової бази, підвищення продуктивності тварин, збору поживних кормових речовин та оплати корму, чому сприяла механізація кормовиробництва та покращання використання кормів [456, Арк. 167].

Розробляючи оптимальний раціон відгодівлі, особливо зимового стійлового періоду, вченими УНДІ тваринництва було вистачено обсяг мінеральних речовин, необхідних для нормального розвитку та росту тварин. Однак, у відбудовний період, навіть крейди, яка застосовувалась як кальцієва підгодівля на тваринницьких фермах, не було у достатній кількості. В ході дослідної роботи було визнано, що попіл, одержаний від спалювання дров або деяких інших рослинних видів палива, може бути використаний для мінеральної підгодівлі. Зокрема, згодовування підсвинкам, коровам та курчатам як мінеральних добавок золи дубу та стебел соняшнику забезпечено значний приріст їх живої маси(К.О. Перевозін) [482]. За хімічним складом, калорійністю і органолептичним оцінюванням найкраще м’ясо отримали у підсвинків, що одержували мінеральне живлення золи дубу. При згодовуванні коровам як мінеральних добавок крейди, золи дубу і стебел соняшнику відмічено ефективність роботи кишково-шлункового тракту. Проте споживання золи призводило до негативного впливу на приплід – підвищення температури, потовщення суглобів, слабості ніг та роботи серця. Отже, споживання золи дубу і стебел соняшнику виявилось не зовсім ефективним. Але одночасно солома, вилужена зольними

витяжками використовувалась тваринами практично однаково як і суха і не мала суттєвого ефекту на зміну їх живої маси [456, Арк. 138-145]. Як альтернативний корм досліджувалось відгодівля тварин макухом бавовника. Досліди продемонстрували, що до хімічного складу українських бавовникових макух входить токсичний елемент – госипол, що потребувало внесення коректив в норми згодовування, запропоновані з інших територій країни. Було вироблено ефективні норми використання такого корму для свиней та дійних корів (20% від усього концентрованого корму) [65].

Значних успіхів у фундаментальних дослідженнях з фізіології травлення у сільськогосподарських тварин у відбудовчі роки досягли вчені Всесоюзного НДІ свинарства. В січні 1944 р. установа відновила свою роботу, повернувшись з евакуації, але вже як Полтавський НДІ свинарства, хоча функціональні обов'язки Всесоюзного галузевого інституту за ним залишили. Результати роботи науковців цього інституту стали теоретичною основою для подальшої розробки оптимальних норм годівлі (О. В. Квасницький). Досліджуючи ранню підгодівлю поросят було визначено строки та раціон поросят у різний період їх розвитку, що не тільки покращувало характеристики тварин, але й сприяло запобіганню вірусних захворювань (ранній перехід на зернові корми) [237]. Вченим було з'ясовано, що фізіологія лактації свиней відрізняється від корів, овець, кіз – молоко неможливо здоювати і воно рефлекторно надходить у порожнину сосків, т.зв. рефлекс «пускання». Це дозволило охарактерихувати динаміку молокопродукції протягом доби і всього підсисного періоду, мінеральний та вітамінний склад молока та його зміни в залежності від фізіологічного стану свиноматки та сезону року. Вперше була розкрита фізіологічна особливість молоковіддачі у свиноматок, що дозволило розробити покращені рекомендації по догляду за поросятами та їх відгодівлі [236]. Вивчаючи питання використання альтернативних кормів, досліджувалась доцільність використання залишків переробки харчової промисловості при відгодівлі молочних корів. Зокрема, було використано дані про позитивні результати застосування коріандрового макуху при відгодівлі баранів та апробовано протягом 40 днів на ВРХ ярославської породи (Брюшинін І. Г.) [35]. В результаті експерименту, додавання коріандрового макуху не рекомендувалось при використанні у виробничих умовах, як таке, що не покращувало продуктивність тварин. Проблема заміни концентрованих кормів на грубі та соковиті посилила увагу вчених до використання методу дріжджування кормів (Б. Г. Левицький, В. Конюхова). Вченими було визначено, що такий

метод підготовки кормів збільшує апатит тварин, покращує діяльність шлунку та як наслідок дає середньодобовий приріст живої маси на 10-15%, при чому на 1 кг приросту витрачається на 8-12% менше корму [322].

Продовжував дослідні роботи щодо оптимальних умов утримання професор А. К. Скороходько. Вчений наполягав на дотриманні теплового та вологого режими, регулярної чистки при догляді за тваринами, температури та умов зберігання води для пиття тварин тощо [638]. Особлива увага зосереджувалась на розробці рекомендацій по утриманню, догляду, експлуатації вагітних тварин [724]. Продовжувались дослідження щодо впливу заражених на мікози кормів на здоров'я тварин [502].

Вкрай актуальними в умовах відбудовчого процесу було збільшення поголів'я худоби біотехнологічними методами. Згідно рекомендацій вчених відновлювали роботи основні пункти штучного осіменіння, а також створювались комбіновані, ті що обслуговували всі види тварин [252]. Вчені лабораторії штучного осіменіння сільськогосподарських тварин УНДІ тваринництва проводили досліди, метою яких було покращання використання племінних виробників методом штучного осіменіння. Зокрема, розроблена методика та режим використання виробників, випробувані на базі Гельмазівського та Тростянецького ДПР значно продовжував племінну служби бугаїв (П. Я. Татьянченко) [456, Арк. 108]. Досліджуючи вплив чужорідних сперматозоїдів на запліднюваність, плодючість і розвиток потомства, з'ясовано, що чужорідна сперма не впливала негативно на плодовитість свиноматок і на розвиток молодняку свиней, при штучному осіменінні забезпечувалось економніше використання сперми цінних плідників як з метою підвищення плодючості, так і для продовження терміну їх племінної служби (Т.М. Козенко) [456, Арк. 114].

Потребувало відновлення бджільництво, як одна з важливий галузей дрібного тваринництва, адже на 1944 р. в колгоспах УРСР було збережено лише 10% бджолосімей [18]. Досліджуючи методи прискореного розведення бджіл з високою продуктивністю меду і воску, у відділі бджільництва УНДІ тваринництва та УНДС бджільництва під керівництвом доцента І.В. Гончарова на експериментальних пасіках було проведено низку заходів: виправлено та сформовано бджолосім'ї, поповнені кормові запаси за рахунок підживлення бджіл, скорочено та утеплено гнізда; сформовано гнізда з сортуванням стільників, очищено їх від сміття та плісняви. Проведено весняну ревізію з визначенням сили бджолиних сімей, встановлення якості маток за розплодом і кладкою

яєць, комплектування гнізд і вибракування стільників. У результаті дослідження господарсько-корисних ознак піддослідної групи бджіл виявлено 12 бджолосімей з матками-рекордистками. Такі сім'ї забезпечили отримання меду на 200–300% більше у порівнянні з середнім збором на 1 вулик з пасіки – 25 кг [456, Арк. 80-82]. Виявлені матки-рекордистки використано у подальшому для більш поглибленої селекційної роботи. Співробітники хімічної лабораторії інституту, досліджуючи зрілість меду на його фізичні властивості, визначали водність та кислотність різних зразків меду (що легко витікав з осередків; що не витікав із незакритого стільника; із закритого на 1/3 стільника; із закритої повністю рамки). Вченими встановлено, що всі зразки меду відповідали якісним показникам за критеріями (кристалізація, розшаруванням, бродінням, потемнінням) [456, Арк. 83]. Крім виробництва меду розвиток бджільництва безпосередньо впливав на відродження польового кормовиробництва, особливо насінництва кормових трав. Вчені УНДІ тваринництва та Української філії ВНДІ кормів розробляли рекомендації, сортимент рослин для створення т. зв. «квітучого конвеєру» [38].

В ході військових дій на території УРСР значно постраждало рибництво – 75% колгоспних рибних господарств були знищені. У лабораторії рибництва УНДІ тваринництва (В. О. Мовчан) розроблялись заходи по інтенсивному відновленню рибного господарства на прикладі озера Лиман Змієвського району. Вченими зібрано матеріал, що характеризував розміри виробництва в окремих ділянках озера, основні типи і кількість знарядь лову. На основі результатів зазначених досліджень встановлювалась відповідність озера до високопродуктивних водойм. Для покращання середовища і складу іхтіофауни організовано рибо-водно-меліораційні роботи, зокрема включення нових видів риб, стійких проти інвазійних захворювань. Для підвищення ефективності рибного господарства сільськогосподарських артілей рекомендовано підсадження лина у карпові ставки [456, Арк. 87].

Відроджує свою роботу УНДІ рибництва, головним напрямком науково-дослідної роботи якого було дослідження рибницько-технічного та епізоотичний стану ставових господарств, розробка заходів щодо зміцнення та поліпшення господарств, надавалась практична допомога виробництву в справі налагодження експлуатації ставового фонду та підготовки кадрів. З метою збільшення кількісного виходу карпа-цьоголітки зі стандартною вагою вчені інституту зосередили увагу на дослідженні біологічного обґрунтування

ущільнення посадок коропа до виросних та загульних ставків при різних природніх умовах та інтенсивних заходах ведення рибництва (М. К. Таран) [684]. Було визначено, що екстенсивний спосіб вирощування зарибка коропа щодо кількісного виходу цьоголітка мало ефективний. Однак при використанні комплексу інтенсивних заходів (підсушенне дно ставка весною переорювалось, удобрювалось суперфосфатом та органічним добривом) біло збільшено кількісний вихід цьоголітки стандартної ваги (30-40 г) до 50 тис. шт на га або при великій вазі (90-120 г) до 15 тис. шт. га.

Впродовж всього відбудовчого періоду епізоотичний стан в УРСР був вкрай складним – було зафіксовано випадки 26 інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин на території УРСР. Хоча одразу після звільнення відновлювалась ветеринарна служба, однак катастрофічно відчувався брак кваліфікованого персоналу, ліків, сироваток для щеплень. Головним завданням у відбудовчий період для вчених ветеринарної медицини було виявлення поширення інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин та птиці на визволеній території, розробити ефективні рекомендації по локалізації їх вогнищ, виявити причини захворювань, шляхи виникнення та поширення хвороб. Вченими УНДІ експериментальної ветеринарії у 1944 р. зосередили всі зусилля на вивчення епізоотичного стану українських земель. З цією метою при інституті було організовано діагностичний відділ, який проводив найскладніші дослідження патологічного матеріалу з місць зараження, здійснюючи практичну допомогу ветеринарним працівникам точно визначити хворобу – було відвідано 123 райони, 469 колгоспів та радгоспів, проведено 1084 досліджень та 326 консультацій. В умовах поширення чуми птиці згідно постанови РНК СРСР від 2 червня 1944 р. та РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 5 серпня 1944 р. вчені інституту були долучені до ліквідації епізоотії чуми птиці. Адже від цієї хвороби у 1944 р. в колгоспах УРСР загинуло 783 тис шт. птиці та забито для локалізації вогнища інфекції ще 340 тис. Зокрема, було досліджено імунологічні властивості вірусу чуми птиці, його носіїв та виділено за природного та експериментального зараження [17]. Вченими встановлено роль яєць, води і зернового фуражу в розповсюдженні чуми птиці та опрацьовано засоби обеззараження яєць; досліджено стійкість вірусу в солоному і копченому м’ясі та в органах хворих курей; визначено патоморфологічні зміни при чумі птиці [454, Арк. 2–3]. Крім того, було виявлено райони т. зв. «тліючої інфекції», де хвороба поширювалась лише весною та влітку. Вченими були розроблені рекомендації для профілактики поширення епізоотії в цих районах, методика диференціальної

діагностики чуми від холери, тифу, розроблена для ветеринарних лікарів, для тощо. На виконання згаданих постанов та з метою активізувати усі зусилля в боротьбі з цією хворобою було організовано Українську НДС ветеринарії [636, С. 262]. У 1945 р. вченими станції розроблено методи імунізації та досліджено їх патогенез, встановлено засоби і методи дезінфекції яєць при зазначеній хворобі [703, Арк. 17]. Станція зосередила увагу на дослідженні епізоотичні чинники, що призводили до розповсюдження заразних хвороб дрібних тварин, риб і бджіл на території УРСР; визначено засоби боротьби з інфекційними захворюваннями хутрових звірів, бджіл та риб; з'ясовано засоби профілактики і лікування паратифа єнотів [591, Арк. 19].

У боротьбі з інфекційною анемією коней УНДІ експериментальної ветеринарії розроблялись методи профілактики, зокрема випробовувалась хлорвакцина. Науковці розробили сухий метод лікування нашкірної корости овець; комплексно дослідили літню загибель бджіл; досліджено алергію при чумі свиней та її вплив на щеплення. Одержання позитивних результатів дало можливість створити стійкий імунітет тварини про застосування профілактичних щеплень. Протягом 1944-1945 рр. тривало вивчення нового методу вакцинації проти чуми свиней, який проводився 2 вакцинами, що мали різну активність (спочатку вводилась менш активна, а через 2 тижні – більш активна), що дозволило утворити стійкий імунітет та рекомендувати його та розроблену інститутом вакцину на території всієї країни.

Особливу увагу приділено боротьбі з бруцельозом сільськогосподарських тварин, зокрема розробці більш ефективного методу санації неблагополучних щодо цієї хвороби господарств [175]. Здійснено порівняльне дослідження різних способів профілактичної вакцинації проти бруцельозу, Українського і Північно-Кавказького піроплазмозу великої рогатої худоби [454, Арк. 3]. Адже в результаті міграції великої кількості сільськогосподарських тварин в наслідок евакуації, реевакуації тощо на території УРСР було занесено кліщі – переносники піроплазмозу ВРХ. В зв'язку з дефіцитом біопрепаратів при інституті було організовано виробничий відділ, де протягом лише 1944 р. було виготовлено 174 л бруцельозного антигену.

В інституті приділяли значну увагу встановленню ефективності вакцинації великої рогатої худоби проти ящура гідроокис-алюмінієвою вакциною; дослідженню розподілу вірусу хвороби Аусеки в організмі свиней і стійкості його у м'ясі та в органах при різних способах їх обробітку і консервування; профілактичних і лікувальних засобів проти

шлунково-кишкових хвороб молодняка сільськогосподарських тварин [299, Арк. 3].

У досліджуваний період вченими досліджувався вплив антиретикулярної цитотоксичної сироватки, виготовленої за методом академіка О. О. Богомольця, на пришвидшення процесу загоєння ран, підвищення імунітету організму, продуктивності сільськогосподарських тварин. Було розроблено високоактивну високоактивну гемолітичну сироватку в умовах її серійного виготовлення [17, С. 78].

Таким чином, упродовж 1943–1945 рр. вченими науково-дослідних установ УРСР здійснено важливі напрацювання, що сприяли відновленню тваринницької галузі, яка в наслідок військових дій, окупаційної політики, евакуації та реевакуації перебувала у критичному стані. У досліджуваний період зусилля вчених та співробітників науково-дослідних установ тваринницького напрямку були зосереджені на розширенні досліджень з метою відновлення кількісних та якісних показників племінного поголів'я. Зокрема, покращено екстер'єрні та конституційні якості та продуктивність, удосконалено породні та господарські якості великої рогатої худоби; удосконалено породи свиней, птиці, встановлено ефективність промислового схрещування у свинарстві. З метою інтенсивного відновлення племінного поголів'я проводились розробки щодо покращення біотехнологічних методів інтенсивного відтворення тварин, покращено використання племінних плідників методом штучного осіменіння. Було опрацьовано систему заходів для розвитку в колгоспах дрібного тваринництва, бджільництва та рибництва. В умовах нестачі кормів, знищення кормового насінництва вченими успішно вирішувались питання раціоналізації годівлі. Ними з'ясовано оптимальну кількість соковитих та грубих кормів у раціоні тварин, опрацьовано питання альтернативних кормів. Значні успіхи були досягнуті щодо вивчення оптимальних умов догляду та утримання, розроблено рекомендації щодо відновлення якісних характеристик трофейної худоби, вирощеної в інших природньо-кліматичних умовах. Було досягнуто оперативного втілення у практику сільськогосподарського виробництва основних досягнень у боротьбі з епізоотіями та різними хворобами сільськогосподарських тварин і птиці, домоглися ліквідації осередків захворювань, залишених після німецької окупації. Ці досягнення відіграли важливу роль для розвитку тваринництва в УРСР у відбудовний період.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження дало можливість відтворити узагальнену, документально підтверджену картину історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни. Підводячи підсумки, виокремлено висновки, що узагальнюють основні результати дослідження:

1. Аналіз історіографічного доробку за темою дисертаційного дослідження засвідчив, що опубліковані праці вітчизняних та зарубіжних вчених лише фрагментарно розкривають питання історії сільськогосподарської дослідної справи на теренах України в роки Другої світової війни. Наявні історіографічні напрацювання диференційовано у предметно-тематичні блоки: висвітлення історії розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та як її організації; дослідження еволюції галузей сільськогосподарської науки у зазначений період проводилась, в контексті загального розвитку історичних напрацювань тематики Другої світової війни. Встановлено, що політико-ідеологічні чинники вплинули на відображення методологічних позицій дослідників, що спонукало до застосування традиційного, хронологічного підходу щодо аналізу історіографічної спадщини.

Радянська історіографія десятиліттями була затиснута у рамки героїко-канонічної концепції трактування Другої світової війни, обмежуючи коло дослідницьких інтересів та формуючи численні ідеологічні штампи. Напрацьований в цей період фактологічний матеріал дозволив використати радянську наукову спадщину історіописання як доповнення у формуванні загальної ретроспективи досліджуваного питання. Сучасні вітчизняні вчені, відкинувши партійно-класовий підхід, використовуючи гуманістичний та антропоцентричний виміри, значно активізували увагу до вивчення аграрної науки, акцентуючи на національній та регіональній складовій в контексті політичних та соціально-економічних процесів. Характерним для сучасних дослідницьких студій є біографічні публікації про окремих науковців-аграріїв, де період Другої світової війни висвітлюється фрагментарно. Зарубіжна історіографія, приділяючи певну увагу стану сільськогосподарської дослідної справи у зазначений період уникає «українського» сегменту. Поряд з цим, історіографічний огляд проблеми засвідчив, що до цього часу немає цілісного й узагальненого, як за тематичною, так і за хронологічною лініями, дослідження історії

діяльності науково-дослідних установ аграрного спрямування на теренах українських земель в часи Другої світової війни. Зокрема, не стали предметом спеціального вивчення організаційні зміни аграрного експериментаторства за різної влади, науково-організаційна діяльність вчених, які його представляли як в умовах евакуації, так і під окупацією; проблеми організації наукового забезпечення сільського господарства під час військового протистояння, збереження, передислокації, втрати наукового матеріалу; співробітництва вітчизняних вчених-аграріїв з науковцями, що представляли окупаційні сили; зміни наукової тематики, спричинені реаліями військового часу.

Відсутність узагальнюючого дослідження з названої проблеми ставить на перший план опрацювання історичних джерел як основи для вивчення історії вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Відтворення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни базується на використанні документального масиву, що складається з опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів центральних та обласних державних архівів України, Федерального архіву в Берліні. До наукового обігу було вперше залучено низку архівних матеріалів та друкованих першоджерел щодо діяльності вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ часів Другої світової війни. Проаналізовано постанови та розпорядження центральних та місцевих органів влади, галузевих відомств, накази керівників науково-дослідних установ, їх тематичні плани, звіти про роботу, доповідні та пояснювальні записки до керівних органів, звіти наукових конференцій, листування, списки співробітників наукових колективів, витратні відомості, що дозволяло відтворити загальну картину їх діяльності. Суттєвим доповненням у вивченні питання стало використання наукових праць вчених-аграріїв зазначеного періоду та наступних років, матеріалів періодичних й продовжуваних видань, мемуарів, енциклопедій.

Аналіз розвитку складових вітчизняного аграрного дослідництва в контексті подій Другої світової війни базується на використанні сучасних методологічних засад – загальнонаукових принципів історичної достовірності, об’єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності, наукового плюралізму та світоглядної толерантності. У представленому дослідженні комплексно використано загальнонаукові, міждисциплінарні та історичні методи, застосування яких для осмислення репрезентативної джерельної бази та

наукового доробку попередників дозволило всебічно та неупереджено реконструювати основні етапи розвитку сільськогосподарського дослідництва на теренах України доби Другої світової війни.

2. Узагальнивши визначальні тенденції розвитку галузевого дослідництва в Україні в часи Другої світової війни доходимо висновку, що *організаційна* складова цього процесу виділяється у декілька етапів, обумовлених загально-історичним контекстом. *Перший етап* (1939-1941 рр.) – початок Другої світової війни, коли в умовах міжнародного конфлікту, з метою інтенсифікувати організаційні процеси у науковому забезпеченні сільського господарства радянське аграрне дослідництво зазнає реорганізації та повернення до академічної моделі управління; з приєднанням західноукраїнських територій до Радянського Союзу розпочинається інтеграція наукового аграрного простору цього регіону у загальнореспубліканський контекст. *Другий етап* (1941-1944 рр.) – захоплення українських земель німецько-румунськими військами – в його межах виділяємо два періоди, які проходили майже синхронно, але на різних територіях країни – *період 1* (1941-1944 рр.) – діяльність українських науково-дослідних установ в умовах евакуації на території східних областей Радянського Союзу; *період 2* – (1941-1944 рр.) – діяльність українських науково-дослідних установ в умовах окупації для потреб Німеччини та Румунії. *Третій етап* (1944-1945 рр.) – звільнення українських земель від окупантів, відбудова сільськогосподарської дослідної справи, характеризується поверненням евакуйованих науково-дослідних установ (реевакуація), відновленням матеріально-технічного та наукового потенціалу галузі.

Опрацювання та узагальнення матеріалів дослідження щодо розвитку *наукової* складової вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в зазначений період дають підстави до виділення наступних етапів з характерними для них тенденціями наукових пошуків: *І етап* – (1939-1941 рр.) – продовження розробки наукових питань пов’язаних з утвердженням колгоспно-радгоспної системи на основі планової економіки, розширення географії досліджень (західноукраїнські землі); *ІІ етап – (1941-1944 рр.)* – що характеризується акцентуацією на проблематиці пов’язаної з масштабними переміщеннями, втратами сільськогосподарських тварин та рослин (збереження наукового потенціалу в умовах війни, нових ґрунтово-кліматичних умовах); освоєння нових аграрних регіонів (розширення географії досліджень (нечорноземна смуга Радянського Союзу, Урал, Поволжя, Башкирія,

Середня Азія), інших економічних систем, іноземних методик, препаратів, техніки, сортів, порід; реевакуації об'єктів сільського господарства, наукового потенціалу галузі; відновлення зруйнованого в ході війни аграрного виробництва України; *III етап – (1944-1945 рр.)* – дослідження аграрних проблем пов'язаних з відбудовою сільського господарства України.

Аналіз залученого матеріалу дав можливість визначити і розкрити науково-організаційні засади сільськогосподарської дослідної справи в Україні на тлі суспільно-політичних, військових та соціально-економічних процесів Другої світової війни. У дослідженні обґрунтовується висновок наскрізного характеру, суть якого полягає у тому, що Друга світова війна вплинула на усі складові галузевого дослідництва, яке зазнало одного з найбільших в своїй історії *кризового стану*, спричиненого непоправними людськими та науковими втратами, значним матеріально-технічним розоренням, суттєвим скороченням науково-дослідної, видавничої діяльності інституцій аграрного експериментаторства, що певним чином загальмувало розвиток аграрної науки. Так, кількість видань науково-дослідних установ аграрного спрямування суттєво скоротилась: 21 (1939 р.); 21 (1940 р.); 8 (1941 р.); 1 (1942-1943 рр.); 4 (1944 р.); 5 (1945 р.). У зв'язку із військовими подіями більше як наполовину (53,5%) зменшилося фінансування аграрного дослідництва із державного бюджету у 1945 р., порівняно з 1941 р. Суттєвих руйнувань зазнала матеріально-технічна база. Так, машинно-тракторний парк скоротився на 93%.

Встановлено, що 1939-1945 рр. в історії сільськогосподарської дослідної справи на теренах України у є *показовим періодом*, адже яскраво демонструє, що в умовах військового протистояння, посилюється стратегічне значення аграрного дослідництва у налагодженні продовольчої безпеки конфліктуючих сторін, коли кожна з них намагалась максимально ефективно використати наукових потенціал сільського господарства українських земель для власних потреб, отримавши наукові результати при мінімальних витратах, ціною неймовірних індивідуальних зусиль вчених. Період Другої світової війни є *особливим періодом* в історії аграрного дослідництва, коли за короткий термін, в екстремальних умовах війни багаторазово змінювалась організація сільськогосподарської дослідної справи під потреби тієї сторони, що захоплювала українські території. У цей період загострились усі недоліки організаційної структури аграрного

експериментаторства попередніх часів, що стимулювало радянську владу до повернення функціонування академічної моделі управління сільськогосподарським дослідництвом. Доведено, що успіхи у консолідації наукового співтовариства, матеріальних ресурсів щодо вивчення питань сільського господарства, які відбулись в межах АН УРСР під час війни, стимулювали до організації Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР з інститутами ґрунтознавства; фізіології рослин і агрохімії; ентомології, паразитології і фітопатології; генетики та селекції; рослинництва; лісівництва; сільськогосподарської механіки, як науково-методичного координатора сільськогосподарської дослідної справи УРСР. Внаслідок трансформацій організаційного характеру сільськогосподарської дослідної справи посилилась роль Сектору науково-дослідних установ, як координатора наукових процесів в межах НКЗС УРСР, розроблено типові положення науково-дослідних установ аграрного спрямування, де чітко окреслювалось їх місце в загальній системі аграрного та наукового процесів.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що протягом періоду, який вивчається, відбулись суттєві зміни в чисельності сільськогосподарських науково-дослідних установ на теренах українських земель, що пов'язано з набуттям/втратою територій УРСР у досліджуваний період; частковою передислокацією інституцій галузевого дослідництва у тилові райони СРСР; втратою установ аграрного експериментаторства внаслідок військових дій на території УРСР; змінами у визначенні статусу науково-дослідної установи аграрного спрямування, який у різні часи надавався не лише науково-дослідним інститутам, селекційним станціям, дослідним полям, заповідникам, але й ще агрохімічним лабораторіям МТС, опорним пунктам колгоспів УРСР. Так, динаміка чисельності науково-дослідних установ аграрного спрямування становила: 40 (вересень 1939 р), 66 (початок 1940 р.), 104 (квітень 1941 р.), 14 (червень 1942 р. окупована територія), 34 (серпень 1943 р., окупована територія), 10 (кінець 1941-початок 1944 рр., діяльність в евакуації), 68 (травень 1945 р.).

3. Простежується зміна статусу вченого та наукових методів розвитку галузі у взаємодії держави та наукового аграрного співтовариства: на початковому етапі, за інерцією попередніх років провідну роль в організаційних та наукових засадах функціонування аграрного дослідництва відігравала ідеологічна компонента, згодом вона

послаблюється, поступаючись науковості та нагальним потребам воєнного часу, коли такий феномен радянської науки як колгоспна дослідна справа на цей період втрачає свої провідні позиції. Під час війни відбулись суттєві зміни у персональному складі науково-дослідних установ аграрного спрямування, спричинених мобілізацією до лав Червоної Армії, евакуацією, еміграцією, втратою життя через військові дії та труднощі окупаційного життя. Так, лише у складі науково-дослідних інституцій системи Наркомзему УРСР кількість науковців скоротилась на 73,5%. Зауважено, що на певний час припинилась підготовка наукових кадрів; змінився ґендерний показник у бік збільшення представництва жінок в аграрному дослідництві. Результати дослідження дають підстави стверджувати, що сільськогосподарська дослідна справа на теренах України в роки Другої світової війни мала неоднозначні та суперечливі результати розвитку.

4. Спираючись на розуміння сільськогосподарської дослідної справи як комплексне вивчення у спеціалізованих дослідницьких інституціях агрономічних, зоотехнічних й інших сільськогосподарських явищ, що здійснюються у природних та спеціально створених умовах з використанням відповідних методик та інструментарію з метою отримання нового знання та реалізації продовольчих запитів суспільства, з’ясовано, що вітчизняне галузеве дослідництво років Другої світової війни, як в організаційній, так і науковій складовій, базувалось на досягненнях попередніх років. Ситуація, що склалась в науковому співтоваристві, організаційній структурі аграрного дослідництва напередодні Другої світової війни стала підґрунтям для подальших процесів трансформації наукового забезпечення сільського господарства. Встановлено, що розвиток вітчизняного галузевого дослідництва напередодні вступу німецьких військ на територію СРСР головним чином залежав від соціально-економічних і політичних процесів у суспільстві, державної політики в галузі сільського господарства. У жорстких умовах формування командно-адміністративної системи, функціонування планової економіки, розвитку сільського господарства в межах колгоспно-радгоспної системи, посилення ролі репресивно-каральних методів управління сільськогосподарська дослідна справа стала невід'ємним елементом державної структури, була включена у процеси політизації та ідеологізації. Організація сільськогосподарської дослідної справи в цей період орієнтувалась на розробку першочергових проблем галузі, на т.зв. принцип «злиття науки з практикою», що відповідало світовим

тенденціям розвитку аграрної науки. Напередодні військових дій на теренах УРСР аграрне дослідництво стало одним з державних пріоритетів, маючи масштабне фінансування, володіючи значними матеріально-технічними та кадровими ресурсами. Немалу роль у цьому процесі відіграло створення специфічної форми організації аграрного дослідництва – колгоспної дослідної справи. Разом з тим, репресіям було піддано значну частину науковців, а централізація науки з її тотальним контролем та ідеологізацією призвела до домінування псевдонаукових підходів.

Доведено, що науково-дослідні установи аграрного спрямування, що функціонували на території українських земель, не мали належного єдиного науково-методичного центру і в науково-методичному відношенні були розрізнені. Проблеми вітчизняного наукового забезпечення сільськогосподарських питань розглядалися в основному в межах НКЗС УРСР, а також ВАСГНІЛ та АН УРСР, галузевих міністерств як республіканського, так і союзного значення (НКЗС СРСР, НКЗС УРСР, НКХП СРСР). Недоліки існування такої організації аграрного дослідництва та їх усвідомлення стимулювали владу в умовах початку Другої світової війни та військової загрози до реорганізації галузі та повернення академічної моделі організації сільськогосподарської дослідної справи у вигляді Української філії ВАСГНІЛ, яке, однак, було перервано війною.

Визначальний внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в ці роки зробили Г. Г. Махов, О. Н. Соколовський, О. Т. Калачіков, В. Я. Юр'єв, Д. О. Долгушин, М. О. Ольшанський, П. А. Власюк, О. І. Душечкін, Г. М. Висоцький, О. В. Квасницький, І. Д. Рогоза, Б. М. Рожественський, М. І. Медведєв, А. О. Василенко та інші.

Доведено, що початок військових дій на території Радянського Союзу у 1941 р., який вплинув на всі сторони життя тогочасного соціуму країни, стимулював владу до евакуації майна науково-дослідних установ та науковців, що їх представляли, у тилові райони Радянського Союзу. Обґрунтовано, що евакуаційна кампанія галузевого дослідництва стала небувалою за розмахом і характером подією в історії сільськогосподарської дослідної справи, однак її результати в певній мірі можна назвати суперечливими. З усіх галузей природничої науки сільськогосподарський напрямок в ході війни опинився в особливому становищі, адже більшість цих наукових установ тісно пов'язані із

досліджуваною місцевістю і тому науково-дослідна робота не могла бути повністю припинена та евакуйована. До особливостей евакуаційної кампанії науково-дослідних установ аграрного спрямування відносимо: швидкі темпи передислокації, спричинені наступом ворога; відсутність загального плану евакуації; кількаетапність, що призвело до значної втрати цінного наукового майна; недосконала організація переміщення племінних тварин; розпорошеність українських сільськогосподарських науково-дослідних установ по різним регіонам Радянського Союзу, що пов'язано з довоєнними науково-виробничими зв'язками; свідоме руйнування та знищення залишених наукових ресурсів. В результаті проведеної евакуації було лише часткового збережено та передислоковано у глиб країни наукове майно та кадровий склад аграрного дослідництва. Ціною індивідуальних зусиль вчених було налагоджено роботу більшості евакуйованих науково-дослідних інституції сільськогосподарського спрямування, які відіграли значну роль у зміцненні економічної бази, відновленні продовольчої безпеки Радянського Союзу на вирішальному етапі війни. Доведено, що основними центрами передислокації науково-дослідних установ для потреб сільського господарства з території УРСР у тилових районах СРСР стали м. Саратов та Саратовська область (установи системи НКЗС УРСР), м. Кант Киргизької АРСР (Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості), м. Ташкент Узбецька РСР (Всесоюзний селекційно-генетичний інститут), м. Уфа Башкирської АРСР (АН УРСР). В системі АН УРСР для комплексного вирішення поставлених задач для потреб сільського господарства зусилля науковців було консолідовано в межах діяльності інститутів ботаніки та зообіології, міжінститутських комісії: з розширення харчових ресурсів, по відбудові зруйнованих ворогом міст і підприємств України та по мобілізації ресурсів Башкирської АРСР. Доведено, що рівень ефективності діяльності науково-дослідних інституцій визначався адміністративними якостями його керівництва та відносинами з місцевим партійним, науковим, виробничим співтовариствами. Визначено, що переміщення матеріальних та наукових ресурсів галузі в тилові райони країни частково завадило освоєнню сільськогосподарської галузі завойовниками, тим самим позбавивши ворога можливості покращити своє економічне становище. Період евакуації для вітчизняного галузевого дослідництва був часом значних наукових досягнень як на індивідуальному рівні вчених, так і наукових колективів. Тому є всі підстави зазначити, що це був цілком виправданий в економічному, науковому, кадровому розумінні захід.

Визначальний внесок у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в евакуації зробили: А. І. Задóнцев, І. А. Артюх, О. Н. Соколовський, І. Ф. Бузанов, М. І. Медведєв, С. П. Васильєв, Й. А. Даниленко, І. І. Кулеско, О. М. Можейко, Я. В. Ролл, П. А. Власюк, М. М. Гришко, Є. В. Зверозомб-Зубовський, А. О. Сапєгін, М. І. Котов, С. Ф. Морочковський, Я. С. Модилевський, М. М. Підоплічко та інші.

5. Встановлено, що нацистська Німеччина в ході підготовки до завоювань Східної Європи для вирішення продовольчої та сировинної проблеми значну увагу приділяла дослідженню сільськогосподарського потенціалу українських земель. З цією метою німецькі фахівці детально вивчали напрацювання вітчизняних вчених-аграріїв та розробляли власні плани по освоєнню сільського господарства України, фінальною стадією яких став «Генеральний план «Ост», який тісно пов'язав німецькі академічні напрацювання з ідеологією та політикою нацистів. Зважаючи на особливу значимість сільськогосподарської дослідної справи для продовольчої безпеки Німеччини та Румунії, українські установи, які її представляли були реорганізовані для потреб окупантів. Адміністративно-територіальний поділ українських земель під час окупації та розмежування зон впливу між завойовниками зумовили характер організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи цього періоду. На території Райскомісаріату Україна протягом усього окупаційного періоду тривала перманентна реорганізація організаційної складової вітчизняного аграрного експериментаторства, яке перебувало в полі постійної уваги різних структур Імперського міністерства окупованих східних територій. Цей процес завершився створенням Крайового дослідницького Центру України при райхскомісарі України як координатора всіх науково-організаційних питань на території райхскомісаріату та був представником Центру з досліджень Сходу Імперського міністерства окупованих східних територій. Сільськогосподарська дослідна справа, як ключова в розвитку території виокремлювалась в рамках Крайового дослідницького Центру у Спеціальну групу сільськогосподарських досліджень та філією у Херсоні для обслуговування наукових потреб галузі південного регіону України. Дистрикт «Галичина» Генеральної Губернії у науковому забезпеченні галузі обслуговувався Інститутом німецької діяльності на Сході, який щодо сільськогосподарських досліджень не мав окресленого «українського компоненту». Румунська окупаційна влада чіткої

організаційної структури координації сільськогосподарської дослідної справи на території «Трансністрії» не впровадила.

6. Доведено, що на території Райхскомісаріату Україна на період реорганізації аграрного дослідництва окупаційною владою було створено координуючі органи вітчизняного дослідництва (Центр сільськогосподарських досліджень, Науково-дослідний центр Півдня України), якими вирішувались питання організаційного та методичного характеру. До компетенції цих установ входив контроль за кадровими питаннями, узгодження організаційної структури інституцій, сприяння їх матеріальному забезпеченню тощо. Головним завданням Центрів у науковому відношенні була розробка міжгалузевих програм по дослідженню галузі. Однак, зі зміною ситуації на фронті, всі зусилля працівників цих координуючих органів спрямовувалися на максимальне вивезення чи знищення найціннішої наукової інформації, колекцій, літератури.

7. Окупаційний період в історії сільськогосподарської дослідної справи є суперечливим. З'ясовано, що вітчизняна наукова спільнота, опинившись на окупованих землях, використовуючи різні стратегії виживання, намагалась зберегти від розкрадання та знищення матеріально-технічну базу аграрного дослідництва, що завадило руйнуванню вітчизняного аграрного дослідницького процесу; дозволило в короткі терміни відновити функціонування сільськогосподарських науково-дослідних установ з поверненням радянської влади; забезпечило реалізацію творчого потенціалу науковців, неперервність наукової аграрної думки на українських землях. Окупаційна влада скористалась науковими кадрами та дослідною базою радянських науково-дослідних установ для налагодження наукових процесів в аграрному дослідництві на території українських земель для потреб німецької та румунської економіки: було продовжено розробку наукових тем, окреслених у попередні роки радянськими вченими з урахуванням практичних завдань німецької окупаційної влади (апробація німецьких сортів сільськогосподарських рослин, німецьких препаратів та методик боротьби зі шкідниками та захворюваннями), що певною мірою сприяло налагодженню продовольчої безпеки ворога. Встановлено, що визначальний внесок у збереженні та продовженні наукових процесів в аграрному дослідництві часів окупації зробили: Г. Г. Махов, Ю. Д. Клеопов, О. М. Надєждін, С. М. Москвічов, В. Ф. Савицький, О. І. Харечко-Савицька, А. А. Романіка, А. В. Пономарьов,

М. В. Шарлемань, С. Я. Парамонов, З. С. Голов'янко, І. І. Клодницький та ін.

8. Як демонструють результати досліджень, головним напрямком діяльності вітчизняних сільськогосподарських науково-дослідних установ після повернення радянської влади на територію УРСР було їх реевакуація, відновлення власних матеріально-технічних та наукових потужностей, розробка ефективних методів відродження галузі. Основними перешкодами на шляху відновлення повноцінного функціонування сільськогосподарських науково-дослідних установ була відсутність достатньої кількості наукових кадрів, потрібного лабораторного устаткування, реактивів, матеріалів, наукових приладів, тяглової сили, сільськогосподарської техніки, племінного та селекційного фонду внаслідок пограбування окупантами, забезпечення тилових районів Радянського Союзу.

З'ясовано, що у відбудовчий період велике значення для розвитку галузевого дослідництва мали здобутки вчених науково-дослідних установ за напрямами рослинництва та землеробства, селекції та насінництва, тваринництва, агролісомеліорації, механізації сільського господарства, плодівництва, виноградарства та виноробства. Серед них: П. А. Власюк, А. О. Василенко, М. М. Гришко, М. В. Дахновський, Н. Б. Вернандер, І. І. Кулеско, І. А. Артюх, П. Ю. Божко, С. М. Алпатьєв, П. Ф. Гаркавий, Ф. Г. Кириченко, М. О. Тюленєв та ін.

Узагальнено результати науково-дослідної роботи провідних установ вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи протягом Другої світової війни. Визначено, що основними досягненнями в роботі науково-дослідних установ аграрного спрямування УРСР напередодні військових дій на території УРСР були успіхи в агроґрунтознавчих дослідженнях, розробці ефективної системи удобрення зернових і технічних культур, системи боротьби з шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин; відгодівлі сільськогосподарських тварин та птиці, розпочато експериментальної роботи з біотехнології відтворення сільськогосподарських тварин. Відзначаємо успіхи щодо розробки наукових основ механізації сільськогосподарського виробництва, що проявилось в удосконаленні землеоброблювальних знарядь та збиральних машин; виготовленні удосконалених типів машин – підживлювачів і обприскувачів для високоефективного використання мінеральних добрив та їх правильного застосування. Вченими за період евакуації досягнуто значних результатів в освоєнні нових для тилових

районів СРСР сільськогосподарських культур, розроблено покращені методи удобрення та підживлення зернових культур, цукрового буряку, гречки, кок-сагизу, апробовано методи літнього садіння картоплі, верхівками бульб; виконано агробіологічне та агровиробниче обґрунтування районування врожайності сільськогосподарських культур в умовах Поволжя, нечорноземної смуги Радянського Союзу, Башкирії, Уралу, Середньої Азії; організації боротьби зі шкідниками й різними захворюваннями сільськогосподарських культур; вивченні паразитів свійських тварин та раціональних заходів боротьби з ними; покращено методи профілактики та протидії епізоотії. Головними досягненнями вчених науково-дослідних установ аграрного спрямування у відбудовчий період Другої світової війни були покращені методики швидкого відновлення племінного поголів'я; використання альтернативних видів кормів в умовах значного скорочення та нестачі кормової бази; оптимальних раціонів відгодівлі в умовах дефіциту кормів, виснаження худоби; боротьби з епізоотіями та різними хворобами сільськогосподарських тварин і рослин, які активізувались внаслідок масштабних переміщень людських та тваринних контингентів; в рослинництві – відновлення порушених сівозмін, селекційного фонду, овочівництва, розробка агротехніки каучуконосів, олійних та прядивних культур; використання альтернативних видів добрив, конструювання та випробування знарядь для внесення мінеральних добрив, вивчення та апробація трофейної техніки.

Аналіз джерел та літератури, що відтворюють комплексне бачення еволюції галузевої наукової думки на тернах України в роки Другої світової війни в контексті світових тенденцій становить цінну фактологічну базу для аналізу наукового доробку та світогляду вчених – С. М. Алпатьєва, І. А. Артюха, О. В. Бараней, Р. А. Бейліс-Вирової, Д. Є. Белінга, В. Й. Білай, М. І. Богуславського, К. С. Божка, С. Є. Боржковського, І. І. Болсунова, Є. І. Бордзиловського, М. Г. Бордонос, І .Ф. Бузанова, Ю. П. Бялловича, А.О. Василенка, С. Л. Васильева, С. Й. Венгреновського, Н. Б. Вернардер, І. М. Виборнова, К. О. Виноградова, О. І. Виноградського, П. А. Власюка, К. Г. Воблого, П. Х. Гаркавого, С. М. Гершензона, Е. Е. Гешеле, М. М. Годліна, З. С. Голов'янка, О. К. Гребеня, М. С. Грезе, М. М. Гришка, І. А. Даниленка, М. В. Дахновського, Д. О. Долгушина, О. І. Душечкіна, С. Й. Ерлера, М. А. Єгорова, А. І. Задонцева, Є. Х. Занкевича, Є. В. Звєрезомб-Зубовського, М. О. Зеленського, К. К. Зерова, В. П. Зосимовича, М. А. Іллінської-

Центилович, О. В. Квасницького, О. Т. Калачикова, І. І. Канівця, Ф. Г. Кириченка, Г. С. Кияка, Л. М. Клецького, З. М. Клімовицької, І. І. Клодницького, П. Ф. Ключка, В. Н. Коралова, І. Т. Корольова, М. І. Котова, А. А. Кравченка, М. А. Кравченка, Л. П. Крамаренка, С. І. Кузьмича, М. А. Кушляка, І. М. Лабунського Б. Г. Левицького, М. О. Левицького, І. І. Лободи, Б.І. Логінова, А. С. Львова, О. П. Маркевича, Г. Г. Махова, М. І. Медвєдєва, Я. С. Модилевського, С. Ф. Морочковського, С. М. Москвічова, В. П. Муравйова, О. С. Мусійка, А. М. Надеждіна, О. М. Недафківського, І. М. Ніколенка, Д. В. Новосельцева, А. М. Окснер, М. О. Ольшанського, С. Я. Паромонова, С. І. Печори, І. Л. Перегона, М. М. Підоплічка, А. А. Піонтковського, А. Т. Пивоварова, П. Ф. Плесецького, С. Н. Пожидаєва, В. П. Постєлова, С. С. П'ятницького, В. М. Рабіновича, Є. Г. Решетняк (Решетник), Б. М. Рожественського, Я. В. Ролла, А. А. Романіки, В. Г. Ротмістрова, Л. Й. Рубенчика В. Ф. Савицького, Г. М. Самбура, А. О. Сапєгіна, А. С. Сидорова, О. С. Скородумова, А. К. Скороходька, І. В. Смірнова, О. Н. Соколовського, М. О. Старовєрова О. І. Стоцького, М. Д. Тарнавського, М. С. Тархової, М. А. Теленги, М. О. Тюленєва, О. М. Фаворова, Є. Є. Фоміна, О. І. Харечко-Савицької, Г. І. Чуєвої, М. В. Шарлеманя, А. С. Шевченка, В. Я. Юр'єва, І. О. Яхонтова та інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. "Люба моя Еллі!...". Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942-1943 рр.) / упор. : Гаральд Бьоше, М. Дубик, Т. Пастушенко; перекл. О. Николайчук, Л. Сочка; Наук. ред. О. Лисенко. Київ, 2012. 336 с.

2. 75 лет Винницкой (бывшей Немерчанской) государственной сельскохозяйственной опытной станции. Научные труды. Т. 2. Киев :Гос. из-во с.-х. лит-ры Укр. ССР. 1963. 209 с.

3. Абрамович С. В. Сільськогосподарська наука України в 1939 році. *Зернове господарство*. 1939. № 1. С. 26–35.

4. Аграрний тлумачний словник. Землеробство. Рослинництво. Сортознавство / уклад. : А. В. Андрющенко, К. М. Кривицький, В. А. Хаджиматов [та ін] . Київ, 2010. 258 с.

5. Агроґрунтознавство в України (1930–1941 рр.) : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. Ч. 2 : 1936–1941 рр. 368 с.

6. Академік Квасницький Олексій Володимирович (1900-1989): Житєвий і творчий шлях. / Укл. В. Ф. Коваленко, В. М. Нагаєвич, Т. П. Гармаш; Наук. ред. М. В. Зубець ; УААН, Ін-т свинарства ім. О. В. Квасницького, Полтавська держ.аграр.академія; ДНСГБ. Полтава: «Полтавський літератор», 2005. 152 с.

7. Академік Олексій Никанорович Соколовський: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1909-1971 рр. / УААН, Національний науковий центр "Ін-т ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського" ; уклад. Т. І. Кисіль [та ін.] ; наук. ред. Б. С. Носко. – Харків, 2009. 59 с.

8. Акт выполнения тематического плана Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства за 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 1–4 зв.

9. Акт обследования по вопросами выполнения плана научно-тематических работ института. 8 июля. 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 19. 4 арк.

10. Акт проверки Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства. 25 мая 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Арк. 78-80.

11. Александров Д. А., Кременцов Н. Л. Опыт путеводителя по неизведанной земле: Предварительный очерк социальной истории

советской науки (1917–1950-е годы). *Вопросы истории естествознания и техники*. 1989. № 4. С.67–80.

12. Аникеев А. А. Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны. Ростов-на-Дону: Из-во Ростовского ун-та, 1990. 208 с.

13. Анкета для використання дослідження ґрунту. (нім. мовою). 1943 р. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 124-124 зв.

14. Арзуманян Е.Я., Барышников П. А. Выдающийся ученый в области зоотехнии. *Животноводство*. 1973. № 11. С. 65-67.

15. Аринштейн А. Н., Гуржий Е. С. Итоги селекции однодомной конопли. Труды Всесоюзного НИИ лубяных культур. К 25-летию ин-та. Киев : Госсельхозиздат УРСР, 1959. Вып. XXIV. С. 183-201.

16. Арсланова Ч. Р. Эвакуированное и депортированное в Башкирскую АССР население в годы Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг. . : дис. … канд. ист. наук. Уфа, 2006. 188 с.

17. Артюх І О. Над чим працює Український інститут експериментальної ветеринарії. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 77-79.

18. Банніков М. А. Бджільництво в колгоспах УРСР. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С 56-57.

19. Бей Р. В. Еволюція наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР (20–80-х рр. ХХ ст.). Вінниця, 2015. 380 с.

20. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.

21. Бєльський Б. Невідкладні заходи в боротьбі з шкідниками рільництва. *Нове українське слово*. 1942. 21 березня.

22. Бєсов Л. М. Історія науки і техніки. З найдавніших часів до кінця двадцятого століття. Текст лекцій. Харків : Харків.держ.політ.ун-т, 1998. 168 с.

23. Білай В. Й. Запліснявіння кормів та боротьба з ним / Відп.ред. Я. В. Ролл ; Ін-т зоології АН УРСР. Москва : Вид-во АН УРСР, 1943. 24 с.

24. Білогуб Данило Кирилович: біобіліогр. покажч. наук. пр. за 1926 – 1981 рр. / НААНУ, Ін-т тваринництва; уклад. В. В. Кунець, Н. В. Камишан, Л. В. Гончаренко; авт. вступ. ст. В. В. Кунець. Харків, 2014. 38 с.

25. Білогуб Д. К. Готування кнурів і маток до парування. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 33-37.

26. Білогуб Д. К. Промислове схрещування в свинарстві. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4. С. 13-14.

27. Божко К. С. Класифікація чорноземів УРСР. *Труди Укр. наук.-дослід. ін-ту соц. землеробства* / за ред.. О. Т. Калачикова. Київ; Харків : Держвидав колгосп. і радгосп. літ-ри УРСР, 1939. Т. 4. С. 5-69.

28. Бойченко В. Г., Кузнецова М. П. Як ми працюємо над питанням прискореного розвитку вівчарства. *Соц. тваринництво*. 1937. № 6. С. 20–23.

29. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського „нового порядку” в Європі у 1941–1944 роках : дис. … канд. іст. Наук. Львів, 1999. 250 с.

30. Боляновський А. В. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування / НАН України, Нац. ун-т "Львів. політехніка", Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. 188, [18] с.

31. Бордонос М. Г. К изучению особенностей гибридов F3 односемянной свеклы. *Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1939 год.* Москва, 1941. С. 202-203.

32. Бордонос М. Г. К характеристике гибридов одноростковой свеклы. *Основные выводы научно-исследовательских работ ВНИС за 1938 год*. Москва, 1940. – С. 238-240.

33. Борисенко Л. Б. Діяльність Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції під час німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.). *Історія науки і біографістика*. 2009. № 4 URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-4/09borysenko.pdf (дата звернення 15.05.2018).

34. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки. / НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2012. 414 с.

35. Брюшинін І. Г. Коріандрова макуха в раціоні молочних корів. *Соц. тваринництво.* 1945. № 4. С. 24-26.

36. Бузанов И. Ф. Селекция сахарной свеклы в новых районах свеклосеяния. *Научные записки по сахарной промышленности* / Орган Всесоюзн. НИИ сахарной пром-ти. Киев; Харьков : Гос. из-во колхоз. и совхоз. лит-ры УССР, 1940. Агроном. вып. 1-2. С. 3-13.

37. Булгаков С. В. Сравнительное испытание сортов естественной и экспериментальной селекции каучуконосов. *Селекция каучуконосных растений*. / ред. А. И. Купцов. Москва : Сельхозгиз, 1937. С. 12-35.

38. Бунаков Д. Ю. Бджільництво і насінництво еспарцету *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 58-59.

39. Бурлак Г. В. Початок наукової та професійної діяльності професора В. Є. Таїрова (1859–1938). *Історія науки і біографістика.* 2016. № 3. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2016-3/04.pdf (дата звернення: 15.03.2018)

40. Буряківництво і біоенергетика в Україні: історія, наука, виробництво, люди (до 95-річчя ІБК і ЦБ НААН України) : монографія / за ред. академіка НААН М. В. Роїка). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 352 с.

41. Бутенко Г. П. Про попередні підсумки роботи по відновленню поголів'я продуктивної худоби і коней за 1945 р. і заходи по дальшому розвитку тваринництва та конярства в колгоспах УРСР. *Соц. тваринництво*. 1946. № 2-3. С. 11-32.

42. Бутко С. Д. Краще зберігати та обліковувати токові корми. *Соц. тваринництво*. 1945. № 8-9. С. 35-37.

43. В Київському сільськогосподарському інституті. *Нове українське слово.* 1942. 22 січня 1942 р.

44. В Совнаркоме СССР. *Правда.* 1946. 6 марта.

45. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг.: сб. док. М. : ОГИЗ-Сельхозгиз, 1948. 640 с.

46. Вальтер Г. Сповідь еколога . *Г. Вальтер та Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки.* / УААН, ДНСГБ; Уклад.: В. А. Вергунов, В. І. Мельник. Сімферополь : Таврида, 2006. С. 20-90.

47. Вальчик В. Е. Історія наукового забезпечення широкомасштабних досліджень ґрунтів УРСР у 30-60-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2015. 24 с.

48. Василенко П. М. и др. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР / АН УССР, Ин-т истории АН УССР. Киев: Наук. думка, 1988. 472 с.

49. Васильева (Васютинская) Т. М. ...Жить мне было интересно. Киев : Оптима, 2010. 368 с.

50. Ведомость работающих в Научно-исследовательском инстетуте хлопководства. 23 октября 1943 г.// Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1080. Оп. 2. Спр. 20 а. Арк. 30-31.

51. Верба І. Сторінки історії Української академії наук у німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.). *Розбудова держави*. 1995. № 3. С. 45-50.

52. Вербин А. А. У истоков отечественной агрономии. Москва : Сов.наука, 1955. 122 с.

53. Вергунов В. А. Агроґрунтознавство УРСР в теорії та практиці протягом 1936-1941 рр. : архівно-бібліографічний нарис історії розвитку. *Агроґрунтознавство в Україні (1930-1941 рр.) : зб. док і матеріалів* / НААН, ННСГБ ; уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. Ч. 2. : 1936-1941 рр. С. 6–53.

54. Вергунов В. А. Еволюція наукових засад на шляху до природоохоронного адаптивно-ландшафтного меліоративного землеробства. / НААНУ, ДНСГБ. Київ. 2010. 176 с.

55. Вергунов В. А. Історія ґрунтознавства в Україні : проблеми і методологія шляхів вирішення. *Вісн. Харк. нац. аграр. ун-ту ім. В.В. Докучаєва.* 2006. № 7. С. 20-37.

56. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН , ННСГБ. Київ : Аграр. наука, 2018. Ч. І. Творці та розбудовники (бібліографічні нариси). 604 с.

57. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН , ННСГБ. Київ : Аграр. наука, 2018. Ч. ІІ. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). 620 с.

58. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН , ННСГБ. Київ : Аграр. наука, 2018. Ч. ІІІ. Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали. 504 с.

59. Вергунов В. А. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) / НААН, ННСГБ. Київ, 2018. 498 с. ; портр.

60. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. 220 с.

61. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні. Від зародження до академічного існування: організаційний аспект / НААН, ННСГБ. Київ : Аграр. наука, 2012. 416 с.

62. Вергунов В. А. Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленєв (1889-1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). / НААН, НСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфильська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва та природокористування. Рівне : НУВГП, 2019. 123 с.

63. Вергунов В. А., Євич П. П. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911-1968 рр.) До 100-річчя заснування Миронівського ін.-ту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН / НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. чл.-кор. НААН В. А. Вергунова. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ, 2012. 172 с.

64. Вергунов В. А., Хижняк В. П. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні записки: збірник наукових праць.* 2004. Вип. 1. С. 19–25.

65. Вересенко К.І., Соловйов С. В. Токсичність і хімічний склад українських бавовникових макух. *Праці Українського науково-дослідного інституту тваринництва* / НКЗС УРСР. Київ ; Харків : Держвидав с.-г. л-ри УРСР, 1945. Вип. 13. С. 5-14.

66. Вернадський В. І. З історії ідеї. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ, 2011. Т. 1. С. 129-141.

67. Вернардер Н. Б. Ґрунти Дніпропетровської низини та їхнє сільськогосподарське використання. *Труди наук.-дослід. ін-ту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства.* 1936. Т. 1. С. 205–223.

68. Виноградський А. І. Схема підгодівлі поросят-сисунів. *Соц. тваринництво*. 1940. № 11-12. С. 25-27.

69. Виплати по Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. 1 вересня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 35.

70. Виробничо-фінансовий план Голосіївського дослідного поля Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2-26.

71. Вировець В. Г., Лайко І. М., Кириченко Г. І., Горшкова Л. М. Вирішальна роль академіка М. Гришка в селекції одночасно дозріваючих і однодомних конопель (до 115-річчя з дня народження М. М. Гришка). *Луб'яні та технічні культури*. 2017. Вип. 5. С. 14-27.

72. Витяг з наказу №126 по Народному Комісаріату Земельних Справ УРСР про відновлення діяльності Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації. 2 жовтня 1943 р. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1а. Арк. 1.

73. Витяг з Постанови Ради Міністрів СРСР №846 «Про заходи з подальшого відновлення зернового виробництва, бурякосіяння та олійних культур у колгоспах УРСР». 13 квітня 1946 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 190.

74. Витяг з програми робіт Першої конференції молодих учених Радянської України. 26–30 березня 1936 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6857. Арк. 2, 15–16.

75. Витяг з протоколу № 213 засідання Бюро ЦК ЛКСМУ «Про першу конференцію молодих учених України. 3 березня 1936 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6857. Арк. 1.

76. Витяг зі списку витрат Сектору науково-дослідних установ Народного комісаріату земельних справ УРСР. 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Т. 2. Спр. 6262. Арк. 18-19 зв.

77. Відділ сільськогосподарських наук Національної академії наук України (1945-1956): Зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Заг. ред. акад. УААН М. В. Зубця. Київ : Аграр. наука, 2008. 400 с.

78. Відкриття дослідних сільськогосподарських станцій. *Нове українське слово.* 1942 р. 10 липня.

79. Відновлена мережа науково-дослідних установ системи НКЗС УССР. Серпень 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 371–376.

80. Відновлюється дослідно-господарча робота. *Нове українське слово.* 1942 р. 28 січня.

81. Вінцковський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси.* Кн. перша. / Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка. С. 413-445.

82. Вказівки про проведення купання хворих на коросту овець. 1943 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 28.

83. Власенко С. Наслідки німецької окупації для сільського господарства військової зони України (за документами державних архівів України). Київ, 2010. 110 с.

84. Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.) : дис. … канд. іст. наук. Київ, 2007. 297 с.

85. Власов В. В. [и др.] Виноград / под ред. В. В. Власова. Одесса : Астропринт, 2018. 616 с.

86. Власюк П. Использование отходов марганцеворудной промышленности на удобрение. *Соц. сельское хоз-во.* 1943. № 1-2. С. 7-13.

87. Власюк П. А. Нові марганцеві добрива: Марганець і інші мікроелементи в живленні сільськогосподарських рослин / Ін-т ботаніки АН УРСР ; Ін-т цукр. пром-ті НКХП СРСР. Київ : Вид-во АН УРСР, 1941. 268 с.

88. Власюк П. А. Сахарная свекла в Башкирии: Руководство для свекловодов Башкирии. Уфа : Башгосиздат, 1942. 128 с.

89. Власюк П. А. Система питания растений свекловичного севооборота / Отв.ред. Н. Н. Гришко ; Ин-т ботаніки АН УССР. Киев, 1944. 355 с.

90. Власюк П. А. Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня. Київ, 1957. 653 с.

91. Власюк П. А. Физиологическое значение микроэлементов марганца и бора для роста и продуктивности свекловичных высадков. *Докл. ВАСХНИЛ.* 1942. Вып. 9-10. С. 11-14.

92. Воинов М. С. Академик Т. Д. Лысенко. Памятка читателю. Москва, 1950. 38 с.

93. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д-Я. Частина 1 : Д-Н. / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, РАН, Архів; ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2012. 742 с.

94. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2: Листування: Д–Я. Ч. 2: О–Я / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, РАН, Архів; ред. кол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. А. Смолій [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, В. Ю. Афіані, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2012. 692 с.

95. Волощук В. М., Сагло О. Ф., Нагаєвич В. М. Галузевому науковому центру – 85. *Свинарство.* 2015. Вип. 6-7. С. 3-14.

96. Волощук В. М., Юдіна К.Є. Діяльність науково-дослідних установ України з розвитку фізіології травлення тварин у ХХ столітті. *Вісник Національного технічного університету "ХПІ"*. Серія : Історія науки і техніки. 2014. № 59. С. 52-64.

97. Вронська Т. Феномен „пособництва” : до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей.* Київ, 2007. Вип. 11. С. 88–97.

98. Всесоюзный научно-исследовательский институту сахарной промышленности (ВНИС) с 1934по 1945 гг. Историческая справка. 30 сентября 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4876. Арк. 110-112.

99. Вступна стаття. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Арк. 1-4.

100. Вчені в галузі ветеринарної медицини. / УААН; наук. ред.: В. П. Буркат та ін. ; Уклад. : А. Й. Мазуркевич, С. П. Долецький. Київ : Аграр. наука, 2001. 386 с.

101. Вчені в галузях механізації, електрифікації та меліорації / УААН; наук. ред. М. К. Лінник. Київ : Аграр. наука, 2000. 297 с.

102. Вчені генетики і селекціонери в галузі рослинництва / УААН; ред.: Ф. Ф. Адамень. Київ : Аграр. наука, 2000. 364 с.

103. Вчені генетики, селекціонери та рослинники. / УААН, Укр. тов-во генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавілова. Київ : Аграр. наука, 2003. 504 с.

104. Вчені ґрунтознавці, агрохіміки, землероби. / УААН; Наук. ред.: О. Г. Тараріко, В. В. Медведєв. Київ : Аграр. наука, 2003. 333 с.

105. Вчені економісти-аграрники / УААН; ред. М. В. Зубець та ін. ; упоряд. і відп. за вип. О. В. Шатько. Київ : Аграр. наука, 2001. 513 с. Ч. ІІ.

106. Вчені економісти-аграрники. / УААН; ред. М. В. Зубець та ін. ; упоряд. і відп. за вип. О. В. Шатько. Київ : Аграр. наука, 2001. 444 с. Ч. 1.

107. Вчені селекціонери у тваринництві. / УААН; наук. ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. Київ : Аграрна наука, 1997. 249 с.

108. Вчені тваринники. / УААН; Уклад. М. М. Холкін. Київ : Аграр. наука, 2004. 210 с.

109. Вчені у галузі тваринництва. Книга. 2. / УААН; [наук. ред. Г. О. Богданов, В. П. Буркат]. Київ : Аграр. наука, 1999. 423 с.

110. Г. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, В. І. Мельник, за заг. ред. В. М. Єжова; наук. ред. В. А. Вергунов. Сімферополь : Таврида, 2006. 160 с.

111. Гагарин Г. Історія селекції сільськогосподарських культур в Україні. *Наукові записки Українського технічно-господарського інституту*. Мюнхен, 1967. С. 107–150.

112. Гайнц Г. К. Інститут Німецької Східної праці в Генеральній Губернії (1940–1945 рр.). Опис установи і стан дослідження. *Актуальні проблеми теоретичного та практичного менеджменту в умовах глобалізації: зб. матеріалів тез заоч. наук.-практич. конф. 15 березня 2013 р.* / ЗАТ Львівський ін-т менеджменту. Львів : ЛІМ, 2013. С. 135-152.

113. Гайнц Г. К. Географо-краєзнавчі статті в журналі «Німецьке дослідження на Сході, повідомлення Інституту німецької східної праці» (м. Краків, 1941-1944 рр.) *Географічна наука і практика: виклики епохи*: *матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16–18 травня 2013 р.)* / [Відп. ред. : доц. В. І. Біланюк, доц. Є. А. Іванов]. У 3-ох т. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Т. 1. С. 189-194.

114. Гальянов В. Международная обстановка второй империалистической войны. *Большевик.* 1939. № 4. С. 56.

115. Ганеев Р. Г., Каримов К. К. Наука Башкортостана в годы Великой Отечественной войны. / Башк. гос. пед. ин-т. Уфа, 1999. 38 с.

116. Генеральний план організаціїї досліджень в галузі плодівництва в рамках комплексного програми розвитку садівництва та овочівництва України, підготовлений В. Гляйзбергом. (нім. мовою). 22 вересня 1942 р. // BArch Berlin. R 4901/2618. Bl. 16-73.

117. Главнейшие итоги работ Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной свеклы за период с 1922 по 1947 гг. 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4876. Арк. 113–153.

118. Глушенок Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті „Україна” 1941–1944 рр. : автореф. дис. … канд. іст. Наук. Київ, 2005. 18 с.

119. Годлін М. М. Классификация и номенклатура почв УССР по механическому составу. *Труды.* / Киевский с.-х. ин-т. Киев, 1940. Т. 3. : Науч. работы агр. и агрохим. ф-тов. С. 3-22.

120. Годовые финансовые отчеты научно-исследовательских учреждений за 1942 год и штатные расписания и расходы на 1943 г. 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 208-209.

121. Головні роботи, які повинна переводити комісія по рослинництву. 1942 р. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 60-61.

122. Гора А. Т. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг. : дис. … канд. ист. наук. Київ, 1954. 230 с.

123. Гребень Л. К. За найшвидше відновлення свинарства і тонкорунного вівчарства на Півдні України. *Соц. тваринництво*. 1945. № 11-12. С. 12-17.

124. Гребень Л. К. Над чим працює Інститут гібридизації і акліматизації тварин. Асканія-Нова. *Соц. тваринництво*. 1945. № 7. С. 47-48.

125. Гребень Л. К. Свині української степової білої породи. *Соц. тваринництво*. 1945. № 7. С. 33-36.

126. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ ; Дніпропетровськ : Вид-во «Ліра», 2912. 508 с.

127. Гринь Г. С. З історії територіальних ґрунтових досліджень на Україні. *Агрохімія і ґрунтознавство*. 1970. № 15. С. 3-16.

128. Гриценко И. Ф. Разработка способов возобновления полезащитных лесных полос. *Научный отчет за 1944 год.* / НКЗ УССР, Укр. науч-исслед. ин-т агролесомелиорации и лесного хоз-ва. Киев, Харьков: Гос.изд-во с.-х лит-ры УССР. 1945. С. 33-37.

129. Ґрунтова карта України. 1942. За ред. проф. д-ра Г. Махова та гол. картографа Д. Морозова / Крайовий інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (Київ); Крайовий дослідницький центр. (1: 150000). (нім. мовою) // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 22. Арк.3.

130. Д. Б. [Белінг Д.] Інститут гідробіології та рибальства. *Нове українське слово.* 1942. 16 серпня.

131. Данилюк М. З. Натхненна праця в ім'я Перемоги (Комуністична партія України – натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. 167 с.

132. Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 474 с.

133. Джовані Діонісій Олександрович (1886–1971) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1912–1939 роки / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Ю. О. Довгорук ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2011. 128 с.

134. Джунушалиева Г. Д. Экономика Киргизской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг. автореф. дис …. д.-ра ист. наук. / Кыргызско-Российский Славянский университет. Бишкек, 2013. 44 с. URL : http://cheloveknauka.com/ekonomika-kirgizskoy-ssr-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny-1941-1945-gg (дата звернення 20.04.2018)

135. Доброчаєва Д. М. Нове у науковій спадщині Юрія Дмитровича Клеопова (1902-1943). *Український ботанічний журнал.* 1995. № 2 (52). С. 288-305.

136. Довгорук Ю. О. Супійська дослідна меліоративна болотна станція в період німецько-фашистської окупації УРСР (1941-1943). *Історія науки і біографістика.* 2018. № 2. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/08.pdf (дата звернення 15.05.2018).

137. Довідка завідувача сільськогосподарським відділом ЦК КП(Б)У З. О. Сідерського «Про селекцію та насінництво». // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6731. Арк. 78–93.

138. Довідка про кількісний склад кандидатів у члени Ради НКЗС УРСР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6695. Арк. 1.

139. Довідка про стан виробництва насіння в районних насінницьких господарствах. 1943 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5515. Арк. 2–3.

140. Доклад директора ВНИС И. Ф. Бузанова «Итоги восстановления и план селекционно-семеноводческой и научно-исследовательской работы в системе Главсахара». 18 января 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 22-66.

141. Докладная записка директора Украинской опытной хлопковой станции А. В. Панова по вопросу посева хлопчатника в 1942 г. Октябрь 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13,17-18, 40.

142. Докладная записка директора Украинской опытной хлопковой станции А. В. Панова по вопросу группировки районов зоны хлопкосеяния Украины по степени благоприятности их для хлопкосеяния. Декабрь 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8-10.

143. Докладная записка заместителя Министра земледелия УССР Ф. Г. Луценко в Совет Министров УССР о научно-исследовательской работе Лановецкой селекционно-опытной станции за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3669. Арк. 53–54.

144. Докладная записка заместителя Председателя исполкома Областного Совета депутатов трудящихся П. Бугаенко в Совет Министров УССР о работе Днепропетровской селекционно-опытной и бахчевой станции за 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4875. Арк. 64.

145. Докладная записка заместителя председателя Совета Министров УССР П. Рудницкого о работе Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной промышленности. 25 декабря 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4876. Арк. 101-104.

146. Докладная записка к годовому отчету Экспериментальной базы «Борки» Украинской научно-исследовательской станции птицеводства. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 101-102.

147. Докладная записка к плану работы Украинского научно-исследовательского института животноводства на 1943 г. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 51-52.

148. Докладная записка народного комиссара земледелия УССР Г. П. Бутенко народному комиссару земледелия СССР И. А. Бенедиктову «О мероприятиях по созданию сортового семенного фонда для востановления разрушенного немецкими оккупантами семеноводства в УССР» // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5514. Арк. 24–30.

149. Докладная записка о состоянии семеноводства зерновых, зернобобовых и масляничных культур. ЦК КП(б)У, сельскохозяйственный отдел. 1942 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80 Спр. 19 Арк. 85-93.

150. Докладная записка по вопросу группировки районов зоны хлопкосеяния Украины по степени благоприятности их для хлопкосеяния //ДАХО Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8.

151. Докладна записка по вопросу посева хлопчатника в 1942 г. // ДАХО Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3, Арк. 13,17-18, 40.

152. Докладная записка про работу Института гидротехники и мелиорации. 1942 г. // Державний архів Одеської області. Ф. Р-3950. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-3.

153. Докладная записка СНК УССР к СНК СССР о разрешении импортировать лабораторное и техническое оборудование для учреждений АН УССР. 5 июля 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1525. Арк. 55–57.

154. Доповідна записка відділу дослідних інституцій та станцій Дирекції агрикультури губернаторства «Трансністрії». 6 грудня 1942 р. // Державний архів Одеської області. Ф. Р-2244. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 1-19.

155. Доповідна записка відділу культури та освіти Київської міської управи до генералкомісара м. Київ про стан інститутів УАН. (нім. мовою). 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 8-10.

156. Доповідна записка відділу культури та освіти Київської міської управи про стан вищих учбових закладів м. Києва. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 72-78.

157. Доповідна записка директора Інституту біохімії С. Є. Боржковського до Ученого секретаря УАН В. С. Чудинова про стан Інституту. 27 листопада 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2462. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3-5.

158. Доповідна записка директора Інституту гідробіології професора [Д. О.] Белінга про стан Інституту. 30 вересня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2463. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-1 зв.

159. Доповідна записка до Київської міської управи // Державний архів Київської області. Ф. 2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 104–104 зв.

160. Доповідна записка інструктора відділу науки ЦК КП(Б)У Білоцерківського про стан Українського науково-дослідного інституту тваринництва. 1937 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7093. Арк. 41−42.

161. Доповідна записка Президента АН УРСР акад. О. О. Богомольця до Секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка про роботу сільськогосподарської секції Комісії по відбудові зруйнованих ворогом міст і підприємств УРСР при АН УРСР. 21 квітня 1942 р // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 91. Арк. 34.

162. Доповідна записка про роботу Українського науково-дослідного інституту лісового господарства і агролісомеліорації. 1937 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7092. Арк. 76-81.

163. Доповідна записка про ситуацію з обговоренням проекту створення регіонального науково-дослідного центру в Україні. (нім. мовою). 7 квітня 1043 р. // BArch Berlin. R 94/9 (без нумерації).

164. Доповідна записка співробітників Українського науково-дослідного інституту плодівництва до Київської міської управи. 1941 г. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 104–104зв.

165. Доповідні записки і довідки про результати перевірки співробітниками НКЗС УРСР стану тваринництва в колгоспах УРСР (за областями) у 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8886. Арк. 6.

166. Доповідь голови Планової комісії Віце-президента АН УРСР А. О. Сапєгіна про підсумки роботи Академії за 1940 р. *Вісті Академії наук УРСР*. 1941. № 4. С. 5-27.

167. Доповідь Наркома землеробства УРСР Г. П. Бутенка на Першому республіканському засіданні передовиків продуктивного тваринництва і конярства колгоспів УРСР від 24–27 грудня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 8882. Арк. 7–8.

168. Дорошенко В. А. «История науки и техники»: предметно-концептуальная эволюция – от хронологии фактов к историко-философским обощениям. *История и современное мировозрение*. 2019. Т. 1. № 2. С. 105-109.

169. Доручення співробітників Українського науково-дослідного інституту плодівництва. 6 жовтня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 103.

170. Дослідна станція в Сарнах. *Нове українське слово*. 1942. 28 липня.

171. Досягнення науки – у виробництво. *Зернове господарство*. 1940. № 2. С. 58–60.

172. Дубинин Н. П. Вечное движение. Изд-е 2-е, испр. и доп. Москва : Политиздат, 1975. 431 с.

173. Елина Е. Ю. От Киева до Калифорнии: трудная история прикладного проекта генетиков Савицких. *Российско-украинские связи в истории естествознания и техники* / Под ред. Т. А. Курсанова. Москва : Акварель, 2016. Т. 3. С. 100–121.

174. Елина Е. Ю. Селекция на фронте: судьба советских селекционных станций в годы Второй мировой войны. *История социокультурных проблем науки и техники.* Москва, 2004. Вып. 3. С. 49-68.

175. Жованик П. М. Бруцельоз сільськогосподарських тварин та чергові завдання боротьби з цією хворобою. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 60-65.

176. Заболотна Т. Культурне та побутова життя киян (1941-1943 рр.). *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення.* / Ін-т історії України НАН країни, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова та ін. Київ, 2012. С.29-37.

177. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України.* 2013. № 16. С. 94-112.

178. Загальні директиви по апробації посівів у 1943 р. 1943 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10-12 зв.

179. Затвердження Г. Самбура як наукового співробітника Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва . (нім. мовою). 16 листопада 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1 Спр. 2. Арк. 1.

180. Захарченко О. О. Нацистський проект "Готенланд" в Криму і на Півдні України. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки.* 2016. № 2. С. 27-37.

181. Зверезомб-Зубовский Е. В., Морочковский С. Ф. Вредители и болезни сахарной свеклы в Башкирии и меры борьбы с ними / АН УССР, Ин-т зообиологии, Ин-т ботаники. Уфа : Башгосиздат, 1943. 40 с.

182. Звіт доктора Матіле Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями про результати попереднього обстеження колекцій Зоологічного музею Інституту зоології УАН. (нім.мовою). 29 червня 1943 р. // ЦДАВО України. Ф 3206. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 71-72.

183. Звіт керівника групи «Наука» доктора фон Франке до райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга про стан наукових установ м. Київ. (нім. мовою). 3 лютого 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 241–245, 248–250.

184. Звіт про діяльність Центру з дослідження Сходу (нім. мовою). // BArch Berlin. R 6/238. Bl. 13-25.

185. Звіт про роботу Академії наук УРСР за 1945 р. *Вісті АН УРСР*. 1946. № 5–6. С. 15–29.

186. Звіт про роботу Науково-дослідного інституту тваринництва. 1 лютого 1942 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

187. Звіт про роботу станції бавовництва. 25.03.1944 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1080. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 6.

188. Звіт професора доктора В. Гляйсберга про результати відрядження на українські території. (нім. мовою). 22 вересня 1942 р. // BArch Berlin. R 4901/2618. Bl. 15.

189. Звіт Р. Тіле про роботу в «Асканії-Нова». (нім. мовою). 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3676.Оп. 1. Спр. 75. Арк. 436-440.

190. Звіт Р. Тіле про роботу в «Інституті Лисенка». 25 серпня 1942 р. (нім. мовою) // ЦДАВО України. Ф. 3676.Оп. 1. Спр. 80. Арк. 6.

191. Звіт старшого карантинного інспектора по Кам'янець-Подільській області Кравця про роботу карантинної служби. 8 вересня 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. Арк. 71.

192. Звіти про роботу відділу дрібного тваринництва Науково-дослідного інституту тваринництва. 1942-1943 рр.// Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16-16 зв., 24-24 зв., 28-28 зв.

193. Зосимович В. П. Дикие виды и происхождение культурной свеклы. *Свекловодство* / ВНИИ сахарной свеклы. Киев : Гиз. колхоз. и совхоз. лит-ры УССР, 1940. Т. 1. С. 17–85.

194. Зубець М. М., Бородай І. С. Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» : історія, здобутки, вчені. / НААН, ДНСГБ; наук. ред. чл.-кор. НААН В. А. Вергунов. Вінниця, 2011. 208 с.

195. Иванов О. Н. Достижения селекционных станций и Всесоюзного института сахарной промышленности в Всесоюзной сельскохозяйственной выставке 1939 года. *Сахар*. 1939. № 3. С. 34-36.

196. Ильгамов М. А., Саитова М. А. «Как путники у общего костра …». Академия наук Украинской ССР в Башкирии в годы Великой Отечественной войны. *Вестник Российской Академии Наук.* 2001. № 6. С. 43-56.

197. Ильинская-Центилович М. А. К вопросу о морфологических особенностях видов рода Taraxacum. *Записки Харьковского ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственного института (б. Новоалександрийский)* / НКЗ СССР. Гл. упр. вузов и техникумов. Харьков : Изд. Харьковского с.-х. ин-та, 1945. Т. 4. С. 97-98.

198. Ильинская-Центилович М. А. Сравнительная оценка методов определения видовой чистоты кок-сагыза. *Селекция и семеноводство*. 1948. № 1. С. 3-8.

199. Инструкция по апробации посевов хлопчатника в Крыму и на Украине в 1942 году. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 7-8.

200. Инструкция по апробации посевов южной и среднерусской конопли. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 13, 33

201. Инструкция по хлопководству. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 9-9 зв.

202. Информация Вице-президента АН УССР Б. И. Чернышева про издательскую деятельность АН УССР. 31 мая 1944 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 239. Арк. 148.

203. Информация директора Украинского научно-исследовательского института социалистического земледелия М.Т. Коновалова в сельхозотдел СНК УССР // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 86–89.

204. Информация заместителя Председателя Совета Министров УССР В. Старченко в Министерство технических культур СССР Скворцову о деятельности Панфильского болотного опытного поля за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 43–44.

205. Информация о селекционно-семеноводческих исследованиях на Полесской опытной станции. 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 86–89.

206. Информация о состоянии районных семенных хозяйств УССР. 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5515. Арк. 6–7.

207. Информация о типах тракторов для социалистического земледелия УССР за 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 19. Арк. 1–19.

208. Исторический обзор и краткие результаты работ за 1854–1954 гг. *Юбилейный сборник научных трудов, посвященный 70-летию Полтавской опытной станции – Украинского филиала Института кормов.1884–1954* / под ред. М. П. Елсукова, И. И. Власюка, А. П. Мовисесянца; Всесоюз. н.-и. ин-т кормов им. В. Р. Вильямса, Укр. филиал ин-та кормов. Киев : Гос. изд-во с.-х. лит. Укр. ССР, 1959. С. 7–19.

209. Итоги научно-исследовательской работы Полесской сельскохозяйственной опытной станции за 25 лет. 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 1–517.

210. Інститут ботаніки УАН. *Українське слово*. 1941. 30 листопада.

211. Інститут господарських дослідів і краєзнавства. *Нове українське слово*. 1943 р. 19 травня.

212. Інститут захисту рослин. *Нове українське слово*. 1942. 29 травня.

213. Інструкція по осінньому обслідуванню ґрунтів на зараженість шкідниками в сільському господарстві Центральної станції захисту рослин. Серпень 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3-10.

214. Інструкція по протруєнню насіння помідор. 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 19.

215. Інструкція Центру сільськогосподарських досліджень всім інститутам про страхову касу для німців. Листопад 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

216. Інструкція щодо ведення науково-дослідних робіт на дослідних господарствах Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. 7 квітня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.

217. Інформація акад. АН УРСР О. Н. Соколовського про стан ґрунтознавства в УРСР і необхідність створення в структурі АН УРСР Лабораторії ґрунтознавства. 20 листопада 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2738. Арк. 32-36.

218. Інформація Заступника Міністра земельних справ УРСР Ф. Г. Луценка керуючому справами у Раді міністрів УРСР В. Власенку про діяльність Поліської науково-дослідної станції рільництва // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 94–95.

219. Інформація про Загальні збори АН УРСР. *Вісті Академії наук УРСР*. 1938. № 8-9. С. 72-73.

220. Інформація РНК УРСР і ЦК КП(б)У про забезпечення насінним матеріалом для посіву овочів та технічних культур у 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 43. Арк. 76.

221. Історія Дніпропетровського національного університету. / М. В. Поляков (гол. ред.). 4-те вид., переробл. і доп. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. 308 с.

222. Історія Національної академії наук України (1938-1941) : Док. і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2003. 920 с.

223. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Док. і матеріали / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін.– К., 2007.– 808 с.;

224. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 2. Додатки /Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. 576 с.

225. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / автор. колектив: С. В. Кульчицький (голова), О. В. Андрощук, В. К. Баран, В. М. Веселова [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. – 655 с.

226. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) 536 с.

227. Їдальня для наукових працівників. *Нове українське слово.* 1942. 6 серпня.

228. Кабанівська В. С. Відновлюють роботу державні племінні розплідники. *Соц. тваринництво*. 1945. № 1. С. 18-20.

229. Калантиренко І. І., Загайчук А. С. Інститут гідротехніки і меліорації: заснування, розвиток та найважливіші наукові досягнення за 75 років. Київ: ПоліграфКонсалтинг, 2004. 170 с.

230. Калачиков О. Т. Досягнення агроґрунтознавства та агрохімії в контексті стаханівського руху. *Соціалістична агротехніка*. 1937. № 2. С. 18-25.

231. Канєвський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства України. Київ ; Харків : Держсільгоспвидав, 1947. 286 с.

232. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945). / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України. 2014, Ч. 1. : Джерелознавче дослідження. 552 с.

233. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940-1945). / НАН України, Інститут історії України. Київ : Інститут історії України. 2014, Ч. 2. Документи. 992 с.

234. Квасницкий А. В. Влияние скармливания дроджеванных кормов на желудочное сокоотделение и пищеварение у свиней. *Труды научно-исследовательского института свиноводства.* / НК зерновых и животноводческих совхозов СССР. Киев ; Харьков : Госиздат колхоз. и совхоз. л-ры УССР. 1940. № 15. С. 129-143.

235. Квасницкий А. В., Бакеева Е. Н. О желудочной секреции и пищеварении у поросят в подсосный период. *Труды научно-исследовательского института свиноводства.* / НК зерновых и животноводческих совхозов СССР. Киев ; Харьков : Госиздат колхоз. и совхоз. л-ры УССР. 1940. № 15. С. 3-12.

236. Квасницький О. В. Молокопродукція свиноматок. *Соц. тваринництво*. 1945. № 7. С. 27-32.

237. Квасницький О. В. Рання підгодівля поросят-сисунів. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4. С. 10-12.

238. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. и материалов. Киев : Киев. обл. кн.-газ. изд-во, 1963. 436 с.

239. Кияк Г. С. Агротехніка сільськогосподарських культур на торфових ґрунтах (для західних областей УРСР) / ред. М. О. Тюленєв. Київ, Харків : Держвидавав. с-г. літ-ри УРСР, 1946. 56 с.

240. Кияк Г. С. Обробіток ґрунту в західних областях України. / Львів. політех. ін-т. Київ ; Харків : Держвидав с.-г. л-ри УРСР, 1945. 31 с.

241. Кияк Г. С. Посів озимини (для західних областей України). / Львівський політех. ін-т. Київ ; Львів : Держвидав с.-г. л-ри УРСР, 1945. 23 с.

242. Кінах В. А., Гапоненко Г. Д., Сташенко П. П. Етапи становлення інституту: люди, події, факти. *Цукрові буряки.* 2012. № 2-3. С. 12-13.

243. Клятва украинский ученых. *Правда.* 1941. 25 июня 1941 г.

244. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. док. и материалов, 1941-1984 гг. / АН УССР, Центр. научн. б-ка, Кн. палата УССР им. И. Фёдорова. Киев : Наук. думка, 1986. 562 с.

245. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.). Київ, 2014. 490 с.

246. Ковалишин Д. І. Наталія Вернандер – видатна постать в українському ґрунтознавстві. *Історія укр. географії*. 2006. Вип. 1 (13). С. 23-25.

247. Коваль М. В. Співробітництво діячів науки і культури Радянської України та інших республік СРС під час війни. *Укр. іст. журнал.* 1963. № 3. С. 88-94.

248. Коваль М. В. Сторінки культурних і наукових зв’язків Української РСР з зарубіжними країнами в роки Великої Вітчизняної війни. *Укр. іст. журнал.* 1964. № 3. С. 90-94.

249. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернатива, 1999. 336 с.

250. Кожухарь В. М. Кок-сагыз в районах Харьковскй области. *Записки Харьковского ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственного института (б. Новоалександрийский)* / НКЗ СССР. Гл. упр. вузов и техникумов. Харьков: Изд. Харьковского с.-х. ин-та, 1945. Т. 4. С. 91-95.

251. Козел Н. В. Діяльність Львівської політехніки в період радянсько-німецької війни (1939-1944 рр.). *Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції*, 25 жовтня 2012 р. Львів, 2012. С. 305-324.

252. Козенко Т. М. Використати штучне осіменіння для прискореного відродження тваринництва. *Соц. тваринництво*. 1945. № 1. С. 22-24.

253. Козурман С. О. Эвакуированное и перемещённое население на территории Саратовской области в годы Великой Отечественной войны : 1941-1945 гг. : дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2011. 264 с.

254. Колгоспна виробнича енциклопедія : в 2 т. / гол. редкол. : М. С. Співак (гол.) та ін. Київ : Держ. вид-во с.-г. літ-ри, 1956. Т. 1. 756 с.; Т. 2. 796 с.

255. Колесник И. Л. Основные элементы правильных севооборотов в Степной полосе УССР. *Записки Харьковского ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственного института (б. Новоалександрийский)* / НКЗ СССР. Гл. упр. вузов и техникумов. Харьков : Изд. Харьковского с.-х. ин-та, 1945. Т. 4. С. 86-94.

256. Колесник І. Д. Наука, що служить народові. *Зернове господарство*. 1938. № 9. С. 9-16.

257. Колчинский Э. И. Биология Германии и России–СССР в условиях социально-политических кризисов первой половины XX века (между либерализмом, коммунизмом и национал-социализмом). Санкт-Петербург : «Нестор-История», 2006. 638 с.

258. Комликова Г. І. Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційний період (1941-1943 рр.). *Сумський історико-архівний журнал.* 2012. Вип. XVI/XVII. С. 217-222.

259. Константинов П. Н. Краткая методика сельскохозяйственного опытного дела и современная структура его в СССР. Основы сельскохозяйственного опытного дела. Москва, 1952. С. 43–52.

260. Контрольно-насінна станція. *Нове українське слово.* 1942. 24 квітня.

261. Конференция по проблемам органической эволюции: Тезисы докладов. Уфа, 1943. 27 с.

262. Корзун Е. В. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине в годы Второй мировой войны. *Наука и техника: вопросы истории и теории : материалы XXXVI междунар. конф. "Советская наука и техника в годы*

Великой Отечественной войны". 21-24 апреля 2015 г. Санкт-Петербург, 2015. С. 243-244

263. Корзун Е. В. Сотрудничество сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений УССР и РСФСР в эвакуации в период Великой Отечественной войны. *Российско-украинские связи в истории естествознания и техники*. 2014. Вып. 2. С. 256-265.

264. Корзун О. В. Архіви Оперативного Штабу Розенберга як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *Наука України як фактор національної безпеки: матеріали двадцятої Всеукр. наукової конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, 17 квітня 2015 р.* м. Київ, 2015. С. 87-90.

265. Корзун О. В. Вивчення ґрунтів України під час німецької окупації в роки 2 світової війни. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяченого 130-річчю виходу книги професора В. В. Докучаєва «Російський чернозем», і появі сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань, 10 груд. 2013 р.* Київ, 2013. С. 226-228.

266. Корзун О. В. Війна і наука: криза чи прорив? Сільськогосподарська дослідна справа в Україні під час Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали X Всеукр. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу заснування Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 травня 2014 р.*, Київ, 2014. С. 122-124.

267. Корзун О. В. Діяльність Академії наук УРСР для потреб сільського господарства в евакуації в період Великої Вітчизняної війни. *Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 12-ї Всеукр. наук. конф., 3-5 жовтня 2013 р.* Конотоп, 2013. С. 167-169.

268. Корзун О. В. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа щодо вивчення сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *В. І. Сазанов – розбудовник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин : матеріали круглого столу, 28 листопада 2014 р.* м. Полтава, 2014. С. 56-58.

269. Корзун О. В. Документи Музею-Архіву переходової доби як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни. *Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 14-ої Всеукр. наук. конф., 8–10 жовтня 2015 р.* Львів, 2015. С. 215-217.

270. Корзун О. В. Документи особового походження як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні в роки Другої світової війни. *Україна в період Другої світової війни: відомі та невідомі сторінки історії: матеріали регіонального круглого столу, 25 червня 2015 р.* Кривий Ріг, 2015. С. 47-51.

271. Корзун О. В. Жіноче обличчя української сільськогосподарської дослідної справи років Другої світової війни. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть: матеріали Всеукр. наук. конф., 22 травня 2015 р.* Житомир, 2015. С. 107-109.

272. Корзун О. В. Зміни вітчизняного аграрного наукового співтовариства в умовах Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України, 19 травня 2017 р.* Київ, 2017. С. 107-109.

273. Корзун О. В. Зміни організаційної структури сільськогосподарської дослідної справи напередодні Другої світової війни. *Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації: зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. семінару, 27-28 квітня 2018 р.* Вінниця, 2018. С. 226-233.

274. Корзун О. В. Наукове забезпечення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни: загальний огляд історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного у-ту ім. М. Коцюбинського*. 2014. Вип. 22 Серія : Історія. С. 252-255.

275. Корзун О. В. Наукові завдання сільськогосподарських дослідних установ в умовах військового часу (період Другої світової війни). *IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф., 28 жовтня 2015 р.,* Київ, 2015. С. 56-59.

276. Корзун О. В. Науково-дослідні інституції для потреб тваринництва під час евакуаційної кампанії 1941-1942 рр. *Зоотехнічна наука: історія, проблеми, перспективи : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., 21-23 травня 2014 р.* Кам'янець-Подільський, 2014. С. 22-24.

277. Корзун О. В. Періодична преса окупаційного періоду як джерело вивчення історії сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та спеціалістів, 22 травня 2014 р.* Київ, 2014. С. 70-71.

278. Корзун О. В. Повсякденність Другої світової війни очима вчених-аграріїв. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 14-15 травня 2015 р.* Вінниця, 2015. С. 80-87.

279. Корзун О. В. Політика окупаційної влади щодо сільськогосподарських науково-дослідних установ. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали VIII Всеукр. науково-практ. конф. молодих*

вчених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка В. І. Вернадського, 21 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 66-69.

280. Корзун О. В. Система захисту рослин періоду окупації в роки ІІ світової війни *Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від часу утворення у складі Міністерства земельних справ комітетів – вченого і сільськогосподарської освіти (нині – НААН), 18 травня 2018 р.* Київ, 2018. С. 84-86.

281. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Західній Україні (1939-1941). *Каразінські читання (історичні науки) : Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції, 24 квітня 2015 р.* м. Харків, 2015. С. 174-175.

282. Корзун О. В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : збірка матеріалів XIII Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині – НААН), 18 травня 2018 р.* Київ, 2018. С. 23-28.

283. Корзун О. В. Український інститут цукрової промисловості під час окупації (1941-1943). *Професор В. О. Поггенполь − учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 вересня 2014 р.* Умань, 2014. С. 95-97.

284. Корзун О.В. Діяльність Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства у роки Другої світової війни. *Вісник аграрної історії.* 2018. Вип. 25–26. С. 266–275.

285. Корзун О.В. Науково-дослідні сільськогосподарські установи України в період окупації під час Другої світової війни: загальний огляд проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного у-ту ім. М. Коцюбинського*. 2015. Вип. 23. Серія: Історія. С. 96-102

286. Корзун О.В. Основні напрями діяльності Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства упродовж 1941–1945 рр. *Історія науки і біографістика.* 2018. №4. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2018-4/10.pdf (дата звернення: 30.08.2019).

287. Корзун О.В. Особливості евакуації сільськогосподарських науково-дослідних установ та їх діяльність в роки Другої світової війни. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 144-150.

288. Корзун О.В. Особливості наукового забезпечення сільського господарства УРСР в роки Другої світової війни. *Історичні записки*. 2013. Вип. 39. С. 82-90.

289. Корзун О.В. Особливості розвитку сільськогосподарської дослідної справи в УРСР у роки Другої світової війни. *Історія науки і техніки.* 2018. Т. 8. Вип. 2(13). С. 489–499.

290. Коробченко М. Євдокія Решетник (1903-1996) – видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник Національного науково-природничого музею.* 2016. Т. 14. С. 136-146.

291. Корольов А. Г. Український інститут експериментальної ветеринарії Наркомзему УРСР у роки Другої світової війни. *Історія науки і біографістика*. 2008. Вип. 3 URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=juu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=PREF=&S21COLORTERMS=0&S21STR=INB_Title (дата звернення 13.06.2015.).

292. Коротка довідка про відновлення мережі науково-дослідних установ НКЗС УРСР. Серпень 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 363–370.

293. Короткий звіт про роботу обласного сільськогосподарського управління. 1941 р. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 7.

294. Кошторис витрат на відновлення та капітальний ремонт будівлі Інституту генетики та селекції. 1943 р. // Державний архів Одеської області. Ф. Р-3955. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-2.

295. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898-1988). В 16 т. / Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. 9-е изд., доп и испр. Москва : 1985, Т. 6. (1933-1937). 431 с.

296. Кравченко Л. М. Людина честі – це мій батько. *Талант і добро вічні як світ* / за ред. Академіків УААН М. В. Зубця, В. П. Бурката. Київ : Аграрна наука, 1999. С. 7-24.

297. Кравченко Микола Антонович : біобібліогр. покажч. наук. пр. / УААН, ЦНСГБ; упоряд. : В. П. Буркат, Т. Ф. Дерлеменко, З. І. Варга та ін. ; наук.ред. : М. В. Зубець, М. С. Слободяник. Київ : Аграрна наука, 1999. 56 с.

298. Крамаренко Л. П. Сельскохозяйственные машины: Теория, конструкция и расчет. В 2-х т. Киев; Москва, 1937–41.

299. Краткий научный отчет о работе Украинского института экспериментальной ветеринарии за 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6270. Арк. 1–36 зв.

300. Краткий отчет о выполнении научно-тематического плана Украинского научно-исследовательского института социалистического земледелия за 1944 г. 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–20.

301. Краткий отчет о выполнении тематического плана Украинского научно-исследовательского института животноводства за первое полугодие 1943 г. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6271. Арк. 1-2.

302. Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского научно-исследовательского института животноводства за 1931-1943гг. *Труды.* / НКЗ УССР. УНИИ животноводства; Отв. за вып. И. А. Даниленко. Харьков, 1944. Вып. 10. С. 4.

303. Краткий отчет о работе Украинской опытной хлопковой станции с 15.11 по 1.12.1941 г. 4 декабря 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6.

304. Краткий отчет о работе Украинской Опытной Хлопковой станции. 15 ноября 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

305. Краткий отчет об итогах работы Украинского научно-исследовательского института плодоводства за 1940 г. // ЦДАВО України. Ф. 4790. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–20.

306. Краткий отчет об итогах работы Украинского научно-исследовательского института плодоводства за 1944 г. 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4790. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–37.

307. Кривокобыльский И. М. Уточнение конструкции полезащитных лесных полос на темнокаштановых почвах *Научный отчет за 1944 год.* / НКЗ УССР, Укр. науч-исслед. ин-т агролесомелиорации и лесного хоз-ва. Киев, Харьков: Гос. изд-во с.-х лит-ры УССР. 1945. С. 30-33.

308. Кунець В. В. Сільськогосподарська наука Харківщини за часів німецької окупації *Мат. Міжнар. наук.-практ. конф.* Ч. 2. Київ, 2016. С. 182–184.

309. Куриленко А. Промислове схрещування різних порід свиней з беркширами. *Соц. тваринництво*. 1939 № 11-12. С. 66-69.

310. Кутєпов [Д.] Зимові агрометерологічні спостереження в Україні. *Нове українське слово.* 1942. 6 січня.

311. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : [монографія] / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Киъв; Біла Церква : Білоцерківдрук, 2011. 368 с.

312. Кучер В., Сефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина». *Україна у Другій світовій війні : погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Кн. перша. / Ін-т історії України; гол. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка. С. 392-412.

313. Кучер В.І. Регулятивно-наукове забезпечення розвитку птахівництва УРСР у 1943–1945 рр. *Вісник аграрної науки*. 2017. Спеціальний випуск. С. 53–59.

314. Лавриненко Д. Д. Розвиток лісотипологічної науки в Україні. *Вісн. аграр. науки.* 1967. № 11. С. 93-100.

315. Ладивір І. І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. Київ : Наук. думка, 1970. 175 с.

316. Лазар М. Г. Этика науки: философско-социологические аспекты соотношения науки и морали. / под ред. проф. И. А. Майзеля. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1985. 126 с.

317. Лановюк Л. Університет під час евакуації періоду Другої світової війни 1941-1945 рр. URL : https://nubip.edu.ua/node/14573 (дата звернення 20.05.2017)

318. Ластикова Л. М., Марченко Т. Н., Константинова В. А. Из истории библиотеки Института зоологии им. И. И. Шмальгаузена Национальной академии наук Украины. *Б-ки нац. акад. наук: пробл. функционирования, тенденции развития*. Киев, 2010. Вып. 8. С. 341-344. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bnan_2010_8_31.pdf (дата звернення 20.04.2017.)

319. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208 с.

320. Левитский Б. Г. Дрожжевание кормов. *Труды науч.-исслед. ин-та свиноводства*. / Наркомсовхозов СССР. Киев; Харьков : Держвидав колгосп. і радгосп. літ-ри УРСР. 1939. Вып. XIII. С. 7 – 122.

321. Левицький Б. Г. Більше уваги дріжджуванню кормів. *Соц. тваринництво*. 1939. № 8-9. С. 93-95.

322. Левицький Б. Г., Конюхова В. Дріжджування кормів. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4. С. 27-29.

323. Левшин Б. В. Академия наук СССР в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.). Москва : Изд-во «Наука», 1966. 188 с.

324. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны. Москва : Изд-во «Наука», 1983. 382 с.

325. Лейбович А. С., Борисов Д. В., Кулик А. В. Становлення та етапи розвитку селекції на Іванівській дослідно-селекційній станції. *Цукрові буряки*. 2009. № 6. С. 18-19.

326. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Укр. іст. журн*. 2014. № 5. С. 3-16.

327. Лисогоров В. І. Над чим працює Інститут гібридизації та акліматизації тварин. *Соц. тваринництво*. 1947. № 12. С. 42-44.

328. Лист від Носівської селекційно-дослідної станції. 28 березня 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

329. Лист голови «Служби досліджень» К. Мейера до Імперського міністерства науки, освіти та просвіти громадськості про участь німецьких фахівців в галузі сільського господарства щодо вивчення окупованих східних територій. (нім. мовою). 14 серпня 1941 р. // BArch Berlin. R 4901/2618, Bl. 1.

330. Лист голови Департаменту харчування та сільського господарства Райхскомісаріату «Україна» П. Кьорнера до всіх відділів харчування та сільського господарства. (нім. мовою) 13 серпня 1942 р. // ЦДАВО України. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 298. Рол. 103. К. 659-660.

331. Лист директора Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства ВАСГНІЛ В. І. Ревзана до директора Українського науково-дослідного інституту економіки сільського господарства В. П. Лисенка про набір до аспірантури. 3 червня 1935 р. // ЦДАВО України. Ф. 1229. Оп. 1. Спр. 551. Арк. 39.

332. Лист директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва Г. Махова до трамвайного управління з проханням про надання працівникам інституту проїзних документів. (нім.мовою). 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734 Оп. 1 Спр. 1. Арк. 25.

333. Лист директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва О. Зігеля до Київської міської управи про роботу доктора Шелеста в якості лікаря Центру сільськогосподарських досліджень. 22 липня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

334. Лист директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва О. Зігеля до Департаменту охорони здоров'я райхскомісаріату «Україна» щодо інструкцій для роботи доктора Шелеста в якості лікаря Центру сільськогосподарських досліджень. 15 липня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 13.

335. Лист доцента О. Зігеля до головного відділу харчування та сільського господарства (німецькою мовою) // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37.

336. Лист заступника Голови Держплану УРСР Г. Оніщенка до ЦК КП(б)У та Президента АН УРСР про необхідність коригування тематичного плану АН УРСР на 1942 р. 1941 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 91. Арк. 35-39.

337. Лист заступника НДЗУ УРСР М. Н. Рощенюка до секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора, П. П. Постишева, М. М. Попова та Голови РНК УРСР П. П. Любченка про скликання Ради при НКЗС УРСР 16 жовтня 1936 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6851. Арк. 133−134.

338. Лист заступника райхсміністра окупованих східних областей А. Мюллера райхскомісару України Е. Коху щодо евакуації краєвих дослідних інститутів у зв'язку з наступом радянських військ. (нім. мовою). 18 березня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф 3206. Оп. 5. Спр. 27. Арк. 94-94 зв.

339. Лист колективу Українського науково-дослідного інституту зернового господарства до ЦК КП(Б)У з приводу досягнень інституту. 1935 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6639. Арк. 103-107.

340. Лист колективу Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості до Київської міської управи про затвердження керівництва інституту. 29 вересня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф.-Р. 2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 32.

341. Лист Центру сільськогосподарських досліджень до Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва про фінансування на червень 1943 р. 29 червня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

342. Листи директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва О. Зігеля до Центру сільськогосподарських досліджень про фінансування на червень 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20, 22.

343. Листи директора Інституту захисту рослин професора Неу до директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва про організацію та фінансування науково-дослідної роботи співробітниці [М. С.] Новіковій. Січень-лютий 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7-8.; Спр. 3. Арк. 16.

344. Лісниченко К. Л., Лукінов І. І., Романенко І. Н. Сільське господарство Української РСР. Київ, 1958. 440 с.

345. Лобашев М. Е. Очерки по истории русского животноводства / АН СССР, Ин-т физиологии им. И. П. Павлова. Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1954. 342 с.

346. Лозовіцький П. С. Меліорація ґрунтів та оптимізація ґрунтових процесів: підручник. Київ. 2014. 528 с.

347. Лохін А. А. Силос і його виготовлення. *Соц. тваринництво*. 1945. № 8-9. С. 28-30.

348. Лысенко Т. Д. Ближайшие задачи советской сельскохозяйственной науки. / Лысенко Т.Д. Агробиология. Работы по вопросам генетики, селекции и семеноводства. М. : Гос. изд-во с.-х. лит-ры, 1952. С. 415-431.

349. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история.* Ежегодник, 1998/99. С. 77-100.

350. Маркевич А. П. Влияние среды на распространение паразитов и частоту паразитарных заболеваний. *Труды Башкир. н.-и. ветер. станции*. 1943. Т. 4. С. 123-132.

351. Маркевич А. П. Материалы по фауне наружных паразитов домашних животных Башкирии. *Труды Башкир. н.-и. ветер. станции*. 1943. Т. 4. С. 133–148.

352. Маркевич А. П. Наружные паразиты сельскохозяйственных животных, их вредоносное значение и меры борьбы. Уфа : Башгосиздат, 1943. 56 с.

353. Маркевич А. П. Происхождение и эволюция паразитизма *Труды Башкир. н.-и. ветер. станции*. 1943. Т. 4. С. 3–68.

354. Маркевич А. П. Эпизоотия триенофороза окуней в озере Кандры_Куль (Башкирская АССР). *Труды Башкир. н.-и. ветер. станции*. 1943. Т. 4. С. 119-122.

355. Махов Г. Ґрунти західних областей УРСР і основні завдання раціональної агротехніки. *Соціалістичне сільське господарство*. 1941. № 1. С. 51-57.

356. Махов Г. Г. Ґрунти Західної України та Західної Білорусії. *Зернове господарство*. 1939. № 8. С. 86-88.

357. Махов Г. Г. Застосування заходів боротьби з ерозією ґрунтів. *Зернове господарство*. 1937. № 7. С. 45–51.

358. Махов Г. Г. Раціоналізація методики і техніки агроґрунтознавчих робіт. *Зернове господарство*. 1938. № 2. С. 51–56.

359. Машталер Г. А. Обробка інкубаційних яєць розчином соляної кислоти. *Соц. тваринництво*. 1947. № 10 С. 45.

360. Меморандум райхскомісаріату «Україна» іригацію Півдня України та Північного Причорномор'я Дніпровськими водами. (нім. мовою). 30 червня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 1а-9, 19.

361. Методика и программа научно-исследовательских работ по теме: «Разработка способов рубок ухода в полезащитных полосах» на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 10–11.

362. Милованов В. К., Нагорный Е. П., Смирнов И. В. Способ приготовления желатины для желатинования спермы. *Труды лаборатории искусственного осеменения Всесоюзного ин-та животноводства*. Москва. 1940. Т. 1. С. 142-147.

363. Мишуренко А. Г., Юдин А. В., Болгаров К. П. Выращивание привитых саженцев винограда. Киев: Урожай, 1978. 40 с.

364. Модилевський Я. С., Бейліс-Вирова Р. А. До ембріології і цитології пшениці. 4. Спостереження над пшеницею, пророщеною з нестиглих зернівок. *Бот. журн.* 1945. Т. 2. № 3/4. С. 19-37.

365. Мокеєв А. Науково-дослідна робота з ВРХ в Асканії-Нова. *Соц. тваринництво*. 1940. № 5. С. 43-45.

366. Морочковський С. Ф Нова хвороба цукрового буряка – альтернаріоз. *Доп. АН УРСР*. 1945. № 3/4. С. 123-124.

367. Москальцов М. О. Чергові завдання в розвитку конярства. *Соц. тваринництво*. 1945. № 1. С. 33-34.

368. Наказ № 1 по Плодоягідному інституту хутора Китаєво. 10 жовтня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 105.

369. Наказ № 1 по Українському науково-дослідному інституту тваринництва. 20 березня 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2461. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

370. Наказ № 2 по Плодоягідному інституту хутора Китаєво. 10 жовтня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 106.

371. Наказ № 27 Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства про відновлення роботи наукової ради інституту. 23 березня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 9–9 (зв.)

372. Наказ № 3 по Плодоягідному інституту хутора Китаєво. 13 жовтня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 106.

373. Наказ № 5 Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства про персональний склад установи. 19 січня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–2.

374. Наказ НКЗС УРСР № 1070 «Про роботу сільськогосподарських журналів НКЗС УРСР». 21 грудня 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1026. Арк. 221-225.

375. Наказ НКЗС УРСР № 14 «Про набір до аспірантури при науково-дослідних інститутах НКЗС УРСР на 1940 р.» 13 липня 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 8-10.

376. Наказ НКЗС УРСР № 1529 про преміювання директорів та співробітників науково-дослідних установ. 20 грудня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1056. Арк. 121–123.

377. Наказ НКЗС УРСР № 179 «Про надання науково-дослідними установами консультацій агрохімлабораторіям МТС» 11 квітня 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1033. Арк. 133-134.

378. Наказ НКЗС УРСР № 187 «Про роботу по насінництву трав в 1941 році» // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-101. Оп. 9. Спр. 45. Арк. 39-45.

379. Наказ НКЗС УРСР № 192 «Про організацію дослідної роботи з рисосіяння та прискорення робіт з обладнання дослідних ділянок під культуру рису на Придунайських плавнях // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1033. Арк. 225-226.

380. Наказ НКЗС УРСР № 239 щодо вивчення роботи імпортних тракторів. 16 травня 1945 р. // ЦДАВО України . Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1063. Арк. 373-375.

381. Наказ НКЗС УРСР № 26 «Про затвердження директорів науково-дослідних установ НКЗС УРСР на 1940 р.» // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1012. Арк. 63-65.

382. Наказ НКЗС УРСР № 26 щодо створення міжобласної однорічної сільськогосподарської школи плодівництва при Мліївській науково-дослідній станції плодівництва. 2 березня 1945 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1062. Арк. 314.

383. Наказ НКЗС УРСР № 337 про призначення І. К. Любченка виконуючим обов’язки директора Української науково-дослідної станції бджільництва. 1 серпня 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 87.

384. Наказ НКЗС УРСР № 356 про відновлення роботи Республіканської державної комісії з сортовипробування плодово-ягідних культур УРСР. 4 травня 1944 р // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1050 Арк. 184.

385. Наказ НКЗС УРСР № 379 про призначення О. Т. Сидоренка тимчасово виконуючим обов’язки директора Мелітопольської науково-

дослідної станції плодівництва. 29 серпня 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 109.

386. Наказ НКЗС УРСР № 385 «Про перевірку стану виконання українськими науково-дослідними інститутами та станціями тематичних планів роботи за 1939 рік і стану їх у 1940 р.» // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1016. Арк. 191-192.

387. Наказ НКЗС УРСР № 394 «Про дослідження ґрунтів шести західних областей УРСР». 11 травня 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1016. Арк. 229.

388. Наказ НКЗС УРСР № 397 «Про планування розвитку тваринництва в західних областях УРСР». 11 травня 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1016. Арк. 236.

389. Наказ НКЗС УРСР № 420 про проведення апробації плодово-ягідних культур в 1944 році. 18 травня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1050 Арк. 82–83.

390. Наказ НКЗС УРСР № 545 «Про виконання постанови економічної ради при РНК СРСР»// ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1019. Арк. 100-101.

391. Наказ НКЗС УРСР № 59 щодо організації роботи Українського науково-дослідного інституту тваринництва в колгоспах Ворошиловградської та Харківської областей. 11 травня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 111.

392. Наказ НКЗС УРСР № 638 «Про асигнування коштів на дослідження ефективних заходів боротьби з буряковим довгоносиком». 31 липня 1940 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1020. Арк. 238-239.

393. Наказ НКЗС УРСР № 687 щодо відновлення господарчо-виробничої бази державних селекційних станцій. 30 червня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1051. Арк. 33–34.

394. Наказ НКЗС УСРР № 529 щодо прийому до аспірантури у 1935 р. 11 серпня 1935 р. // ЦДАВО України. Ф. 1229. Оп. 1. Спр. 550. Арк. 30.

395. Наказ по продовольчому та сільськогосподарському відділу Поділля про відновлення карантинної лабораторії у м. Славуті. 2 червня 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. Арк. 22.

396. Наказ райхскомісара України Е. Коха про новий порядок проведення важливих досліджень в наукових установах України. (нім. мовою) 25 серпня 1943 р. // ЦДАВО України Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 209 зв.-210 зв.

397. Наказ рахскомісара України Е. Коха генералкомісару м. Києва В. Магунії про утворення Науково-дослідного інституту краєзнавства та господарчих досліджень у м. Київ. (нім. мовою). 6 червня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 350.

398. Нарада в питанні тваринництва. *Нове українське слово*. 1942. 23 травня.

399. Нарада з питань рибальства. *Нове українське слово.* 1942. 5 червня.

400. Нарада окружних агрономів і зоотехніків. *Нове українське слово*. 1942. 14 березня.

401. Наука и кризисы : историко-сравнительные очерки / ред.-сост. Э. И. Колчинский ; РАН, Ин-т естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Санкт-Петербургский филиал. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. 1039 с.

402. Наукова сесія Інституту сільськогосподарської ботаніки. *Нове українське слово.* 1942. 25 червня.

403. Наукове дослідження співробітника Комісії Погребінського Д. В. про евакуацію промислових підприємств і культурних закладів м. Києва. // ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 20. 130 арк.

404. Науково-дослідна робота в Совєцькому Союзі. *Нове українське слово.* 1942 р. 12 травня.

405. Науково-дослідний інститут селекції. *Нове українське слово*. 1942. 1 липня.

406. Науково-дослідний інститут тваринництва. *Нове українське слово.* 1942. 5 червня.

407. Научный отчет за 1944 год / НКЗ УССР, УНИИ агролесомелиорации и лесного хоз-ва. Киев ; Харьков : Госиздат с.-х. л-ры УССР. 1945.75 с.

408. Національна академія наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. Київ : Вид-во КММ, 2008. 642 с.

409. Національна академія наук України. 1918–2018 : до 100-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. Київ : Академперіодика, 2018. 336 с.

410. Недокучаев М. К. История сельскохозяйственного опытного дела. *Опытное дело в полеводстве. Теория и практика.* Москва : Госиздат, 1929. С. 3-41.

411. Некролог. *Нове українське слово.* 1943. 13 квітня.

412. Немошкаленко В. В., Новиков М. В., Пелих В. М. Академія наук Української РСР. Київ : Наук. думка, 1969. 272 с.

413. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис. … канд. іст. наук. Київ, 2005. 307 с.

414. Никонов А. А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII - XX вв.). Москва : Энциклопедия. рос. деревень, 1995. 574 с.

415. Ніколайчук І. Науковий Карадаг. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 6. С. 52-69.

416. Ніколенко І. М. До питання про хемічну меліорацію солонців степу. Соціалістична агротехніка. 1937. № 1. С. 33–38.

417. Німецькі вчені відновлюють на Україні вирощування рослин. *Нове українське слово.* 1942 р. 6 травня.

418. Німецькі сільськогосподарчі машини і Україні. *Нове українське слово.* 1942 р. 19 травня.

419. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матеріалів / [упор. : А. А. Батюк та ін.]. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. 488 с.

420. Новосад Н. М., Зозуля В. А., Новосад К. Б. Соколовський Олексій Никанорович. *Вісн. Харк. нац. аграр. ун-ту: зб. наук. праць*. 2005. № 2. С. 3-21.

421. Новосельцев Д. В., Панцулая Я. І. Напівсальна і сальна відгодівля свиней на раціонах, багатих картоплею. *Соц. тваринництво*. 1940. № 10. С. 34-41.

422. Носко Б. С. Сторінки історії агрохімічних досліджень в Україні. Харків : ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. 292 с.

423. Нурінов А. Наукові досягнення в тваринництві. *Соц. тваринництво*. 1936. № 1. С. 43–46.

424. Об эвакуации и мероприятиях по сохранению имущества колхозов, МТС, ремпредприятий, высших учебных заведений, научно-исследовательских и других учреждений системы Наркомзема УССР // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 80. Спр. 19. Арк. 51-84.

425. Общие директивы по сбору, сортировке, сушке и хранении сырца и коробочек хлопчатника. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 27.

426. Объяснительная записка к проекту тематического плана Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства за 1943 год // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6268. Арк. 1–2.

427. Объяснительная записка к теме № 1 Украинского института экспериментальной ветеринарии «Широкий опыт вакцинации крупного

рогатого скота против ящура». 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 52–54.

428. Объяснительная записка к теме № 2 Украинского института экспериментальной ветеринарии «Широкий опыт вакцинации свиней против чумы». 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 71-73.

429. Объяснительная записка к теме № 2 Украинского НИИ экспериментальной ветеринарии «Широкий опыт вакцинации свиней против чумы», к теме № 3 «Стойкость вируса болезни Ауески в мясе и органах свиней». 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 71-73.

430. Объяснительная записка к финансовому отчету Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства за 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6264. Арк. 66-67

431. Овсієнко А.М. Особливості фінансової системи Української РСР у відбудовчий період (друга половина 40-х – початок 50-х років XX ст.). Київ, 2010. 56 с.

432. Одесса в Великой Отечественной войне Советского союза : сб. док. и материалов. В 2-х т. / ред кол. И. Б. Бортников (отв. ред.) и др. ; Одес. обл. комиссия по истории Отечественной войны. Одесса : Одес. обл. из-во, 1949. 238 с.

433. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : сб. док. и материалов. Одесса : Маяк, 1970. 388 с.

434. Олейнік М. Інститут харчової промисловості. *Нове українське слово*. 1942. 16 травня.

435. Ольшанский М. А. Изменение длины волокна у хлопчатника в направлении отбора. *Яровизация*. 1941, № 2. С. 101-102.

436. Омельченко І. К., Гринник І. В. Садівнича наука України : минуле, сьогодення, перспективи. / Ін-т садівництва НААН. Київ : «Преса України», 2012. 528 с.

437. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 304 с.

438. Онопрієнко В. І. Історія української науки: Навчальний посібник. Київ : Либідь, 1998. 304 с.

439. Онопрієнко В. І. Репресована наука України. Київ : Тов-во «Знання», 1990. 32 с.

440. Орловський Н. И. Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы. Київ, 1973. 156 с.

441. Особливі розділи державних племінних книг великої рогатої худоби. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4 С. 49.

442. Особова справа наукового співробітника Ганса Брауна Зондерштабу «Наука» при ГРГ України ОШР. Грудень 1941-липень 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 56-62.

443. Отчет группы механизации Украинской опытной хлопковой станции за 1941 г. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. . Спр. 10. Арк. 1-57.

444. Отчет комиссии по испытанию сноповязалок в Киевской области за 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 1–20.

445. Отчет Крымской областной опытной сельскохозяйственной станции по опытам с хлопчатником в 1942 году. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1-30.

446. Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы Украинского научно-исследовательского института виноградарства и виноделия им. В. Е. Таирова за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6353. Арк. 1–176.

447. Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы Украинского научно-исследовательского института виноградарства и виноделия им. В. Е. Таирова за 1946 г. Ч. 2. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6354. Арк. 1–156.

448. Отчет о выполнении тематического плана научно-исследовательской работы Украинского научно-исследовательского института виноградарства и виноделия им. В. Е. Таирова за 1946 г. Ч. 3. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6355. Арк. 1–122.

449. Отчет о деятельности Украинской научно-исследовательской станции птицеводства за 1942 г. 23 ноября 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6267. Арк. 96.

450. Отчет о научной работе Украинской научно-исследовательской станции птицеводства за 1942 г. . // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 98-100.

451. Отчет о научно-производственной работе Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной промышленности «ВИИС» за 1942 год. // ЦДАВО. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 1-4.

452. Отчет о производственной деятельности и эвакуации имущества МТС, колхозов и других государственных организаций НКЗД УССР за 1941 и 142 годы. Научно-исследовательские учреждения. [1943 рік] // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Арк. 17–18.

453. Отчет о работе АН УСССР за 1942 г. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 436. Арк. 26-46.

454. Отчет о работе Украинского института экспериментальной ветеринарии за 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6309. Арк. 1–80зв.

455. Отчет о работе Украинского института экспериментальной ветеринарии с 1 января по 1 октября 1942 г. // ЦДАВО України. Ф.27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 83.

456. Отчет о работе Украинского научно-исследовательского института животноводства Наркомзема УССР за 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6307. Арк. 1–202.

457. Отчет о работе Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства за 1940 год. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 3. 17 арк.

458. Отчет о работе Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства за 1939 год. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 2. 49 арк.

459. Отчет о работе Украинского НИИ экспериментальной ветеринарии с 1 января по 1 октября 1942 г. Октябрь 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 83.

460. Отчет о работе Харьковской научно-исследовательской станции механизации сельского хозяйства за 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 1–7.

461. Отчет отдела агротехники Научно-исследовательского института хлопководства за 1942 г. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1-107.

462. Отчет отдела агрохимии Научно-исследовательского института хлопководства за 1942 г. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1-19.

463. Отчет отдела селекции Научно-исследовательского института по хлопководству за 1942 год. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1-56.

464. Отчет отдела энтомологии Научно-исследовательского института хлопководства за 1942 г. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1-35.

465. Отчет по выполнению тематического плана Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства за I полугодие 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 1–2.

466. Отчет по селекции сахарной свеклы Киргизского опытно-селекционного пункта ВНИИС за 1942 г. 27.03. 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 1–22.

467. Отчет по теме «Изучение биологии люцернового усача и разработка мер борьбы с ним» Херсонского научно-исследовательского фитоинститута. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60-62.

468. Отчет сектора защиты растений Научно-исследовательского института по хлопководству за 1941 г. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1-55.

469. Отчет сектора селекции Украинской опытной хлопковой станции за 1941 г. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-48.

470. Отчет Скадовского хлопкового опытного поля Научно-исследовательского института хлопководства г. Херсон за 1942 г. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 1-21.

471. Отчет Украинского научно-исследовательского института плодоводства за 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4790. Оп. 2. Спр. 31 Арк. 1–198.

472. Отчет Украинского НИИ экспериментальной ветеринарии по теме «Разработка системы ветеринарно-санитарных мероприятий по реэвакуации скота». 28 октября 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 86–87.

473. Павлов А. Уфимские страницы. Рыбинск: «МедиаРост», 2012. 272 с.

474. Палладін О. В. Робота Академії наук УРСР в 1943 р. і план науково-дослідних робіт Академії на 1944 р. *Вісті АН УРСР*. 1944. № 3-4. С. 10.

475. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1919–1944. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1944. 109 с.

476. Пам’ятка головної служби «Наука» рейхсміністерства окупованих східних територій для співробітників групи «Наука» про завдання щодо взяття під контроль культурних цінностей в окупованих областях (нім. мовою). 14 січня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 67-69.

477. Панасенко В. Боротьба з хворобами овочів у парниках. *Нове українське слово.* 1942. 15 квітня.

478. Панасенко В. Іржа на хлібі і боротьба з нею. *Нове українське слово.* 1942. 30 вересня.

479. Панасюк В. В. Під зорею радянської влади (Розвиток науки в західних областях УРСР). Київ : Тов-во «Знання Української РСР», 1979. 48 с.

480. Панченко П. П., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України : еволюція соціально-економічних відносин : навч. посіб. Вид. доп. і перероб. Київ : Аграрна наука, 2014. 536 с.

481. Пастушенко Т Дорога на Схід: евакуаційна епопея. *Україна в Другій світовій війні: погляд XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн.* Кн. друга. / Ін-т історії України; ред. кол. В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. Київ : Наук. думка, 2011. С. 495-514.

482. Перевозіна К. А. Попіл, як мінеральний корм для підгодівлі тварин. *Соц. тваринництво.* 1945. № 2-3. С. 38-40.

483. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр. : економічне та соціальне становище. Монографія. / НАН України, Ін-т історії України. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.

484. Перспективный тематический план Украинской научно-исследовательской станции птицеводства на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6274. Арк. 174–179а.

485. Пильтяй О. М. Розвиток дослідної справи в агрогрунтознавстві України (30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. … канд. іст.наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 21 с.

486. Письма В. В. Ковальского к В. И. Вернадскому. *Современные тенденции развития биогеохимии: Труды Биогеохим. лаб.* М.: ГЕОХИ РАН, 2016. Т. 25. С. 30.

487. Письмо директора Украинского научно-исследовательского института социалистического земледелия М. Т. Коновалова Заместителю Председателя Совнаркома УССР В. Ф. Старченко о научной работе института. 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 62–63.

488. Письмо директора Украинского научно-исследовательского института гидротехники и мелиорации С. Н. Алпатьева Председателю Совета Министров УССР Н. С. Хрущеву о деятельности института за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4875. Арк. 105–108.

489. Письмо директора Украинской опытной хлопковой станции А. В. Панова начальнику Николаевского ОблЗУ Эфлянту. 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

490. Письмо директора Украинской опытной хлопковой станции А. В. Панова начальнику Николаевского ОблЗУ Эфлянту. 10 ноября 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 27.

491. Письмо директора Цюрупинской научно-исследовательской станции виноградарства А. В. Арешкина в Сектор научно-исследовательских учреждений НКЗД УССР. 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6297. Арк. 34-34 зв.

492. Письмо заместителя Министра сельского хозяйства УССР А. Коваль Председателю Совета Министров УССР Н. С. Хрущеву о научной работе Украинской научно-исследовательской станции масличных культур. 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4876. Арк. 17–28.

493. Письмо заместителя народного комиссарар земледелия УССР Ф. Г. Луценко к главе Совета Народных Комиссаров Н. С. Хрущова о работе Украинского научно-исслеловательского института виноградарства и виноделия. 20 апреля 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 43. Арк. 31-32.

494. Письмо Народного комиссара земледелия УССР Г. П. Бутенко директору Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства А. Г. Гликбергу о подготовке механиков при институте в 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 13.

495. Письмо Народного комиссара земледелия УССР Г. П. Бутенко Народному комиссару земледелия СССР И. А. Бенедиктову о мероприятиях по созданию сортового семенного фонда для восстановления разрушенного немецкими оккупантами семеноводства в УССР. 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5514. Арк. 24–30.

496. Письмо Президента АН УССР акад. А. А. Богомольца к секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. 21 апреля 1942 г. // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Спр. 91. Арк. 31-31 зв.

497. Письмо С. М. Алпатьева председателю Совета министров УССР Н. С. Хрущеву. 3 февраля 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4875. Арк. 105-108.

498. Письмо секретаря Херсонского горкома КР(б)У Д. Тышкевича начальнику Главнауки НКЗ СССР проф. Авдонину. 16 июль 1945 г. // ДАХО Ф. П-185. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 5.

499. Письмо Т. Митрохина Заместителю председателя Совета народных комиссаров СССР Л. П. Берии о развитии колхозного каучуководства в УССР за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 23–24.

500. Підоплічка М. Про мікотичні отруєння сільськогосподарських тварин . *Соц. тваринництво.* 1945. № 10. С. 35-37.

501. Підоплічко Микола Макарович (до 110-річчя з дня народження). *Мікробіологічний журнал*. 2014. Т. 76. № 3. С. 64-66.

502. Підоплічко М. Про мікотичні отруєння сільськогосподарських тварин. *Соц. тваринництво.* 1945. № 10. С. 35-37.

503. Піпан Х. М. Селекція озимої пшениці в Україні : історія та здобутки / НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. В. Шелепова. Київ : Нілан-ЛТД, 2013. 200 с.

504. План борьбы с вредителями и болезнями плодового сада на весенне-летний период 1943 г. для Херсонского СГИ. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37-38.

505. План работы Украинского научно-исследовательского института животноводства на 1943 г. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 30-31.

506. Плеханов М. І. Правильно вирощувати ягнят багатоплідних окотів. *Соц. тваринництво.* 1939. № 11-12. С. 54-60.

507. Повестка дня совещания по селекции, семеноводству и первичной обработке конопли в г. Глухове Сумской области, 22 декабря 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 63.

508. Повестка дня совещания по селекции, семеноводству и первичной обработке льна-долгунца в г. Торжке Калининской области, 6 декабря 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 25.

509. Повідомлення Г. П. Бутенка про необхідність функціонування Київської міжобласної селекційної овоче-картопляної станції. 1 квітня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 44. Арк. 22-23.

510. Повідомлення генералкомісара м. Київ В. Магунії до райхскомісара України Е. Коха щодо підпорядкування інститутів УАН. (нім. мовою) 5 січня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 15.

511. Повідомлення райхскомісара України Е. Коха Крайовому управлінню архівами, бібліотеками та музеями про утворення Крайового природознавчого музею у м. Київ. (нім. мовою). 1 червня 1943 р. // ЦДАВО України. Ф 3206. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 207.

512. Повідомлення райхскомісара України Е. Коха райхсміністерсту в справах східних областей щодо переміщення краєвих науково-дослідних установ із м. Києва. (нім.мовою). 13 листопада 1943 р. // ЦДАВО України. Ф 3206. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 697-698.

513. Поголів'я худоби в усіх категоріях господарств по областях УРСР. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 3987. Арк. 130 зв., 131.

514. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): зб. док. і матеріалів. Львів : Каменяр, 1969. 416 с.

515. Подоба Г. Г. Кролівництво – високопродуктивна галузь тваринництва. *Соц. тваринництво*. 1945. № 7. С. 18-22.

516. Подоба Г. Г., Вернигора Н. Г. Колгоспи Зміївського району відновлюють кролівництво. *Соц. тваринництво*. 1945. № 10. С. 22-24.

517. Полномочия А. Г. Гликбергу по руководству Украинским научно-исследовательским институтом механизации сельского хозяйства. 1 июля 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 229.

518. Полномочия А. И. Задонцеву по руководству Украинским научно-исследовательским институтом зернового хозяйства ми. В. В. Куйбышева. 1 липня 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 225.

519. Полномочия И. А. Артюху по руководству Украинским научно-исследовательским институтом экспериментальной ветеринарии. 13 июля 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 266.

520. Положение о взаимоотношениях Всесоюзного научно-исследовательского института свекловичного полеводства с Государственными селекционными опытными станциями Главсортупра НКЗ СССР. 1940 г. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-101. Оп. 9. Спр. 45. Арк. 4-6.

521. Положение про Украинский научно-исследовательский институт животноводства. [6 июня 1944 г.] // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6272. Арк. 126-136.

522. Положення про Раду по вивченню виробничих сил УСРР при Президії ВУАН. 4 березня 1935 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 382. Арк. 102.

523. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія Наук. Нарис історії / АН України, Ін-т української археографії. Київ : Наук. думка, 1993. 415 с.

524. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. : зб. док. і матеріалів Київ : Наук. думка, 1977. 273 с.

525. Поляков І. М., Вольф В. Г., Щелокова З. І. Успіхи українських селекціонерів у створенні нових сортів основних польових культур Вісн.аграр.науки. 1967. № 11. С. 3-16.

526. Пономаренко Р. О. Діяльність Ради наук в окупованому Харкові, 1942-1943 рр. *Актуальні питання історії науки і техніки*: *матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції*. Житомир, 7-9 жовтня 2010 р. / Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2010. С. 91-93.

527. Пономаренко Р. О. Харківський політехнічний інститут в роки окупації 1941-1943. *Питання історії науки і техніки*. 2011. № 2. С. 48-56.

528. Постанова бюро Кагарлицького РПК КП(Б)У м. Харкова про стан Українського науково-дослідного інституту тваринництва від 13 листопада 1936 р.// ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7093. Арк. 26−26 (зв.)

529. Постанова Житомирського генералкомісаріату про створення відділу рослинництва при обласній сільськогосподарській управі. 2 вересня 1942 р. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4-5 зв.

530. Постанова НКСЗ УСРР № 188 «Про організацію та роботу хат-лабораторій» від 29.04.1934 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6493. Арк. 1-3.

531. Постанова РНК та ЦК КП(б)У №145 від 31 січня 1941 р. «Про організацію в УРСР філіалу Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна». *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1941. № 4. С. 1-2.

532. Постанова РНК УРСР № 156 «Про надання матеріально-технічної бази Української філії ВАСГНІЛ». 12 лютого 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 290. Арк. 74.

533. Постанова РНК УРСР № 170 «Про організаційне бюро Української філії ВАСГНІЛ». 13 лютого 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 293. Арк. 98.

534. Постанова РНК УРСР № 1725 про організацію науково-дослідної роботи з виноградарства на Цюрупинській науково-дослідній сільськогосподарській станції з освоєння пісків Нижнього Дніпра. 22 грудня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 33. Арк. 27-30.

535. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про стан і завдання науково-дослідної роботи в сільському господарстві» від 29.09.1935 р. *Вісті ЦВК УСРР*. 1935. №227 (4514) (2 жовт.). С. 1.

536. Постанова РНК УРСР № 495 «Про відновлення діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ НКЗС УРСР». 15 травня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 32. Арк. 292–294.

537. Постанова РНК УРСР № 678 «Про відновлення діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ НКЗС УРСР» від 17 червня 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 34. Арк. 141–142.

538. Постановление Всесоюзного совещания по селекции, семеноводству и первичной обработке конопли по докладам: «Состояние селекционно-семеноводческой работы по конопле и меры по ее

улучшению», «Организация сортоиспытания и районирования сортов конопли». 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 42–48.

539. Постановление СНК УССР и ЦК КП(б)У «Про структуру НКЗД УССР» от 31 декабря 1939 р. *Собрание постановлений и распоряжений правительства Украинской Советской Социалистической Республики*. 1940. № 4. С. 1–7.

540. Постановление Совета Министров СССР №3164 «О мерах по восстановлению и дальнейшему развитию льноводства и коноплеводства и улучшению дела первичной обработки льна-долгунца и конопли» от 19 августа 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 24.

541. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР «О работе Всесоюзной Академии С.-Х. наук им. Ленина» от 16.07.1934. *Известия.* 1934. 20 июля. С. 3-4.

542. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944) : причини і прояви. Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1997. 29 с.

543. Потреба в насіннєвих матеріалах для Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (нім. мовою). 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

544. Потреба в одязі для працівників Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. (нім. мовою). 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 25.

545. Пояснення до ґрунтової карти України. 1942. Згідно даних проф. д-ра Г. Махова за ред. доц. д-ра О. Зігеля / Крайовий інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва; Крайовий дослідницький центр. (нім. мовою) // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 22. Арк. 1-2 зв.

546. Пояснювальна записка до тематики Носівської селекційно-дослідної сільськогосподарської станції. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-49 зв.

547. Предварительный отчет Украинского научно-исследовательского института социалистического земледелия о выполнении научно-тематического плана за 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6305. Арк. 1–18.

548. Предисловие. *Научный отчет за 1944 год* / НКЗ УССР. УНИИ агролесомелиорации и лесного хозяйства. Киев ; Харьков : Гос. издат. с.-х. лит-ры УССР. 1945. С. 3-4.

549. Приказ № 133 по Всесоюзному научно-исследовательскому институтут сахарной промышленности. 24 августа 1941 г. // ЦДАВО. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 21, 24.

550. Приказ № 139 по Украинскому научно-исследовательскому институту агролесомелиорации и лесного хозяйства. 17 октября 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1 Арк. 162.

551. Приказ № 147 по Всесоюзному научно-исследовательскому институту сахарной промышленности. 20 октября 1941 г. // ЦДАВО. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 5.

552. Приказ № 229 по Саратовскому областному земельному отделу. 24 марта 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 4–4зв.

553. Приказ № 24 по Украинскому научно-исследовательскому институту агролесомелиорации и лесного хозяйства. 12 марта 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 26-32.

554. Приказ № 26 по Украинскому научно-исследовательскому институту агролесомелиорации и лесного хозяйства. 14 марта 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 34-35 зв.

555. Приказ № 27 по Украинскому научно-исследовательскому институту агролесомелиорации и лесного хозяйства. 17 марта 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 36-43.

556. Приказ № 3 по Украинскому научно-исследовательскому институту агролесомелиорации и лесного хозяйства. 13 января 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1. Арк 3.

557. Приказ № 36 по Главному Сортовому Управлению Наркомзема СССР о включении в селекционно-семеноводческую работу по каучуконосам государственных селекционных станций. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-101. Оп. 9. Спр. 45. Арк. 28.

558. Приказ НК пищевой промышленности СССР № 1366 о созыве совещания работников селекционно-семеноводческой и научно-опытной сети Главсахара. 20 декабря 1944 г. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-100. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 1-7.

559. Приказ НКЗ СССР № 17 «О мероприятиях по созданию сортового семенного фонда для восстановления разрушенного немецкими оккупантами семеноводства в УССР». 23 марта 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5514. Арк. 45–45 зв.

560. Приказ НКЗ СССР № 434/м о подготовке резерва трактористов, бригадиров тракторных бригад и механиков для нужд МТС УССР. 31 декабря 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 11–12.

561. Приказ НКЗ УССР № 125 о назначении Н. В. Дахновского директором Украинской научно-исследовательской станции птицеводства и И. А. Давыдова – директором экспериментальной селекционно-племенной

базы «Борки». 9 октября 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 217.

562. Приказ НКЗ УССР № 128 о командировании сотрудников Украинского НИИ экспериментальной ветеринарии в Москву // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 220.

563. Приказ НКЗ УССР № 130 о сохранности архивных материалов. 21 октября 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 223.

564. Приказ НКЗ УССР № 132/а «О переводе Украинского института экспериментальной ветиринарии в Кузьминки Ухтомского района Московской области» // ЦДАВО України. Ф.27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 229.

565. Приказ НКЗ УССР № 23-06 об улучшении работы Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства. 23 июня 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Арк. 74-77.

566. Приказ НКЗ УССР № 351 об организации перегона, размещения и подготовки к зимовке эвакуированного скота. 1 августа 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 114-115.

567. Приказ НКЗ УССР № 391 о назначении И. Ф. Михайлова временно исполняющим обязанности директора Центральной научной сельскохозяйственной библиотеки. 9 октября 1941 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 213.

568. Приказ НКЗ УССР № 425/а о назначении А. И. Задонцева временно исполняющим обязанности директора Украинского научно-исследовательского института зернового хозяйства. 2 января 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 224.

569. Приказ НКЗ УССР о назначении И. А. Даниленко директором Украинского научно-исследовательского института животноводства. 1 июля 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1036. Арк. 223.

570. Приказ по Украинскому научно-исследовательскому институтут сахарной промышленности. Октябрь 1941 г. // Державний архів Київської області. Ф.-Р. 2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 2-9.

571. Про стан аспірантури в системі НДІ Міністерства сільського господарства УРСР. 1 червня 1947 р.// ЦДАВО України Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6409. Арк. 90-97.

572. Проект відновлення інспектури по сортовипробуванню. Вересень 1941 р. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 12.

573. Проект науково-природничого музею (німецькою мовою). Травень 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р. 2734. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21-23 зв.

574. Проект плана работы Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства за 1943 год // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6268. Арк. 3–5.

575. Проект плана работы Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства на 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6268. Арк. 1-2.

576. Проект постанови Колегії Народного комісаріату земельних справ УРСР про відновлення і стан мережі науково-дослідних установ. 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 401-406.

577. Проект постановления Совета Министров народных комиссаров УССР о мероприятиях по восстановлению деятельности государственных селекционно-опытных станций Украины. Июль 1944 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5533. Арк. 23−27.

578. Производственно-тематический план Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной свеклы на 1945 год // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 1–61.

579. Производственный план темы № 1 Украинской научно-исследовательской станции птицеводства. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 29–29 (зв.).

580. Производственный план темы № 2 Украинской научно-исследовательской станции птицеводства. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 30-30 зв.

581. Производственный план Украинской научно-исследовательской станции птицеводства на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6274. Арк. 165–173.

582. Пропозиції Президії АН УРСР відділу кадрів ЦК КП(б)У щодо кандидатур українських учених у дійсні члени та члени-кореспонденти АН СРСР. 28 квітня 1943 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 46. Арк. 155-155 зв.

583. Пропозиції щодо покращення роботи Українського науково-дослідного інституту механізації сільського господарства. 25 травня 1943 р. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Арк. 81–82.

584. Протокол № 4 заседания Научного Совета Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства. 7–10 октября 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 7а. Арк. 4–5.

585. Протокол заседания Научного Совета Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства. 8 июня 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 2–3.

586. Протокол заседания Научного Совета Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства. 26 июня 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 4–5.

587. Протокол заседания Научного Совета Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства. 17 ноября 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 7–7 зв.

588. Протокол засідання наукових робітників при відділі агротехніки Українського НД інституту рільництва та рослинництва. 6 березня 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 5 Арк. 5-5зв.

589. Протокол научно-технического совещания при отделе агротехники Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной промышленности. 25 декабря 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 7–15.

590. Протокол совещания директоров Государственных селекционно-опытных станций Украины. 27-29 июня 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5533. Арк. 11−22.

591. Протокол совещания при ветеринарном управлении Наркомзема УССР. 30 декабря 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6286. Арк. 18–19.

592. Протокол совещания Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства об условиях и состоянии работ института. 24 октября 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 1–2.

593. Проф. Ю. Д. Клеопов (некролог). *Нове українське слово.* 25 липня 1943 р.

594. Професор Алпат'єв Стефан Михайлович (1904-1985) : : бібліогр. покажчик наук. праць за 1925-1986 рр. / УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації; уклад. : В. А. Вергунов, О. В. Бачкала та ін.; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ, 2005. 96 с.

595. Професор Лихвар Данило Федорович (1902-1986) : Бібліогр. покажчик наук. праць / УААН, ЦНСГБ ; Уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; Наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : Аграр. наука, 2002. 258 с.

596. Пути повышения высоких урожаев сахарной свеклы, зерновых и зернобобовых культур. *Итоги научных исследований за 1945-1960 гг.* / Всесоюзн. науч.-исслед. ин-т сах. пром, Уладово-Люлинецкая опытно-селекц. станция. Киев :Гос.из-во с.-х. лит-ры Укр. ССР. 1963. 209 с.

597. Рабінович В. М. Листя з сіна замінює концентрований корм. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 40-41.

598. Рапорт про діяльність інституту гідротехніки та меліорації. Вересень 1942 р. // Державний архів Одеської області. Ф. Р-2244. Оп. 1 Спр. 2. Арк. 1-4.

599. Рапорт старшого ентомолога Э. Заремби до керівника Кам'янець-Подільської сільськогосподарської управи про участь у нараді при Центральному інституті захисту рослин. 25 жовтня 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 76-77.

600. Рапорт старшого ентомолога Э. Заремби до керівника Кам'янець-Подільської сільськогосподарської управи про участь у конференції при Центральному інституті захисту рослин. 28 жовтня 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 45-45 зв.

601. Распоряжение директора Института животноводства А. Н. Бакало. Березень 1943 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 42.

602. Распоряжение народного комиссара земледелия СССР Карагодина про сохранность архивных материалов. 12 октября 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1042. Арк. 224.

603. Распоряжение народного комиссара земледелия УССР Г. Бутенко. 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 13.

604. Распоряжение Совета Народных Комиссаров СССР №18743р. 17 августа 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5514. Арк. 52–53.

605. Робоча програма Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва на 1942-1943 рр. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-13.

606. Робоче завдання професору доктору Шварцу, співробітнику Робочої групи «Крим» зондерштабу «Наука», Оперативного штабу А. Розенберґа. (ным. мовою). 13 серпня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 49.

607. Рогоза І. Д. Посіви на при фермерських ділянках на зелений конвеєр. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4 С. 39-44.

608. Рогоза І. Д. Як збирати і зберігати кормові коренеплоди та гарбузи. *Соц. тваринництво*. 1945. № 8-9. С. 31-32.

609. Роз'яснення Центру сільськогосподарських досліджень для Інституту ґрунтознавства про страхування працюючих. 24 листопада 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

610. Розвиток науки в Західних областях Української РСР за роки радянської влади (1939-1989) / АН УРСР, Ін-т суспільних наук. Київ : Наук. думка, 1990. 296 с.

611. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. Київ, 1957. 261 с.

612. Розпорядження відділу культури Київської міської управи про передачу вирішення питання осушення Гідромеліоративному інституту. Грудень 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2384. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7-8.

613. Розпорядження голови Департаменту харчування та сільського господарства Райхскомісаріату «Україна» П. Кьорнера до всіх відділів харчування та сільського господарства про продукцію сільськогосподарського видавництва України. (нім. мовою) 20 жовтня 1942 р. // ЦДАВО України. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 298. Рол. 103. К. 679-680.

614. Розпорядження Департаменту харчування та сільського господарства райхскомісаріату «Україна» до відділів харчування та сільського господарства генерал-комісаріатів Дніпропетровська та Миколаєва, господарської групи «Південь» про облік земель, відведених під лісозахисні смуги. (нім. мовою). Липень 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 298. Рол. 103. К. 637-638.

615. Розпорядження директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва щодо співробітників, що працюють по суботам. 20 травня 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 21. Арк.2.

616. Розпорядження директора Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва О. Зігеля про пакування та вивезення майна інституту. 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 3.

617. Розпорядження директора Науково-дослідного центру Півдня України. 27 травня 1943 р. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13.

618. Розпорядження по райхскомісаріату «Україна» про лісозахисні смуги у Миколаївському, Дніпропетровському, Мелітопольському генеральних округах. (нім. мовою). 23 лютого 1942 р. //ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 298. Рол. 103. К. 691-697.

619. Розпорядження райхскомісара України Е. Коха генералкомісару м. Київ В. Магунії щодо взяття на баланс генералкомісаріату установ УАН. (нім. мовою). 15 січня 1942 р. // ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 4.

620. Розпорядження старшого карантинного інспектора по Кам’янецьПодільській області Кравця щодо обстеження посівів багаторічних трав. 1942 р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-421. Оп. 1. Спр. 3. Арк. Арк. 6-7.

621. Роїк М. В., Корзун О. В. та ін. Роки випробувань і звершень (До 125-річчя Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції) : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 164 с.

622. Ролл Я. В. Фітопланктон як показник забруднення ріки. *Ювілейний збірник АН УРСР, присвячений 25-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (1917-1942).* Т. 1. Куйбишев: вид-во АН УРСР, 1944. С. 443-454.

623. Рубенчик Л. Й. Використання мікробів для підвищення врожайності сільськогосподарських рослин. / Відп. ред. В. Г. Дроботько; Ін-т мікробіології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР. Київ : Вид-во АН УРСР, 1945. 102 с.

624. Руководство для посевов озими по хлопку конными дисковыми веялками. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 37-37 зв.

625. Сабалдир П. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології. Харків : Рад. школа, 1931. 99 с.

626. Сазанов В. И.Сельскохозяйственное опытное дело в растениеводстве и его методика. Москва, 1962. 112 с.

627. Сайто Х. Проблема отношений Лысенко с сельскохозяйственной наукой во время войны – в свете результатов анализа писем, направленных Лысенко председателям власти. «*Генштаб науки»: всестороннее исследование Российской / Советской / Российской Академии наук* . Санкт-Петербург,2012. Т. 2. Труды японцев. – С. 16-32.

628. Сапєгін А. О. Віковий стан і кількість колосків у колосі. *Доп. АН УРСР*. 1942. № 1/2. С. 67-73;

629. Сапєгін А. О. Нижня межа спорогенної стадії у пшениці і ячменю. *Доп. АН УРСР*. 1942. № 1/2. С. 61-67.

630. Свекловодство. / ВНИИС сахарной пром-ти (ВНИИС) НКПП. Київ : Держвидав колгосп. і радгосп. л-ри УРСР, 1940. Т. 1. Биология, генетика и селекция сахарной свеклы. 918 с.

631. Свекловодство. / ВНИИС сахарной пром-ти (ВНИИС) НКПП. Київ ; Харків. : Держвидав колгосп. і радгосп. л-ри УРСР, 1938. Т. 3. Ч. 1. Вредители сахарной свеклы и меры борьбы с ними ; . Ч. 2. Болезни сахарной свеклы и меры борьбы с ними. 390 с.

632. Семещук В. Історія та особливості осушувальних робіт на території Волинського воєводства. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць.* 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 19-21.

633. Сергеєва І. Залучення та використання колекцій генофонду зернових культур на Харківській селекційній станції у період Другої

світової війни та перші післявоєнні роки. *Переяславський літопис*. 2017. Вип. 11. С. 142-153.

634. Сертифікат на видачу мила та соди для Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (німецькою мовою). 26 липень 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2734. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

635. Синягин И. И. Земледелие и растениеводство в России за 50 лет / Общ-во «Знание» РСФСР, Науч.-метод. совет по пропаганде с.-х. знаний и передового опыта. Москва, 1967. 34 с.

636. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України; Уклад. : М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Корзун ; Під заг. ред. М. В. Присяжнюка ; Наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : Нілан-ЛТД, 2012. 756 с.

637. Скиба Т. І. Підготовка грубих кормів до згодовування. *Соц. тваринництво*. 1945. № 8-9. С. 33-34.

638. Скороходько А. К. Увагу питанням догляду і утриманню сільськогосподарських тварин. *Соц. тваринництво*. 1945. № 1. С. 40-42.

639. Смалько І. Т. Відновити свинарські ферми у колгоспах, дати державі більше м'яса і сала. *Соц. тваринництво*. 1945. №. 4. С. 7-18.

640. Смирнов Ігор Васильович: бібліогр. покажчик наук. праць за 1938-1986 рр. / НААНУ, Ін-т тваринництва; уклад. В. В. Кунець, М. Ю. Трубай, Л. В. Гончаренко, Т. М. Очковська; наук. ред. Є. В. Руденко. Харків, 2012. 48 с.

641. Смирнов В. В., Матвеенко С. А. Микробиологи Украинской академии наук в годы Великой Отечественной войны. *Микробиол. журн.* 1985. Т. 47. № 3. С. 3-7.

642. Смирнов И. В. Об анабиотическом действии фтористого натрия и фтористого калия на сперму сельскохозяйственных животных. *Доклады ВАСХНИЛ*. 1939. Вып. 11. С. 41-45.

643. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. / пер. з анг. П. Білик та ін. Київ : Медуза, 2017. 394 с.

644. Сніцар М. О. Гідромеліоративний інститут у Києві. *Нове українське слово*. 1942. 2 серпня.

645. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: док. и материалы. В 3 т. 2-е изд. Київ : Наук. думка, 1985.

646. Сойфер В. Власть и наука. История разгрома коммунистами генетики в СССР. Издание 4-е, перераб. и доп. Вашингтон. 2001. 379 с.

647. Соколов В. М. Селекційно-генетичний інститут – історія, напрями і результати наукових досліджень. *Вісн. Укр. Тов-ва генетиків і селекціонерів*. 2012. Т. 10. № 2. С. 344-357.

648. Соколовський О. Н. Солонці і солонцюваті ґрунти півдня УРСР та їх поліпшення і використання. *Зернове господарство.* 1937. № 7. С. 52–58.

649. Сопроводительная записка к годовому бухгалтерскому отчету Украинского научно-исследователького институтуа животноводства за 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6266. Арк. 44-45.

650. Сопроводительная записка к плану работы Украинского научно-исследовательского института животноводства на 1943 г. 1942 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6265. Арк. 51-52.

651. Сопроводительная записка к проэкту тематического плана Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства на 1943 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6268. Арк. 1-2.

652. Сопроводительная записка к смете Украинского НИИ экспериментальной ветеринарии на 1944 г. 24 мая 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6275. Арк. 4-5.

653. Списки необхідного обладнання та витратних матеріалів для проведення науково-дослідних робіт потреб Інститутом ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. (нім. мовою). 1943 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 2, 6, 8, 11-12.

654. Списки працівників Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (нім. мовою). 1 квітня 1943 р.// Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2-5.

655. Списки співробітників Інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1-28.

656. Списки співробітників Українського науково-дослідного інституту тваринництва. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2461. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7-10.

657. Список агрономов-апробаторов, прослушавших курсы по апробации хлопчатника в г. Херсоне с 8-14 августа 1943 г. 1943 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 39.

658. Список наукових співробітників Українського науково-дослідного інституту плодівництва. 6 жовтня 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 107.

659. Список німецьких вчених, які відряджались «Службою досліджень» для вивчення окупованих східних територій. (нім. мовою). 14 серпня 1941 р. // BArch Berlin. R 4901/2618, Bl. 2-6, 8-12.

660. Список працівників Інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1-8.

661. Список працівників інституту. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4-6.

662. Список співробітників АН УРСР, визначених на евакуацію до м. Куйбишев Уряд Комісією УРСР для керівництва роботою з евакуації населення, установ, військових та інших вантажів. 3 липня 1941 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 362. Арк. 10–11.

663. Список співробітників Інституту ботаніки Української Академії наук. 1941 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2462. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

664. Список участников Всесоюзного совещания по селекции, семеноводству и первичной переработке льна-долгунца в г. Торжке, 8 декабря 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 1.

665. Спорные вопросы генетики и селекции. Работы IV сессии Академии 19-27 декабря 1936 г. / ВАСХНИЛ; отв. ред. : О. М. Таргульян. Москва; Ленинград : Из-во ВАСХНИЛ, 1937. 502 с.

666. Справка директора Украинского научно-исследовательского института гидротехники и мелиорации С. Н. Алпатьева о деятельности института за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 174–177.

667. Справка к проекту приказа по Министерству сельского хозяйства УССР о производственной проверке новых типов гидротехнических сооружений, разработанных Украинским научно-исследовательским институтом гидротехники и мелиорации на 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 6778. Арк. 124.

668. Справка о главнейших работах Украинского научно-исследовательского института гидротехники и мелиорации с момента его организации на 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 6778. Арк. 53–55.

669. Справка о главнейших работах, выполненных Украинским научно-исследовательским институтом гидротехники и мелиорации, с момента его организации. 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 6778. Арк. 53-123.

670. Справка о госплемрассадниках и научно-исследовательских учреждениях животноводства, эвакуированных в глубь страны. // ЦДАГО України Ф. 1. Оп. 23. Спр. 664. Арк. 24-25.

671. Справка о научно-исследовательских учреждениях по овощеводству, бахчеводству и картофелю. 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3669. Арк. 133–147.

672. Справка о состоянии каучуководства в УССР за 1946 г. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3668. Арк. 28–29.

673. Справка о состоянии работы Украинского научно-исследовательского института зернового хозяйства им. В. В. Куйбышева. 26 августа 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 344-355.

674. Спудка І. М. Турчина Л. В., 2012. Діяльність наукових установ часів окупації на території рейхскомісаріату «Україна». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIII. С. 130-135.

675. Стегний Б. Т., Красников Г. А., Королёв А. Г. К истории института экспериментальной и клинической ветеринарной медицины УААН. *Ветеринарна медицина* 2004. № 83. С. 227-236.

676. Стенограмма бесіди з професором В. М. Артоболевським. 22-25 лютого 1944 р. // ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 243. Арк. 15-36.

677. Стенограмма заседания Коллегии Народного комиссариата земледелия УССР. 29–30 августа 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 268–319.

678. Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. *Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць*. 2005. Вип. 9. Ч. 1. С. 172–194.

679. Стоцький О. Вапнування ґрунтів у сівозміні. *Зернове господарство*. 1939. №. 10-11. С. 65-66.

680. Стоцький О. І Вапнування, лесування та мергелювання ґрунтів. *Соціалістична агротехніка.* 1937. № 3. С. 48-55.

681. Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). : сб. док. и материалов. Харьков : Кн. изд-во, 1963. 459 с.

682. Схема організації Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості. 1941 р. // ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 1.

683. Тарабрін О. Є. Розвиток селекції та насінництва цукрових буряків : історико-науковий аналіз. *Селекція і насінництво*. 2011. № 100. С. 328-337.

684. Таран М. К. Вирощування сьоголітки коропа. *Соц. тваринництво*. 1945. № 2-3. С. 53-55.

685. Тезисы доклада Г. И. Климовицкого «Организация сортоиспытания и районирование сортов конопли» 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 31–32.

686. Тезисы доклада И. Ф. Бузанова «Итоги восстановления и план селекционно-семеноводческой и научно-исследовательской работы в системе Главсахара» на совещании работников селекционно-семеноводческой и научно-опытной сети. 18 января 1945 г. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-100. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 16-31.

687. Тезисы доклада С. А. Леонова «Организация сортоиспытания и районирование льна-долгунца». 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 7–20.

688. Тезисы доклада С. С. Берлянда «Состояние селекционно-семеноводческой работы по конопле и меры по ее улучшению». 1948 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 7177. Арк. 33–33зв.

689. Тезисы доклада Шевченко Н. Н. «Восстановление сахарной промышленности и задачи селекционно-семеноводческой и научно-опытной работы в системе Главсахара» на совещании работников селекционно-семеноводческой и научно-опытной сети. 18 января 1945 г. // Державний архів Вінницької області. Ф. Р-100. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 7-15.

690. Тематика научно-исследовательского института животноводства на 1943 год. // Державний архів Херсоноської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 61-61 зв.

691. Тематика научной работы Херсонского научно-исследовательского фитоинститута. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14-19.

692. Тематический отчет Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной свеклы за 1944 год // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 1–324.

693. Тематический план Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной промышленности (ВНИС) на 1941 г // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1–35. Арк 30

694. Тематический план Всесоюзного научно-исследовательского института сахарной промышленности (ВНИС) на 1940 г. // ЦДАВО України. Ф. 5122. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 1–50.

695. Тематический план научно-исследователльской работы Украинской опытной хлопковой станции на 1942 г. 1941 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1816. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1-17.

696. Тематический план научно-исследовательских работ Придеснянского опорного пункта по борьбе с эрозией почвы на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 3–4.

697. Тематический план научно-исследовательских работ Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 1–3.

698. Тематический план научно-исследовательских работ Украинского научно-исследовательского института механизации сельского хозяйства на 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 25. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 1–2.

699. Тематический план научно-исследовательской работы Украинского научно-исследовательского института социалистического земледелия 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 4759. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–32.

700. Тематический план работ Украинского научно-исследовательского института гидротехники и мелиорации на 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6277. Арк. 4–5.

701. Тематический план Украинского научно-исследовательского института зернового хозяйства на 1944 г. 26 августа 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 40. Арк. 359–360.

702. Тематический план Украинского научно-исследовательского институтута сахарной промышленности. сентябрь 1941 г. // Державний архів Київської області. Ф.-Р. 2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 33-39 зв.

703. Тематический план Украинской республиканской научно-исследовательской ветеринарной станции на 1945 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6286. Арк. 17–17зв.

704. Тематический план Херсонского научно-исследовательского фитоинститута. 1942 г. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32-36.

705. Тішков С.І., Колесник І. Л. Над чим працюватиме Український науково-дослідний інститут зернового господарства. *Зернове господарство*. 1938. № 2. С. 79–83.

706. Ткачов О. І., Камінський В. Ф., Штакал М. І., Вергунов В. А. Панфильська дослідна станція ННЦ «Інститут землеробства НААН»: історія та здобутки (до 75-річчя від дня утворення). Яготин, 2012. 172 с.

707. Удовик В. М. Становище наукових установ у період німецької окупації України (1941-1944). *Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941-1944. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27-28 квітня, 2005 р.* Луганськ, 2005. С. 215-221.

708. Указ Президии Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями работников АН УССР. *Правда Украины*. 1944. 3 октября.

709. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ : НВП «Наук. думка», НАН України, 2010. Кн. перша. 735 с.

710. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ : НВП «Наук. думка», НАН України,; 2011. Кн. друга. 943 с.

711. Україна: політична історія. XX - початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін., Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. ; НАНУ, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнографічних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.

712. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. Київ : Політвидав України, 1967. Т. 1. Радянська Україна в період відсічі віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 – листопад 1942 рр.) / [авт. кол. : І. В. Архипов, П. М. Балковий, В. С. Друз та ін.] 544 с.; Т. 2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.) / [авт. кол. : А. А. Вовк, С. З. Голіков, М. І. Кравчук та ін.] 519 с.; Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) / [авт. кол. : М. О. Буцько, М. М. Власов, П. І. Денисенко та ін.]. 455 с.

713. Українська сільськогосподарська енциклопедія в 3-х т. Гол. наук. ради М. П. Бажан; від. ред. В. Ф. Пересипкін. Київ : Гол. ред. Укр. рад енциклопедії, 1970-1972.

714. Утехин Б. П. Химический состав кормов и методы их исследования. Научно-исследовательский институт свиноводства: к итогам десятилетней работы института. 1930-1940 / Народный комис. зерновых и животновод. совхозов СССР ; редкол. : П. К. Решетняк (ответ. ред.), И. Г. Брюшинин, Н. Т. Балашов Полтава, 1940. 72 с.

715. Уфа в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Отв. ред. и автор-сост. Г. Т. Хусаинова. Уфа: Нефтегазовое дело, 2015. 268 с.:илл., табл.

716. Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города : краткий обзор работы учеб. и науч.-исслед. ин-тов за годы отечествен. Войны. Харьков : Соціаліст. Харківщина, 1944. 33 с.

717. Учёный из Аркадии. К 110-летию со дня рождения профессора Л. И. Рубенчика (03.04.1896-14.12.1988). URL : http://rubenchik.multima.net/Uchyonyj-iz-Arkadii/Uchyonyj-iz-Arkadii.html (дата звернення 20.08.2018).

718. Ушкаренко В. А., Мартынова Т. Д. Херсонский государственный аграрный университет. Исторический очерк. Херсон : Айлант, 1999. 180 с.

719. Федоровський Я. Т. Про організацію сільськогосподарської науково-дослідної роботи. *Зернове господарство*. 1940. № 2. С. 61-66.

720. Фомин Е. Е. Микробиологический метод борьбы с заразихой сельскохозяйственных культур. *Итоги работ Украинского научно-исследовательского института зернового хозяйства им. В. В. Куйбышева за 1939 год.* Днепропетровск, 1941. Вып. 11. Ч. 3. С. 54-60.

721. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны июнь 1941–1943 гг. : сб. док. и материалов. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.

722. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. : сб. док. и материалов. Симферополь : Таврия, 1975. 320 с.

723. Хохлова О. М. М. В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. Полтава, 1998. 160 с.

724. Цапенко Г. В. Організація правильної годівлі, догляду, утримання і експлуатації жеребних кобил. *Соц. тваринництво*. 1945. № 4. С. 45-47.

725. Цибульський В., Гром В. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. *Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії: Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конфер.* / Редкол. Бошицький Ю.Л., Українець С.Я. Рівне, 2017. С. 62-65.

726. Циркуляр № 1/43 Науково-дослідного центру Півдня України. (нім. мовою). 18 березня 1943 р. // Державний архів Херсонської області Ф. Р-1912. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 40.

727. Циркуляр райхскомісара України Е. Коха до всіх відділів рейхскомісаріату та генералкомісарів про підпорядкування науково-дослідних інститутів. (нім. мовою). 30 вересня 1942 р. // ЦДАВО України Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 163.

728. Циркуляр райхскомісара України Е. Коха про продовження та реорганізацію важливих для війни наукових досліджень в Райхскомісаріаті «Україна». (нім. мовою). 14 квітня 1943 р. // BArch Berlin. R 94/9 (без нумерації).

729. Циркуляр Центру сільськогосподарських досліджень усім інститутам. 14 листопада 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2387. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

730. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 451 с.

731. Шарлемань М. Захисники нашого врожаю. *Нове українське слово.* 1942. 31 травня.

732. Шевера М. В. Забуте ім’я українського ботаніка Ольги Густавівни Радде-Фоміної (до 140-річчя від дня народження). *Український ботанічний журнал.* 2016. Т. 73, № 4. С. 409-414. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/UBJ_2016_73_4_14 (дата звернення 20.05.2018).

733. Шевера М. В. Забуте ім’я українського ботаніка Ольги Густавівни Радде-Фоміної (до 140-річчя від дня народження). *Український ботанічний журнал.* 2016. Т. 73, № 4. С. 409-414.

734. Шевера М. В., Федорончук Н. М.,Кузьмичев А. И. Н. А. Десятова-Шостенко : возвращение из забвения (к 125-летию со дня рождения). *Самарская Лука: проблемы региональной и глобальной экологии.* 2015. Т. 24, № 1. С. 139-178. URL : http://www.ssc.smr.ru/media/journals/samluka/2015/24_1_09.pdf (дата звернення 18.08.2018).

735. Шелепов В. В. [и др.] Пшеница: история, морфология, биология, селекция. Киев, 2009. 573 с.

736. Шемшученко Ю. С. та ін. Правовий статус Академії наук України (історія та сучасність). Київ : Наук. думка, 1993. 301 с.

737. Широков Г. А. Научные изыскания ученых сельскохозяйственной науки в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. *Вестник СамГУ.* 2007. № 5/3 (55). С. 23-26.

738. Штатна відомість Українського науково-дослідного інституту тваринництва. 1942 р. // Державний архів Київської області. Ф. Р-2461. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-5.

739. Штатное расписание Украинского научно-исследовательского института животноводства Наркомзема УССР. 1944 г. // ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 18. Спр. 6274. Арк. 21–22.

740. Шульга В. П. Творча спадщина професора М. А. Кравченка у системі селекційно-племінної справи в тваринництві УСРР/УРСР (30-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) / наук. ред. д-ра с.-г. наук, проф., акад. НААН В. А. Вергунова. Київ : ФОП Наталуха А. С., 2018. 468 с.

741. Щебетюк Н. Б. Розвиток аграрної науки України наприкінці 20-х – у 30-ті рр. XX ст. / НААН, ННСГБ, Ін-т аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 380 с.

742. Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг. : сб. ст. и воспоминаний / Ред.кол. : Ю. А. Поляков и др.; АН СССР, Ин-т истории. Москва : Наука, 1966. 263 с.

743. Юдіна К. Є. Науково-організаційні засади в системі розвитку вітчизняної зоотехнічної науки з проблем фізіології травлення свиней у 20–80-х роках XX століття : монографія / ВДНЗУ «УМСА». Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2017. 102 с.

744. Ялмалов М. Б. Башкортостан в годы Великой Отечественной войны: некоторые вопросы историографии. *Вестник Академии наук РБ*. 2019. Т. 31. № 2 (94). С. 72-80.

745. Яценко Олександр Юхимович : біобібліограф. покажчик наук. праць за 1931 – 1997 роки / НААН, Ін-т тваринництва; уклад. В. В. Кунець, Н. В. Камишан. Харків, 2018. 26 с.

746. Яценко А. Е., Кириченко Г. А. Лебединские швицы и методы селекционно-племенной работы с ними (по материалам перспективного плана селекционно-племенной работы в Лебединском ГПР). *Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского научно-исследовательского института животноводства за 1931-1943гг.: Труды* / НКЗ УССР. УНИИ животноводства ; Отв. за вып. И. А. Даниленко. Харьков, 1944. Вып. 10. С. 31-37.

747. Яценко О. Ю. Метизація швіцами і завдання селекційно-племінної роботи з ними. *Соц. тваринництво*. 1940. № 5. С. 46-51.

748. Albrecht H, Hermann A. Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Dritten Reich (1933–1945). *Forschung im Spannungsfeld von Politik und Gesellschaft. Geschichte und Struktur der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft aus Anlaß ihres 75jährigen Bestehens* / Vierhaus R., vom Brocke B. (eds.). Stuttgart, 1990. S. 356-406.

749. Arnold K. J. Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion: Kriegführung und Radikalisierung im «Unternehmen Barbarossa». Berlin : : Duncker und Humblot, 2005. 579 s.

750. Autarkie und Ostexpansion : Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus / hrsg. von S. Heim. Göttingen: Wallstein 2002, 312 s.

751. Becker H. Von der Nahrungssicherung zu Kolonialträumen: Die landwirtschaftlichen Institute im Dritten Reich. *Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus*. / H. Becker (hrsg.), 1st ed. 1987. S. 630–656.

752. Benz W. Hans-Joachim Riecke, NS-Staatssekretär : vom Hungerplaner vor, zum "Welternährer" nach 1945. Berlin : wvb, Wiss. Verl., 2014. 127 s.

753. Bodenkarte der Ukraine. 1942. *Der deutsche Landwirt in der Ukraine.* 1943. Heft 8 15 April.

754. Bräuning R. Deutsche Kriegsernährungswirtschaft 1914/18 und heute. *Die BURG*. 1942. Heft 3. S. 64–80.

755. Brücher Heinz. Die Wildrassen des Kaukasus und ihre Bedeutung für die deutsche Pflanzenzüchtung. *Der Biologe*. 1943. No. 12. S. 93-98.

756. Burleigh M. Germany turns eastwards : A study of Ostforschung in the Third Reich. New York : Cambridge Univ. Press 1988, XI, 351 s.

757. Corni G., Gies H. Brot, Butter, Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers. Berlin : : De Gruyter, 1997. 644 s.

758. Corni G., Gies. H. „Blut und Boden“ : Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers. Idstein : Schulz-Kirchner 1994. 227 s.

759. Dafinger J. Wissenschaft im außenpolitischen Kalkül des «Dritten Reiches». Deutsch-sowjetische Wissenschaftsbeziehungen vor und nach Abschluss des Hitler-Stalin-Paktes. Berlin : Neofelis Verlag, 2014. 192 s.

760. Deichmann U. Biologen unter Hitler : Porträt einer Wissenschaft im NS-Staat. / 2nd ed. Frankfurt/Main : Fischer-Taschenbuch-Verl., 1995. 435 s.

761. Der "Generalplan Ost : Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik / hrsg. von M. Rössler und S. Schleiermacher. Berlin : Akad.-Verl., 1993. 378 s.

762. Deutsche Forschungsstätten im Dienste der Nahrungsfreiheit: Ein Handbuch / bearb. Hanns Piegler. Neudamm: Neumann, 1940, 486 s.

763. Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970 : Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik / K. Orth, W. Oberkrome (Hg.) Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2010. 549 s.

764. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 : der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. / R-D. Müller (hrsg.). Boppard/Rhein, 1991. XI, 671.

765. Enzyklopädie des Nationalsozialismus. / Benz W., Graml H., Weiß H. (Hrsg.) Stuttgart : Klett-Cotta, 1997. 991 s.

766. Fahlbusch M. Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? : die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931 – 1945. Baden-Baden : Nomos-Verl.-Ges. 1999. 887 s.

767. Flachowsky Sören Von der Notgemeinschaft zum Reichsforschungsrat. Wissenschaftspolitik im Kontext von Autarkie, Aufrüstung und Krieg. Stuttgart : Steiner, 2008. 545 s.

768. Flitner M. Sammler, Räuber und Gelehrte. Die politischen Interessen an pflanzengenetischen Ressourcen 1895–1995. Frankfurt/Main ; New York : Campus-Verl. 1995. 336 s.

769. Gartenbauforschung im Dienste der Kriegsernährung / Mit e. Vorw. E. Maurer. Wiesbaden : Bechtold, 1943. 296 s.

770. Gerhard G. Food and Genocide: Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union. *Contemporary European History*. 2009. Vol. 18. № 1. pp. 45-65.

771. Gerlach Ch. Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitikim Zweiten Weltkrieg. Hamburg : Hamburger Ed., 1998. 307 s.

772. Götz A., Heim S. Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung. Hamburg : Hoffmann und Campe 1991. 539 s.

773. Grüttner M. Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik. Heidelberg : Synchron, Wiss.-Verl. der Autoren, 2004, 212 s.

774. Hachtmann R. Wissenschaftsmanagement im Dritten Reich. Geschichte der Generalverwaltung der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft. Bd. 1-2, Göttingen: Wallstein Verlag,2007. 1397 s.

775. Häusler H. Eine Sondereinheit zur militärgeografischen Beurteilung des Geländes. Weltkrieg. *MILGEO: Schriftenreihe des Militärischen Geowesens, Bundesministerium für Landesverteidigung*, Vienna. 2007. No 21. S. 1–209.

776. Heim S. Plant Breeding and Agrarian Research in Kaiserwilhelm-Institutes 1933–1945 : Calories, Caoutchouc, Careers [Dordrecht] : Springer, 2008. 300 p.

777. Heim S. Die reine Luft der wissenschaftlichen Forschung : zum Selbstverständnis der Wissenschaftler der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft / [Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e.V., Präsidentenkommission "Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus"]. Berlin : Forschungsprogramm Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Ges. im Nationalsozialismus, 2002, 49 s.

778. Heim S. Expantion policy and the role of agricultural research in Nazi Germany. *Minerva.* 2006. Vol. 44. # 3. P. 267–284.

779. Heim S. Kalorien, Kautschuk, Karrieren. Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933 bis 1945. Göttingen : Wallstein-Verlag, 2003. 280 s.

780. Heim S. Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany Berlin : Präsidentenkomm. "Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus", 2001. 30 s.

781. Henning E., Kazemi M. Handbuch zur Institutsgeschichte der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften 1911 - 2011 : Daten und Quellen / Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften Berlin : Archiv der Max-Planck-Gesellschaft, 2016, 1080 s.

782. Karter M. Das “Ahnenerbe” der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches. München : Oldenbourg, 1998. 529 s.

783. Klemm V. Agrarwissenschaften im “Dritten Reich”. Agrarwissenschaften in Deutschland : Geschichte – Tradition ; von den Anfängen bis 1945. Berlin : St. Katharinen : Scripta-Mercaturae-Verl. 1992. S. 325-350.

784. Klippel O. Bodenzerstörende Vorgänge im galizisch-westukrainischen Schwarzerdegebiet. *Die Burg*. 1943, Heft 7. S. 235-264; Heft 8. S. 271-275.

785. Köster W. Die Rede über den „Raum“. Zur semantischen Karriere eines deutschen Konzepts. Heidelberg : : Synchron, Wiss.-Verl. der Autoren, 2002. 258 s.

786. Kriesche A. F. Die Forstliche Treuhandverwaltung im Generalgouvernement, Skizze zu der Struktur der von ihr verwalteten Forstbetriebe im Distrikt Krakau. *Die BURG*. 1942. Heft 6. S. 197–208.

787. Laatsch W. Gustav Krauß zum Gedenken. *Forstwissenschaftliches Centralblatt*. 1968. Jg. 87. S. 315–316.

788. Lehmann J. Herbert Backe – Technokrat und Agrarideologe. *Die braune Elite. 22 biographische Skizzen* / hrsg. von R. Smelser. Darmstadt : Wiss. Buchges., 1990. S. 1-12.

789. Litteris et artibus czyli dzieje gmachów politechniki. *Gazeta Lwowska*. 1943. 12 lip (№ 160). S. 4.

790. Longerich P. Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur „Endlösung“. München ; Zürich : Piper 2001. 239 s.

791. Macrakis K. Surviving the Svastika. Scientific Research in Nazi Germany, New York 1993.

792. Mertens L. *"Nur politisch Würdige"*. Die DFG-Forschungsförderung im Dritten Reich 1933-1937. Berlin : Akad.-Verl. 2004, 414 s.

793. Münkel D. Nationalsozialistische Agrarpolitik und Bauernalltag. Campus Fachbuch, Frankfurt/Main ; New York : Campus-Verl. 1996, 524 s.

794. Nachrichten aus dem Institut. *Deutsche Forschung im Osten, Mitteilungen des Instituts für Deutsche Ostarbeit Krakau.* 2 Jahrgang, Heft 8, Dezember 1942. S. 331-332.

795. Neliba G. Staatssekretär Paul Körner – Görings Gehilfe in der Rüstungs- und Kriegswirtschaft. *Staatssekretäre des NS-Regimes. Ausgewählte Aufsätze.* Berlin : Duncker und Humblot, 2005. S. 57.

796. Oberkrome W. Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920-1970). Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2009. 370 s.

797. Piper E. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe, München : Blessing 2005, 830, [24] s.

798. Rosenstiel K. von „Die Organisation der landwirtschaftlichen Forschung in den besetzten Ostgebieten“. *Landbauforschung im Osten. Organ der Zentrale für Ostforschung in Verbindung mit dem Forschungsdienst*. 1944. No. 1. P. 5-8.

799. Rössler M. "Wissenschaft und Lebensraum", geographische Ostforschung im Nationalsozialismus : ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie. Berlin ; Hamburg : Reimer 1990, 288 s.

800. Rössler M. Konrad Meyer und der “Generalplan Ost” in der Beurteilung der Nürnberger Prozesse. *Der "Generalplan Ost : Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* / hrsg. von M. Rössler, S.Schleiermacher. Berlin : Akad.-Verl., 1993. S. 356–367.

801. Runderlaß über Einrichtungen auf dem Gebiet des Acker- und Pflanzenbaues. 19. 08. 42. *Das Recht der besetzten Ostgebiete - Estland, Lettland, Litauen, Weißruthenien und Ukraine : Sammlung der Verordnungen, Erlasse und sonstigen Vorschriften über Verwaltung, Rechtspflege, Wirtschaft, Finanzwesen und Verkehr mit Erläuterungen der Referenten* / hrsg. von Alfred Meyer München : Beck, 1943. S. 33-36.

802. Sachse C., Massin B. Biowissenschaftliche Forschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten und die Verbrechen des NS-Regimes: Informationen über den gegenwärtigen Wissensstand / [Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e.V., Präsidentenkommission "Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus"]. Berlin : Forschungsprogramm Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Ges. im Nationalsozialismus, 2000. 55 s.

803. Schnitzler S. Soziologie im Nationalsozialismus zwischen Wissenschaft und Politik : Elisabeth Pfeil und das "Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik". Wiesbaden : Springer VS, 2012, 504 s.

804. Shearer D. Industry, State and Society in Stalin's Russia. 1926-1934. Ithaca; New York; London, 1996. 263 p.

805. Strebel B., Wagyer J-Ch. Zwangsarbeit für Forschungseinrichtungen der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft : 1939 - 1945 ; ein Überblick. / Bernhard Strebel ; Jens-Christian Wagner. / C. Sachse (Hrsg.). Berlin : Forschungsprogramm "Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Ges. im Nationalsozialismus" 2003. 85 s.

806. The Kaiser Wilhelm Society under national socialism / Heim. S. (hrsg.) New York : Cambridge Univ. Press: 2009, XXIV, 477 s.

807. Tooze J. A. Ökonomie der Zerstörung : die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus. München : Pantheon, 2008. 926, XVI s.

808. Tornow W. Die Entwicklungslinien der landwirtschaftlichen Forschung in Deutschland : Unter bes. Berücks. ihrer institutionellen Formen. Münster : : Landwirtschaftsverl., 1955. XVII, 316 s.

809. Torzecki R. Polacy I Ukraincy. Sprawa ukrainska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. 1993. 349 s.

810. Wissenschaft – Planung – Vertreibung. Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert. / I. Heinemann, P. Wagner (Hrsg.); Stuttgart: Steiner 2006, 222 s.

811. Wolnik G. Institut für deutsche Ostarbeit. Handbuch der völkischen Wissenschaften / Hrsg. I. Haar, M. Fahlbusch, M. Berg. München : Saur, 2008. 846 s.

812. Zellhuber A. "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ..." : das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941 – 1945. München : Vögel, 2006. IX, 414 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Мережа науково-дослідних інститутів і дослідних станцій системи Наркомзему УСРР на 1935 р. :

1. Український науково-дослідний інституту економіки сільського господарства (м. Харків) – на базі Харківського інституту колгоспного будівництва, Харківського радгоспного інституту і Київської філії Харківського колгоспного інституту.

2. Український науково-дослідний інституту соціалістичного землеробства – на базі Українського інституту рослинництва, Українського інститут захисту рослин і Українського інституту добрива й грунтознавства, з розміщенням його: в частині Інститут грунтознавства і добрив у м. Києві і рослинництва – в м. Харкові.

3. Український науково-дослідний інституту зернового господарства (м. Дніпропетровськ) з дослідними полями:

а) Синельниківське;

б) Єрастівське.

4. Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства (м. Харків) з Якимівською дослідною станцією машиновипробування, машинно-випробувальна станція для лісостепу при Київській (Миронівській) обласній дослідній станції (започатковувалась).

5. Український науково-дослідний інститут гідротехніки й меліорації (м. Одеса) з Брілівською науково-дослідною станцією зрошення (передавалась з Гідропроводу у відання Наркомзему УСРР).

6. Український науково-дослідний інститут лісового господарства й агролісомеліорації (м. Харків) з дослідними станціями:

а) Маріупольська;

б) Цурюпинська;

в) Красно-Тростянецька.

7. Український науково-дослідний інститут плодоягідного господарства (м. Київ) з дослідними станціями:

а) Мелітопольська;

б) Мліївська;

8. Український науково-дослідний інститут виноградництва (м. Одеса).

9. Поліська науково-дослідна станція по агротехніці і селекції картоплі й зернових культур Полісся (ст. Ірша).

10. Український науково-дослідний інститут тваринництва на базі Південного інституту молочного господарства (м. Харків) і Інституту кормів (м. Полтава) – обслуговувались Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Одеська області.

11. Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії.

12. Київська дослідна станція по тваринництву (м. Біла Церква) – обслуговування Київської, Вінницької і Чернігівської областей.

13. Птахівнича дослідна станція (м. Кам'янець-Подільськ) з передачею цієї станції радгоспу ім. Чубаря.

14. Вінницька обласна дослідна станція по тваринництву на базі Вінницької птахівничої дослідної станції (організовувалась)

15. Чернігівська обласна дослідна станція по тваринництву на базі Чернігівського пункту Київської дослідної станції тваринництва (організовувалась).

16. Українська науково-дослідна станція по бджільництву.

17. Входили у систему НКЗС УРСР, але фінансувались бюджетом Головного бурякового управління Наркомзему СРСР.:

- Київська обласна дослідна станція бурякового і зернового рільництва з відділом городництва (на базі Миронівської дослідної станції);
- Чернігівська обласна дослідна станція бурякового і зернового рільництва з відділом городництва (на базі Носівської дослідної станції);
- Вінницька (Немерчанська) обласна дослідна станція бурякового і зернового рільництва з відділом городництва;
- Харківська обласна дослідна станція бурякового і зернового рільництва з відділом городництва, з передачею в відання Харківської обласної станції Полтавського дослідного поля по вивченню культури картоплі з насіння.

18. Входили у систему НКЗС УРСР, але фінансувались обласним бюджетом:

- Одеська обласна дослідна станція по рільництву з відділами бурякового рільництва і городництва (на базі Одеської кукурудзяно-зернової дослідної станції), у віданні Одеського облЗУ.
- Донецька обласна дослідна станція по рільництву з відділом городництва (на базі Артемівської дослідної станції зернових культур), у віданні Донецького облЗУ.

21. Молдавська обласна дослідна станція рільництва з відділом тваринництва (на базі Молдавської кукурудзяно-сортової дослідної станції).

22. Тираспольська меліоративна плодоовочева дослідна станція (м. Тирасполь).

Цит. : Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про стан і завдання науково-дослідної роботи в сільському господарстві» від 29 вересня 1935 р.

Мережа Наркомзему харчової промисловості СРСР на 1935 р.

Всесоюзний інститут цукрової промисловості (Київ,)
Дослідно-селекційні станції:
УРСР:
Білоцерківська
Верхняцька
Веселоподільська
Іванівська
Уладово-Люлинецька
РРФСР:
Льговська
Рамонська
Первомайська
Бійська
БРСР: Ганусовська
Киргизська РСР
Киргиська
Селекційні пункти:
Ялтушківський
Уманський

ДОДАТОК Б

Державний бюджет мережі науково-дослідних установ НКЗС УРСР (по групам н. д. установ):

Група	Тис. крб.		
	На 1.1.1941 р.	На 1.VIII.1944 р.	% від 1941 р.
а) по групі рільництва	6 648	3 390	51,0
б) по групі плодоовочівництва	3 482	1 965	56,5
в) по групі тваринництва	2 384	1 735	72,3
г) по групі механізації	2 216	1 020	46,0
д) по групі с. х. меліорації	2 080	865	41,1
е) по групі Ц. Н. с.-г. бібліотеки	213	135	63,4
ж) РАЗОМ по всій мережі	17 023	9 110	53,5

Цит за: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 40, арк. 363–370

ДОДАТОК В

Матеріально-технічна база мережі науково-дослідних установ системи НКЗС УРСР:

Засоби	1.1.1941 р.	1.VIII.1944 р.
Різних двигунів і моторів	69	5
Комбайнів	21	2
Сіялок різних	382	21
Культиваторів різних	310	112
Зерноочисних установок	18	-
Сортувальниць	269	17
Плугів різних	283	90
Земельної площі, га	43 000	41 104
Елеваторів-зерносховищ, тис. $м^3$	89	11
Овочесховищ, тис. $м^3$	40	4
Лабораторного обладнання, тис. крб.	23	6
Коней робочих та молодняка	2 382	551
Волів та биків	364	26
Корів та молодняка рогатої худоби	3 030	-
Овець	4 350	-

Цит за: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 40, арк. 363–370.

ДОДАТОК Г

Карта-схема перебазування українських сільськогосподарських науково-дослідних та освітніх установ під час Другої світової війни

ДОДАТОК Ґ

Карта розташування сільськогосподарських науково-дослідних установ Німеччини, 1940 р.

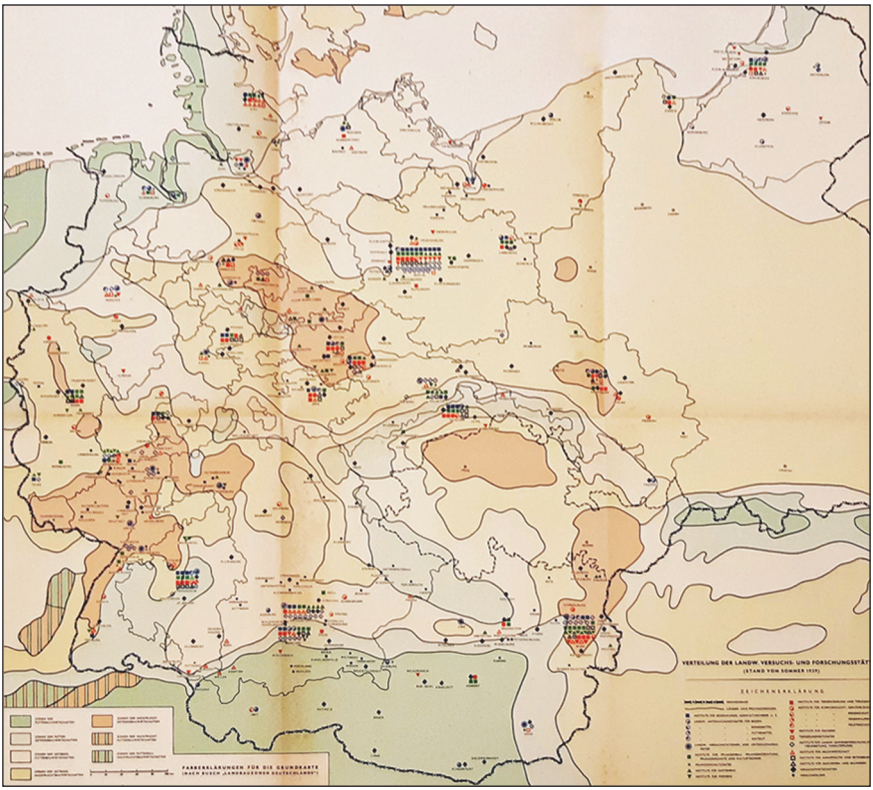

Цит. за : Deutsche Forschungsstätten im Dienste der Nahrungsfreiheit : Ein Handb., im Auftr. d. Forschungsdienstes / bearb. Hans Piegler (Verfasser). Neudamm: Neumann, 1940. 486 s.

ДОДАТОК Д

Ґрунтова карта України. 1942. За ред. проф. д-ра Г. Махова та гол. картографа Д. Морозова / Крайовий інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (Київ); Крайовий дослідницький центр. (1:150000)

Цит за: ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 22. 3 арк.; BArch Berlin. R 94/22, Bl. 12.

ДОДАТОК Е

Схема управління сільськогосподарськими науковими дослідженнями на території Райхскомісаріату «Україна» (з вересня 1941 р по червень 1942 р)

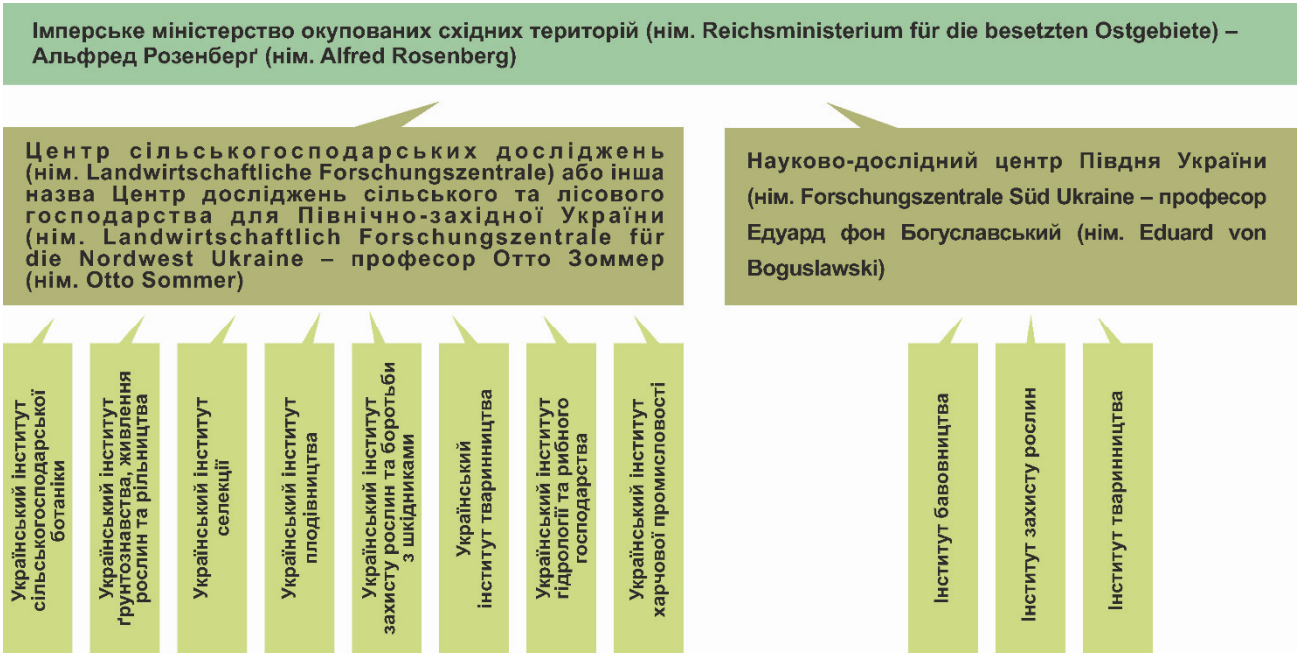

ДОДАТОК Є

Кінцевий варіант моделі управління сільськогосподарською дослідною справою на теренах Райхскомісаріату «Україна»

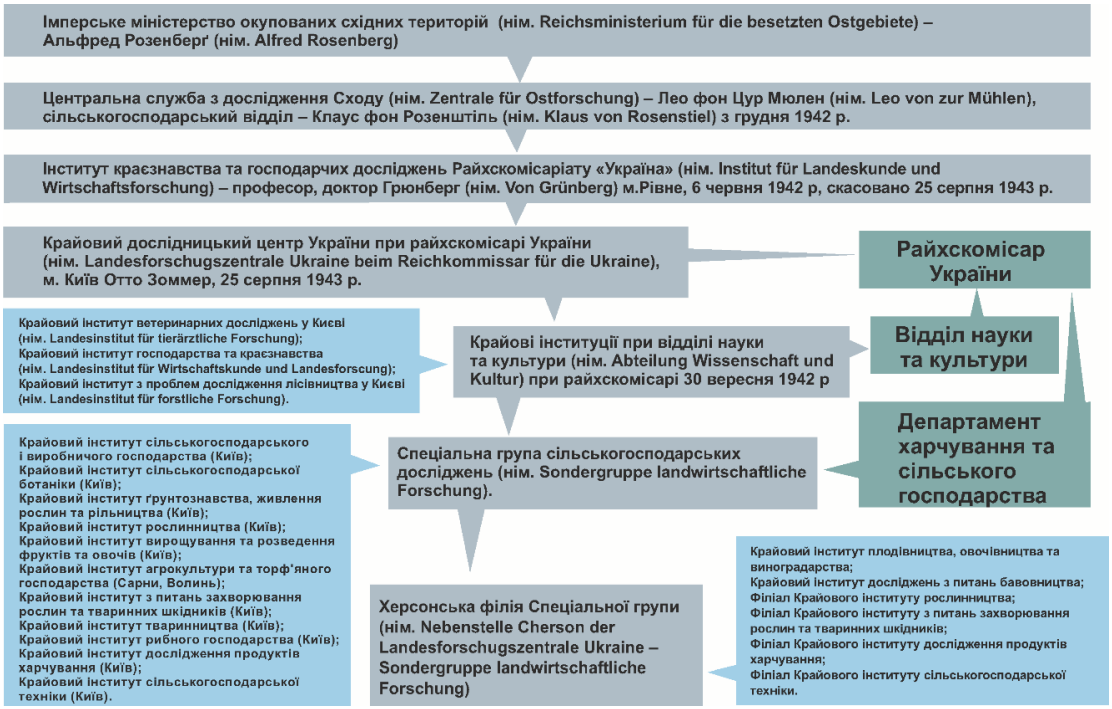

ДОДАТОК Ж

Перелік науково-дослідних установ для потреб сільського господарства *Крайового дослідницького центру України при райхскомісарі України* (нім. Landesforschugszentrale Ukraine beim Reichkommissar für die Ukraine), згідно підписано наказ райхскомісара України Е. Коха від 25 серпня 1943 р.

Загальна група:

- Крайовий інститут ветеринарних досліджень у Києві (нім. Landesinstitut für tierärztliche Forschung),
- Крайовий інститут господарства та краєзнавства (нім. Landesinstitut für Wirtschaftskunde und Landesforscung),
- Крайовий інститут з проблем дослідження лісівництва у Києві (нім. Landesinstitut für forstliche Forschung).

Спеціальна група сільськогосподарських досліджень (нім. Sondergruppe landwirtschaftliche Forschung):

- Крайовий інститут сільськогосподарського і виробничого господарства (Київ) (нім. Landesinstitut für Agrar-und Betriebswirtschaft)
- Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки (Київ) (нім. Landesinstitut für landwirtschaftliche Botanik);
- Крайовий інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (Київ) (нім. Landesinstitut für Bodenkunde, Pflanzenernährung und Ackerbau), станція в Умані;
- Крайовий інститут рослинництва (Київ, на Батиєвій горі) (нім. Landesinstitut für Pflanzenbau und Pflanzenzüchtung), станції: Умань, Полтава (кормове рослинництво); філія в Херсоні зі станціями: Розовка (район Полови, Генеральний округ Дніпропетровськ) – рослинництво на чорноземі; Ново-Олексіївка (Генічеський район, Генеральний округ Крим) – рослинництво на засоленому ґрунті; Асканія-Нова (Генічеський район, Генеральний округ Крим);
- Крайовий інститут вирощування та розведення фруктів та овочів (Київ, Китаєво) (нім. Landesinstitut für Anbau und Züchtung von Obst und Gemüse)зі станцією в Умані;
- Крайовий інститут агрокультури та торф’яного господарства (Сарни, Волинь) (нім. Landesinstitut für Landeskultur und Moorwirtschaft);
- Крайовий інститут з питань захворювання рослин та тваринних шкідників (Київ) (нім. Landesinstitut für Pflanzenkrankheiten und tierische Schädlinge), філія в Херсоні, зі станцією в Умані;

- Крайовий інститут тваринництва (Київ) (нім. Landesinstitut für Tierzucht), філія в Херсоні, зі станціями: Боярка (Корсунський район, Генеральний округ Київ) – бджільництва та розведення гусениці тутового шовкопряда; Заворичі (Бориспільській район, Генеральний округ Київ) – хутрове тваринництво; Асканія-Нова (Генічеський район, Генеральний округ Крим) – утримання та годування тварин;
- Крайовий інститут рибного господарства (Київ) (нім. Landesinstitut für Fischereiwissenschaft), зі станціями: Гористе (Київський район, Генеральний округ Київ), Дніпропетровськ – річкове рибництво; Мала Салтанівка (Васильківський район, Генеральний округ Київ) – розведення карпа; Пуща-Водиця (Київський район, Генеральний округ Київ) – розведення форелі;
- Крайовий інститут дослідження продуктів харчування (Київ, Солом'янка) (нім. Landesinstitut für Nahrungsmittelforschung) зі станцією (Херсон);
- Крайовий інститут сільськогосподарської техніки (Київ) (нім. Landesinstitut für Technik in der Landwirtschaft), філія в Акимівці (Генеральний округ Крим);
- Крайовий інститут плодівництва, овочівництва та виноградарства (Херсон) (нім. Landesinstitut für Obst-, Gemüse- und Wienbau);
- Крайовий інститут досліджень з питань бавовництва (Херсон) (нім. Landesinstitut für Baumwollforschung).

Цит. за: Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К., 2007. С. 570-577.

ДОДАТОК 3

Схема управління сільськогосподарськими науковими дослідженнями на території Дистрикту «Галичина» Генерал-Губернаторства

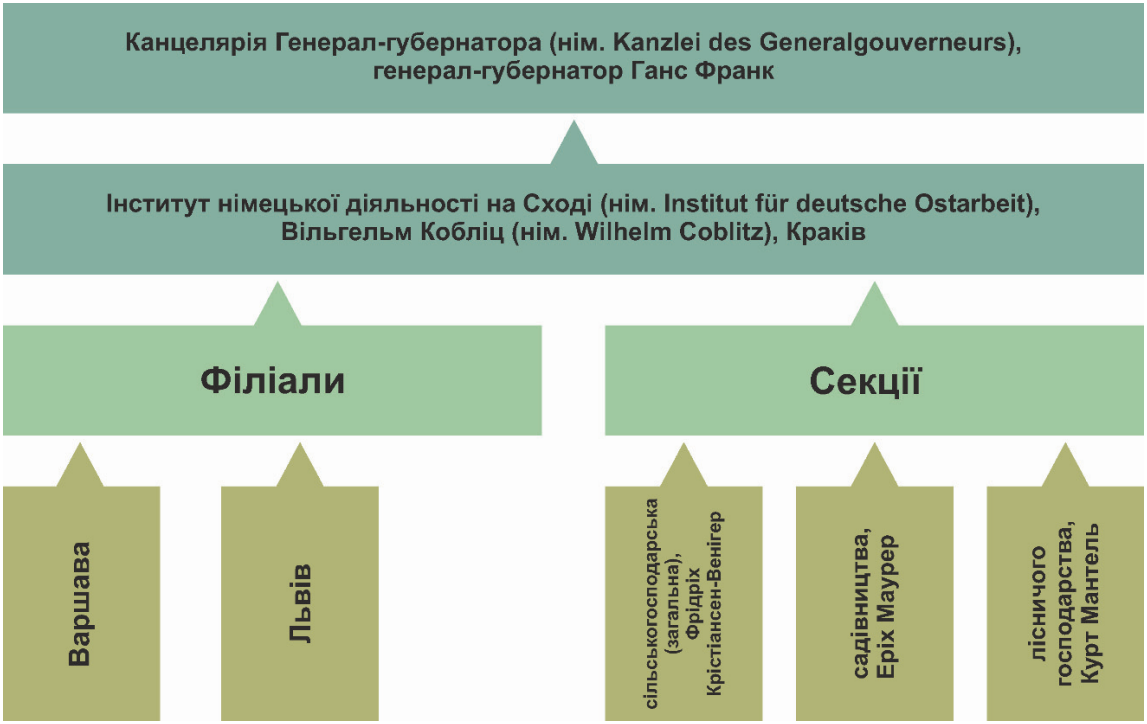

ДОДАТОК И

Схема управління сільськогосподарськими науковими дослідженнями на території Дистрикту «Галичина» Генерал-Губернаторства

ДОДАТОК І

Список німецьких вчених, які відряджались «Службою досліджень» для вивчення окупованих східних територій (1941 р.)

Місце призначення	Прізвище, ім'я вченого, дата, місце народження, спеціалізація, звання	Дослідна установа, що відправляла, посада
Житомир	ботанік, доктор Роберт фон Ве (нім. Robert von Veh), 3.11.1890 Kränsholm/Estland, перекладач	Державний науково-дослідний інститут садівництва, Пильніц (нім. Staatliche Versuchs- und Forschungsanstalt für Gartenbau zu Pillnitz) керівник ботанічного інституту
Вінниця	Мартін Голлінг (нім. Martin Golling), 20.04.1903, Stettin	Там само, асистент
Кам'янець	Доктор філософії Зігфрід Єкель (нім. Siegfried Jaeckel) 23.07.1907, Ahia/Samoa	Інститут хвороб рослин, Лансберг (нім. Institut für Pflanzenkrankheiten, Landsberg), асистент
Київ	Доктор Херберт Кордес (нім. Herbert Kordes)	Державний навчальний та науково-дослідний інститут виноградарства та плодівництва, Нойштадт (нім. Staatlichen Lehr- und Versuchsanstalt für Wein- und Obstbau Neustadt), завідувач ботанічним відділом
	Проф. Карл Бер (нім. Karl Bär), 6.08.1901, Weimar	Інститут управління пасовищами Сільськогосподарської науково-дослідної станції, Ладсберг (нім. Institute für Grünlandwirtschaft der Versuchs- und Forschungsanstalt für Landwirtschaft, Landsberg), директор
	Доктор Генріх Хаверман (нім. Heinrich Havermann), 29.01.1909, Düsseldorf, перекладач	Інститут тваринництва та молочної справи при Університеті Бонну (нім. Institut für Tierzucht und Molkereiwesen der Universität Bonn)

	Вольдемар Нагель (нім. Woldemar Nagel, 1893, Riga 387 (Forchheim)	Фахівець з сільського господарства, перекладач
Одеса	Професор Ганс Шель (нім. Hans Schell), 1.11.1905 in Schwäb. Ball	Інститут рослинництва та селекції рослин Сільськогосподарської науково-дослідної станції, Ландсберг (нім. Institut für Pflanzenbau und Pflanzenzüchtung der Versuchs- und Forschungsanstalt für Landwirtschaft, Landsberg), директор
	Доктор Альфред Менер (нім. Alfred (Mehner), 16/06/1908, Stuttgart	Інститут тваринництва при Сільськогосподарській вищій школі, Гогенхайм (нім. Institut für Tierzuchtlehre der Landwirtschaft Hochschule, Hohenheim), старший викладач
Чернігів	Доктор Йон Восс (нім. John Voss), 3.12.1903, St. Petersburg	Імперський біологічний інститут (нім. Biologische Reichsanstalt)
Полтава	Професор, доктор Вернер Кірш (нім. Werner Kirsch), 2.01.1901, Osterode, Ostpr.	Інститут тваринництва Університету Альбертуса, Кьонігсберг (нім. Tierzucht Instituts der Albertus Universität Königsberg), директор
Суми	Доктор філософії Фріц Петшов (нім. Fritz Petschow), 4.08.1906, Malchin, Mecklbg.	Інститут захисту рослин, Лансберг (Pflanzenschutzamt Landsberg асистент
Харків	Доктор філософії Герман Пропах (нім. Hermann Propach), 10.12.1906, Wuppertal, Cronenberg	Інститут селекції ім. Кайзера Вільгельма, Мюнхеберг (нім. Kaiser-Wilhelm Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg), ботанік
	Доктор Пауль Шахтшабель (нім. Paul Schachtschabel), 4.06.1904 Gumperda/Thür,	Сільськогосподарський хімічний інститут при університеті Йєна (нім. Landwirtschaft-Chemikalie Institut der Universitat Jena), доцент
Кіровоград	Доктор філософії Отто Турсель (нім. Otto	Інститут агрохімії, Мюнхен (нім. Agrikulturchemie Laboratoria der T. Hochschule

	Toursel), 16.12.1895, St.Peterrsburg,	München) Хімік, асистент, перекладач
Дніпропетровськ	Доктор Фрідолін Ріхтер (нім. Fridolin Richter), 28/09.1899, Rybnik O.S.	Інститут тваринництва та молочної справи Університету в Бреслау (нім. Institut für Tierzucht und Milchwirtschaft an der Universität Breslau), асистент
Миколаїв	доктор Герхард Штельцнер (нім. Gerhard Stelzner), 6/05/1907, Gröben Kr. Meißen	Інститут селекції ім. Кайзера Вільгельма, Мюнхеберг (нім. Kaiser-Wilhelm Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg) селекціонер
Запоріжжя	Доктор Вільхельм Бройнінгер (нім. Wilhelm Breuninger), 11.01.1901, Backnang,	Інститут рослинництва та селекції рослин, Гогенхайм-Штутгарт (нім. Institut für Pflanzenbau und Pflanzenzüchtung Hohenheim-Stuttgart), спеціаліст з сільського господарства
Крим	Доктор філософії Бернард Хусфельд (нім. Bernhard Husfeld), 9.05.1900, Schöneberg,	Інститут селекції ім. Кайзера Вільгельма, Мюнхеберг (нім. Kaiser-Wilhelm Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg), селекціонер
	Річард Леонхардт (нім. Richard Leonhardt), 20.07.1902, Leisnig/Sachs.	фахівець з сільського господарства
Сталіно	Доктор Бруно Грайф (нім. Bruno Greif), 28.10.1909, Oberkapheim, Kr. Heilsberg Ostpr.	Інститут рослинництва Університету Альбертуса, Кьонігсберг (нім. Institut für Pflanzenbau der Universität Königsberg)
Ворошиловськ	Доктор Мартін Шмідт (нім. Martin Schmidt), 22.08.1905, Forst/Laus	Інститут селекції ім. Кайзера Вільгельма, Мюнхеберг (нім. Kaiser-Wilhelm Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg), біолог
Асканія Нова	Доктор Фрідріх Хогреве (нім. Friedrich Hogreve), 1.11.1902, Wettmar	Інститут тваринництва та зооінженерії, Берлін, (нім. Institut für Tierzüchtung und Haustiergenetik der Universität, Berlin), доцент

Цит за: BArch Berlin. R 4901/2618, Bl. 2-6, 8-12.

ДОДАТОК Ї

Схема іригації Півдня України та Північного Криму водами Дніпра. 1942 р.

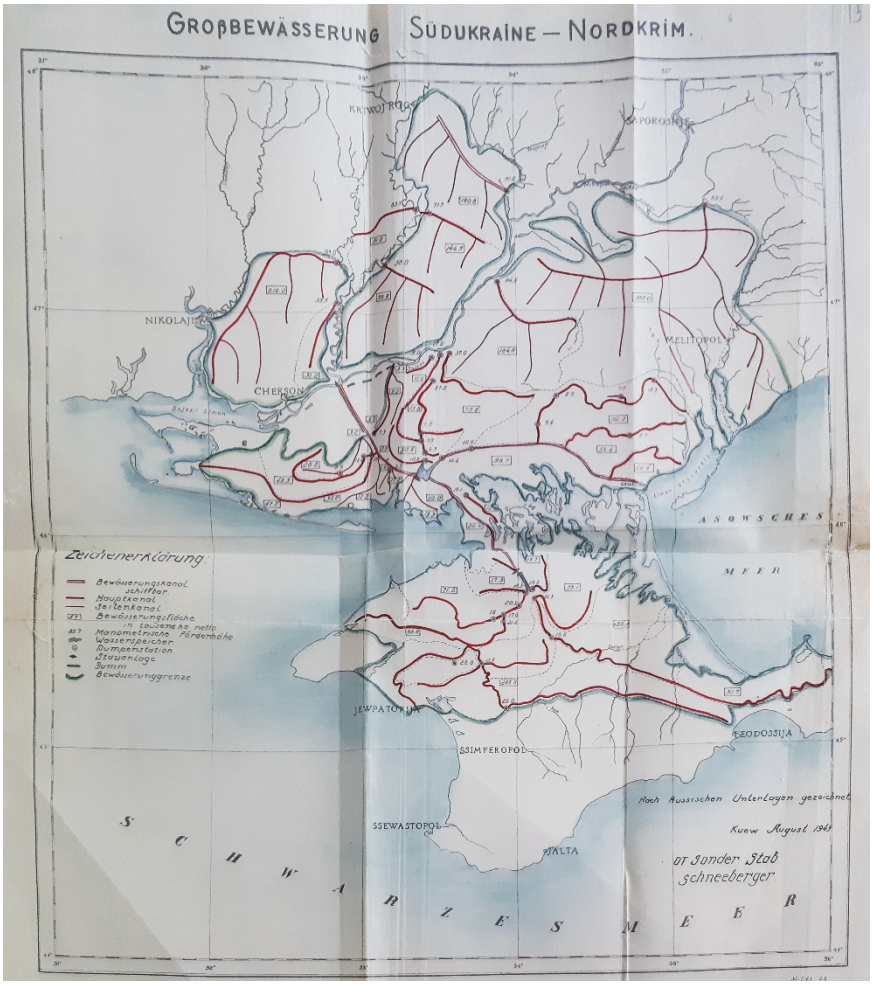

Цит за: ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 19

ДОДАТОК Й

Схема організації Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості (Інституту селекції, м. Київ), 1941 р.

Цит за: Державний архів Київської області. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 1.

ДОДАТОК К

Перелік науково-дослідних установ системи НКЗС УРСР на травень-серпень 1944 р.

1) *Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства – в м. Києві* та його науково-дослідна мережа:

а) Поліська науково-дослідна станція рільництва – в с. Федорівці Малинського району, Житомирської області;

б) Казаровицька науково-дослідна станція луківництва – в с. Казаровичах Димерського району, Київської області;

в) Чернівецька науково-дослідна станція рільництва – м. Чернівці, Чернівецької області;

г) Лановецька селекційно-дослідна станція – с. Борщівка, Лановецького району, Тернопільської області;

д) Сарненська науково-дослідна станція по освоєнню боліт – м. Сарни, Рівненської області;

е) Чарторийське дослідне поле – Н. Чартория, Любарського району, Житомирської області;

є) Драбовське дослідне поле – ст. Драбово, Полтавської області

ж) Коростенське дослідне поле – в м. Коростені Житомирської області;

з) Бучанський опорний пункт – в с. Буча Київської області;

і) Святошинський опорний пункт – в м. Києві, Святошино.

2) *Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства – в м. Харкові* та його науково-дослідна мережа:

а) Красноградська селекційна станція – м. Красноград, Харківської області;

б) Валковське дослідне поле – с. Литвинівка, Валковського району, Харківської області;

3) *Український науково-дослідний інститут зернового господарства ім. Куйбишева – в м. Дніпропетровськ* та його науково-дослідна мережа:

а) Одеська науково-дослідна станція рільництва – ст. Вилгода, Одеської області;

б) Жеребківська науково-дослідна станція рільництва – с. Жеребкове, Ананьївського району, Одеської області;

в) Української науково-дослідної станції рисосіяння – м. Вознесенське, Миколаївської області;

г) Українська науково-дослідна станція олійних культур – с. Сазонівка, Кіровоградського району, Кіровоградської області;

д) Ерастівське дослідне поле – ст. Ерастівка, Дніпропетровської області;

е) Синельниківське дослідне поле – в с. Синельниково, Дніпропетровської області;

є) Люксембургське дослідне поле – ст. Розовка, Куйбишевського району, Запорізької області;

ж) Генічеське дослідне поле – м. Ново-Олексіївка, Херсонської області;

з) Старобільське дослідне поле – м. Старобільськ, Ворошиловградської області;

і) Олександрівська науково-дослідна овоче-бахчева експериментальна база – ст. Ігринь, с. Олександрівка, Дніпропетровської області.

4) *Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства – в м. Київ* та його науково-дослідна мережа:

а) Харківська науково-дослідна станція механізації – м. Харків

б) Акимівська науково-дослідна станція механізації – с. Акимівка, Запорізької області;

в) експериментальна база УНДІ механізації – м. Харків;

5) *Український науково-дослідний інститут тваринництва – в м. Харків* та його науково-дослідна мережа:

а) Чернігівська науково-дослідна станція тваринництва – с. Яцево, Чернігівського району, Чернігівської області;

б) Українська науково-дослідна станція птахівництва – ст. Борки, Харківської області;

в) Українська науково-дослідна станція бджільництва – в м. Мерефа, Харківської області.

г) Українська селекційно-дослідна станція рибництва – в селі М-Султанівка, Васильківського району, Київської області.

д) експериментальна база УНДІ тваринництва – м. Харків;

6) *Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії – в м. Харків*

7) *Український науково-дослідний інститут плодівництва – в м. Києві.*та його дослідна мережа:

а) Мліївська науково-дослідна станція плодівництва – с. Мліїво, Петровського району, Київської області;

б) Мелітопольська науково-дослідна станція плодівництва – м. Мелітопіль, Херсонської області;

в) Краснокутський розширений опорний пункт – м. Краснокутськ, Харківської області;

г) Ямський розширений опорний пункт – ст. Яма, Марьїнський район, Сталінської області;

д) Воздвиженський розширений опорний пункт – с. Воздвиженка, Сумської області;

8) *Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації – в м. Києві* та його дослідна мережа:

а) Брилівська науково-дослідна станція зрошення – в Цюрупинському районі, Миколаївської області;

б) Сульське дослідне поле – ст. талалаївка, Талалаївського району, Сумської області;

в) Панфіловське дослідне поле – ст. Яготин, Переяславського району Київської області;

г) Бурівське дослідне поле – ст. тупичів, Тупичівського району, Чернігівської області.

д) Кам'янське на Дніпрі дослідне поле зрошування – м. Нікополь, Запорізької області;

9) *Український науково-дослідний інститут агролісомеліорації – в м. Харків* та його дослідна мережа:

а) Маріупольська агролісомеліоративна дослідна станція – с. Благодатне, в Ольгінського району, Сталінської області;

б) Володимирська агролісомеліоративна дослідна станція – с. Володимирівка, Володимирського району, Миколаївської області;

в) Партизанський агролісомеліоративний опорний пункт – в Геническому районі, Херсонської області;

г) Придеснянський опорний пункт по боротьбі з ерозією ґрунтів – в Поборницькому районі, Чернігівської області.

10) Українського науково-дослідного інституту виноградарства ім. Таїрова (м. Одеса);

11) Київська селекційно-дослідна овоче-картопляна станція – в с. Оленівці Фастівського району, Київської області.

12) Харківська селекційно-дослідна овоче-картопляна станція – в с. Мерефа, Харківської області.

13) Сталінська селекційно-дослідна овоче-картопляна станція – в м. Сталіно;

14) Одеська селекційно-дослідна садово-овоче-картопляна станція – в м. Одеса;

15) Цюрупинська науково-дослідна станція по освоєнню пісків нижнього Дніпра – м. Цюрупинськ районі, Херсонської області.

16) Українська науково-дослідна станція бавовнику – м. Херсон;

17) Український філіал Всесоюзного інституту кормів ім. Вільямса – м. Полтава

18) Сквирське селекційно-дослідне поле – в м. Сквирі Київської області.

19) Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека – м. Харків.

Подано за: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 32, арк. 292–294; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 34. Арк. 141–142; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 40, арк. 371–376.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР	Академія наук УРСР
АРСР	Автономна радянська соціалістична республіка
БАРСР	Башкирська автономна радянська соціалістична республіка
БРСР	Білоруська радянська соціалістична республіка
ВАСГНІЛ	Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
ВКП(б)	Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ВНДІЦП	Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості
ВРХ	велика рогата худоба
ВУАСГН	Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
ГРГ / HAG	Головна робоча група / Hauptarbeitsgruppe
ДАВіО	Державний архів Вінницької області
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ДАХмО	Державний архів Хмельницької області
ДПР	Державний племінний розплідник
ДСС	державна селекційна станція
ЗН	Зондерштаб «Наука» / Sonderstab Wissenschaft
ІМОСТ / RMfdbO	Міністерство окупованих східних територій (нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)
КМУ	Київська міська управа
КМФ	колекція мікрофільмів
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
ЛКСМУ, комсомол	Ленінський комуністичний союз молоді України
МОН	Міністерство освіти і науки України
МТС	машинно-тракторна станція
НААН	Національна академія аграрних наук України

НАН України	Національна академія наук України
НД	науково-дослідний/а/і
НДІ	науково-дослідний інститут/и
НДС	науково-дослідна станція/ї
НДУ	науково-дослідна/і установа/и
НКЗС УРСР	Народний комісаріат земельних справ УРСР
НКО, Наркомос	Народний комісаріат освіти УСРР
ННСГБ	Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
НСДРП	Націонал-соціалістська німецька робітнича партія
ОШР / ERR	Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа / Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
РГ / AG	Робоча група / Arbeitsgruppe
РКУ	Райхскомісаріат Україна
РНК, Раднарком	Рада народних комісарів
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СГДС	сільськогосподарська дослідна справа
СГІ	сільськогосподарський інститут
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені штати Америки
ТКВ	Товариства Кайзера Вільгельма (нім. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft)
УНДІ	Український науково-дослідний інститут
УАН	Українська академія наук
ФРН	Федеративна республіка Німеччина
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об’єднань України
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДС	Центр з дослідження Сходу (нім. Zentrale für Ostforschung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete)
Центр	Крайовий дослідницький центр України при райхскомісарі України (нім. Landesforschugszentrale Ukraine beim Reichkommissar für die Ukraine)
ЦК	Центральний комітет
ЦПУ	Науково-дослідний центр Півдня України (нім. Forschungszentrale Süd Ukraine)
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ХМУ	Харківська міська управа
BArch Berlin	Федеральний архів в Берліні
DFG	Німецький науково-дослідний фонд (нім. Deutsche Forschungsgemeinschaft)
FD	Службу досліджень (нім. Forschungsdienst)
IBPA	Інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (нім. Institut für Bodenkunde, Pflanzenernährung und Ackerbau)
KWG	Товариства кайзера Вільгельма (нім. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft)
RAG	Імперська робоча група з просторових досліджень (нім. Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung)
RFR	Дослідницької ради Райху (нім. Reichsforschungsrat)
RfR	Імперського управління по регіональному плануванню (нім. - Reichsstelle für Raumordnung)

Історико-бібліографічна серія

Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»

Заснована ННСГБ НААН у 2001 р.

1. **Професор БУДРІН Петро Васильович (1857–1939)** : біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ ; упоряд. В. А. Вергунов, С. Д. Коваленко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2001. – 126 с. : портр. – (Кн. 1).

2. **Вергунов В. А. Коноплярство в Україні : іст. аспекти розвитку. Погляд у минуле. Проблеми сьогодення. Перспективи** : монографія / В. А. Вергунов, С. Б. Скорченко ; УААН, ЦНСГБ. – К. : Нора-Прінт, 2002. – 155 с. – (Кн. 2).

3. **Професор ЛИХВАР Данило Федорович (1902–1986)** : біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2002. – 258 с. – (Кн. 3).

4. **Професор ЯНАТА Олександр Алоїзович (1888–1938)** : біобібліогр. покажч. до 115-річниці від дня народж.] / УААН, ЦНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2003. – 223 с. : портр. – (Кн. 4).

5. **Професор ІВАНИЦЬКИЙ Борис Георгійович (1878–** : [біобібліогр. покажч.]. До 125-річчя від дня народж. / УААН, ДНСГБ ; уклад. О. І. Фурдичко, В. А. Вергунов, О. П. Басун ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2004. – 184 с. : портр. – (Кн. 5).

6. **Вергунов В. А. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття)** : монографія. До 100-річчя Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / В. А. Вергунов, О. Ф. Глоба ; УААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова. – Х., 2004. – 175 с. : портр. – (Кн. 6).

7. **Академік КВАСНИЦЬКИЙ Олексій Володимирович (1900–1989) : життєвий і творчий шлях** / УААН, Ін-т свинарства ім. О. В. Квасницького, Полтав. держ. аграр. акад., ДНСГБ ; уклад. В. Ф. Коваленко, В. М. Нагаєвич, Т. П. Гармаш ; наук. ред. М. В. Зубець. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – 152 с. – (Кн. 7).

8. **Наукова школа академіка ВАСИЛЕНКА Петра Мефодійовича** : монографія. [До 105-річчя з дня народж.] / Д. Г. Войтюк, В. А. Вергунов, О. С. Мудрук, О. П. Деркач ; УААН, ДНСГБ, Нац. аграр. ун-т ; наук. ред. М. К. Лінник. – К. : Аграр. освіта, 2005. – 71 с. : портр. – (Кн. 8).

9. **Академік Микола Іванович ВАВИЛОВ і розвиток аграрної науки в Україні** : зб. іст.-наук. нарисів, документів, біобібліогр.

матеріалів. До 75-річчя створення УААН / УААН, ДНСГБ ; уклад. М. В. Зубець, В. А. Вергунов, В. М. Самородов, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов, В. М. Самородов. – К. : Аграр. наука, 2005. – 578 с. : портр. – (Кн. 9).

10. **Академік РЕМЕСЛО Василь Миколайович (1907–** біобібліогр. покажч. До 100-річчя від дня народж. / УААН, ДНСГБ, Мирон. ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Дубовий, Г. Ю. Борсук ; наук. ред. В. А. Вергунов ; авт. вступ. ст. Б. Є. Патон, М. В. Зубець. − К. : Колообіг, 2006. − 191 с. : портр. – (Кн. 10).

11. **Коломийській дослідній станції − 50 років : здобутки, перспективи** / УААН, Коломий. досл. ст. Івано-Франків. ін-ту агропром. вир-ва, ДНСГБ ; уклад. Д. В. Неміш, С. О. Яцик, Г. І. Куничак, О. Л. Моцок, В. Д. Карпанюк, Т. Ф. Дерлеменко ; наук. ред. В. А. Вергунов. − К. : Аграр. наука, 2006. − 106 с. – (Кн. 11).

12. **Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2006. – 492 с. – (Кн. 12).

13. **Г. ВАЛЬТЕР та Ю. КЛЕОПОВ і Г. МАХОВ – забуті сторінки вітчизняної науки** / УААН, ДНСГБ, «Нікіт. ботан. сад – нац. наук. центр» ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Мельник ; під заг. ред. В. М. Єжова ; наук. ред. В. А. Вергунов. − Сімферополь : Таврида, 2006. − с. : портр. – (Кн. 13).

14. **Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.)** : зб. док. і матеріалів До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. − К., 2006. − 526 с. : портр., фото. – (Кн. 14).

15. **Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук (1931–1935 рр.)** : зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпаль, Н. І. Семчук, О. П. Решетнік, О. М. Пильтяй ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. − К., 2006. − 311 с. : портр., фото. – (Кн. 15).

16. **Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.)** : зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення УААН / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк, Б. К. Супіханов, О. Б. Бакуменко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. − К. : Аграр. наука, 2006. − 377 с. : портр., фото. – (Кн. 16).

17. **Вергунов В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур : історія і сьогодення** / В. А. Вергунов,

В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН ; наук. ред. В. В. Кириченко. – Х. : Магда «LTD», 2007. – 157 с. : портр. – (Кн. 17).

18. **Агроґрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.)** : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. М. Пильтяй ; за ред. В. А. Вергунова ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2007. – Ч. 1 : (1930– рр.). – 200 с. – (Кн. 18).

19. **Вергунов В. А. Професор СЛЬОЗКІН Петро Родіонович (1862–1927 рр.)** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Укр. держ. насіннєва інспекція. – К. : Аграр. наука, 2007. – 180 с. – (Кн. 19). – До 110-річчя створення Укр. держ. насіннєвої інспекції та 145-річчя від дня народж. її фундатора П. Р. Сльозкіна.

20. **Вергунов В. А. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН : історія і сьогодення**. До 75-річчя Держ. наук. с.-г. б-ки УААН як наук. установи / В. А. Вергунов. – К., 2007. – 480 с. – (Кн. 20).

21. **Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–** : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ, НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад. В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, Н. І. Семчук, В. М. Товмаченко, Л. Л. Ткач, О. П. Зайцева, О. С. Онищенко, Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко ; за наук. ред. М. В. Зубця. – К. : Аграр. наука, 2008. – 348 с. – (Кн. 21).

22. **Академік ЮР'ЄВ Василь Якович (1879–1962)** : [біобібліогр. покажч.]. До 100-річчя заснування Ін-ту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва ; уклад. В. А. Вергунов, В. П. Петренкова, В. М. Ожерельєва ; наук. ред. В. В. Кириченко ; авт. вступ. ст. М. В. Зубець. – Х. : Магда «LTD», 2007. – с. : портр. – (Кн. 22).

23. **Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.)** : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Пашківська ; за ред. В. А. Вергунова. – К., 2008. – 222 с. – (Кн. 23).

24. **Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2008. – Ч. 2. – 563 с. – (Кн. 24).

25. **Супіханов Б. К. Олійні культури : історія, сорти, виробництво, торгівля** / Б. К. Супіханов, Н.І. Петренко ; УААН, ДНСГБ. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 124 с. – (Кн. 25).

26. **Вергунов В. А. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962)**. До 110-річчя створення Нац. аграр. ун-ту / В. А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк ; УААН, ДНСГБ ; за заг ред. В. А. Вергунова. – К. : Аграр. наука, 2008. – 300 с. – (Кн. 26).

27. **Мельник Ю. Ф. Сільське господарство України доби**

1917–1920 рр. : міністри землеробства / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, УААН, ДНСГБ ; під заг. ред. Ю Ф. Мельника. – К., 2008. – 87 с. – (Кн. 27).

28. **Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле : становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)** / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2009. – 220 с. – (Кн. 28).

29. **Супіханов Б. К. Продовольча безпека України : історія і сьогодення** / Б. К. Супіханов, О. П. Комарніцька. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. – 116 с. – (Кн. 29).

30. **Супіханов Б. К. Зернові культури : історія сорти, виробництво** / Б. К. Супіханов, Н. П. Петренко. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2009. – 162 с. – (Кн. 30).

31. **Мельник Ю. Ф. Сільське господарство України доби 1920 років : народні комісари землеробства** / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, УААН, ДНСГБ ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К., 2009. – 76 с. – (Кн. 31).

32. **Вергунов В. А. Академік К. К. ГЕДРОЙЦ і Україна : невідомі сторінки творчої біографії (1929–1930 рр.)** / В. А. Вергунов, О. В. Піщенко ; УААН, ДНСГБ ; під заг. ред. В. А. Вергунова. – К., 2009. – 35 с. – (Кн. 32).

33. **Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1917 рік)** : [монографія] / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К. : Аграр. наука, 2009. – 278 с. – (Кн. 33).

34. **Вергунов В. А. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине** : ист.-науч. анализ организационных основ / В. А. Вергунов ; УААН, ГНСХБ. – К., 2009. – 96 с. – (Кн. 34).

35. **Вергунов В. А. Василий Николаевич РЕМЕСЛО – учёный-селекционер (1907–1983)** : (к 100-летию Мирон. ин-та пшеницы им. В. Н. Ремесло) / В. А. Вергунов, О. А. Черныш ; НААН, ГНСХБ ; отв. ред. М. В. Зубец. – К., 2010. – 140 с. : портр. – (Кн. 35).

36. **Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки** / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – Ч. 3. – 284 с. – (Кн. 36).

37. **Вергунов В. А. Еволюція наукових засад на шляху до природоохоронного адаптивно-ландшафтного меліоративного землеробства** / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – 174 с. – (Кн. 37).

38. **Історія розвитку генетики та селекції : особистості і здобутки** / В. І. Глазко, В. А. Вергунов, Н. В. Лопатіна, В. І. Власов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2010. – 279 с. – (Кн. 38).

39. **Сінченко В. М. Цукрові буряки : історія, сорти і гібриди, технологія, виробництво** / В. М. Сінченко ; НААН, ДНСГБ, Ін-т цукрових буряків. – К. : ІЦБ НААН, 2010. – 186 с. – (Кн. 39).

40. **Коваленко С. Д. Історія Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України (1918–1927)** С. Д. Коваленко, Г. М. Красніцька ; НААН, ДНСГБ ; відп. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 169 с. – (Кн. 40).

41. **Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, З. П. Кірпаль, А. С. Білоцерківська, Ю. О. Соколюк ; під. заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 600 с. : портр., фото. – (Кн. 41).

42. **Білоцерківська А. С. Сільське господарство України першої чверті XX століття та його науково-освітнє забезпечення в контексті діяльності професора А. Г. Терниченка** А. С. Білоцерківська ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2010. – 179 с. – (Кн. 42).

43. **Сільське господарство України 1930-х років : народні комісари землеробства** / Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов ; М-во аграр. політики України, НААН, ДНСГБ ; під заг. ред. Ю. Ф. Мельника. – К., 2010. – 78 с. – (Кн. 43).

44. **Приходько Ю. О. Становлення та діяльність Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології кінець XIX – початок XXI століття** / Ю. О. Приходько, Т. М. Приходько. – Х. : NTMT, 2010. – 180 с. – (Кн. 44).

45. **Радченко Л. С. Академік І. І. ЛУКІНОВ – вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні** : монографія / Л. С. Радченко ; НААН, ДНСГБ, Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки» ; ред. кол. : В. А. Вергунов, В. В. Юрчишин. – К. : ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2011. – 215 с. – (Кн. 45).

46. **Герук С. М. Відновлення деталей сільськогосподарських машин зварюванням і наплавленням : становлення та розвиток** / С. М. Герук, О. М. Сукманюк ; НААН, ДНСГБ. – К., 2011. – 198 с. – (Кн. 46). – На тит. арк. помилково : кн. 43 (слід 46).

47. **Південне відділення ВАСГНІЛ (1969–1990)** : зб. док. і матеріалів. До 80-річчя створення НААН / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, В. І. Кучер, В. С. Лозицький, Н. І. Семчук, О. П. Зайцева ; наук. ред. М. Д. Безуглий. – К., 2011. – 544 с. : портр., фото. – (Кн. 47).

48. **Черныш О. А. Академик В. Н. РЕМЕСЛО – учёный и**

организатор сельскохозяйственной науки (1907–1983) (к 100-летию Мироновского института пшеницы им. В. Н. Ремесло) / О. А. Черныш, В. А. Вергунов ; НААН, ГНСХБ ; науч. ред. Н. Д. Безуглый. – К., 2011. – 262 с. : портр., фото. – (Кн. 48).

49. **Руда О. З. Олександр Гаврилович АЛЕШО (1890–1922) – вчений та організатор української науки** / О. З. Руда ; НААН, ДНСГБ ; за ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 164 с. – (Кн. 49).

50. **Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні** : ретросп. наук.-доп. бібліогр. покажч. автореф. дис., вид. та публ., підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 384 с. – (Кн. 50). – До 80-річчя від дня заснування НААН та 10-річчя Центру історії аграр. науки ДНСГБ НААН.

51. **Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.)** : [монографія] / О. В. Корзун ; НААН, ДНСГБ ; відп. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 252 с. – (Кн. 51).

52. **Вергунова І. М. Історія процесу інформатизації в агрономії України (60-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)** / І. М. Вергунова, О. В. Мігульов ; НААН, ДНСГБ, ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – К., 2011. – 180 с. – (Кн. 52).

53. **Вергунов В. А. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911−1968).** До 100-річчя заснування Мирон. ін-ту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН / В. А. Вергунов, П. П. Євич ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 120 с. : портр., фото. – (Кн. 53).

54. **Присяжнюк М. В. Наукове забезпечення розвитку українського тваринництва у 20-х роках XX століття** / М. В. Присяжнюк ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 81 с. – (Кн. 54).

55. **Присяжнюк М. В. Сорто-насіннєве управління Цукротресту (1921–1927)** : зб. док. та матеріалів / М. В. Присяжнюк ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2011. – 259 с. – Кн. 55).

56. **Радченко Л. С. Наукова школа академіка І. І. ЛУКІНОВА (1927–2004)** : монографія / Л. С. Радченко ; НААН, СГБ, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К., 2011. – 243 с. – (Кн. 56).

57. **Зубець М. М. Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» : історія, здобутки, вчені** / М. М. Зубець, І. С. Бородай ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця, 2011. – 208 с. – Кн. 57).

58. **Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки**

/ В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ. – К., 2012. – Ч. 4 : До 90-річчя від дня створення ДНСГБ НААН. – 324 с. : портр. – (Кн. 58).

59. **Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки** / І. С. Бородай ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця, 2012. – 414 с. – (Кн. 59).

60. **Вергунова І. М. Математичні методи для вирішення наукових завдань вітчизняної агрономії першої половини XX ст.** / І. М. Вергунова, В. Й. Красніцький. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – 144 с. – (Кн. 60).

61. **Вергунов В. А. Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911−1968)**. До 100-річчя заснування Миронівського ін-ту пшениці ім. В. М. Ремесла НААН / В. А. Вергунов, П. П. Євич ; НААН, ДНСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., 2012. – 172 с. : портр., фото. – (Кн. 61).

62. **Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках** : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України ; уклад. М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Корзун ; під заг. ред. М. В. Присяжнюка ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2012. – 756 с. – (Кн. 62).

63. **Діденко О. М. Діяльність В. А. ГРИГОР'ЇВА в контексті розвитку вітчизняного водного права** / О. Діденко ; НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2012. – 44 с. : портр. – (Кн. 63).

64. **Опара Н. М. С. Ф. ТРЕТЬЯКОВ (1872–1918) та його наукова агрономія** / Н. М. Опара ; НААН ННСГБ ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – Полтава : Полтав. літератор, 2012. – 192 с. : портр. – (Кн. 64).

65. **Войтюк В. Д. Мобільні засоби технічного обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки в Україні (XX – початок XXI ст.)** / В. Д. Войтюк, С. І. Вечурко ; НААН, ННСГБ, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України ; за наук. ред. В. А. Вергунова. – К., 2013. – 140 с. – (Кн. 63). – На обкл., тит. арк., звороті тит. арк. і надвип. даних помилково : кн. 63 (слід 65).

66. **Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. XX ст. : наук.-організац. засади** / М. В. Присяжнюк ; М-во аграр. політики та продовольства України, НААН, ДНСГБ. – К., 2012. – 158 с. – (Кн. 66).

67. **Сівозміни в системах землеробства України (1958–1984**

рр.) : зб. док. і матеріалів / уклад. Н. П. Коваленко ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Нілан-ЛТД, 2012. – 573 с. – (Кн. 67).

68. **Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Кн. 68).

69. **Піпан Х. М. Селекція озимої пшениці в Україні : історія та здобутки** / Х. М. Піпан ; НААН, ННСГБ ; за наук. ред. В. В. Шелепова. – К. : Нілан-ЛТД, 2013. – 200 с. – (Кн. 69). – На обкл. помилково : кн. 61 (слід 69).

70. **Гриценко Н. Ф. Історія наукової думки про класифікацію ґрунтів** / Н. Ф. Гриценко ; НААН, ННСГБ ; авт. вступ. слова В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – 180 с. – (Кн. 70). – До 130-річчя виходу кн. проф. В. В. Докучаєва «Російський чорнозем».

71. **Агроґрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – Ч. 2 : 1936–1941 рр. – 368 с. : портр. ; фото. – (Кн. 71).

72. **Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська ; за заг. ред. В. Ф. Петриченка ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 1464 с. – (Кн. 72).

73. **Волощук М. Д. Ерозія ґрунтів України : еволюція теорії та практики** : монографія / М. Д. Волощук, Н. І. Петренко, С. В. Яценко ; ННСГБ НААН, М-во освіти і науки України, Прикарп. нац. ун-т ім. Василя Стефаника ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – К., 2014. – 326 с. – Кн. 73).

74. **Вергунов В. А. Професор ЄНКЕН Борис Карлович (1873–1943) : нарис життя та творчої діяльності** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 432 с. : портр. – (Кн. 74).

75. **Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках** : зб. док. і матеріалів / ННСГБ НААН, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзало ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 886 с. – (Кн. 75).

76. **Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 52 с.

– (Кн. 76).

77. **Вергунов В. А. Національному університету водного господарства та природокористування – 100 років** : іст.-наук. аналіз передумов появи / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К., 2015. – 48 с. – (Кн. 77).

78. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.)** / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 1. – 356 с. – (Кн. 78).

79. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.)** / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 1. – 492 с. – (Кн. 79).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 2, ч. 2. – 464 с. – (Кн. 79).

80. **Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.)** / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 1. – 418 с. – (Кн. 80).

Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – Вип. 3, ч. 2. – 418 с. – (Кн. 80).

81. **Вергунов В. А. Професор А. К. СКОРОХОДЬКО – учений, педагог, організатор зоогігієнічної науки** / В. А. Вергунов, І. С. Бородай, Ю. Д. Липова ; НААН, ННСГБ. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 216 с. : портр. – (Кн. 81).

82. **Путівник по архівних установах України для дослідників історії аграрної науки** / НААН, ННСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, С. В. Яценко, А. С. Білоцерківська, Т. П. Шепітко. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 216 с. – (Кн. 82).

83. **Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919)** : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Б. Щебетюк ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – 644 с. – (Кн. 83).

84. **Вергунов В. А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років : віхи видатних діянь на благо України** / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 96 с. – (Кн. 84).

85. **Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді** (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії) / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – 112 с. – (Кн. 85).

86. **Павлушко Ю. І. Професор БУГУЦЬКИЙ Олексій Андрійович (1929–2000) – інтелектуал аграрно-економічної науки** / Ю. І. Павлушко ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ННСГБ ; авт. вступ. ст. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 214 с. : портр. – (Кн. 86).

87. **Вергунов В. А. Науково-організаційна діяльність професора Д. Ф. Лихваря з розвитку селекції та акліматизації сільськогосподарських рослин в Україні (20-ті–80-ті рр. XX ст.)** : монографія] / В. А. Вергунов, Л. К. Тараненко, Г. С. Щиголь ; НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП «Корзун Д. Ю.», 2015. – 160 с. : портр. – (Кн. 87).

88. **Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР / УРСР у 1935–1940 роках :** зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України ; уклад. В. А. Вергунов, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 474 с. – (Кн. 88).

89. **Апостол М. В. Академік А. О. САПЄГІН – подвижник та корифей вітчизняного природознавства першої половини XX ст.** М. В. Апостол ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов ; вступ. слово Я. М. Гадзала. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 186 с. – (Кн. 89).

90. **Бей Р. В. Еволюція наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР (20–80-ті рр. XX ст.)** / Р. В. Бей ; НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 380 с. – (Кн. 90).

91. **Нижник С. В. Нарис життя та творчої діяльності академіка УААН В. Ф. ПЕРЕСИПКІНА (1914–2004)** : монографія (Кн. 91).

92. **Вергунов В. А. Культура боліт на Полтавщині :**

становлення та розвиток у світлі творчої спадщини П. В. Спесивцева : [монографія] / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т іст. аграр. науки, освіти та техніки, Полтав. обл. краєзнав. музей ім. В. Кричевського. – К., 2016. – 160 с. – (Кн. 92).

93. **Апостол М.В. Теоретико-методологічні та інституціональні основи розведення сільськогосподарських тварин в Україні другої половини 60-х років XX – початку XXI ст. : наукове середовище академіка М. В. Зубця** : монографія / НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов – К. : Аграрна наука, 2016. – 446 с. – (Кн. 93).

94. **Вергунов В. А. Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН : ретроспектива становлення та перспективи (до 15-річчя діяльності)** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 212 с. – (Кн. 94).

95. **С. Л. ФРАНКФУРТ та Україна (до 150-річчя від дня народження)** : [монографія] / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К., 2016. – 260 с. : портр. – (Кн. 95).

96. **Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934– роках** : зб. док. і матеріалів / Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ННСГБ НААН, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України, Центр. держ. архів громад. об'єднань України ; уклад. В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, В. І. Кучер, О. О. Черниш, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко, Н. Б. Щебетюк, С. Д. Коваленко, Н. В. Маковська, О. В. Бажан ; за заг. ред. Я. М. Гадзала ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., – 461 с. – (Кн. 96).

97. **Щебетюк Н. Б. Історія Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935 рр.)** / Н. Б. Щебетюк ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : НУБіП України, 2017. – 168 с. – (Кн. 97).

98. **Щебетюк Н. Б. Розвиток аграрної науки в Україні наприкінці 20-х – 30-і рр. XX ст.** / Н. Б. Щебетюк ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017. – 380 с. – (Кн. 98).

99. **Євтушик Р. В. Історія селекції однонасінних цукрових буряків на теренах України** / Р. В. Євтушик ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. О. Є. Тарабрін ; вступ. слово В. А. Вергунова. – К. : ЦП «Компринт», 2017. – 159 с. – (Кн. 99).

100. **Вергунов В. А. Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН : історія та сучасність. До 100-річчя від дня створення** / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2017. – 464 с. – (Кн. 100).

101. **Шульга В. П. Творча спадщина професора М. А. Кравченка у системі селекційно-племінної справи в тваринництві УСРР / УРСР (30-ті – перша половина 80-х років XX століття** / В. П. Шульга ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Суми : ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2018. – 468 с. – (Кн. 101).

102. **Організація науково-освітнього та інформаційно-бібліотечного забезпечення аграрної галузі у роки Української революції (1917–1921)**. **До 100-річчя Національної академії аграрних наук України** : зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. освіти, науки та техніки, ЦДАВО України, ДАКО ; уклад. : В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, В.І. Кучер, С.М. Клапчук, А.С. Білоцерківська, М.М. Давиденко, С.М. Живора, Н.В. Маковська, С.М. Каменєва ; за заг. ред. Я.М. Гадзала ; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2018. – 380 с. – (Кн. 102).

103. **Яцентій Б. Р. Професор О.Т. Калачиков – учений, педагог та організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні** / Б. Р. Яцентій ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2018. – 162 с. – (Кн. 103).

104. **Апостол М. В. Теоретико-методологічні та інституціональні основи розведення сільськогосподарських тварин в Україні другої половини 60-х років XX – початку XXI ст. : наукове середовище академіка М.В. Зубця** : монографія / НААН, ННСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – 2-ге вид., доп. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 412 с. – (Кн. 104).

105. **Демиденко Н.М. Петро Іванович Прокопович (1775-1850) – патріарх вітчизняної бджільницької науки, видатний педагог, богослов: новий погляд на долю і творчість**: монографія / НААН, ННСГБ; за наук. ред. В.А. Вергунова. – Суми : Вид-во «МакДен», 2018. – 236 с. (Кн. 105).

106. **Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч.** / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т аграр. науки, освіти та техніки. – К. : Аграр. наука, 2018. – **Ч. 1** : **Творці та розбудовники (біографічні нариси)**. – 604 с. (Кн. 106).

Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. **У 3 ч.** / НААН, ННСГБ. – К.: Аграр. наука, 2018. – **Ч 2 : Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина XIX – початок XXI ст.).** – 620 с. (Кн. 106).

Вергунов В. А . Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. **У 3 ч.** / ННСГБ НААН. – К.: Аграр. наука, 2018. – **Ч. 3 : Урядові постанови. Відомчі рішення. Архівні матеріали**. – 504 с. – (Кн. 106).

107. **Вергунов В. А. Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева** : монографія / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. – К. : Аграр. наука, 2018. – 268 с. – (Кн. 107).

108. **Вергунов В. А Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленєв (1889–1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження)** / В.А. Вергунов ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфильська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва і природокористування України. – Рівне : НУВГП, 2019. – 123 с. – (Кн. 108).

109. **Коваленко С. Д. Система організації впровадження наукових розробок у сільське господарство України (друга половина XIX – 50-ті роки XX століття) : монографія** / С. Д. Коваленко ; НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. – Київ, 2018. – 390 с. – (Кн. 109).

110. **Мельник В. В. Науково-організаційні засади розвитку птахівництва в Україні другої половини XX – початку XXI ст. /** ННСГБ НААН ; наук. ред. В.А.Вергунов. – Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2019. – 310 с. – (Кн. 110).

111. **Вергунов В. А., Мудрук О. С., Шквира З. А. Камілл Гаврилович Шиндлер (1869–1940**) / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграрної науки, освіти та техніки ; відпов. ред. Є. М. Сєнченкова ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : ФОП Ямчинский О. В., 2019. – 182 с.

112. **Вергунов В. А., Бєлова О. І. Дорадництво в Україні : історія, здобутки, перспективи : монографія** / В. А. Вергунов, О. І. Бєлова ; ННСГБ НААН. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2019. – 171 с. – (Кн. 112).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

О. В. КОРЗУН
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СПРАВА В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

МОНОГРАФІЯ

КОРЗУН Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, здобувач наукового ступеня доктора історичних наук Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Науковий редактор:
доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник сільського господарства України, академік НААН, директор ННСГБ НААН ***Віктор Анатолійович ВЕРГУНОВ***

Літературний редактор ***Добровольська О.***

Підписано до друку 14.01.2019.
Формат 64×80/16. Папір офсетний.
Друк офсетний.
Друк. арк. 27,5. Умов. друк. арк. 25,58. Обл.-видавн. арк. 25,72.
Наклад 300 прим. Зам. № 9701/1.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua